

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СИДОРОВИЧ Олександр Сергійович

УДК 658.8.036.5:321.74 (40-80р.ХХст.)

**ДИСЕРТАЦІЯ
СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – 1980-І РОКИ)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О. С. Сидорович

Науковий консультант:

Падалка Сергій Семенович,

доктор історичних наук, професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Сидорович О. С. Споживча кооперація в суспільно-політичному та соціально-економічному житті України (друга половина 1940-х – 1980-і роки). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2019.

Дисертаційне дослідження присвячене всебічному аналізу споживчої кооперації Української РСР у другій половині 40-х – 80-х роках ХХ ст. як комплексного явища в соціально-економічному та суспільно-політичному житті українського суспільства.

У дисертації на основі значної кількості архівних джерел та опублікованих документів досліджено різні аспекти діяльності споживчої кооперації УРСР (Укоопспілки), а саме: торговельної, заготівельної, громадського харчування, виробництва, побутового обслуговування та міжнародних зв'язків.

Дослідження ґрунтується на принципах системності, всебічності, об'єктивності та історизму, відповідно до яких діяльність споживчої кооперації розглянуто як своєрідний феномен, що наклав суттєвий відбиток на соціально-економічне та суспільне життя Української РСР, особливо у сільській місцевості. Для його вивчення було використано діалектичний підхід та поєднання групи методів як загальнонаукових, так і методів дослідження, що застосовуються переважно у історичних розвідках. У рамках представленого дослідження діяльність споживчої кооперації у всіх її проявах, насамперед торговельна, а також виробнича та заготівельна, є для нас тими терезами, керуючись показниками яких, ми спробували визначити вагу державної уваги щодо українського села в період другої половини 40-х – 80-х років ХХ ст.

Подібне дослідження є новим в українській історіографії, оскільки дослідники, праці яких присвячені розвитку споживчої кооперації та кооперативного руху в цілому на українських землях, обирали інші хронологічні періоди із іншими від пропонованого дослідження соціально-політичними та економічними устроями. Праці ж, що розглядають історію споживчої кооперації на українських землях за весь час її існування від виникнення і донині, зважаючи на їх описовість, не в повній мірі дають можливість ретельно оцінити складні процеси, що відбувались із споживчою кооперацією в певний історичний відрізок часу. Натомість період другої половини 1940-х – 1980-х роках в українській історіографії залишається менш дослідженим як в цілому, так і в розрізі вивчення кооперації на українських землях зокрема.

У праці виокремлено місце споживчої кооперації в аграрній політиці та адміністративній системі радянської держави. Визначено, що як організаційно-територіальна структура, так і, власне, економічна діяльність споживчої кооперації вибудовувались у напрямках, заданих компартійно-радянською верхівкою держави. Зокрема встановлено чіткий взаємозв'язок між адміністративними змінами (укрупнення-розукрупнення районів, збільшення територій міських поселень за рахунок сільської місцевості тощо) та відповідними змінами в організаційній структурі споживчої кооперації України. Основним трендом за досліджуваний період щодо територіально-організаційної структури Укоопспілки став процес укрупнення сільських споживчих товариств, який розпочався наприкінці 1940-х років. Такі укрупнення відбувались переважно без урахування думки рядових членів-пайовиків, котрі все більше віддалялися від безпосереднього впливу на керівні органи споживчого товариства. Згодом у багатьох районах республіки, де склалися необхідні умови, райспоживспілки реорганізовувались у споживчі товариства в межах усього адміністративного району (районні споживчі товариства), що сприяло ще більшій концентрації

влади та впливу партійно-державної номенклатури на роботу кооперативних організацій.

Споживча кооперація, займаючи одне з головних місць в ідеологічному концепті про подолання розриву між містом та селом і виконуючи певну позитивну роль у створенні і розбудові соціальної інфраструктури повоєнного українського села, не в змозі була ліквідувати відмінності в умовах проживання, рівні доходів і слугувати дієвим механізмом рівноправного взаємообміну між аграрним сектором та споживачами сільськогосподарської продукції та промисловістю. Натомість система споживчої кооперації використовувалась для фактичного визиску села через завищені ціни на промислові товари, занижені – на сільськогосподарську продукцію та використання таких механізмів як «зустрічний продаж», «гранично-закупівельні ціни» тощо. Соціально-економічне та правове становище члена-пайовика, незважаючи на формальні, широкі статутні можливості, залишалось у межах, встановлених реальними розпорядженнями й директивами місцевої і центральної влади. Споживча кооперація як соціально-економічна система в умовах радянської дійсності за досліджуваній період остаточно втратила первинні кооперативні засади, базовані на відкритості, демократичності та самоуправлінні.

Прослідковано здобутки і проблеми соціально-економічної діяльності споживчої кооперації на селі, оскільки основні організаційні ланки, членська база та майновий комплекс Укоопспілки були зосереджені переважно в сільській місцевості. Визначено, що забезпечення села продовольчими та промисловими товарами перебувало на рівні нижчому від потреб людей, оскільки в умовах обмежених товарних ресурсів пріоритет у розподілі споживчих товарів свідомо надавався містам та промисловим центрам. Темпи приросту роздрібного товарообігу в сільській місцевості були дещо вищими, однак подолати великий розрив у абсолютних розмірах роздрібного товарообігу між містом і селом споживча кооперація Української РСР, при наявності майже однакової кількості торговельних закладів у містах і

сільській місцевості, за досліджуваний період була не в змозі. Громадське харчування у сільській місцевості як через відсутність необхідних у даній галузі умов (наявність водогону, каналізації, підключення до стабільних джерел енергії), так і через низьку економічну ефективність – не утвердилось як невід’ємна форма соціально-побутового дозвілля. Заготівлі ж сільськогосподарської продукції, що здійснювали установи споживчої кооперації в сільській місцевості були спрямовані передусім на індивідуального виробника. Значною мірою, лише інтерес і потреби селян у придбанні необхідних дефіцитних товарів дозволяли системі споживчої кооперації здійснювати заготівельну діяльність у досить значних обсягах.

Значна увага приділена особливостям діяльності споживчої кооперації в містах України. Окремо, в даному контексті проаналізовано заготівельну діяльність установ споживчої кооперації спрямовану у першу чергу на забезпечення сільськогосподарською продукцією міських жителів. Напружена ситуація із продовольством у містах і промислових центрах у досліджуваний період спонукала органи влади залучати для її вирішення заготівельну мережу споживчої кооперації та сприяти створенню кооперативної торговельної мережі на міських колгоспних ринках та поза ними. У підсумку, у 1987 році, було прийнято рішення про передачу мережі колгоспних ринків від Міністерства торгівлі до сфери управління споживчої кооперації для кращої організації забезпечення міст сільськогосподарською продукцією.

Виробнича діяльність споживчої кооперації, як один із аспектів діяльності споживчої кооперації, базувалась переважно на переробці сільськогосподарської продукції, заготовленої безпосередньо організаціями Укоопспілки та розбудові хлібопекарської промисловості для забезпечення сільського населення хлібобулочними виробами.

Проведений аналіз міжнародної діяльності споживчої кооперації дозволив зробити висновок про другорядність цього аспекту в роботі Укоопспілки, оскільки основним суб’єктом у цій галузі виступала

Центроспілка та державно-партійна верхівка СРСР, що використовувала авторитет кооперації для просування власної ідеології на міжнародній арені. Міжнародне торговельно-економічне співробітництво споживчої кооперації УРСР цього періоду базувалося на експорті окремих видів заготовленої сільськогосподарської та дикорослої продукції і отриманні натомість імпорتنих товарів. Однак почасти низька якість продукції, відсутність необхідних потужностей та устаткування їх моральний та фізичний знос і, найголовніше, бюрократичні перешкоди не дозволяли споживчій кооперації УРСР значно наростити обсяги відправки сільськогосподарської продукції за кордон. Загалом, експортно-імпортні операції споживчої кооперації не займали значного місця як в роботі Укоопспілки, так і в зовнішньоекономічній діяльності республіки в цілому.

Практичне значення пропонованого дослідження полягає в тому, що його основні положення, факти та висновки можуть слугувати матеріалом для більш повного розуміння історичних процесів в Україні другої половини ХХ ст. та – використані для розробки лекційних курсів із економічної та соціальної історії України зазначеного періоду. Окремі положення дисертації введені у навчальний процес Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Ніжинський агротехнічний інститут» під час викладання дисциплін «Економічна історія» та «Історія України». Водночас теоретичні висновки дослідження та практичні рекомендації, висловлені автором, можуть бути корисними для розробки перспективних стратегій розвитку як системи споживчої кооперації на сучасному етапі, так і кооперативного сектору економіки України в цілому.

Ключові слова: Україна, УРСР, споживча кооперація, Укоопспілка, пайовик, сільськогосподарська продукція, торговельна діяльність, заготівлі, сільська місцевість, місто.

SUMMARY

Sydorovych O. S. Consumer cooperation in Ukraine's social-political and socio-economic life (second half of 1940s – 1980s). – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for a Doctoral Degree in History, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to a comprehensive analysis of the Ukrainian SSR consumer cooperation in the second half of the 40s-80s of the twentieth century as a complex phenomenon in the socio-economic and social-political life of Ukrainian society.

In the dissertation, based on a large number of archival sources and published documents, various aspects of consumer cooperatives activity of the Ukrainian SSR (Ukoopspilka) has been investigated, namely: trade, procurement, catering, production, consumer services and international relations.

The research is based on scientific principles, according to which the activity of consumer cooperation is considered as a peculiar phenomenon, having made a significant imprint on the socio-economic and social life of the Ukrainian SSR, especially in rural areas. For its study, a dialectical approach and a combination of a group of methods as general science and research methods used mainly in historical intelligence were used. In the presented research, the activity of consumer cooperation in all of its aspects, primarily trade, as well as production and procurement, is the scales, guided by the indicators of which, we tried to determine the weight of state attention to the Ukrainian village during the second half of the 40s and 80s of the twentieth century.

Such a research is new in Ukrainian historiography, because researchers, whose works are devoted to the development of consumer cooperation and cooperative movement generally on Ukrainian lands, chose other chronological

periods with socio-political and economic systems different from suggested in the research. The works considering the history of consumer cooperation on the Ukrainian lands for the whole period of its existence from origin till now, do not fully enable to thoroughly assess the complex processes that took place with consumer cooperation during the second half of the 1940s – 1980s in Ukrainian historiography remains less studied both in general and in the context of studying cooperation on Ukrainian lands in particular.

The work outlines the place of consumer cooperation in agrarian policy and the administrative system of the Soviet state. It was determined that both organizational and territorial structure, and economic activity of consumer cooperatives, was built in the directions set out by the communist-Soviet policy-makers of the state. In particular, a clear relationship has been established between administrative changes (integration and disaggregation of areas, an increase in urban areas at the expense of rural areas, etc.) and corresponding changes in the organizational structure of consumer cooperation in Ukraine. The main trend for the study period was the process of consolidation of rural consumer societies, which began in the late 1940s. Such consolidations took place mainly without taking into account the views of ordinary members-shareholders, who were increasingly excluded from the direct impact on the leadership of the consumer society. Subsequently, in many districts of the republic, where necessary conditions developed, district consumer unions were reorganized into consumer societies within the entire administrative district (district consumer societies), which contributed to an even greater concentration of power and influence of the party-state nomenclature on the work of cooperative organizations.

As a part of the ideological concept of overcoming the gap between a city and a village, consumer cooperation played a positive role in creation and development of the Ukrainian village social infrastructure, but it was not able to eliminate differences in living conditions, income levels and become an effective mechanism for equal exchange between the agrarian sector and consumers of agricultural products.

Instead, the system of consumer cooperation was used for the actual village exploitation due to overpriced prices for industrial products, underestimated prices for agricultural products, and the use of such mechanisms as «counter sales», «marginal purchasing prices», etc. Social-economic and legal status of a shareholder despite the formal, wide statutory possibilities remained within the limits established by the local and central authorities' directives. Consumer cooperation as a social and economic system in the conditions of Soviet statehood for the investigated period definitely lost the original cooperative principles based on openness, democracy and self-governance.

The achievements and problems of social-economic activity of consumer cooperation in the village have been observed, because the main organizational units, membership base and Ukoopspilka's property complex were concentrated mainly in rural areas.

It was determined that provision villages with food and industrial goods was at a level below the public demand, because in the conditions of limited commodity resources, the priority in the distribution of consumer goods deliberately provided to cities and industrial centers.

The growth rates of retail trade in rural areas were a little higher, but the cooperation of the Ukrainian SSR could not overcome a large gap in the absolute size of retail trade turnover compared to the city during the period under investigation, although there were almost identical number of shopping centers in cities and rural areas.

Public catering in rural areas as a result of the lack of necessary conditions in this area (availability of water supply, sewage, connection to stable sources of energy) and because of low economic efficiency was not established as an integral form of social welfare leisure.

Storage of agricultural products, performed by consumer cooperatives in rural areas, were directed primarily to an individual producer. Only peasants' interest and needs in obtaining the necessary scarce goods allowed the consumer cooperation to carry out storage activities in rather sizable volumes.

Considerable attention is paid to the peculiarities of consumer co-operation in the cities of Ukraine. The procurement activity of consumer cooperatives institutions has been analyzed, primarily aimed at providing agricultural products to urban residents. The tense situation with food in cities and industrial centers during the investigated period encouraged the authorities to involve a procurement network of consumer cooperation for its solution and promote creation of a cooperative trade network in and outside the city collective-farm markets. As a result, in 1987, it was decided to transfer the network of collective-farm markets from the Ministry of Commerce to the sphere of consumer co-operation management for better organization of provision of cities with agricultural products.

Ukoopspilka's production, as one of the aspects of consumer cooperation activity, was based mainly on processing agricultural products, which were directly stored by Ukoopspilka's organizations and development of the baking industry to provide the rural population with bakery products.

The analysis of international activity of consumer cooperation made it possible to conclude that this aspect is secondary in the Ukoopspilka's work, since the Central Union and the USSR state party top, using the authority of cooperation to promote their own ideology in the international arena, acted as the main subject in this field.

The international trade and economic activity of consumer cooperation of the Ukrainian SSR was based on the export of certain types of harvested agricultural and growing wild products and receiving imported goods instead. However, in part, the low quality of products, the lack of necessary capacities and equipment, their moral and physical deterioration and, most importantly, bureaucratic obstacles did not allow the consumer cooperation of the Ukrainian SSR to significantly increase the volume of shipment of agricultural products abroad. In general, export-import operations of consumer cooperation did not take a significant place both in Ukoopspilka's work and in foreign economic activity of the republic as a whole.

The practical value of the proposed scientific research: its main provisions, facts and conclusions can serve as a material for a more complete understanding of historical processes in Ukraine in the second half of the twentieth century and can be used to develop lecture courses on the economic and social history of Ukraine of that period. The separate scientific positions of the dissertation are used in the educational process of the SS of NULES of Ukraine «Nizhyn Agrotechnical Institute» during the teaching of the disciplines «Economic History» and «History of Ukraine». At the same time, theoretical conclusions and practical recommendations can be useful for developing perspective strategies for the developing a system of consumer cooperatives at the present stage and the cooperative sector of the Ukrainian economy as a whole.

Key words: Ukraine, Ukrainian SSR, consumer cooperatives, Ukoopspilka, shareholding, agricultural products, trade activity, harvesting, rural areas, city.

Список публікацій за темою дисертації

Опубліковані праці, які відображають основні наукові результати дисертації

Монографія:

1. Сидорович О. С. Споживча кооперація України в умовах радянської державності: економіка, політика, ідеологія, люди (друга половина 40-их – 80-ті рр. XX ст.): Монографія. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2019. 424 с. (28,83 ум. друк. арк.)

Рецензії:

Половець В. М. Рецензія на монографію. Сидорович О.С. Споживча кооперація України в умовах радянської державності: люди, ідеологія, економіка, політика (друга половина 40-их – 80-ті рр. XX ст.): монографія. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2019. 424 с. *Історія науки і біографістика*. Електронне наукове фахове видання. 2019. № 1. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-1/21.pdf>

Коріненко П. С. Рецензія на монографію О. С. Сидоровича Споживча кооперація України в умовах радянської державності: економіка, політика, ідеологія, люди (друга половина 40-х – 80-і роки ХХ ст.): Монографія / Олександр Сергійович Сидорович; ПП Лисенко М. М. – Ніжин, 2019. – 424 с. *Гілея*. Київ, 2019. Вип. 143 (№ 4). Ч. 1. Історичні науки. С. 243 – 245.

Наукові статті:

2. Сидорович О. С. Проблеми розвитку сільських споживчих товариств в Україні у 1940 – 1980-их рр. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2014. Вип. 76. С. 189 – 198.
3. Сидорович О. С. Споживча кооперація у суспільному житті України ХХ ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 293 – 295.
4. Сидорович О. С. Роль Укоопспілки у продовольчому забезпеченні міст УРСР у післявоєнний період. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2014. С. 138 – 144.
5. Сидорович О. С. Аграрний характер споживчої кооперації УРСР в другій половині 1940-их – 1980-х рр.: цілеспрямована політика чи історична закономірність. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2015. Вип. 10. С. 133 – 140.
6. Сидорович О. С. Громадське харчування споживчої кооперації УРСР у післявоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 48 – 52. (Індексується в РИНЦ)
7. Сидорович О. С. Забезпечення товарами масового споживання мешканців сіл УРСР у другій половині 1940-их – на початку 1980-их рр. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014 – 2015. Вип. 8 – 9. С. 190 – 195.
8. Сидорович О. С. Особливості торгівлі сільськогосподарською продукцією споживчої кооперації УРСР у 1960 – 1970-х рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2015. Вип. 13 – 14. С. 134 – 140.

9. Сидорович О. С. Укоопспілка в соціально-економічному житті УРСР у післявоєнний період. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки. Випуск 13. Київ, 2015. С. 136 – 140.
10. Сидорович О. С. Прояви корупції та зловживань в системі споживчої кооперації УРСР в другій половині ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2015. Вип. 1., Ч. 1. С. 84 – 87. *(Індексується в РИИЦ)*
11. Сидорович О. С. Роздрібна торгівля в сільській місцевості УРСР у післявоєнний період (1945-1991 рр.). *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2015. № 1. С.182 – 188.
12. Сидорович О. С. Роль споживчої кооперації УРСР у подоланні продовольчого дефіциту у перші повоєнні роки (1945-1950 рр.). *Гілея*. Київ, 2015. Вип. 103 (№ 12). С. 41 – 44. *(Індексується в РИИЦ)*
13. Сидорович О. С. Місто і село: диспаритет у товарному забезпеченні: на прикладі діяльності Укоопспілки у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Гілея*. Київ, 2015. Вип. 92. № 1. С. 67 – 69.
14. Сидорович О. С. Соціально-економічні наслідки діяльності споживчої кооперації УРСР на селі в повоєнний період. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2015. Вип. 11 – 12. С. 120 – 128.
15. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР у повоєнний період у політико-ідеологічному концепті «Подолання відмінностей між містом і селом»: теорія і практика. *Грані*. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 123. С. 141 – 147.
16. Сидорович О. С. Вирішення продовольчої проблеми у 1960-их – 1980-их рр.: місце і роль споживчої кооперації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 291 – 294. *(Індексується в Index Copernicus)*
17. Сидорович О. С. Виробнича галузь споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2016. Вип. 18. С. 123 – 132.

18. Сидорович О. С. Заготівельна діяльність споживчої кооперації УРСР у 1960-80-ті рр. як складова аграрної політики держави. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2016. Вип. 15. С. 96 – 103.
19. Сидорович О. С. Заготівельна діяльність споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 1950-их рр. *Black Sea: scientific Journal of academic Research*. Tbilisi: Georgia, 2016. February. Volume 28. Issue 02. p. 28 – 33.
20. Сидорович О. С. Зміни в організаційно-територіальній структурі споживчої кооперації УРСР (друга половина 40-их – 70-ті рр. XX ст.). *Історія науки та біографістика*. Київ, 2016. Вип. 3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-3/15.pdf> (дата звернення: 20.09.2018).
21. Сидорович О. С. Розвиток споживчої кооперації Ніжинщини у другій половині XX ст. (радянська доба). *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2016. Вип. 21/24. С. 72 – 79.
22. Сидорович О. С. Присутність споживчої кооперації в містах УРСР у повоєнний період. *Наукові записки Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 45. С. 233 – 235. (Індексується в *Index Copernicus*)
23. Сидорович О. С. Проблема товарного дефіциту у сільській торгівельній мережі УРСР у післявоєнний період. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2016. Вип. 83. С. 189 – 198.
24. Сидорович О. С. Місце і роль пайовика у споживчій кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 80-их рр. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2017. № 3. С. 154 – 162.
25. Сидорович О. С. Хлібопекарська промисловість споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2017. Вип. 19 – 20. С. 124 – 129.
26. Sydorovych O. Dynamics and quantitative features of formation of consumer cooperatives USSR in the second half of the 1940s - 1980's. // *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences* / Budapest, Hungary, V(21), Issue: 130, 2017, p. 18 – 21. (Індексується в *Index Copernicus*)

27. Сидорович О. С. Особливості та стан забезпечення мешканців села продовольчими товарами в УРСР у другій половині ХХ ст. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2018. Вип. 23 – 24. С. 128 – 136.
28. Сидорович О. С. Торгівля книгами у сільській місцевості УРСР у 1950-их – 1980-их рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2018. Вип. 25 – 26. С. 128 – 133.
29. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР у міжнародному кооперативному русі у другій половині ХХ ст. як прояв ідеологічної боротьби із Заходом. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2018. Вип. 92. С. 265 – 274.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають її результати

30. Сидорович О. С. Система управління споживчою кооперацією України: минуле і сьогодення. *Науковий вісник Ніжинського агротехнічного інституту*. Ніжин, 2009. Вип. 1 С. 280 – 284.
31. Сидорович О. С. Баллін М. П. – один із засновників кооперації в Україні (до 180-річчя з дня народження). *Література і культура Полісся*. Ніжин, 2010. Вип. 57. С. 179 – 187.
32. Сидорович О. С. Теоретичні передумови зародження і розвитку споживчої кооперації в Наддніпрянській Україні. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2013. Вип. 6. С. 99 – 101.
33. Сидорович О. С. Комісійна торгівля сільськогосподарськими продуктами в системі споживчої кооперації УРСР в 1950-их рр. «*Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології*»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 20-21 листопада 2015 р.). Херсон: видавничий дім «Гельветика», видавець ПП Кандич С. Г., 2015. С. 70 – 72.
34. Сидорович О. С. Міжнародна діяльність споживчої кооперації УРСР у повоєнний період (1945-1991 рр.). *Україна в контексті міжнародної*

політики: історія та сучасність: зб. наук. праць (за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 3 грудня 2015 р.). Київ: Анва-Прінт, 2015. С. 16 – 17.

35. Сидорович О. С. Місце споживчої кооперації УРСР в командно-адміністративній економіці в другій половині ХХ ст. *Виклики соціально-орієнтованої економіки в євроінтеграційних умовах*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ніжин, 23 – 24 квітня 2015 р.) Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2015. С. 246 – 249.

36. Сидорович О. С. Наслідки Другої світової війни для споживчої кооперації України. *Перемога над нацизмом у другій світовій війні: суспільна пам'ять, наукові інтерпретації, освітньо-виховні технології*: зб. наук. праць (за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 29 вересня 2015 р.). Київ: Дірект-Лайн, 2015. С. 56 – 57.

37. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР в забезпеченні харчуванням сільських освітніх установ у 1950-х – 1980-х рр. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*: матеріали V всеукраїнської конференції з міжнародною участю (м. Дніпропетровськ, 28 серпня 2015 р.): у 2-х частинах. Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2015. Ч. 1. С. 48 – 49.

38. Сидорович О. С. Сфера діяльності громадського харчування споживчої кооперації УРСР у післявоєнний період. *Актуальні питання суспільних наук*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (м. Київ, 14 – 15 серпня 2015 р.). Київ: Київська суспільнознавча організація, 2015. С. 52 – 55.

39. Сидорович О. С. Укоопспілка та її роль в агропромисловому комплексі УРСР (1945-1991 рр.). *Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні та політологічні процеси*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 17-18 квітня 2015 р.). Херсон: видавничий дім «Гельветика», видавець ПП Кандич С. Г., 2015. С. 109 – 111.

40. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР в контексті подолання продовольчого дефіциту у післявоєнний період. *Стратегія економічного*

розвитку України: теоретичні засади та механізми реалізації: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (14 – 15 квітня 2016 р.). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2016. С. 201 – 203.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	20
ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	30
1.1. Історіографічний аналіз проблеми	30
1.2. Джерельна база дослідження	48
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	59
РОЗДІЛ 2. СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ ТА АДМІНІСТРАТИВНІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	71
2.1. Еволюція територіально-організаційної структури Укоопспілки	71
2.2. Споживча кооперація УРСР в аграрній політиці держави	88
2.3. Соціально-економічне та правове становище пайовика в споживчій кооперації	120
РОЗДІЛ 3. ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО – ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ НА СЕЛІ	144
3.1. Забезпечення продовольчими товарами сільської кооперативної торгівлі	144
3.2. Роль споживчої кооперації в забезпеченні села товарами промислового та культурно-побутового призначення	161
3.3. Місце споживчої кооперації в розвитку громадського харчування на селі	189
3.4. Кооперативні форми побутового обслуговування селян України	221

3.5. Заготівельна діяльність споживчої кооперації в сільській місцевості	234
РОЗДІЛ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У МІСТАХ УКРАЇНИ	255
4.1. Характер управління та організації кооперативної торгівлі в містах	255
4.2. Колгоспні ринки та ярмарки в системі міської кооперативної торгівлі: проблема місця й ролі	276
4.3. Зміни в умовах заготівель та забезпечення продовольством жителів міст через систему споживчої кооперації	290
4.4. Особливості діяльності промислових підприємств споживчої кооперації	310
РОЗДІЛ 5. МІСЦЕ Й РОЛЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В МІЖНАРОДНОМУ КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ ТА ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ УКРАЇНИ	335
5.1. Споживча кооперація в зовнішньоекономічних відносинах УРСР	335
5.2. Укоопспілка в міжнародному кооперативному русі	348
ВИСНОВКИ	361
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	374
ДОДАТКИ	474

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Держплан СРСР – Державний плановий комітет СРСР

Держторгінспекція – Головне управління державної інспекції по якості товарів і торгівлі Міністерства торгівлі УРСР

Заготживсировина – Всесоюзне об'єднання по заготівлям тваринницької сировини та хутра Міністерства заготівель СРСР

Заготконтора – заготівельна контора

Мінлегпром УРСР – Міністерство легкої промисловості Української Радянської Соціалістичної Республіки

Мінм'ясомолпром УРСР – Міністерство м'ясо-молочної промисловості Української Радянської Соціалістичної Республіки

Мінмісцепром УРСР – Міністерство місцевої промисловості Української Радянської Соціалістичної Республіки

Мінплодоовочгосп УРСР – Міністерство плодоовочевого господарства Української Радянської Соціалістичної Республіки

Мінхарчопром УРСР – Міністерство харчової промисловості Української Радянської Соціалістичної Республіки

Міськкоопторг – Об'єднання по організації кооперативної торгівлі в місті

МКА – Міжнародний кооперативний альянс

МТС – Машинно-тракторна станція

НДР – Німецька Демократична Республіка

НЕП – Нова економічна політика

Обком – Обласний комітет Комуністичної партії України

Облвиконком – обласний виконавчий комітет

Облкоопторг – обласне об'єднання по організації кооперативної торгівлі в містах

Облспоживспілка – обласна спілка споживчих товариств

Профтехучилище – Професійно-технічне училище

Раднаргосп СРСР – Рада Народного Господарства СРСР

Раднарком УРСР – Рада Народних Комісарів УРСР

Райвиконком – виконавчий комітет районної ради народних депутатів

Райзаготконтора – районна заготівельна контора

Райкоопторг – районне об'єднання по організації кооперативної торгівлі в містах

Раймаг – районний магазин

Райспоживспілка – районна спілка споживчих товариств

РНК – Рада Народних Комісарів

Робкооп – робітничий кооператив

СільСТ – сільське споживче товариство

Союзкоопзовнішторг – Оптово-торговельна контора по зовнішній торгівлі Центроспілки СРСР

Укоопживсировина – Українське республіканське об'єднання Укоопспілки по заготівлям тваринницької сировини та хутра

Укоопзовнішторгконтора – Українська оптово-торговельна контора по міжреспубліканській і зовнішній торгівлі

Укоопродторг – спеціалізоване об'єднання Укоопспілки по торгівлі продовольчими товарами в містах і робітничих селищах

Укоопспілка – Українська республіканська спілка споживчих товариств

Укоопторг – Управління Укоопспілки по організації торгівлі сільськогосподарськими продуктами

Укрголоввино – Головне управління виноробної промисловості Міністерства промисловості продовольчих товарів УРСР

Укрголовлегзбутсировина – Головне управління по збуту сировини і продукції легкої промисловості при Міністерстві легкої промисловості Української РСР

Укрголовпобут – Головне управління побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР

Укркнига – Українське об'єднання книжкової торгівлі Головного управління видавництва, поліграфічної промисловості і книжкової торгівлі Міністерства культури УРСР

Укрміжколгоспбуд – Українське міжколгоспне об'єднання з будівництва

Укрсільгосптехніка – Українське республіканське об'єднання з продажу сільськогосподарської техніки, запасних частин, мінеральних добрив та інших матеріально-технічних пристосувань, ремонту і використання машин в колгоспах і організації будівництва в колгоспах Ради Міністрів УРСР.

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

Центроспілка – Центральна спілка споживчих товариств СРСР

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЦК КПУ – Центральний Комітет Комуністичної партії України

ЦСУ – Центральне статистичне управління

ЧССР – Чехословацька Соціалістична Республіка

Вступ

Українська економіка й соціальна сфера в останні роки переживають важкий період змін і структурних трансформацій, покликаних подолати наслідки розбалансованості державної фінансово-бюджетної політики всіх попередніх років на тлі загострення зовнішньо-політичного становища. На превеликий жаль, значна частина зусиль щодо подолання соціально-економічних проблем спрямована на отримання зовнішньої допомоги у вигляді чи то запозичень, чи торгових преференцій від вступу нашої країни до тієї чи іншої міжнародної організації. Не відкидаючи в даний момент критичну важливість зовнішньої підтримки, необхідність пошуку внутрішніх резервів для подолання системних криз та вирішення актуальних проблем економічного й суспільного буття залишається багато в чому непоміченою.

Одним із таких внутрішніх резервів є, на нашу думку, досвід економічної самоорганізації широких верств населення у вигляді створення кооперативів. Так сталося, що досвід кооперативної самоорганізації українців другої половини XIX – початку XX ст. був перерваний десятиліттями панування командно-адміністративної системи СРСР, де ініціатива до створення самоврядних економічних організацій була спотворена, а самі вони – фактично одержавлені. Особливо ця теза стосується системи споживчої кооперації, котра в умовах тоталітарної системи залишилася чи не єдиною «дозволеною» формою кооперації, хоча лише номінально відповідала класичним ознакам кооперативу. Тому недовіра наших сучасників до кооперативних форм діяльності і кооперації як такої походить саме з тих часів. Ця недовіра, а часто і брак інформації, є однією із причин того, що й наразі в Україні на мікрорівні не вибудована кооперативна модель економіки, яка досить добре показала себе у розвинутих країнах. Саме тому проблеми відродження й становлення кооперативного сектору економіки сучасної України, крім об'єктивних труднощів організаційно-правового характеру мають і ментальне підґрунтя,

базоване на неприйнятті і байдужості значної частини населення до кооперативної ідеї як такої. Споживча кооперація в даному контексті займає особливе місце, адже вона в СРСР в другій половині ХХ ст. залишилася чи не єдиним острівцем кооперації, яка хоча б номінально складала конкуренцію державному сектору у сфері торгівлі, заготівельної діяльності та частково виробництва товарів і послуг.

Виходячи з цього, вивчення досвіду діяльності споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 1980-их років як цілісного явища в умовах командно-адміністративної економіки має науково-пізнавальне й теоретичне значення, адже поодинокі статті й окремі праці, присвячені історії споживчої кооперації в цілому, тобто за весь період її розвитку на українських землях, не дають можливості глибоко й ретельно зануритись у згадану проблему в зазначений історичний проміжок часу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами:
Дисертаційне дослідження виконано в межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом кафедр факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 28 березня 2019 р. (протокол № 10).

Мета роботи полягає у висвітленні та аналізі процесів розвитку системи споживчої кооперації України, основних форм її діяльності та місця у народногосподарському комплексі та суспільно-політичному житті Української РСР другої половини 1940-х – 1980-х років.

В процесі роботи для досягнення окресленої мети було здійснено спробу вирішити наступні **дослідницькі завдання:**

- виявити ступінь розробленості проблеми, проаналізувати комплекс джерел, підібраних для її вивчення, розкрити їх інформаційний

- потенціал та обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження;
- виокремити роль споживчої кооперації в здійсненні агрополітичних рішень держави;
 - проаналізувати еволюцію територіально-організаційної структури Укоопспілки в контексті її ролі і місця в державно-партійній політиці щодо українського села;
 - встановити ступінь суб'єктності рядового пайовика та його економічне та соціально-правове становище в системі споживчої кооперації;
 - визначити результати і особливості діяльності споживчої кооперації в сільській місцевості;
 - дослідити характерні риси організації та діяльності установ споживчої кооперації в містах України;
 - охарактеризувати значення виробничої діяльності споживчої кооперації;
 - розкрити характер міжнародної діяльності споживчої кооперації УРСР у досліджуваній період;
 - виробити практичні рекомендації щодо стимулювання кооперативного руху в сучасних умовах.

Об'єкт дослідження. Споживча кооперація України у системі командно-адміністративної економіки.

Предмет дослідження. Процес розбудови, динаміка розвитку, форми діяльності, суспільно-політичне значення та соціально-економічна роль споживчої кооперації України другої половини 1940-х – 1980-х років.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину 1940-х – 1980-і роки. Нижня межа пов'язана із зміною політики партійно-державного керівництва щодо ролі споживчої кооперації у рамках втілення в життя постанови Ради Міністрів СРСР від 9 листопада 1946 р. «Про розгортання кооперативної торгівлі продовольчими й промисловими товарами у містах і робітничих селищах та збільшення виробництва продовольства й товарів

широкого вжитку кооперативними підприємствами» та закінченням Другої Світової війни, початком відбудови зруйнованої економіки та інфраструктури в цілому. Верхньою межею позначений період, коли почали кардинально змінюватися умови господарювання установ споживчої кооперації в системі командно-адміністративної економіки у зв'язку із деконструкцією існуючого суспільно-політичного та соціально-економічного ладу.

Територіальні межі роботи визначаються кордонами Української РСР другої половини 1940-х – 1980-х років.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що **вперше**:

- до наукового обігу введено масив документальних джерел центральних та регіональних архівів, що багатоаспектно характеризують діяльність споживчої кооперації УРСР;
- здійснено постановку та актуалізацію комплексної історичної проблеми;
- розкрито і досліджено процеси внутрішньої трансформації в системі споживчої кооперації УРСР досліджуваного періоду;
- досліджено закономірності розвитку територіально-організаційної структури Укоопспілки;
- визначено характерні особливості торгівлі промисловими та продовольчими товарами у сільській місцевості;
- проаналізовано місце і роль системи споживчої кооперації України в реалізації партійно-державних агрополітичних рішень другої половини 1940-х – 1980-х років.;
- комплексно охарактеризовано роль колгоспних ринків у діяльності споживчої кооперації УРСР.

уточнено:

- сутнісні характеристики торговельної, заготівельної, виробничої діяльності Укоопспілки та громадського харчування й побутового обслуговування споживчої кооперації УРСР досліджуваного періоду;

- комплекс методів, що використовувався управлінським апаратом споживчої кооперації для залучення до її складу членів-пайовиків;
- особливості та організаційна побудова діяльності споживчої кооперації в містах і промислових центрах;
- окремі аспекти в розумінні планування роздрібного товарообігу державно-партійними органами влади;
- форми й методи міжнародної діяльності споживчої кооперації УРСР;
- характеристику системи споживчої кооперації як інструмента в соціально-економічній політиці державно-партійних органів влади.

дістали подальшого розвитку:

- дослідження соціально-побутових умов життя сільського населення України у другій половині ХХ ст.;
- розуміння причин і наслідків дискримінаційної за суттю системи розподілу товарних ресурсів між торговельними системами міста і села;
- практичні рекомендації щодо удосконалення системи споживчої кооперації на сучасному етапі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони актуалізуючи досвід функціонування споживчої кооперації УРСР другої половини 1940-х – 1980-х років. можуть слугувати матеріалом для більш повного розуміння історичних процесів в Україні другої половини ХХ ст. та – використані для розробки лекційних курсів із економічної та соціальної історії України зазначеного періоду. Окремі положення дисертації введені у навчальний процес Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Ніжинський агротехнічний інститут» під час викладання дисциплін «Економічна історія» та «Історія України». Водночас теоретичні висновки дослідження та практичні рекомендації, висловлені автором, можуть бути корисними для розробки перспективних стратегій розвитку як системи споживчої кооперації на сучасному етапі, так і кооперативного сектору економіки України в цілому.

Апробація результатів дослідження. План дослідження та його проміжні результати обговорювались на засіданнях кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова та кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Ніжинський агротехнічний інститут». Основні результати дослідження представлені у вигляді доповідей на 15 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, а саме: «Перспективи розвитку агропромислового комплексу в Поліському регіоні України» (Ніжин, 2007), «Знаки питання в історії України: провінційний простір і час» (Ніжин, 2014), «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні та політологічні процеси», (Херсон, 2015), «Виклики соціально-орієнтованої економіки в євроінтеграційних умовах» (Ніжин, 2015), «Актуальні питання суспільних наук», (Київ, 2015), «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2015), «Перемога над нацизмом у Другій світовій війні: суспільна пам'ять, наукові інтерпретації, освітньо-виховні технології» (Київ, 2015), «Україна в контексті міжнародної політики: історія і сучасність» (Київ, 2015), «Стратегія економічного розвитку України: теоретичні засади та механізми реалізації» (Ніжин, 2016), «Крах Радянської імперії: анатомія катастрофи» (Ніжин, 2016), «Humanities and Social Sciences in the Era of Globalisation» (Будапешт, 2017), «Сучасна соціально-економічна система: парадигма, завдання і тенденції» (Ніжин, 2018), «Знаки питання в історії України: Чернігово-Сіверщина в східноєвропейських геополітичних конфліктах і трансформаціях» (Ніжин, 2018), «Соціально-економічні проблеми аграрного розвитку регіонів» (Ніжин, 2018), «Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств: проблеми та перспективи» (Ніжин, 2019).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження оприлюднено у 40 працях, з яких 1 авторська монографія «Споживча

кооперація України в умовах радянської державності: економіка, політика, ідеологія, люди (друга половина 40-их – 80-ті рр. ХХ ст.)» (28,83 ум. друк. арк.), 28 статей у наукових фахових виданнях, в тому числі внесених до міжнародних наукометричних баз та зарубіжних фахових періодичних виданнях, а також 11 – в матеріалах міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій та публікаціях, які додатково відображають результати дослідження.

Структура й обсяг дисертації зумовлені метою і завданням дослідження. Робота складається зі вступу, 5 розділів, 17 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (1033 найменувань на 100 сторінках), 32 додатків. Загальний обсяг дисертації – 504 сторінки, з них основний текст – 350 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний аналіз проблеми

Проблеми історії України радянської доби на другому етапі існування тоталітарної держави викликають усе більше зацікавлення громадськості та науковий інтерес істориків, зважаючи на актуалізацію певних ідеологічних та повсякденних практик пізнього Радянського Союзу. Минуло вже більше ніж чверть століття після того, як ця держава припинила своє формальне, зримо існування, але в певних видозмінених формах примари цього утворення продовжують впливати практично на всі сфери нашого життя.

Освіта, культурно-мистецький вимір суспільного буття, житлово-комунальне господарство та навіть думки й погляди значної частини громадян незалежної України, дорослішання і змужніння яких відбувалось у роки «пізнього застою», продовжують засвідчувати, що інерція радянських практик не в повній мірі сповільнилася наразі. Для підкріплення вищезазначеної тези наведемо приклад дотичний до предмету нашого дослідження. Найбільша мережа торгово-промислових супермаркетів сучасної України, започаткована у 1998 р., отримала назву «Сільпо» (від російської абрєвіатури «сельпо» – сельское потребительское общество). У даному випадку маркетологи, що придумали таку назву, вирішили, мабуть, зіграти на ностальгійних почуттях значної частини населення України. При цьому ні тоді, ні зараз нікого не бентежило, що наповнення полиць радянського «сільпо» не йде ні в яке порівняння із теперішнім.

Отже, у силу згаданої інерції, а також під інформаційним тиском певних зовнішніх сил експлуатується та нав'язується так звана «радянська ідентичність», яка є складовою частиною непрямой гібридної війни, розв'язаної проти нашої країни в останні роки. У даному контексті

об'єктивне вивчення окремих складових радянської дійсності другої половини ХХ ст., зокрема у вигляді наукових історичних досліджень, набуває дійсно непересічного безпекового значення.

Історіографія проблем розвитку й діяльності споживчої кооперації Української РСР другої половини ХХ ст. традиційно можна поділити на дві частини: «радянську», тобто праці написані до 1991 р., та «сучасну» – наукові розвідки виконані в період після здобуття Україною незалежності. Зрозуміло, що праці радянського періоду мали традиційні хиби гуманітарних досліджень цього періоду, а саме: заідеологізованість, догматичність і, виходячи із цього, далеке від об'єктивності розуміння та трактування проблем села та споживчої кооперації в дореволюційний та радянський періоди, а звідси – так само викривлене визначення місця споживчої кооперації протягом цих історичних відрізків часу. Наразі радянська історіографія періоду 1945 – 1991 років усе ще залишається багато в чому малодослідженою через певну «непопулярність» цього періоду української історії серед широкого кола дослідників і методологічну одноманітність та блідість наукових праць українських радянських істориків. Однак відповідно до справедливого, на нашу думку, твердження сучасного українського історика В. Яремчука, у ці часи все-таки були фактологічно вартісні дослідження та цікаві регіональні, краєзнавчі розвідки, що перебували поза провідними осередками української радянської історіографії [982].

Саме тому для нас цінність цього періоду в історіографії дослідження полягає в можливості отримати додатковий фактологічний матеріал і, порівнявши його із архівними джерелами, оцінити, яку роль насправді (поза ідеологічними гаслами та деклараціями) відводила споживчій кооперації партійно-радянська номенклатура в системі планової економіки та суспільній сфері буття держави.

Насамперед, варто згадати історико-описові праці, що висвітлювали історію розвитку споживчої кооперації Радянського Союзу в цілому, без акцентів на регіональній специфіці. Це роботи, які були видані впродовж

десятиліть різними авторами, однак об'єднанні як приблизно однаковою назвою «Потребительская кооперация ССРСР», так і специфічним призначенням [800; 729; 740; 796]. У першу чергу, головним завданням вищевказаних робіт, окреслюючи історичний шлях пройдений споживчою кооперацією, був показ прогресивності радянської споживчої кооперації порівняно із дореволюційною, котра, як зазначалося, в умовах капіталістичного ладу не вносила суттєвих покращень у важкі умови життя членів тодішніх кооперативів [874, с. 4]. Ці праці, більшість із яких надруковані у видавництві «Центроспілка», містили інформацію про організаційну структуру системи споживчої кооперації та основні сфери її діяльності (торговельну, заготівельну, громадського харчування та виробничу). Акцент робився на висхідній динаміці показників зростання кількості торговельних закладів та установ громадського харчування на селі, масштабів роздрібного товарообігу тощо.

Окремо в цьому переліку стоїть нарис історії споживчої кооперації СРСР за авторством К. Вахітова, опублікований у останній рік існування радянської держави, у 1991 р [753]. Зрозуміло, що бачення історичного шляху, пройденого споживчою кооперацією на хвилі гласності й перебудови, як засвідчує зміст цієї праці, уже змінилося. Зокрема, в ній відверто визнавалось фактичне одержавлення колись самоврядної кооперативної системи, що і призвело до негативних наслідків, головні із яких полягали в розриві природної єдності члена-пайовика й керівних органів кооперативу, в адміністративному нав'язуванні споживчим товариствам і їх районним спілкам планів, економічних нормативів тощо [753, с. 91].

До другої групи історично-описових праць радянського періоду можемо віднести кілька нарисів з історії споживчої кооперації вже України. Зазвичай вони формувались авторським колективом, що складався із наукових працівників Львівського торгово-економічного інституту (кузні кадрів для споживчої кооперації УРСР) та керівників Укоопспілки. Вони видавали свої праці до пам'ятних дат. Зокрема, одна із таких робіт побачила

світ у 1965 р., що приурочувалася до 100-річчя виникнення споживчої кооперації в Росії, інша – у 1967 р. до 50-річчя «Жовтневої революції» [943; 947]. Ще кілька праць, авторами яких були багаторічні керівники споживчої кооперації Української РСР (М. Сай, Ф. Колесник), розкривали поточний стан і досягнення в роботі Укоопспілки, стали фактично звітними роботами, присвяченими черговим з'їздам партії [889]. Окремо в цьому списку слід згадати роботу, виконану у 1988 р. авторським колективом на чолі із керівником споживчої кооперації УРСР С. Литвиненко. Як і у вищезгаданій праці К. Вахітова, у цій роботі з'явилося концептуально нове бачення споживчої кооперація та оцінка її ролі в минулому [832]. Під впливом перебудовчих процесів тут уже зазвучали ноти засудження нещодавньої практики втручання в роботу споживчих товариств партійних та радянських органів, відсторонення і призначення на керівні посади без відома пайовиків; виразно констатувалися факти послаблення демократичних основ і кооперативних принципів у діяльності кооперації.

Певну регіональну специфіку в цю умовно українську групу радянської історіографії вносили роботи, присвячені історичному розвитку та сучасному стану споживчої кооперації окремих областей. За радянський період подібного типу роботи присвячувались розвитку споживчої кооперації Львівщини, Закарпаття, Тернопільщини та Київщини [940; 941; 942; 892]. Знову ж таки їх видання було приурочено до певної «круглої» дати. Зокрема, нариси із історії споживчої кооперації Львівщини, Тернопільщини та Закарпаття побачили світ до 20-річчя приєднання Закарпаття та 25-річчя приєднання західноукраїнських земель до СРСР.

Зважаючи на завдання всіх цих історичних нарисів, «ознайомити громадськість із багатогранною діяльністю споживчої кооперації України та її досягненнями за роки Радянської влади», вони можуть бути цікаві для нашого дослідження тим, що вміщують фактологічний матеріал, почасти сконцентрований у графіках і таблицях [947, с. 6].

Велику частина радянської історіографії досліджуваної теми складає значна кількість праць економічного та економіко-політичного характеру. У першу чергу слід згадати збірники праць, статей чи колективні монографії, де публікувались актуальні на той час розвідки та доповіді з різних галузей діяльності споживчої кооперації УРСР: торговельній, виробничий, заготівельній. Їх авторами були наукові та науково-педагогічні працівники, зокрема кооперативних вищих навчальних закладів зі Львова та Полтави, а також із інших центрів кооперативної освіти СРСР (Москва, Новосибірськ, Самарканд) [759; 761; 839; 931; 878; 883].

До зазначеної вище групи праць можна віднести і чималу кількість кандидатських дисертацій економічного профілю, що були присвячені різноманітним аспектам діяльності споживчої кооперації УРСР та СРСР в цілому і які демонстрували значущість споживчої кооперації в тогочасній соціально-економічній системі та політекономічній науковій думці [1019; 1013; 1004; 998; 1008; 1011].

Надзвичайно багатий фактологічний матеріал щодо діяльності споживчої кооперації чи її окремих галузей ми почерпнули із наукових монографій радянських учених-економістів. До цієї групи праць входять як дослідження виконані на загальносоюзному матеріалі, так і ті, що базувалися на статистико-економічних даних діяльності споживчої кооперації УРСР. До перших можемо віднести роботи В. Апопія, Г. Бучаєва, В. Матусевича, А. Клімова, А. Маслової, К. Раїцького, Н. Байдакова, Є. Аграновського, З. Лехової, Г. Альтшуля, П. Шуляка, В. Хоріна, Н. Писаренка, Б. Зимі, А. Гаврилова, Л. Батюти [722; 745; 840; 797; 798; 839; 719; 967; 864; 718; 733]. До других – праці Г. Гетьмана, А. Плахути та Л. Соломахи [767; 865; 935]. Варто зазначити, що навіть дослідження, виконані на загальносоюзному матеріалі, часто-густо, використовуючи порівняльний метод, співставляли окремі показники діяльності споживчих спілок республік Радянського Союзу у тому числі і УРСР, дозволяючи, таким чином, нам дещо ширше поглянути на досліджувану тему. Зокрема, в одній із вищезгаданих монографій

В. Матусевича аналізується економічний ефект від заходів з технологічного оновлення кооперативного виробництва Укоопспілки та співставляється розмір стимулюючих фондів консервних заводів споживчої кооперації Української та Російської РСР [840, с. 29, 54]. У роботі Г. Бучаєва порівнюється товарообіг кооперативної торгівлі в окремих союзних республіках [746, с. 9]. У монографії Л. Батюти аналізується розподіл складських площ гуртових баз і торговельної площі магазинів та забезпеченість сільського населення магазинами Укоопспілки та інших республіканських спілок споживчих товариств СРСР, а також досліджуються економічні показники роботи гуртових міжрайбаз споживчої кооперації УРСР [733, с. 65, 73, 85].

Роботи українських радянських економістів дозволили нам ретельніше поглянути на окремі аспекти діяльності споживчої кооперації в історичній перспективі. Зокрема, дослідження Г. Гетьмана, опубліковане у 1985 р., присвячено головній галузі споживчої кооперації – торгівлі і є цінним для нас тим, що є практично єдиним історико-економічним дослідженням виконаним у радянський період, який окреслює весь історичний шлях пройдений кооперативною торгівлею Української РСР. Дві монографії Л. Соломахи, що були видані практично одна за одною в 1968 і 1972 р., засвідчують роль матеріально-технічної бази в розвитку кооперативного виробництва, громадського харчування, торгівлі та заготівель Української РСР, і тому визначали принципи раціонального використання капітальних вкладень при розширенні матеріально-технічної бази різних галузей діяльності споживчої кооперації, як-то: при розташуванні крамниць, закладів громадського харчування, переробних підприємств. Праці Л. Соломахи з'явилися у період чи не найбільш динамічного кількісного зростання торговельної мережі та зростання капітального будівництва споживчої кооперації й з економічної точки зору намагались обґрунтувати політику радянсько-партійної номенклатури по відношенню до українського села в розрізі споживчої кооперації.

Варто зауважити, що в більшості вищезгаданих праць радянського періоду проблема взаємовідносин міста й села проходить «червоною ниткою». У даному контексті автори цих праць бачили споживчу кооперацію одним із специфічних механізмів до подолання суттєвих відмінностей між містом і селом та, висловлюючись дещо метафоричною мовою тогочасного агітпропа, «стирання граней» між цими двома підсистемами. У такому вирівнюванні вбачалась одна із необхідних умов для побудови комуністичного суспільства. Частина праць цього періоду була безпосередньо присвячена саме цій важливій, на думку радянських авторів, проблемі та ролі споживчої кооперації в її вирішенні [872; 779; 1006; 686].

Однак роль споживчої кооперації у «стиранні граней» вбачалась у них виключно як такої соціально-економічної підсистеми, що забезпечує селян зростаючими обсягами товарів та розбудовує широку мережу установ громадського харчування та побутового обслуговування в сільській місцевості. Натомість, абсолютно замовчувалась практика недостатнього забезпечення села промисловими і продовольчими товарами порівняно із міською державною торгівлею та фактичний визиск селян через систему так званих «зустрічних продажів» і завищену вартість споживчих товарів.

У даному контексті провідна сила, що спрямовувала споживчу кооперацію на подолання «суттєвих відмінностей» вбачалась радянськими авторами у комуністичній партії. Взаємовідносинам між партією і споживчою кооперацією була присвячена ціла група праць як у вигляді суто «пропагандистських» брошур, так і солідних монографій та дисертацій. Зокрема, С. Хільчевский, А. Чернишова та А. Мекешкін захистили дисертації присвячені діяльності партійного керівництва у розвитку та зміцненні споживчої кооперації УРСР у різні історичні проміжки часу [1025; 1027; 1012]. Подібній тематиці були присвячені і дослідження виконанні на матеріалах інших радянських республік та СРСР у цілому [1022; 1003]. Окремо у цьому ряду знаходиться колективна монографія «Партия и кооперация», що була фактично основною працею досліджуваного періоду,

де узагальнено історичний досвід КПРС з керівництва кооперацією в перші два десятиліття існування радянської влади [775]. Пояснення щодо фактичного одержавлення системи споживчої кооперації та спрямування її у «аграрне русло» у середині 1930-х років дане на сторінках цієї роботи дозволяє нам визначити офіційну позицію партії із цього питання вироблену на кінець 70-х років ХХ ст. Ця позиція полягала в тому, що стан із розмежуванням сфер діяльності споживчої кооперації (село) та державної торгівлі (місто) склався сам по собі на основі нездатності кооперативної торгівлі конкурувати зі зростаючими обсягами державної торгівлі в містах. Заперечуючи пряме підпорядкування державі споживчої кооперації, автори цієї праці стверджували, що остання, керуючись постановою уряду та партії від 29 вересня 1935 р. «Про роботу споживчої кооперації на селі», нібито сама активно включилась у боротьбу за організацію постачання колгоспного селянства, переключившись із роботи у містах на обслуговування в основному селянства [775, с. 285].

Такий когнітивний дисонанс став характерним для більшості радянських авторів. У даному випадку він був спричинений намаганням завуалювати очевидні речі, а саме: повне одержавлення споживчої кооперації та підпорядкування її радянсько-партійній номенклатурі. Однак на загал виставлялась формальна незалежність кооперації як свідчення справжньої «кооперативної демократії». Так, радянський економіст В. Хорін у свою чергу зазначав, що радянська кооперація не відгороджується від держави, так як їх інтереси співпадають, натомість у капіталістичних країнах споживча кооперація вважає формальну незалежність своїм найважливішим принципом. Хоча великі кооперативи, як він стверджував, ставлять свій апарат на службу капіталістичним монополіям [968, с. 33]. Такі ж аргументи знаходимо і в інших виданнях. Зокрема, у брошурі «Споживча кооперація і її місце в народному господарстві», розрахованій на масового читача, один із розділів отримав досить виразну назву «Державне керівництво діяльністю споживчої кооперації». У ньому стверджувалося, що споживча кооперація

вплітається в економічну структуру соціалістичного суспільства, відтак все це зумовлює об'єктивну необхідність загальнодержавного керівництва споживчою кооперацією, спрямування її діяльності для досягнення стратегічних цілей економічної політики партії та держави [965, с. 45].

Подібні міркування можемо простежити в працях А. Крашеніннікова та А. Морозова, присвячені міжнародному кооперативному руху та участі в ньому споживчої кооперації СРСР [817; 819]. Так, у праці А. Крашеніннікова «Международное кооперативное движение» мова йшла про великі досягнення споживчої кооперації в соціалістичних країнах, зокрема і в Радянському Союзі, пояснювалася піклуванням комуністичних і робітничих партій. Натомість кооперація в капіталістичних країнах, «позбавлена» такого піклування в силу безконтрольної конкуренції з боку приватної торгівлі, була не в змозі надати своїм членам яких-небудь суттєвих вигод, що призводило до відтоку членів [817, с. 50, 109]. Ці праці дали нам можливість простежити загальне тло, на якому відбувалися міжнародні зв'язки споживчої кооперації УРСР у досліджуваній період.

Оскільки основною сферою діяльності споживчої кооперації була торгівля, то в даному історіографічному огляді не можемо оминати праці, присвячені історії та поточному стану розвитку радянської торгівлі. Їх автори, передусім економісти: Г. Діхтяр, Т. Спіцина, М. Ліфіц та ін., розглядаючи розвиток радянської торгівлі, виділяють торгівлю споживчої кооперації як важливу складову в забезпеченні мешканців села різноманітними товарами [833; 774; 978]. Співставляючи державну торгівлю в містах та кооперативну на селі, автори вищевказаних праць, звичайно ж, визнавали набагато менший рівень забезпечення товарами сільського населення порівняно з мешканцями міст, однак причини такого диспаритету, на їх думку, мали об'єктивне економічне походження, а не свідому дискримінацію сільського споживача. Зокрема, Г. Діхтяр, вказуючи на майже 3-разове перевищення роздрібного товарообігу в перерахунку на душу населення в місті над селом за 1965 р., пояснював його вищою

продуктивністю праці у промисловості, ніж у сільському господарстві. І звідси, сам собою випливав логічний висновок – треба підвищувати продуктивність праці в аграрному виробництві [774, с. 365]. Однак уже через 10 років інший економіст В. Логвиненко у 1975 р. «винайшов» інший спосіб вирівнювання міста й села за цим показником. Мабуть, сумніваючись у здатності щодо близької перспективи нарощення продуктивності праці селян, він у своїй роботі писав, що обсяг роздрібного товарообігу на душу населення у сільській місцевості зросте сам по собі навіть при збереженні його абсолютних розмірів, зважаючи на зменшення кількості сільського населення [853, с. 21].

Окремо варто згадати праці радянських економістів, що присвячені діяльності громадського харчування в УРСР. У цілому ці роботи аналізували історію становлення та розвиток громадського харчування у містах. Проблеми ж громадського харчування на селі розглядалися лише побіжно [737; 843].

Певний концептуальний злам у поглядах на кооперацію намітився в роки перебудови. Зокрема, у працях економістів цього періоду все промовистіше стала звучати теза про шкідливість адміністративної опіки із боку радянських та партійних органів, про необхідність демократизації кооперативної системи в цілому та використання нових економічних важелів у роботі для збільшення продуктивності праці таких, як орендний та сімейний підряд тощо [852].

Причиною таких поглядів економістів були суспільно-політичні зміни, ініційовані новим керівництвом партії, яке в ленінському кооперативному плані вбачало один із рецептів одужання стагнуючої економіки. Посилилася ця тенденція під час обговорення проекту та після прийняття закону «Про кооперацію в СРСР» від 26 травня 1988 р. Так, М. Горбачов у своєму виступі на IV Всесоюзному з'їзді колгоспників, що відбувся напередодні прийняття згаданого закону, 25 березня 1988 р., піддав гострій критиці існуючий стан у системі споживчої кооперації. «Працівники кооперації почувають себе мало

не першими на селі, хочуть, щоб люди навколо них ходили і весь час догоджали їм. Це неподобство! Все має бути навпаки. Все треба поставити з голови на ноги. Господарями сільської споживчої кооперації є самі сільські трудівники. Ось хто господар!» – зірвавши овації, промовив радянський лідер [770, с. 43].

Безперечно, окремі аспекти діяльності споживчої кооперації Української РСР та СРСР висвітлювались у працях іноземних дослідників та вчених української діаспори. Серед останніх, у першу чергу, слід назвати І. Витановича та його фундаментальну працю «Історія українського кооперативного руху», видану 1965 р. у Нью-Йорку [757]. Позбавлений доступу до оперативної інформації та джерел стосовно розвитку кооперації в післявоєнний період, він, тим не менше, за відсутності ідеологічних шор та партійного контролю, був у змозі зробити незаангажовані та логічно вивірені висновки про реальне становище системи споживчої кооперації радянської України. Зокрема, І. Витанович викриває удавану, формальну незалежність споживчих товариств, справедливо зазначаючи, що незалежно від засадничих постанов про правове становище кооперації, її виробничий процес і норми визначають директиви партії й уряду в межах загальнодержавного економічного планування [757, с. 517]. Дослідник також вірно підмітив допоміжну роль споживчої кооперації по відношенню до колгоспно-радгоспного аграрного виробництва у першу чергу у галузі заготівель. Також І. Витанович відзначив практику застосування кооперативної торгівлі сільськогосподарською продукцією в містах як засобу «рівноважника ринкової ціни між системою державної торгівлі й чорним та колгоспними ринками» [757, с. 519]. У цілому дослідження І. Витановича стало хронологічно першим у історіографії з даної проблеми, де споживча кооперація УРСР післявоєнного періоду отримала дійсно науково-виважений аналіз стосовно її значення та місця у соціально-економічному житті України, а висновки зроблені ним не втратили своєї актуальності і по нині.

Інші представники західної економічної та історичної науки, не досліджуючи окремо споживчу кооперацію СРСР чи України, тим не менше уже в 1950-х – 1960-х роках оприлюднили науково вартісні розвідки із економічного становища та історії Радянського Союзу повоєнної доби. Насамперед слід згадати збірник «*The Soviet Economy: a Collection of Western and Soviet Views*», два видання якого 1963 і 1969-го р. побачили світ у Нью-Йорку [994].

Вищезазначений науковий збірник було розбито на кілька розділів, кожен із яких присвячений тій чи іншій соціально-економічній проблемі СРСР: агропромислового виробництва, промисловості, становищу робітників, забезпеченню населення споживчими товарами, економічному плануванню, походженню цін у радянській державі, міжнародній торгівлі СРСР тощо. Кожен тематичний блок поряд із розвідками про радянську економіку західних дослідників містив також і статті радянських учених та вищих посадовців, присвячені тій же тематиці. Зокрема, розділ про сільське господарство СРСР містив як західні роботи: дослідження А. Ноува із університету Глазго (у майбутньому одного із найповажніших радянологів на Заході), Р. Лейрда та А. Ротстайна, так і радянські – статті Б. Брагінського із науково-дослідного інституту Держплану СРСР, Д. Думнова із відділу сільськогосподарської статистики ЦСУ СРСР, В. Мацкевича – міністра сільського господарства СРСР та Г. Лісічкіна – економічного оглядача газети «Правда».

Звичайно ж, контраст між цими двома поглядами був разючим. З одного боку, бачимо неупереджений погляд і щире намагання на основі об'єктивних джерел зрозуміти та усвідомити проблему, з іншого – переважно сухі цифри, ідеологічні штампи та гасла. Така дуальна композиція видання вже тоді давала можливість сторонньому читачу скласти власне уявлення про стан і перспективи розвитку економіки та соціальної сфери радянської держави, базуючись на двох практично протилежних поглядах. Однак, на жаль, таку можливість тоді мали лише західні читачі. Радянські дослідники й

прості громадяни змушені були задовольнятися «єдино правильною», безальтернативною точкою зору.

Безперечно, важливе значення в усвідомленні історичних процесів на теренах Радянського Союзу відіграли праці західних учених, присвячені історії СРСР. Зокрема, у 1976 р. Д. Боффа, італійський журналіст та історик, опублікував двотомну історію Радянського Союзу (*Storia dell'Unione Sovietica*). Не дивлячись на те, що автор праці був членом комуністичної партії Італії, йому вдалося без огляду на авторитети змалювати наближену до реальності картину економічного становища держави й на селі, зокрема у період часу, що стосується теми нашого дослідження. Італійський дослідник відзначив низьку кількість і якість товарів у торговельній мережі села порівняно із містом [744]. Знову ж таки, по інший бік залізної завіси – у СРСР, це дослідження було надруковано обмеженим накладом і лише для членів ЦК КПРС. Масовому читачу воно стало доступним лише в пізні горбачовські часи.

Так само недоступним для науковців та широкого масового читача було дослідження А. Ноува, присвячене економічній історії СРСР, що вперше побачило світ у 1969 р. Ця книга, постійно доповнюючись актуальним матеріалом, пережила кілька перевидань. І в 1992 р. з'явилося видання, що хронологічно охоплювало весь досліджуваний нами період [993]. У 1985 р. свій варіант історії Радянського Союзу оприлюднив ще один британський історик Дж. Госкінг (російською мовою його працю видано в 1994 р.), у 1992 р. – француз Н. Верт, а в 1994 – американець М. Маля (українське видання побачило світ у 2000 р.) [990; 755; 837].

Працюючи у руслі «історії повсякденності», переважно британські та американські дослідники розкривали характерні риси щоденного буття радянської людини в різних ситуаціях, у тому числі і у сфері торгівлі та побуту селян-колгоспників. Результати цих досліджень були оприлюднені як у вигляді колективних, так і індивідуальних монографій [988; 995; 985].

Науково обґрунтованими стали праці І. Бірмана, радянського економіста-статистика, що, емігрувавши до США, плідно працював у сфері досліджень радянської економіки застійного періоду. Саме він у статті «Экономическая ситуация в СССР», яка була опублікована 1981 р. у російськомовному емігрантському журналі «Континент», на основі ґрунтового економічного аналізу, передбачив неминучий крах радянської імперії [739]. У тому ж 1981 р. з'явилася ще одна праця І. Бірмана «*Secret Incomes of the Soviet Budget*» (Секретні доходи радянського бюджету), де з усією очевидністю було доведено, що радянський бюджет верстався у великій своїй частині на основі емісії грошей, що заклало міну уповільненої дії під стагнуючу економіку [984]. Ці висновки в певній мірі підтверджуються і архівними знахідками, оприлюдненими в нашому дослідженні. Зокрема, у доповіді, під грифом «цілком таємно», міністра фінансів УРСР А. Барановського до ЦК КПУ за 1967 р., що зберігається зараз у ЦДАГО України, повідомлялося про наявність значних касових розривів у місцевих відділеннях Держбанку, спричиненими недостатнім поверненням грошової маси через торговельну систему, у тому числі – через торгівлю споживчої кооперації, що у свою чергу змушувало регулярно вдаватися до грошової емісії [517, арк 9 – 12].

В іншій праці «*Personal Consumption in the USSR and the USA*» (Особисте споживання в СРСР та США), яка була видана в США у 1989 р., І. Бірман на основі порівняльного аналізу остаточно поховав мрію «наздогнати і перегнати Америку» та підвів читача до висновку про безперспективність політики перебудови в намаганні вдихнути нове життя у вже майже мертве тіло радянської економіки [983]. У 1991 р. було опубліковано звіт семінару, проведеного в США на тему «*Estimating the Size of the Soviet Economy*» (Оцінка розміру радянської економіки), учасники якого, а серед них були І. Бірман, Г. Гросман, А. Бергсон та інші американські дослідники, фахівці із радянської економіки, дійшли до

висновку, що тіньовий сектор радянської економіки є достатньо великим, щоб скласти доволі значну частку ВВП [987].

Проблему бідності в Радянському Союзі було розкрито у монографії М. Метьюза, що побачила світ у 1986 р. Характерно, що автор дослідження на основі критичного аналізу офіційної радянської статистики, соціологічних вимірів та західних джерел змалював реальну картину рівня споживання різних груп населення, серед яких і колгоспного селянства [992].

Не викликає сумніву важливе значення для історіографії питання робота сучасної американської дослідниці Дж. Гесслер, предметом дослідження якої стали соціальні аспекти радянської торгівлі в 1917 – 1953 роках. Наукова розвідка була виконана на основі широкої джерельної бази, і фактично вперше в англomовній історичній літературі ретельно розглядає питання торговельної політики радянської влади та споживчих практик простої людини. Більшість матеріалу, зібраного і оприлюдненого авторкою в цій праці, стосується державної торгівлі в містах, однак в одному із підрозділів історик розкриває особливості «культурної торгівлі» на селі в період колективізації та опісля неї, справедливо відзначаючи, що наслідком нормування товарної маси став фактично заблокований доступ сільських споживачів до дефіцитних товарів у містах. У подальшому цей диспаритет посилювався низькими закупівельними цінами на сільськогосподарську продукцію, що встановлювалися державою [989, р. 5, 12].

Автори більшості цих досліджень були та є університетськими викладачами, що адресували свою роботу власним студентам, тому мова й подача матеріалу у цих працях були простими і зрозумілими. Ці роботи дають загальне, не заідеологізоване розуміння історичних та економічних процесів, у тому числі тих, що відбувались у сільському господарстві та торгівлі радянської держави. А такі явища, як: тіньова економіка, розкрадання, продаж товарів з-під прилавку – притаманні і споживчій кооперації, зокрема могли отримати висвітлення та оцінку в той час лише в працях західних дослідників.

Здобуття Україною незалежності звільнило українських дослідників від ідеологічних пут, що призвело до появи нових науково вартісних праць із історії споживчої кооперації у тому числі. Цей інтерес засвідчили як історики, так і економісти, що шукали в недавньому минулому відповіді на питання, як працювати в нових ринкових умовах. Зокрема, у 1993 р. була захищена дисертація Л. Ринейської «Споживча кооперація в Україні в 1931 – 50 рр.», де здійснено спробу проаналізувати мотиви влади щодо початку «аграризації» споживчої кооперації в середині 1930-их роках та подальшого використання кооперативної системи в аграрній політиці держави [1018]. Однак у працях із історії України, посібниках і підручниках для вищих навчальних закладів, які масово видаються в наш час та наукових монографіях присвячених аграрній та економічній історії, споживча кооперація як важливий елемент соціально-економічного життя, за винятком окремих згадок, практично не висвітлювалась [780; 790; 741; 831; 860].

Тому, у першу чергу, слід у даному контексті назвати праці виконані викладачами та науковцями вишів, засновником яких є Укоопспілка: Полтавський та Львівській університети економіки і торгівлі. Саме представники цих навчальних закладів за останні двадцять років видали кілька вартісних праць із історії та теорії споживчої кооперації. Зокрема, у 1996 р. побачив світ підручник для студентів кооперативних вищих навчальних закладів «Історія споживчої кооперації України» [789]. У ньому висвітлено основні етапи історії та особливості розвитку споживчої кооперації в різних регіонах України. Окремий розділ присвячено найважливішим теоретичним засадам споживчої кооперації. Саме ця праця та статті окремих науковців і практиків споживчої кооперації, що з'явилися у перші роки після здобуття незалежності, містили перші спроби рефлексій щодо недавнього радянського минулого споживчої кооперації України [785].

У збірнику наукових праць, присвяченому історії споживчої кооперації України за у 1996 р., розміщена стаття тодішнього очільника Укоопспілки С. Бабенка [725]. Підсумовуючи шлях, пройдений кооперативною системою

за роки радянської влади, автор зазначає, що держава нав'язувала споживчій кооперації організаційну побудову, кадрову політику, а чиновники різних мастей намагались перетворити її на придаток державних структур. Погоджуючись із цією думкою, вважаємо за необхідне зауважити на одну маленьку, але важливу особливість у цьому твердженні. Вважаємо доречною є в цьому випадку dokonana форма дієслова. Радянська влада не намагалася перетворити споживчу кооперацію на придаток державних структур, а таки перетворила; не тільки нав'язувала організаційну побудову, а й – нав'язала. С. Бабенко в монографії, що була опублікована пізніше, у 2003 р., зауважив, що в радянський період, упродовж багатьох десятиліть, за сприяння держави на селі успішно функціонували й розвивалися колективні господарства й споживча кооперація [724].

І з цієї важливої зауваги випливає й наступна особливість, що прослідковується як у рефлексіях С. Бабенка, так і поглядах інших науковців на радянську споживчу кооперацію в перші пострадянські роки, а саме: розглядаючи споживчу кооперацію вже незалежної України, більшість із них характеризують її як таку, що зберегла основну суть і риси громадсько-господарської організації, незважаючи на диктат із боку держави, однак втрата державної опіки призвела до падіння обсягів діяльності та розпродажу власності [725, с. 11].

Вищевказану тенденцію можна частково простежити й у виданнях, присвячених розвитку споживчої кооперації в окремо взятих областях та районах, що з'явилися після 1991 р. Зокрема, за роки незалежності за ініціативи та сприяння окремих облспоживспілок, зазвичай до «круглої дати» (річниці заснування тієї чи іншої обласної чи районної спілки споживчих товариств), були опубліковані нариси, присвячені історії споживчої кооперації Рівненщини, Вінниччини, Криму, Волині, Київщини, Малинської райспоживспілки Житомирщини та Шаргородської – Вінниччини [825; 972; 966; 948; 953].

Однак пізніше, починаючи із 2000-х років, з'являються вже більш критичні оцінки радянської повоєнної споживчої кооперації. Зокрема, у підручнику «Теорія та історія кооперації», виданому в 2006 р., споживча кооперація радянської доби вже характеризується як додаток до колгоспної системи та вказується на квазікооперативний характер споживчих товариств [765]. О. Нестуля в статті, опублікованій у 2010 р., вказав, що успіхи повоєнної споживчої кооперації УРСР були досягнуті завдяки посиленню адміністративно-господарських методів управління нею [851, с. 62]. Критично викрили вади української радянської споживчої кооперації років повоєнної відбудови, відлиги та застою в журнальних публікаціях львівські дослідники Ю. Михальський, В. Клок та О. Кендус [846; 802; 803; 795].

А в статті одних із найбільших дослідників історії кооперативного руху С. Гелея та О. Нестулі, опублікованій у 2016 р. у ювілейному збірнику, виданому до 150-річчя споживчої кооперації на українських землях, вказувалось, що протягом 30-80-их років споживча кооперація набула інших, не властивих їй рис. Вона стала суто господарською інституцією, управління якою державна та кооперативна демократія здійснювала переважно адміністративними методами [765, с. 16].

У 2013 р. авторським колективом науковців зі Львова та Полтави (М. Аліман, Л. Войнаш, С. Гелей, В. Гончаренко та ін.) було написано фундаментальну монографію «Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення» [944]. Донині ця праця, спираючись на всі попередні дослідження, найбільш повно висвітлює історію споживчої кооперації на українських землях від її зародження в другій половині ХІХ ст. і дотепер. Окрім того, зазначене видання відрізняється від попередніх не тільки більшим обсягом, але й ретельно складеним науково-довідковим апаратом, оригінальними тематичними ілюстраціями, світлинами та ґрунтовним історіографічним оглядом.

Таким чином, станом на сьогодні у працях із економічної, аграрної та суспільно-політичної історії України другої половини ХХ ст. практично

відсутній повноцінний розгляд споживчої кооперації УРСР як одного із важливих елементів колгоспно-радгоспної системи аграрного сектору економіки та соціальної інфраструктури українського радянського села. Більшість досліджень, у яких розглядається історія українського села 1940-х – 1980-х років, згадують споживчу кооперацію лише побіжно, тобто в контексті соціально-побутових умов життя українського селянства [887; 884; 885; 805]. Заповнюють цю лакуну наративи із історії споживчої кооперації, написані дослідниками, що працюють у навчальних закладах сфери управління Укоопспілки.

Віддаючи належне важливості та необхідності вищезгаданих досліджень з історії споживчої кооперації України для розуміння та усвідомлення процесів соціально-економічних та історичних процесів, все ж варто відмітити, що їх «усеохопність» – розгляд хронологічно усього часу існування споживчої кооперації в різних історичних епохах із відмінними політичними устроями та економічною системою, не в повній мірі дозволяє ретельно підійти до кристалізації суті процесів, що відбувались із споживчою кооперацією в певний історичний відрізок часу. Саме тому, на наш погляд, наразі існує об'єктивна потреба в появі історичного дослідження, котре б розкрило значення і роль споживчої кооперації в соціально-економічному та суспільно-політичному житті України у другій половині 40-х – 80-х роках. XX століття [920, с. 294].

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельне підґрунтя дослідження місця і ролі споживчої кооперації в соціально-економічному та суспільно-політичному житті УРСР другої половини XX ст. характеризується різноманітністю типів та специфіки. Зокрема, у даній роботі використано різноманітні джерела, котрі відповідно до досягнень сучасного джерелознавства [826; 784] виокремили у наступні

групи: ділова документація органів влади та підприємств, що переважно у неопублікованому вигляді зосереджена в архівах, законодавство СРСР та УРСР у вигляді постанов партії й уряду СРСР та УРСР, партійних пленумів, указів президії Верховної Ради тощо, статистичні збірники, періодичні видання суспільно-політичного та фахового характеру, навчально-інструкційна література, мемуарна література та усні свідчення.

У першу чергу, звичайно ж, слід охарактеризувати архівні матеріали, а саме: документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), державних архівах Київської, Харківської, Чернігівської, Хмельницької областей, у відділі державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині та в архівному відділі виконавчого комітету Ніжинської міської ради.

Насамперед необхідно відмітити важливість документів, які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Специфіка діяльності споживчої кооперації УРСР полягала в тому, що основні рішення щодо діяльності кооперативної системи вироблялись у центрі, а вся звітна інформація про результати роботи споживчих товариств, районних та обласних спілок споживчої кооперації направлялася знову сюди. Відтак матеріали центральних архівів м. Києва в межах даного дослідження відіграють вирішальну роль. Фактично, найбільший масив опрацьованих документів міститься в ЦДАВО України. Саме в ньому зберігаються документи Укоопспілки (Ф. 296). У 8-му описі цього фонду сконцентровано документи, що хронологічно вписуються в наше дослідження – більше 5 тис. одиниць зберігання. Документація центрального апарату Укоопспілки розбита по відповідних відділах та управліннях, як-от: канцелярія, центральна бухгалтерія, організаційний відділ, відділ кадрів, торговельне управління, відділ виробничих підприємств, відділ капітального будівництва, управління заготівель, планово-економічне управління, відділ громадського харчування тощо. За

більш ніж сорок років досліджуваного періоду в організаційній структурі центрального апарату Укоопспілки відбувалися ті чи інші зміни та реорганізації, що вже самі по собі дозволяють робити висновки про зміну роботи кооперативної системи за окремі проміжки часу, а документи, що знаходяться в даному описі, дають можливість скласти уявлення про характер і масштаби роботи споживчої кооперації в межах Української РСР.

Певні дані про налагодження міжнародних зв'язків, забезпечення кооперативних працівників торговельним та іншим устаткуванням, стан торговельного обслуговування колгоспників під час проведення польових робіт містять матеріали Українського республіканського комітету профспілки працівників державної торгівлі й споживчої кооперації (Ф. 5089, оп. 1).

Також у ЦДАВО України зберігаються документи урядових та планових органів, що мають безпосереднє відношення до діяльності споживчої кооперації. Зокрема, під час роботи над монографією опрацьовано матеріали відділу зовнішньоекономічних зв'язків Держплану УРСР (Ф. 337, оп. 46, 50). Саме документи цих описів дозволили нам скласти повноцінне уявлення про характер та напрямки зовнішньоекономічної діяльності Укоопспілки за досліджуваний період.

Ділова документація та переписка сектору цін та торгівлі Секретаріату Голови Ради Міністрів УРСР (Ф. 2, оп. 8, 15) дозволила нам з'ясувати особливості розподілу ринкових фондів товарів між державною і кооперативною торговельними системами та – причин передачі колгоспних ринків у 1987 р. із підпорядкування Міністерства торгівлі до сфери управління споживчої кооперації УРСР.

Дані архівних документів Головного управління побутового обслуговування при Раді Міністрів (Ф. 4634) та Міністерства побутового обслуговування УРСР (Ф. 5199) повноцінно доповнили документи Укоопспілки щодо мережі побутового обслуговування на селі.

Комплексно підійти до вивчення проблеми розподілу товарних фондів між містом і селом та з'ясування місця й ролі Укоопспілки у цьому процесі допомогли матеріали Міністерства торгівлі УРСР (Ф. 423, оп. 18) та Державного комітету статистики України (Ф. 582); прослідкувати динаміку розвитку кооперативної системи вже після здобуття незалежності України – фінансово-економічні звіти Укоопспілки за 1992 – 2000 роки (Ф. 5300); розкрити рівень обслуговування та причини зловживань у системі кооперативної торгівлі – матеріали відділу з контролю за якістю продовольчих та промислових товарів (Ф. 4981).

Критично важливе значення для розуміння соціальних процесів на селі у сфері налагодження торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування мають архівні документи, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Комуністична партія як «керівна та спрямовуюча» сила радянської тоталітарної системи приймала і втілювала в життя рішення, що впливали на вищезазначені сфери життя суспільства. Окрім того, обласні та районні партійні комітети здійснювали контролюючі та керівні функції щодо діяльності установ споживчої кооперації у регіонах. Виходячи із зазначеного вище, були опрацьовані архівні документи ЦК КПУ (Ф. 1). Зокрема, відповідні матеріали партійних пленумів (Оп. 1, 2), документація загального відділу (особливий сектор) Центрального комітету КПУ (Секретна частина. Оп. 23, 24), документація загального відділу (Несекретна частина. Оп. 31, 32) та документи відділу торгово-фінансових і планових органів ЦК КПУ (Оп. 81).

Безпосереднє керівництво діяльністю споживчих товариств та спілок, установ та підприємств споживчої кооперації здійснювали правління регіональних організацій споживчої кооперації. Саме тому фонди шести регіональних архівів органічно доповнюють суть і розкривають функції споживчої кооперації УРСР за досліджуваній період. Зокрема, матеріали Чернігівської обласної спілки споживчих товариств (Ф. 2569), що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області дали змогу

ретельніше проаналізувати процес злиття й укрупнення в системі споживчої кооперації та організаційно-територіальну структуру кооперативних товариств на регіональному рівні, виокремити фактичний матеріал та свідчення про зловживання в торговельній та заготівельній галузях кооперативного господарства тощо. Доповнюють матеріали ДАЧО архівні документи, що зберігаються в Ніжинському відділі Державного архіву Чернігівської області, а саме: матеріали Ніжинської районної спілки споживчих товариств (Ф. 6334), Бобровицької районної спілки споживчих товариств (Ф. 7304), Борзнянської районної спілки споживчих товариств (Ф. 7530), Носівської районної спілки споживчих товариств (Ф. 7413), виконавчого комітету Красносільської сільської ради трудящих депутатів (Ф. 5941) та виконавчих комітетів Козарської (Ф. 6903), Дуболугівської (Ф. 5938), Малозагорівської (Ф. 5973) та Талалаївської (Ф. 5908) сільських рад трудящих депутатів. Протоколи засідань виконкомів сільських рад, що зберігаються у вищезазначених фондах, допомогли зрозуміти принципи взаємодії радянських органів влади на селі із сільськими споживчими товариствами в проведенні ними безпосередньої щоденної діяльності у сфері торгівлі, заготівель тощо; виокремити вплив кооперативної торгівлі на формування бюджету сільських рад.

У матеріалах Ніжинської райспоживспілки (Ф. 158), що зберігаються у архівному відділі виконавчого комітету Ніжинської міської ради сконцентровано документи, що характеризують локалізацію торговельної мережі, господарсько-фінансову діяльність споживчої кооперації на районному рівні, постанови і розпорядження правлінь кооперативних товариств.

Архівні документи Харківської обласної спілки споживчих товариств (Ф. 1784), що знаходяться на зберіганні в Державному архіві Харківської області дозволили доповнити інформацію щодо стану торгівлі та громадського харчування на селі, зібрати фактичний матеріал про практику

«зустрічних продажів» як наочного прикладу нееквівалентного обміну між містом і селом за досліджуваний період.

Документи Київської обласної спілки споживчих товариств (Ф. 4804) із Державного архіву Київської області дозволили проаналізувати статистичні періодичні звіти різних підрозділів названої облспоживспілки: міжрайбаз, промислових та тарних комбінатів, транспортних контор тощо. У матеріалах Київського обласного комітету профспілки працівників споживчої кооперації із тієї ж архівної установи сконцентровані дані про заходи по роботі із підготовкою кадрів для системи сільської торгівлі (Ф. 4782).

Матеріали Хмельницької обласної спілки споживчих товариств (Ф. 3041, оп. 1-4), що зберігаються у Державному архіві Хмельницької області містять листування керівництва облспоживспілки із районними спілками споживчих товариств та Укоопспілкою щодо різноманітних аспектів діяльності кооперативної системи. Зокрема, опрацьовані документи цього фонду дозволили нам скласти уявлення про комісійну торгівлю споживчої кооперації в містах та проаналізувати причини незначних її обсягів, насамперед через небажання селян здавати лишки сільськогосподарської продукції кооперативним заготівельникам; визначити форми й методи проведення звітно-виборчих кампаній у сільських споживчих товариствах; визначити товарний асортимент та з'ясувати причини понаднормативних запасів окремих видів товарів у сільській торговельній мережі. Окрім того, опрацьовані документи першого опису цього фонду, що довгий час були засекречені (гриф секретності було скасовано лише в 2003 р.), містять інформацію про закладення установами споживчої кооперації запасів на зберігання до держрезерву, постачання в армійські частини сільськогосподарської продукції, про кричущі факти зловживання службовим становищем та розкрадання в торговельній системі споживчої кооперації області.

Окрема група джерел, задіяна в дослідженні, це законодавство СРСР та УРСР щодо споживчої кооперації, оприлюднене в різноманітних збірниках та

періодичних виданнях. За своєю видовою специфікою це були закони, постанови партії й уряду СРСР та УРСР, постанови партійних пленумів, постанови Центроспілки та Укоопспілки, укази президії Верховної Ради, розпорядження, положення, затверджені наказами різних гілок влади тощо [561; 562; 563; 564; 565; 566; 567; 568]. Безсумнівно, що до цієї групи джерел зараховуємо й законодавство щодо діяльності аграрного сектору економіки, заготівель сільськогосподарської продукції, торгівлі, побутового обслуговування, де система споживчої кооперації вважалася невід'ємною складовою [568; 569; 570; 571]. Частина законодавчих актів, що використана в дослідженні, оприлюднена в інтернет-мережі на спеціалізованих сайтах [559; 561]. Велика кількість законів і підзаконних актів різних гілок влади, якими регламентувалася діяльність споживчої кооперації свідчила про суто формальну самоврядність кооперативної системи в умовах командно-адміністративної економіки.

Рішення щодо розвитку аграрного сектору економіки та споживчої кооперації, прийняті на пленумах і партійних з'їздах, знаходили своє віддзеркалення на з'їздах уповноважених споживчої кооперації як СРСР та УРСР, так і окремих облспоживспілок. Переважна більшість опублікованих матеріалів, використаних у дослідженні, стосувалась з'їздів уповноважених споживчої кооперації СРСР. Однак, зважаючи на те, що регіональні з'їзди носили переважно ритуальний характер, ця лакуна не є критичною [585; 586; 587; 588; 589].

Окремою групою опублікованих документів є статистичні збірники, що видавалися протягом усього досліджуваного періоду. Частина із цих використаних збірників стосувалась розвитку галузей споживчої кооперації в СРСР чи окремих областях УРСР, однак більшість – це статистичні збірники, що відображають стан народного господарства республіки у цілому [606; 607; 598; 599; 600; 601; 602; 603]. Цей статистичний матеріал дозволив нам за допомогою порівняльного методу виокремити місце споживчої кооперації у

економіці Української РСР, співставляючи, зокрема, обсяги роздрібної торгівлі чи громадського харчування в міській і сільській місцевостях.

Ще однією важливою групою опублікованих джерел є навчально-інструкційна література. Проблема кваліфікованих кадрів постала перед радянською економікою відразу ж після закінчення Другої світової війни. Особливо гостро вона відчувалася на селі у сфері торгівлі. Із розбудовою торговельної мережі, посилювалася її специфікація та зростали обсяги роздрібного продажу й асортимент товарів, відповідно – збільшувалась і потреба у фахівцях: товарознавцях, бухгалтерях, заготівельниках тощо. Ця потреба й стала реалізовуватися за рахунок підготовки сільської молоді в навчальних закладах, що входили до сфери управління споживчої кооперації. Існування двох торговельних систем для міста й села створило необхідність у наявності окремих навчальних закладів з підготовки фахівців для кооперативної системи й державної торгівлі та економіки. На території Української РСР діяло два вищих навчальних заклади системи Укоопспілки у Львові та Полтаві, а також – технікуми і різноманітні курси підвищення кваліфікації та перепідготовки при них.

Таким чином, для студентів та учнів системи кооперативної освіти та підвищення кваліфікації працівників кооперативної системи протягом досліджуваного періоду було видано велику кількість навчальної та навчально-інструкційної літератури, яка представляє, безсумнівно, джерелознавчий інтерес [681; 682; 683; 684; 685; 686; 687; 688; 690; 691; 692; 705; 706; 707].

Частина цих видань була призначена для кооперативних працівників і носила суто методично-інструкційний характер. Зокрема, видавництво «Економіка» випустило серію видань під назвою «В помощь председателю потребительного общества» [869; 700].

У всій цій літературі на відміну від наративів із історії споживчої кооперації України та СРСР, що видавались у той час, було майже відсутнє ідеологічне нашарування. Значна частина посібників, маючи

практично-прикладне значення, використовувалася кооператорами в щоденній роботі та побічно свідчила про ті чи інші сторони та проблеми в діяльності споживчої кооперації [703; 701; 669; 679].

Наприклад, посібники з організації та техніки торгівлі містили практичні поради щодо правильного облаштування примітивних «льодників» із використанням природної криги для зберігання швидкопсувних продуктів, що у свою чергу засвідчувало відсутність достатньої кількості холодильного обладнання в сільській торговельній мережі [687]. Проблема розкрадань та нестач у діяльності установ споживчої кооперації носила системний характер упродовж усього досліджуваного періоду. Тому посібники із правових питань для кооперативної системи окремо доповнювались виданнями інструкційної літератури. Зокрема, у 1961 р. видання «Центроспілка» випустило практичний посібник для кооперативних працівників «Как оформить материалы для передачи их органам расследования и суда» [681].

Політично-просвітницьку мету виконували посібники для лекторів товариства «Знання», присвячені споживчій кооперації. У них стисло, в рамках пануючої ідеології, розкривалось місце споживчої кооперації в соціально-економічній системі радянської держави, організаційна структура кооперативної системи, завдання на поточний п'ятирічний період та досягнення в поліпшенні життя сільських трудівників [676; 697; 950; 799]. Окремі такі брошури видавалися українським відділенням цього товариства, відтак інформація подана в них стосувалась уже безпосередньо споживчої кооперації УРСР [793; 792].

Ще одну значну групу джерел становлять періодичні видання, як-от: економічні фахові журнали й центральні та регіональні газети. Укоопспілка в досліджуваний період, на жаль, на відміну від аналогічних кооперативних об'єднань радянських республік (Казахстан, Естонія) не мала власного періодичного видання. Саме тому, насамперед, слід згадати видання Центроспілки журнал «Советская потребительская кооперация», що виходив 12 разів на рік, починаючи з 1957 р. Зазначений журнал є для нашого

дослідження фактично єдиним фаховим періодичним виданням, що висвітлював діяльність споживчої кооперації в масштабах усього СРСР із залученням матеріалів і з України. Саме у ньому публікувались усі актуальні на той час зміни в радянському законодавстві щодо діяльності споживчої кооперації, рішення й постанови з'їздів уповноважених споживчої кооперації, практичні поради (юридичні та організаційні) для кооперативних працівників, інтерв'ю із передовиками кооперативної торгівлі чи виробництва, репортажі з регіонів тощо.

Статті з кооперативної тематики регулярно публікувались у різноманітних радянських газетах. Найбільшою кількістю таких публікацій зазвичай відзначалися газети, тематично пов'язані із селом, наприклад: «Колгоспник України», «Колгоспне село» та «Сільські вісті». Однак вряди-годи життя і будні кооперативної торгівлі висвітлювали й центральні газети такі, як «Правда України» та ін. Не оминали кооперативну тематику у своїх публікаціях обласні та районні газети. Зокрема, у дослідженні використані публікації із таких регіональних газет, як-от: «Прапор комунізму», «Деснянська правда» та «Під прапором Леніна». Найбільша кількість тематичних публікацій у періодичних виданнях виходила до міжнародного дня кооперації (відзначається щорічно в першу суботу липня). У центральних газетах, цього дня чи напередодні, зазвичай з'являлися «звітно-урочисті» статті керівників Укоопспілки, у регіональних – відповідно керівництва споживчої кооперації району чи області.

Не можна оминати таку групу джерел як мемуари, промови та спогади радянських партійних діячів. Наприклад, можна згадати спогади та промови П. Шелеста, С. Хрущова, О. Косигіна, М. Горбачова, Я. Погребняка, В. Врублевського [712; 814; 868; 717; 716]. Частина цих політичних діячів прямо чи опосередковано були пов'язані із діяльністю споживчої кооперації. Так, багаторічний керівник радянського уряду О. Косигін довгий час працював у системі споживчої кооперації, а член ЦК КПУ Я. Погребняк за розподілом обов'язків у Політбюро курував питання торгівлі й кооперації.

Спогади партійних і державних діячів, що з'явилися після краху радянської імперії, незважаючи на неминучу суб'єктивність авторського погляду та самовиправдовувальну інтонацію, усе ж дозволили побачити приховану сторону прийняття економіко-політичних рішень, що впливали і на діяльність споживчої кооперації Української РСР, зокрема.

Цікаві свідчення про діяльність споживчої кооперації, переважно торгівлі, зустрічаємо в краєзнавчих працях, присвячених історії якогось конкретного сільського населеного пункту. В останні десятиліття як дослідники-аматори, так і професійні науковці видають ґрунтовні краєзнавчі дослідження, присвячені зазвичай їх малій батьківщині. Зокрема, такі свідчення є в краєзнавчих працях О. Голованової, В. Борисенко, М. Тимошика, О. Дорогінської [769; 742; 777; 778].

Хронологічний проміжок часу, що минув від часу руйнації Радянського Союзу, не є занадто великою перешкодою для людської пам'яті, що дозволяє послуговуватися також і усними свідченнями. Тому, у даному дослідженні, були використані усні свідчення сучасників тієї епохи як простих споживачів послуг кооперативної системи, так і тих, чия безпосередня професійна діяльність прямо чи опосередковано пов'язана із споживчою кооперацією. У процесі наукових розвідок автором фіксувалися спогади М. Ікальчика, А. Іванька, В. Склярця, В. Василюка, В. Лементарьова та О. Росієць [708; 709; 710; 713; 714].

Таким чином, основну групу джерел використаних у даному дослідженні складають архівні, неопубліковані документи, переважна більшість яких уведена в науковий обіг вперше. Окрім того, значна частина опублікованих матеріалів та документів, як-от: статистичні збірники, періодика, навчально-інструкційна література, спогади та промови представників влади за умови критичного аналізу – дозволяють усебічно дослідити предмет наукової розвідки. Органічно доповнюють джерельну базу усні свідчення сучасників епохи. У цілому означена джерельна база є достатньо репрезентативна для повноцінного розкриття місця та ролі

споживчої кооперації в суспільно-політичному та соціально-економічному житті УРСР у другій половині 1940-х – 1980-х роках.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Дослідження проблем, що пов'язані із історією споживчої кооперації та кооперативного руху, неможливі без достеменного з'ясування значення поняття «кооперація». Зазвичай історики та економісти орієнтуються на визначення цього поняття, що постало при виникненні даного соціально-економічного феномену як такого ще в ХІХ ст. Хоча співпраця й взаємодопомога, що лежать в основі кооперативного руху, існували з часу появи «*homo sapiens*», усе ж юридичні дефініції цього явища, які з'явилися в індустріальну епоху, дають можливість чіткіше окреслювати межі й суть цього явища. У такому разі, виникнення (1844 р.) і діяльність Рочдельського споживчого товариства (Англія), на засадничих принципах якого розвивалася споживча кооперація в усьому світі надалі, є точкою відліку у відповіді на питання про суть цього феномену. Рочдельські піонери при заснуванні свого товариства визначили кілька головних вимог до кооперативу. Це, по-перше, діяльність на власні кошти, що складаються із пайових внесків, які повинні бути невеликими. По-друге, торгівля згідно їхніх вимог має відбуватися за середньо-ринковими цінами, а прибуток від неї, після визначених виплат за паями, поступає в розпорядження кооперативу. По-третє, прибуток між членами товариства ділиться не пропорційно до розміру внесеного паю, а пропорційно до кількості придбаного товару. Насамкінець, найсуттєвіша засада полягає в тому, що в управлінні товариством беруть участь усі його члени незалежно від кількості внесених паїв (одна людина – один голос) [958, с. 68]. Саме ці теоретичні засади, тобто «рочдельські принципи», були покладені в основу споживчої кооперації, що виникла на українських землях у другій половині ХІХ століття [926, с. 99]. Визначну роль у популяризації

кооперативних знань та створенні першого споживчого товариства в Наддніпрянщині відіграв М. Баллін [894].

Не перераховуючи багато інших визначень кооперації, що були дані економістами та практиками кооперативного руху протягом XIX – XX століть, зупинимось лише на визначенні даному організацією, що офіційно представляє міжнародний кооперативний рух, зараз – це Міжнародний кооперативний альянс (МКА). У 1995 р. на одному із конгресів МКА затверджено таке визначення: кооператив – це самостійна організація людей, що добровільно об'єдналися із метою задоволення своїх спільних економічних, соціальних і культурних потреб через заснування демократично керованого підприємства, що перебуває в спільній власності його членів, при цьому важливе значення мають засади автономії і незалежності [752, с. 13]. Згідно з постулатами МКА, кооператив при укладенні ним угод з іншими організаціями, зокрема з державними, чи збільшенні капіталу за рахунок зовнішніх джерел зберігає автономність [858, с. 30]. На сайті вищезазначеної організації стверджується також, що правило «one member, one vote» (один член – один голос) залишається засадничим при управлінні будь-яким кооперативом незалежно від суми грошової участі кожного члена кооперативного товариства [1033]. Тому, вивчаючи кооперацію на українських землях другої половини XIX – початку XX ст., періоду визвольних змагань 1917 – 1920-х років, чи – навіть часів НЕПу, дослідники твердо могли опертися на ці визначення.

Також кількох зауваг у даному контексті потребує термін «споживча кооперація», який є одним із визначальних у теоретико-методологічних засадах пропонованого дослідження.

Споживча кооперація як один із видів кооперації виникла на українських землях ще в другій половині XIX ст. і згодом стала наймасовішою в кооперативному русі, охоплюючи переважно сільське населення. Виникнення та поширення цього виду кооперації як у Європі, так згодом і на українських землях викликано протиріччям між продавцями

товарів, котрі прагнули реалізувати товар за найвищою ціною, часто невисокої якості й споживачами, які прагнули мінімізувати та убезпечити свої споживчі витрати. Тому, відповідно до свого функціонального призначення, споживче товариство – це кооперативне об'єднання споживачів, що забезпечує своїх членів-пайовиків високоякісними товарами та послугами за помірною ціною.

Сільське населення особливо потерпало від цінового диктату крамарів, зважаючи на віддаленість багатьох сільських населених пунктів від міст і промислових центрів, низький розвиток транспортної інфраструктури та «хижацькі інстинкти» значної частини торгового капіталу. На початок ХХ ст. завдяки підтримці народної інтелігенції на українських землях уже існував численний кооперативних рух споживачів, котрий характеризувався високою активністю його учасників, економічною незалежністю, самодіяльністю, участю в культурно-просвітницькій діяльності та організаційною суб'єктністю у вигляді створення об'єднань (спілок) для координації дій у сфері заснування власного виробництва та зменшення накладних витрат при купівлі гуртових партій товарів.

Однак прихід до влади більшовиків з їхнім гострим несприйняттям будь-якої політичної, громадської, а тим більше соціально-економічної ініціативи, що йшли врозріз із доктринальним баченням соціально-політичної дійсності, змінив умови діяльності споживчої кооперації і саму її суть. Перший етап одержавлення та централізації управління системою споживчої кооперації відбувся в часи «воєнного комунізму» при подальшому послабленні в умовах НЕПу, коли, частково звільнивши кооперацію від надмірної опіки, компартійна верхівка дозволила їй самостійну господарську діяльність [918, с. 282]. Другий і остаточний злам споживчої кооперації стався після насильницької колективізації та Голодомору, коли споживча кооперація була адміністративним шляхом вигнана із міських центрів, її майно в містах передано державі, і вся її діяльність відтепер зосереджувалась у сільській місцевості.

Отже, кооперація як споживча, так і будь-яка інша в первісному, природному значенні може існувати лише в умовах ринкової економіки та біль-менш розвинутої правової та демократичної системи. Однак радянський соціально-економічний лад, на думку С. Кульчицького, був симбіозом доктринального комунізму й державного капіталізму. Останній не був схожий на державний капіталізм у ринковій економіці, бо радянські підприємства на госпрозрахунку зіставляли доходи й витрати так само, як підприємства в ринковій економіці, але це зіставлення базувалось на цінах, визначених державними інститутами, а не економічним законом попиту і пропозиції. Селяни могли реалізовувати свою продукцію на вільному ринку, тобто за законом попиту й пропозиції. Проте оподаткуванням колгоспів і присадибної ділянки держава визначала, яким має бути обсяг продукції, що залишається у розпорядженні селян і використовується ними для власного споживання або на продаж [823, с. 357]. І споживча кооперація в цій, змальованій вище, соціально-економічній системі, виступала одним із важливих механізмів, що використовувався владною верхівкою задля реалізації власного бачення соціально-економічної дійсності.

Таким чином, фактично одержавлена, обмежена територіально й спрямована лише на певні сфери діяльності, споживча кооперація Української РСР лише за формою та назвою була схожа на кооперативне об'єднання, яке б відповідало загальноприйнятим кооперативним принципам [928, с. 139]. Тому, формально відповідаючи класичним ознакам кооперативних товариств, вона, за своєю суттю, була одержавленою та знеособленою соціально-економічною підсистемою спрямована владою на здійснення торгівлі, заготівель та переробку сільськогосподарської продукції в сільській місцевості. Отже, використовуючи в пропонованому дослідженні терміни «кооператив», «кооператор» чи «споживча кооперація», будемо керуватися вищезазначеним міркуванням.

Також у рамках даного дослідження ми свідомо уникали вживання терміну «кооперативний рух» відносно предмету дослідження. Натомість,

цей термін активно використовували дослідники: В. Вісин, І. Фареній, В. Половець та інші, що вивчали кооперацію на українських землях у рамках інших хронологічних періодів [1000; 1024; 871; 756]. Змістовне навантаження зазначеного поняття передбачає, передусім, певну суб'єктність у вигляді ініціативи при створенні нових кооперативних товариств та незалежність у прийнятті рішень учасниками такого руху в подальшому. В. Вісин визначав кооперативний рух як організаційно-масову, громадсько-політичну, культурно-освітницьку й іншу діяльність у формі пропаганди кооперативних ідей і принципів агітації за кооперативну форму організації господарства, розробки проектів законів про кооперацію та статутів, а також у формі матеріальної й трудової участі в утворенні та розвитку кооперативів, їхніх спілок і підприємств, різних кооперативних установ [1000, с. 63].

Однак ми, за наявності всіх формальних ознак суб'єктності радянської споживчої кооперації періоду другої половини 40-х – 80-х років. ХХ ст., а саме – регулярних виборів членів правління споживчих товариств, їх підзвітності загальним зборам, що приймали рішення про розподіл коштів через затвердження так званих «наказів» пайовиків, регулярний приток нових членів-пайовиків, не можемо не визнати, що насправді вся система споживчої кооперації перебувала в підпорядкуванні радянсько-партійної номенклатури, що відповідним чином відбилось і на її сутнісних характеристиках.

Окрім того, у рамках пропонованого дослідження велика увага приділяється таким поняттям як «село» та «сільська місцевість». Сучасні українські історики термін «село» тлумачать таким чином. Так, Г. Кривчик визначає село як: «Сукупність населених пунктів, які не відповідають критеріям, що встановлені для міських поселень, і жителі яких зайняті переважно сільським або лісовим господарством. [1009, с. 2]» В. Наулко – як значний за територією і кількістю житлових будівель населений пункт неміського типу, більшість мешканців якого займаються сільським господарством. Також сумарне означення тієї частини населення, яке живе із

сільського господарства [1031]. І. Рибак, говорячи про сільську поселенську мережу, подавав таке лексичне значення «села» – об'єкти, які в системі адміністративно-територіального поділу позначались термінами «сільський район», «сільська рада», «село» [885, с. 14].

Стосовно даного дослідження, у першу чергу, слід орієнтуватися на ті правові акти центральних органів влади, згідно з якими сфера діяльності системи споживчої кооперації обмежувалася лише певним видом адміністративно-територіальної одиниці.

В окреслених хронологічних межах сфера діяльності споживчої кооперації відповідно до партійно-урядового рішення від 29 вересня 1935 р. «Про роботу споживчої кооперації на селі» була жорстко обмежена сільською місцевістю. Усі основні фонди та організаційні осередки, що до цього споживча кооперація мала в містах, вона безоплатно мусила передати до Наркомату торгівлі (згодом Міністерство торгівлі УРСР). У названій постанові поняття «села» чи «сільської місцевості» жодним чином не розтлумачувались. Однак із змісту цього документу стає зрозумілим, що установи споживчої кооперації повинні обслуговувати новий соціальний прошарок – колгоспне селянство, специфіка роботи якого пов'язана з аграрним виробництвом. «Победа колхозного строя в деревне, рост зажиточности и культурных запросов колхозных масс выдвигают новые требования перед советской торговлей. Непрерывно увеличивающееся производство промышленных товаров широкого потребления позволяет все полнее удовлетворять растущий спрос колхозной деревни и уже теперь значительно улучшить снабжение сельского населения промышленными товарами. Нынешний же аппарат потребительской кооперации, являющийся основным проводником товаров в деревню, не соответствует новым задачам и требованиям развернутого товарооборота. Товарооборот между городом и деревней не развивается в должной мере» – проголошувалось у преамбулі до цієї постанови [577].

Таким чином, намір влади створити для колгоспного села окрему торговельну систему, яка б функціонувала винятково в сільській місцевості й не пересікалась із державною торгівлею в містах і промислових центрах, була головним мотивом при прийнятті вищезазначеного рішення. Саме тому, у подальшому, система споживчої кооперації організаційно була зосереджена переважно на селі. І саме тому в рамках представленого дослідження діяльність споживчої кооперації у всіх її проявах, насамперед торговельна, а також виробнича та заготівельна, є для нас тими терезами, керуючись показниками яких, ми спробували визначити вагу державної уваги й піклування щодо українського села в період другої половини 40-х – 80-х років ХХ ст.

Головними принципами, на які ми спиралися в даному дослідженні, були *принципи об'єктивності та історизму*. Перший – вимагає безсторонності та неупередженості у розгляді фактів і подій незалежно від типології та видів джерел, другий – аналіз предмету з врахуванням плинності часу, й детермінації та закономірності історичних процесів. *Діалектичний підхід* дозволив нам підійти до розглядуваних в даній праці явищ із точки зору взаємообумовленості та взаємозв'язку історичних процесів у цілому, характерних особливостей розвитку споживчої кооперації УРСР зокрема. Використання *принципу системності* сприяло встановленню місця й ролі споживчої кооперації УРСР як одного із важливих структурних елементів у соціально-економічній системі радянської держави. *Принцип всебічності*, який органічно пов'язаний із попередніми, вимагає всестороннього підходу, аналізу предмету дослідження з усіх боків. Саме тому, керуючись цим принципом, феномен споживчої кооперації розглядався, спираючись на всі джерела, що містили інформацію про її розвиток незалежно від походження та типології з врахуванням праць економістів та істориків як вітчизняних, так і зарубіжних.

Працюючи над дослідженням, що охоплює досить значний проміжок часу та має за предмет наукової розвідки діяльність системи, яка справляла

значний вплив на економіку й соціальну сферу великого адміністративно-територіального утворення, ми не могли не використовувати досить значний арсенал методів наукового дослідження, керуючись при цьому відповідними науковими принципами. Сучасне історичне дослідження здійснюється за допомогою як загальнонаукових, так і методів дослідження, що застосовуються переважно в історичних розвідках. До перших переважно зараховують методи синтезу й аналізу, дедукції й індукції та інші методи досліджень, використовувані як у природничих, так і соціально-гуманітарних науках.

Вдаючись до *аналізу й синтезу*, були розглянуті складні взаємообумовлені явища, а саме: система споживчої кооперації тоталітарної держави в цілому, так і її окремі підсистеми, зокрема – територіально-адміністративна структура Укоопспілки, кооперативна система громадського харчування, заготівель тощо. У цілому, аналітико-синтетичний метод був визначальним у виробленні проміжних і загальних висновків представленого дослідження. Загальнонаукові *методи індукції та дедукції*, паралельно із іншими методами, використовувалися на всіх етапах дослідження. Зокрема, вони дозволили обґрунтувати системний, наперед заданий та дискримінаційний характер товарного забезпечення села в порівнянні з містами і промисловими центрами.

У межах загальнонаукового *типологічного методу* за допомогою технічних засобів групування й класифікації було виокремлено засади для упорядкування масиву історичних, економічних праць та джерел у структурно-логічну схему. Для здійснення вищезгаданого завдання використовувався й *метод історіографічного аналізу*, внаслідок використання якого з огляду на *проблемно-хронологічний принцип* виділено основні етапи в історіографії теми дослідження.

До методів використовуваних найчастіше в історичних дослідженнях, насамперед, віднесемо *критичний метод*, який ми використовували при аналізі та інтерпретації архівних неопублікованих та опублікованих джерел.

Саме цей, один із найбільш широковживаних методів, по праву є основою методології будь-якої наукової розвідки в царині історії. Саме критика тексту, згідно з баченням Н. Яковенко, є тією пізнавальною операцією, яку можна в строгому сенсі слова назвати методом роботи історика [981, с. 240].

Особливо затребуваним є критичне ставлення при вивченні документів радянської доби. Тільки при використанні критичного аналізу протоколів загальних зборів споживчих товариств, рішень кооперативних з'їздів різних рівнів, постанов правлінь спілок та товариств, різноманітної ділової документації установ і організацій Укоопспілки, офіційного радянського законодавства щодо розвитку торгівлі й кооперації, що були опрацьовані в даному дослідженні, можна синтезувати виважені висновки та узагальнення.

Історико-генетичний метод як один із основних методів історичного дослідження, спрямований на вивчення генезису явища, сприяв дослідженню системи споживчої кооперації радянської України, спираючися на історію її виникнення на українських землях та аналіз причин тих змін у формах і методах діяльності кооперативної системи під впливом державно-партійної політики.

Кліометрика – аналіз кількісних даних у дослідженнях дотичних до економічної історії займає одне з чільних місць. Дані про кількість споживчих товариств, установ громадського харчування споживчої кооперації їх роздрібний товарообіг, число пайовиків тощо зібрані та згруповані автором у відповідні динамічні ряди, таблиці та графіки дозволили структурувати статистичний матеріал та, усвідомивши тенденції розвитку споживчої кооперації УРСР, вивести відповідні висновки й узагальнення. Поряд із згаданою методикою використовувався і *порівняльно-статистичний метод*, що дозволило порівняти особливості розвитку різних галузей кооперативної системи УРСР у різні роки.

Можливості *порівняльно-історичного методу* стали в нагоді при співставленні історичних умов розвитку споживчої кооперації різних часових епох (дореволюційний період, радянська доба, сучасний період) для

вироблення коректних порад щодо розвитку споживчої кооперації на сучасному етапі.

Контент-аналіз використано у роботі з регіональною та загальнодержавною періодикою для виявлення публікацій і повідомлень про діяльність споживчої кооперації, з'ясування її характеру та частоти появи.

Методика «усної історії» на сьогодні стає все більш популярною серед науковців-істориків, хронологічні рамки досліджень яких дозволяють отримати усні свідчення від безпосередніх учасників подій. При цьому навіть наявність великої кількості опублікованих та неопублікованих письмових джерел не дає індульгенцію на ігнорування цього методу збирання матеріалу. Живий голос історії дозволяє надати сухим документам та цифрам несподіваного емоційного забарвлення та отримати відповіді на питання, яких іноді немає в документах. Для написання даної роботи були проведені інтерв'ю як і з споживачами послуг споживчої кооперації (мешканцями українських сіл), так і – з працівниками Укоопспілки, що дозволило нам витримати певну безсторонність та взяти до уваги свідчення двох сторін. Для кожної із цих двох груп респондентів були розроблені окремі питальники.

Незважаючи на значний масштаб даного дослідження та узагальнень, що стосуються значного проміжку часу та територіальних меж, автором були використані і деякі *процедури мікроісторичних досліджень* при вивченні й аналізі споживчих практик селян.

Історичне знання по суті є ретроспективним так, як погляд дослідника звернений у минуле. Саме тому *метод ретроспекції* в нашому випадку дозволив з'ясувати суспільно-політичні передумови одержавлення системи споживчої кооперації та її «аграризації» (витіснення з міст і промислових центрів та зосередження на діяльності в сільській місцевості), що відбувся в 1930-х роках та набув завершеного вигляду за досліджуваний період.

Отже, арсенал обраних наукових принципів, методів та підходів, обумовлений специфікою обраного предмету дослідження та відповідно до

сформульованої мети й завдань роботи. При аналізі такого багатоаспектного та комплексного явища як споживча кооперація УРСР в системі командно-адміністративної економіки тоталітарної держави використання не тільки суто історичних методів, але й підходів, що зазвичай використовуються в інших соціальних науках, є безумовною необхідністю.

* * *

Таким чином, історіографічний аналіз діяльності споживчої кооперації УРСР у другій половині ХХ ст. виявив фрагментарність та половинчастість опису згаданої проблематики. Історичні нариси, виконані радянськими науковцями, засвідчували проблеми розвитку споживчої кооперації, базуючись на заідеологізованих методичних засадах і принципах, аналізуючи при цьому, в основному, історичний шлях, пройдений споживчою кооперацією СРСР у цілому, без акцентів на регіональних аспектах. Більше регіональної специфіки було в працях радянських економістів. Частина досліджень цього періоду присвячена окремим економічним аспектам розвитку споживчої кооперації УРСР. Однак усі праці радянських науковців відкидали будь-які сумніви щодо правильності шляху, обраного партійно-радянським керівництвом держави у сфері аграрної політики в цілому та споживчої кооперації зокрема.

Доба Незалежності принесла поживлення історичних досліджень із історії кооперації на українських землях. Однак більшість наукових розвідок присвячено хронологічним періодам, коли кооперація дійсно була самоврядною соціально-економічною організацією споживачів та здійснювала свою діяльність переважно в ринкових умовах. Кілька описових праць із історії споживчої кооперації, які охоплюють увесь історичний шлях, пройдений споживчою кооперацією на українських землях у цілому, лише побіжно торкаються означених у даному дослідженні завдань.

Опрацювання різноманітних за походженням і видами джерел сприяло усвідомленню комплексності означеного предмету дослідження та дозволило

дати відповіді на завдання дослідження, базуючись на фундаментальних, наукових принципах та підходах із використанням арсеналу методів як суто історичних, так і таких, що мають міждисциплінарне призначення.

РОЗДІЛ 2

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ ТА АДМІНІСТРАТИВНІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. Еволюція територіально-організаційної структури Укоопспілки

Низовою ланкою у структурі споживчої кооперації були сільські споживчі товариства (російська аббревіатура «сельпо»). Саме вони в межах адміністративно-територіальних одиниць об'єднувалися в райспоживспілки (у межах району) і в облспоживспілки (у межах області). Кількість двох останніх ланок та їх географічне розташування залежали від змін у адміністративно-територіальній структурі Української РСР. Однак сільські споживчі товариства (далі – сільСТ) у досліджуваній період зазнавали доволі суттєвих змін як кількісних, так і якісних [901].

Так як споживча кооперація була доволі міцно «вмурована» в колгоспно-радгоспну систему, то чисельність сільСТ залежала від політики, яку провадила компартійна верхівка щодо сільського господарства. Саме тому, на початку 1950-х років, майже одночасно з кампанією з укрупнення колгоспів і радгоспів розгорнулася кампанія по укрупненню сільських споживчих товариств. Проте не можна однозначно стверджувати, що процес укрупнення колгоспів і споживчих товариств був повністю синхронізований. Так, згідно з архівними джерелами процес укрупнення споживчих товариств розпочався в УРСР ще з кінця 1940-х років.

Поштовхом до початку цих перетворень послуговували рішення III з'їзду уповноважених споживчої кооперації СРСР (1948 р.), де було наголошено на організаційно-господарському зміцненні сільських споживчих товариств, а фактично – ліквідації дрібних і збиткових кооперативів [800, с. 164]. Буквально відразу в Україні розпочався процес укрупнення мережі сільСТ.

Зокрема, 5 січня 1949 р. Зміївська районна рада (Харківська обл.), заслухавши матеріали про збитковість сільських споживчих товариства й розглянувши проект злиття сільСТ, представлений райспоживспількою, прийняла рішення про злиття (ліквідацію) 5 збиткових товариств [49, арк 13]. При цьому, зазвичай, збиткові товариства приєднувалися до прибуткових, що не сприяло поліпшенню балансових показників новоутворених товариств. У цілому по Україні саме в 1949 р. кількість сільських споживчих товариств за поточний рік, вперше за повоєнний період, скоротилася порівняно із попереднім роком: 8611 – у 1949 проти 9643 сільСТ у 1948 р.

У подальшому процес укрупнення мережі тривав майже до кінця досліджуваного періоду. Так, у 1950-му р. сільських споживчих товариств по УРСР нараховувалося 8851, у 1953 – 6969, 1957 – 5637, 1961 – 4643, 1965 – 3768 і так далі [259, арк. 19]. Через рік, 27 червня – 1 липня 1950 р., відбулися збори Ради Центроспільки, що розглянули питання організаційно-фінансового зміцнення сільських споживчих товариств та проголосили необхідність укрупнення споживчих товариств задля поліпшення їх господарських показників. Незабаром, упродовж літа-осені 1950 р., правління більшості облспоживспілок України приймають постанови, в яких зобов'язують правління райспоживспілок провести злиття й укрупнення сільських споживчих товариств [155, арк. 52-58]. Однак цей процес тривав досить довго, так як вимагав дотримання ряду юридичних процедур. Так, злиття споживчих товариств узгоджувалось із правлінням колгоспів та радгоспів, із місцевими партійними й радянськими органами. Завершальною крапкою в цьому процесі було позитивне рішення загальних зборів пайовиків товариства.

І хоча в більшості випадків така згода отримувалась, усе ж траплялися випадки, коли пайовики, буквально сприйнявши принципи «кооперативної демократії», не погоджувалися підтримати рішення, що нав'язувалося зверху. Іноді і місцева влада висувала обґрунтовані заперечення проти бездумної ліквідації сільських споживчих товариств. Зокрема, у спільному листі голови

виконакому Березнянської райради Чернігівської області А. Павленка та секретаря місцевого райкому КПУ С. Усатюка до голови правління Чернігівської облспоживспілки містилося прохання замість укрупнення споживчих товариств, котре на їхню думку, у даному районі, у силу географічної віддаленості населених пунктів ускладнить обслуговування населення, організувати два нових сільських споживчих товариства в селах Рогозки та Дирчин [69, арк. 18]. Питання об'єднання Ярославського із Старо-Басанським і Рудьковського із Марковецьким сільським споживчим товариством Бобровицького району Чернігівщини неодноразово ставилося на зборах пайовиків, котрі категорично відкинули цю ідею через розкиданість населених пунктів і побоювання перебоїв із завезенням товарів. Як у Рудьковці, так і в Марківцях були власні і сільради, і колгоспи, тому «зливатись» в одне споживче товариство пайовики обох сіл не хотіли [69, арк. 117].

Іноді пайовики, при процедурі укрупнення, не погоджувались із ліквідацією саме їхнього товариства, а не сусіднього [69, арк. 179]. Так, питання про укрупнення Жуклянського споживчого товариства із Холменським розглядалося на зборах уповноважених пайовиків споживчих товариств. Пайовики сіл Рейментарівка, Олійники та Богданівка схвалили це рішення, однак жуклянці виступили проти, через що знадобилася додаткова роз'яснювальна робота організаційно-інструкторських працівників із району серед окремих мешканців села і винесення цього питання на ще одні позачергові збори [313, арк. 224].

У Сосницькому районі уповноважені Ольшанського споживчого товариства на зборах від 6 березня 1959 р., не дивлячись на вмовляння оргінструктора із району, висловились проти приєднання до сусіднього сільСТ. Так, уповноважений І. Шестак побоювався, що через віддаленість від дороги їхнього села товари будуть завозитись не регулярно. Його підтримали І. Петрицький та П. Макуха, котрі зазначили, що їх задовольняє стан із завезенням товарів та існуюче сільське споживче товариство. У результаті,

відповідно до процедури голосування всі присутні на зборах 76 уповноважених пайовиків не підтримали пропозицію райспоживспілки про ліквідацію споживчого товариства [313, арк. 55].

Траплялися випадки, коли пайовики, відчувши всі «принади» нового об'єднаного сільСТ, виступали за повернення свого товариства. Так, колгоспники й пайовики села Стрільники Бахмацького району Чернігівщини в 1955 р. із проханням знову організувати в їхньому селі споживче товариство звернулись до секретаря ЦК КПУ І. Назаренка. Проблема полягала в тому, що після реорганізації (укрупнення) сільСТ у досить великому селі на 700 дворів (2800 мешканців) значно погіршилося торговельне обслуговування. Сільське споживче товариство об'єднали із сусіднім Красилівським і після цього, не дивлячись на обіцянки керівництва райспоживспілки організувати кільцевий завіз товарів і безперебійну торгівлю, асортимент товарів значно погіршився. Частою стала відсутність у цьому селі товарів першої необхідності (сіль, гас, крейда, хліб). Селяни були змушені ходити за необхідними товарами за 7 – 10 км. Через відсутність відлагодженої процедури інкасації продавці кожні 3 – 4 дні їздили здавати виторг і через це по 2 – 3 дні в тиждень крамниця була зачиненою.

Характерно, що з цією проблемою селяни зверталися як до керівництва райспоживспілки, так – і облспоживспілки, але – безуспішно. Варто відзначити, що й звернення до «київського начальства» в цьому випадку теж не допомогло, адже селяни отримали відписку, згідно з якою в цілому порушень принципів кооперативної демократії і статуту споживчого товариства не встановлено. Також у відповіді на селянський запит зазначалося, що після рішення виконкому Бахмацької райради про об'єднання Красилівського і Стрільницького споживчих товариств збори пайовиків відбулись у кожному товаристві, а представниками облспоживспілки були вжиті заходи до поліпшення торговельного обслуговування пайовиків та завою товарів у достатній кількості [526, арк. 47 – 48].

Подібна доля спіткала й звернення пайовиків села Пролетарське на Харківщині, де після укрупнення також погіршилось торговельне обслуговування. У відповіді голови правління Харківської облспоживспілки на скаргу селян зазначено, що це питання вже вирішене й сільСТ ліквідоване як нерентабельне, а також була дана вказівка правлінню райспоживспілки про покращення торгівлі в даному селі згідно із асортиментним мінімумом [49, арк. 72].

Для прискорення процесу укрупнення сільських споживчих товариств кожній облспоживспілці згідно з доброю радянською традицією «доводились» планові показники по кількості «укрупнених» товариств. Зокрема, відповідно до таких завдань тільки по Чернігівській області станом на 1959 р. було ліквідовано 47 сільських споживчих товариства [69, арк. 13]. Після проведення структурних реорганізацій у низовій ланці споживчої кооперації УРСР роль голів райспоживспілок у партійно-бюрократичій системі влади зростає. Про це свідчить той факт, що із кінця 1950-их їх ввели до номенклатури обкому [558, арк.140].

Територіальна структура Укоопспілки також зазнавала змін відповідно до адміністративно-територіальних змін УРСР, що відбувались у кінці 1950-их – першій половині 1960-их років. Так, згідно з указом президії Верховної Ради УРСР від 21 січня 1959 р. було ліквідовано ряд адміністративних районів. Зокрема на Чернігівщині, у 1959 р., було ліквідовано 6 районів. Найбільш масштабне скорочення кількості райспоживспілок відбулось у 1962 – 1963 роках, коли їх кількість зменшилася із 602 до 252. Це було спричинено створенням виробничих колгоспно-радгоспних управлінь, які за територією, чисельністю населення і обсягом виробництва істотно перевищували сільські райони. Усього по Україні протягом січня – лютого 1963 р. перестали існувати 352 райони [754, с. 100 – 101].

Процедура ліквідації «зайвих» райспоживспілок здійснювалася двома основними шляхами. Перший: ліквідована райспоживспілка передавала свої

активи й пасиви сусідній райспоживспілці; другий – кільком сусіднім райспоживспілкам. Відповідні райспоживспілки передавалися сусіднім за територіальною ознакою. У тих випадках, де окремі сільські ради в зв'язку зі змінами адміністративно-територіального поділу перейшли до інших районів, роздрібні та інші підприємства райспоживспілок передавались до райспоживспілок чи сільських споживчих товариств відповідних районів. Для унормування юридичних та організаційних аспектів цих змін на рівні облспоживспілки створювалися спеціальні ліквідаційні комісії [69, арк. 20].

Звичайно, ліквідація одних і створення нових районів і відповідно – райспоживспілок призводила до переділу окремих споживчих товариств, які іноді буквально ділили навпіл, коли два села одного сільського споживчого товариства опинялись у результаті територіально-адміністративних переділів у межах різних районів. Це порушувало традиційні, вибудовані логістичні зв'язки й створювало незручності для споживачів, адже склади й бази нових споживчих товариств опинялись на доволі великій відстані від деяких населених пунктів. У такому разі, виконкоми сільських рад спільно із зборами пайовиків населеного пункту виступали із клопотанням про створення у їх селі окремого споживчого товариства. Іноді суб'єктом клопотання виступали правління колгоспів. Зокрема, у 1967 р. правління колгоспу «Ленінський шлях» та виконком сільради села Корчик Шепетовського району на Хмельниччині виступив із клопотанням перед облспоживспілкою про створення у їхньому селі споживчого товариства. Подібні прохання поступали і з інших районів Хмельницької області та Української РСР у цілому [41, арк. 45 – 33].

Також сільСТ ліквідовувалось у випадку передачі приміського сільського населеного пункту до адміністративних меж міста. Урбанізаційні процеси, котрі в другій половині ХХ ст. лише посилювалися, призводили до почастищення подібних випадків у межах Української РСР. У даному випадку майно кооперативу передавалося райспоживспілці, а пайові внески повертались уже колишнім селянам-пайовикам [49, арк. 37].

Окрім сільСТ в організаційній структурі Укоопспілки були і міські споживчі товариства, однак їх кількість протягом досліджуваного періоду залишалася дуже незначною. Так, у 1958 р. міських споживчих товариств у низовій ланці споживчої кооперації УРСР було лише 17, у 1965-му – 70, у 1972-му – 82, у 1976-му – 41 [206, арк. 2; 254, арк. 2]. Зазвичай, такі товариства територіально розташовувались у невеликих містах та містечках і виникали в силу урбанізаційних процесів, коли окремі великі села перетворювалися на міста. У такому разі статус сільського споживчого товариства змінювався на міське споживче товариство. В окремих випадках, воно могло виникнути в невеликому містечку, де розташовувались торговельні установи райспоживспілки. Зокрема, 1967 року правління Староконстантинівської райспоживспілки на Хмельниччині зверталось до облспоживспілки із проханням дозволити організувати в місті Староконстантинові міське споживче товариство на базі раймагу та ще 19 торговельно-роздрібних установ споживчої кооперації, що працювали у місті. Це прохання було мотивоване тим, що таку кількість установ роздрібної торгівлі важко було адмініструвати штатом наявним у райспоживспілці [41, арк. 55]. Із часом, судячи зі звітності Укоопспілки, торговельна мережа у цих містах передавалася державній торгівлі й міські споживчі товариства ліквідовувались.

На початку 1970-х років новим імпульсом для структурної реорганізації в Укоопспілці послугувала постанова Ради Міністрів та ЦК КПРС від 13 жовтня 1969 р. «Про заходи по вдосконаленню і здешевленню апарату управління», яка зобов'язувала державні органи влади, підприємства, установи та організації розробити й здійснити заходи по вдосконаленню структури апарату управління й скорочення його чисельності, переглянути діючі типові штати і типові структури організацій і установ, максимально використовуючи передовий досвід підприємств і організацій, що мали найбільш економні штати управління [580]. Через рік, на засіданні Ради

Міністрів УРСР 24 жовтня 1970 р., було вказано на значні недоліки в торговельній діяльності споживчої кооперації.

Правління Укоопспілки, реагуючи на ці зауваження та виходячи із недоцільності подальшого існування дрібних споживчих товариств, стало активніше впроваджувати політику укрупнення низової ланки споживчої кооперації. Тільки за 1969-ий і 9 місяців 1970 р. у системі споживчої кооперації України укрупнено 386 кооперативів із річним товарообігом до 1 млн. крб. [304, арк. 128]. 14 червня 1971 р. Укоопспілка прийняла постанову № 209 «Про стан укрупнення малих кооперативів в системі кооперації республіки», що регламентувала процес злиття дрібних споживчих товариств [944, арк. 736]. Відповідно до цього документу, правління Укоопспілки зобов'язало обласні споживчі спілки укрупнити 470 дрібних споживчих товариств. Для кожної облспоживспілки визначалося конкретне завдання і встановлювався контроль за його виконанням. У період із 1972-го по 1 жовтня 1973 р. кількість споживчих товариств УРСР унаслідок їх укрупнення скоротилась на 1231-ну одиницю. Через це середній річний товарообіг одного споживчого товариства склав в цьому році 4 млн. крб. проти 1,3 млн. за 1970 р [304, арк. 129].

Ця хвиля оптимізації організаційної структури призвела, фактично, до того, що в межах окремих районів низова організаційна ланка, сільське споживче товариство, було ліквідовано остаточно. Натомість у межах району утворювалося районне споживче товариство. Розпочалася ця реорганізація з експерименту в Черкаській області. Правління Черкаської облспоживспілки звернулося до Укоопспілки з проханням створити в усіх районах області, замість сільських споживчих товариств, районні споживчі товариства, що мали б розташовуватися за принципом адміністративного поділу місцевих рад та колгоспно-радгоспного виробництва. У свою чергу районні споживчі товариства згідно з організаційно-господарським розподілом складались тепер із роздрібних торговельних підприємств на чолі з директором, що об'єднували один чи декілька магазинів, розташованих переважно на

території однієї сільради. За задумом, така реорганізація повинна була надати можливість підвищити відповідальність кожного спеціаліста апарату управління споживчою кооперацією. Увесь транспорт районної ланки споживчої кооперації тепер об'єднувався в транспортно-експедиційних конторах і забезпечував потреби магазинів централізовано через одну оптову ланку міжрайбаз, кількість яких у кожній області була різною.

Після реорганізації кількість штатних одиниць у Черкаській облспоживспільці скоротилася на 31-ну, а фонд річної зарплати зменшився на 4,3 тис. крб. У результаті кількість штатів новоствореної ланки, районного споживчого товариства, збільшилася, порівняно із райспоживспількою із 23 одиниць до 41 штатної одиниці. Однак це збільшення було проведено за рахунок ліквідації сільських споживчих товариств і відповідно – штатних одиниць сільСТ [539, арк. 125]. Саме така схема реорганізації структури споживчої кооперації Черкащини була схвалена ЦК КПУ як взірцева і прийнята за основу при подальших змінах по Укоопспільці в цілому.

Збільшення масштабів господарської діяльності й темпів розвитку споживчої кооперації створили організаційні передумови для концентрації підприємств і централізації управління ними в межах кожної галузі. Сконцентрувавши управління заготівельною і виробничою діяльністю, громадським харчуванням у масштабах району у відповідних об'єднаннях і конторах, сільські споживчі товариства втратили своє значення у територіальному управлінні господарством, яке сповідувала партійна номенклатура, і перетворилися для неї в зайву адміністративно-управлінську ланку [713, с. 22].

Таким чином, у багатьох районах республіки, де склалися необхідні умови (наявність відповідної матеріально-технічної бази, транспортно-експедиційних контор тощо), райспоживспільки реорганізовувались у споживчі товариства в межах усього адміністративного району (далі – райСТ). За період із 1972-го по 1 січня 1974 р. в УРСР було створено 153 районні споживчі товариства, а всього на цю дату

функціонувало вже 165 райСТ. У 1974 р. кількість районних споживчих товариств збільшилась до 206-ти [418, арк. 9]. Відповідно зменшилась кількість сільських споживчих товариств. Так, у 1974 р. їх чисельність скоротилась із 1980 до 1792 кооперативів. У Черкаській, Чернівецькій, Тернопільській та Кримській областях – усі райспоживспілки реорганізовано в райСТ і сільські споживчі товариства ліквідовано повністю. У інших областях у різній пропорції існували як сільські споживчі товариства у складі райспоживспілок, так і районні споживчі товариства. У цих 165 районних споживчих товариствах були створені 89 галузевих торговельних об'єднання. Такі об'єднання створювались і на базі автотранспортних організацій. Зокрема, у Київській області на основі кількох (Бориспольської, Броварської та ін.) автотранспортних контор організували єдиний автотрест облспоживспілки [418, арк. 10]. У сфері кооперативного громадського харчування станом на 1974 р. було створено 261 об'єднання й комбінат громадського харчування, товарообіг котрих складав близько 70 % товарообігу громадського харчування споживчої кооперації [351, арк. 10]. Рівень галузевої концентрації в межах Укоопспілки на кінець досліджуваного періоду вважався одним із найбільших серед інших кооперативних спілок Радянського Союзу [738, с. 24]. Станом на 1983 р. у складі Укоопспілки було вже 239 районних споживчих товариств і 252 райспоживспілки [411, арк. 144]. Це означало, що фактично половина низової ланки сільських споживчих товариств була ліквідована.

Така реорганізація пояснювалася причинами економічної ефективності. Якщо облспоживспілки, що складались із райспоживспілок збільшили прибуток у 1973 р. порівняно із 1972 тільки на 2,3 %, то облспоживспілки, де сільські споживчі товариства були реорганізовані в районні споживчі товариства – на 7,5 % [351, арк. 13]. Аналіз статистичних даних Укоопспілки за цей період засвідчив, що чим більший за розмірами кооператив, тим вищими є показники його економічної ефективності. Так, апаратом Укоопспілки за 1970 р. було проаналізовано фінансову звітність двох

облспоживспілок: Одеської та Кримської. В першій переважали дрібні споживчі товариства, в другій – великі. Розрахунки засвідчили, що видатки в торгівлі, і витрати обігу в Кримській облспоживспілці були нижчими, ніж на Одещині [351, арк. 25].

Для наукового обґрунтування структурних реорганізацій у рамках системи споживчої кооперації було створено таку установу як «ЦИНОТУР» (рос. аббревіатура від «Центральный институт научной организации труда, управления и рационализации»). Цей інститут мав свій філіал у Києві і за час свого існування розробляв нормативи чисельності управлінського апарату споживчих товариств, райспоживспілок та райзаготконтор, давав практичні рекомендації щодо укрупнення споживчих товариств тощо.

Кампанія щодо укрупнення організаційних ланок у споживчій кооперації призвела і до перерозподілу основних фондів у кооперативній системі на користь знеособлених спілок і об'єднань. Саме облспоживспілки та господарські міжрайонні об'єднання стали власниками основних фондів (магазинів, торговельних центрів, переробних підприємств, складських приміщень, установ громадського харчування, транспорту тощо). У районних споживчих товариствах були скорочені також певні керівні ланки у порівнянні з райспоживспілками. Централізовано такі функції керівництва як планування, бухгалтерський облік тощо. Сільські споживчі товариства та члени-пайовики із юридичної точки зору мали тепер лише опосередковане відношення до цієї інфраструктури. У власності низової ланки – споживчого товариства після цього були лише переважно установи роздрібної торгівлі. Не в останню чергу, така концентрація основних фондів споживчої кооперації на рівні знеособлених управлінь, контор та об'єднань послугувала тому, що значна частина власності Укоопспілки вже після розпаду Радянського Союзу з використанням різних «сірих схем» та обладок опинилась у приватних руках.

Процеси укрупнення й концентрації організаційних ланок у системі споживчої кооперації, безсумнівно, ускладнювали для рядового

селянина-пайовика безпосередній вплив на і до цього суто формальний процес прийняття рішень. Однак партійно-радянське керівництво продовжувало прикривати одержавлення й знеособлення кооперативної системи суто декоративними формами самоуправління, які в укрупнених організаційних ланках тепер зосереджувались у кооперативних дільницях та опорних пунктах.

Відповідним чином як районні споживчі товариства, так і укрупнені сільські споживчі товариства отримали нову ієрархічно побудовану структуру. Зокрема, новоутворені сільські та районні споживчі товариства були поділені на дільниці за територіальним принципом. Зазвичай така дільниця формувалася довкола окремого роздрібно-торговельного підприємства. Ця організаційна форма почала утворюватись у споживчій кооперації республіки відповідно до рішення других зборів Ради Центроспівки (квітень 1972 р.) із заявленою метою «покращення управління торгівлею і зразкового обслуговування населення» [351, арк. 25].

Роздрібно-торговельні підприємства включали до свого складу центральний магазин та в якості філіалів інші магазини, розташовані на території одного чи декількох населених пунктів. Ця структурна одиниця безпосередньо входила до складу галузевих торговельних об'єднань районних споживчих товариств, а за відсутності таких об'єднань підпорядковувалися безпосередньо районним споживчим товариствам [699, с. 48]. Саме тому до тієї чи іншої дільниці відносились пайовики, що обслуговувались у цьому підприємстві. Відповідно до ситуації, що склалася у районних споживчих товариствах кількість таких дільниць була більшою, ніж у сільських.

Існування таких дільниць було спричинено необхідністю формального дотримання принципів кооперативної демократії. Справа в тому, що саме представники цих дільниць у якості уповноважених представляли пайовиків на загальних зборах споживчого товариства. Зокрема, для проведення звітних зборів у Бахмацькому районному споживчому товаристві було створено 129

дільниць, збори яких мали проводитись один раз на рік, або частіше – за вимогою пайовиків. На цих зборах заслуховувалися також звіти правлінь, контрольно-ревізійних комісій, директорів роздрібно-торговельних підприємств, магазинів, їдалень, комісій кооперативного контролю. На загальних зборах уповноважених заслуховувались доповіді голови правління і ревізійної комісії. Тут же вирішувалися кадрові питання, розглядалися основні заходи щодо покращення роботи товариства.

Згодом, із метою поліпшення цієї занадто «розмитої» структури у складі районних споживчих товариств створюються опорні пункти. За задумом, це повинен бути такий собі центр координації щоденної роботи з пайовиками на низовому рівні. Зокрема, у Бобровицькому районному споживчому товаристві на базі роздрібних торговельних установ створені 32 кооперативні опорні пункти для роботи з пайовиками, що об'єднували 121 дільницю. Вони були створені на основі окремих положень, затверджених правлінням товариства від 7 вересня 1981 р. Розміри й розташування дільниць визначалися, враховуючи кількість членів-пайовиків та дислокацію кооперативних підприємств. Так, кооперативний пункт у с. Ровенькі цього товариства об'єднував 4 кооперативні дільниці, де мешкало 1200 пайовиків. Він розташовувався при магазині «Господарчі товари», де в побутовій кімнаті відведено місце під опорний пункт; постійно діючий актив цього пункту складався із 6 осіб.

Кооперативний опорний пункт у с. Кобижчі на Чернігівщині об'єднував 5 дільниць із 1702 пайовиками. Керівником цього пункту була затверджена економіст магазину, при якому він створений [72, арк. 31]. У Городнянському районному споживчому товаристві, котре нараховувало 28328 пайовиків, було створено 23 опорних пункти та 114 кооперативних дільниць, за кожною з котрих був закріплений уповноважений. У Козелецькому районному споживчому товаристві було організовано 4 роздрібно-торговельних підприємства, на базі яких створено 4 опорних пункти (Карпилівський, Козелецький, Остерський, Чемерський), де

працювали як працівники торгівлі, так і активісти зі складу членів-пайовиків. Ці пункти облаштовувались меблями, довідковими матеріалами та підшивками газет [72, арк. 92].

Досить часто на активістів-пайовиків опорних пунктів покладали обов'язки щодо здійснення координації заготівельної діяльності. Так, на Хмельниччині така діяльність найбільш активно в 1980-х роках проводилась у Новоушицькому, Хмельницькому, Славутському районах. Зокрема, актив опорного пункту при гастрономі № 10 Новоушицької райспоживспілки в 1982 р. займався закупівлею яблук у населення. Усього ж у системі Новоушицької райспоживспілки діяло 4 опорних пункти, котрі тільки за січень 1983 р. закупили 96 тонн яблук. На Хмельниччині в цей період було створено 92 опорних пункти, що об'єднували 1968 кооперативних ділянок [47, арк. 45 – 46].

Для кращої координації роботи уповноважених у період підготовки та проведення зборів із кінця 1970-х років у штатний розпис споживчих товариств було запроваджено посаду групора. Так, у Бахмацькому районі на Чернігівщині працювало 9 групорів, котрі з жовтня 1981 р. відвідували постійно діючу школу групорів, де вивчалися питання суспільно-масового контролю в радянській торгівлі, розглядалися проблеми зміцнення зв'язків із пайовиками, залучення нових членів, збирання пайових внесків тощо.

У системі заготівельної діяльності, у контексті укрупнення організаційних ланок, у цей період тривала робота з концентрації управління заготівлями в єдиному апараті районних госпрозрахункових заготівельних контор. Із початку 1970 р. було ліквідовано 121 розподільчий склад у кооперативах, 19 оптово-торговельних контор облспоживспілок, а в 10 областях і Укоопспілці – управління заготівель та Укоопплодоовоч (Управління по заготівлям плодоовочевої продукції Укоопспілки) [315, арк. 505].

У цілому динаміка змін структурних ланок Укоопспілки за досліджуваний період виглядала так:

Динаміка кількості основних організаційних ланок споживчої кооперації УРСР за 1945 – 1989 роки [Складено автором за: 136, арк. 1; 183, арк. 2; 285, арк. 8; 389, арк. 122]

Організаційні ланки	Роки								
	1945	1948	1956	1961	1967	1973	1978	1983	1989
Сільські споживчі товариства	9075	8611	5219	3921	3264	1980	1419	1266	1880
Райспоживспілки	749	755	782	602	476	315	270	252	353
Районні споживчі товариства	–	–	3	7	4	170	219	239	122

Як бачимо, тренд на укрупнення організаційних ланок споживчої кооперації прослідковується протягом усього досліджуваного періоду, однак у другій половині 1980-х років він змінився на протилежний. Нова політична хвиля, яка почалась із приходом до влади М. Горбачова, змінила і підходи в організаційно-економічній політиці Укоопспілки. Причини «затухаючого розвитку» у системі споживчої кооперації справедливо вбачались у відчуженні рядового члена-пайовика від структур управління кооперацією через укрупнення організаційних ланок.

Тому в ці роки починається зворотній процес розукрупнення районних споживчих товариств і відродження на їх основі сільських споживчих товариств. Так, голова правління Чернігівської облспоживспілки на засіданні Ради Укоопспілки у 1987 р. звітував про перетворення декількох районних споживчих товариств у райспоживспілки (Бахмач, Бобровиця, Мена, Сосниця, Ріпки) [425, арк. 75]. Уже станом на 1989 р. у республіці було відновлено 428 сільських споживчих товариств та 77 райспоживспілок [428, арк. 2].

При розгляді даного питання окремо слід зупинитися на проблемі територіального розташування торговельної та складської мережі споживчої

кооперації. Незважаючи на те, що протягом усього досліджуваного періоду сфера діяльності споживчої кооперації поширювалася переважно на сільську місцевість, певна частина інфраструктури розташовувалась і в містах.

Загалом, міська торгівля споживчої кооперації була представлена переважно в невеличких містах (в основному – райцентрах аграрних регіонів республіки). Торговельна мережа споживчої кооперації організаційно була об'єднана в міськкоопторги, що підпорядковувалися переважно облспоживспілкам. Станом на 1980 р. із 479 райцентрів УРСР, споживча кооперація була основною торговельною організацією в 336 із них. В інших 142 райцентрах Укоопспілка забезпечувала близько 40 % товарообігу [369, арк. 33]. Траплялися випадки, коли місцеві органи влади намагались у деяких райцентрах передати роздрібну торгівлю до сфери управління Міністерства торгівлі. Зокрема, така спроба мала місце в 1965 р. у місті Кремгес (нині – Світловодськ) Кіровоградської області. Також траплялись і діаметрально протилежні тенденції. Так, секретар Хорольського райкому партії на Полтавщині С. Бех того ж року, у своєму листі до ЦК КПУ, порушував питання про передачу підприємств держторгівлі міста Хорол до сфери управління споживчої кооперації, мотивуючи такі дії необхідністю поліпшення торговельного обслуговування, більш оперативною цілеспрямованою роботою торговельної системи, а також – зниженням витратків на утримання адміністративно-управлінського апарату [531, арк. 71].

Логіка існування планової, командно-адміністративної економіки підштовхувала керівництво країни до більш чіткого розмежування сфер діяльності торговельних систем. Зрештою, 9 жовтня 1980 р. була прийнята у вигляді постанови уряду «Генеральна схема управління торгівлею в УРСР», згідно якої роздрібна мережа в містах, де магазини споживчої кооперації діяли поряд із державною торгівлею, повинна була поступово передаватися якійсь одній торговельній системі з метою скорочення числа паралельно діючих в одному населеному пункті торговельних організацій [560].

У цілому задум розробників цього документа полягав в тому, що міста навіть невеликі за розміром, основу економіки яких складали промислові підприємства, мали обслуговуватись системою робітничого постачання міністерств і відомств чи державною торгівлею. У решті населених пунктів, де працювали переважно аграрні й переробні підприємства, основною торговельною системою повинна стати споживча кооперація. Так, у Донецькій області більшість міст і містечок, населення яких зазвичай працювало на одному-двох великих підприємствах, поступово мало перейти на обслуговування у відділи робітничого постачання. Натомість у Вінницькій області лише місто енергетиків Ладижин передбачалось перевести винятково на обслуговування відділу робітничого постачання Міненерго УРСР; в інших райцентрах, таких як: Гайсин, Бар, Бершадь, Тульчин, Калинівка планувалось усю торговельну мережу передати Укоопспілці [560].

Загалом, в УРСР у 152 найбільших містах республіки роздрібну торгівлю повинно було забезпечувати Міністерство торгівлі, у 83 містах відділи робітничого постачання, а споживча кооперація в 165 невеликих містах та в сільській місцевості у цілому [767, с. 225]. Протягом наступних кількох років тривав процес міжвідомчих узгоджень і передачі підприємств паралельно діючих торговельних систем. Так, лише за останній квартал 1980 р. і перший 1981-го кооперативні організації республіки здійснили передачу Міністерству торгівлі 8-ми магазинів загальною площею 454 м², у той час, як прийняли мережу від державної торгівлі в кількості 10 магазинів на 575 м² [406, арк. 26].

Таким чином, структурні трансформації що відбулися за досліджуваний період у системі споживчої кооперації УРСР призвели до укрупнення ланок; сприяли ще більшій концентрації влади в руках радянсько-партійної бюрократії, одержавленню та знеособленню кооперативної власності, зменшенню й тотальному нівелюванню ролі і значення власника-пайовика, що остаточно знищило первинні кооперативні засади в сільських споживчих товариствах радянської України.

2.2. Споживча кооперація УРСР в аграрній політиці держави

Місто й село в комуністичній ідеологічній парадигмі завжди займали одне з основних місць. Згідно із марксистсько-ленінською теорією цим «підсистемам» притаманний природний антагонізм, причини якого простежуються у протилежності інтересів між пануючими класами міста й трудівниками села. Історія взаємовідносин між ними згідно з марксистською теорією – це історія експлуатації містом (читай «державою») села. Саме в місті згодом зосереджуються головні матеріальні блага та культурні досягнення. Розвиток міста, таким чином, як культурний, так і економічний відбувається у цілому за рахунок ресурсів як людських, так і матеріальних села. Подолати цю антагоністичну протилежність, на думку ідеологів комунізму, повинна була соціалістична революція, яка б знищила експлуатацію людини людиною, а відтак – і експлуатацію міста селом. Утілити в життя ці наміри випала нагода засновникам «першої в світі соціалістичної держави», де антагоністична напруга між цими підсистемами була, як вони вважали, ліквідована, але все ще залишалися «суттєві відмінності», ліквідація яких і була першочерговим завданням радянської влади. За певний період часу, зокрема у першій половині 1930-х років, одним із механізмів зближення міста і села, стирання між ними суттєвих відмінностей, було визнано споживчу кооперацію, яку радянська влада поступово перетворила на основний товаропровідний та заготівельний механізм у сільській місцевості, який хоч юридично й базувався на загальнокооперативних принципах та ідеалах, однак де-факто був повністю підпорядкований тоталітарній державі та її інтересам.

Насамперед, слід зауважити, що історія споживчої кооперації України радянської доби це не тільки перетворення самоврядної та економічно самодостатньої організації у фактично «одержавлену» структуру, але й цілеспрямована політика уряду щодо витіснення установ споживчої кооперації із міста в сільську місцевість. Нагадаємо лише, що початок такої

політики був пов'язаний із масштабним економічним і соціальним переворотом на селі – суцільною колективізацією. Розгалужена мережа споживчої кооперації, на думку керівництва країни, добре вписувалась у централізовану систему управління суспільно-політичними та економічними процесами на селі [906]. Тому аграрний напрямок у діяльності споживчої кооперації у СРСР став юридично оформлюватися ще в довоєнний період.

Той факт, що роздрібна торгівля споживчої кооперації в післявоєнний період була зосереджена переважно в сільській місцевості, можна пояснити кількома причинами. По-перше, аграрний характер, споживчої кооперації на наших землях був природною характеристикою, бо Україна довгий час залишалася країною з переважно сільським населенням. По-друге, і це є головна причина, у радянські часи «аграризація» споживчої кооперації починає набувати рис цілеспрямованої політики, так як держава прагне використовувати товаропровідну мережу Укоопспілки на підтримку своїх експериментів на селі [893]. Переломним моментом в даній політиці стала суцільна колективізація, що встановила вектор розвитку села на наступні десятиліття й визначила затребуваність споживчої кооперації для нового колективізованого села. 29 вересня 1935 р. прийнята постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР № 2165 «Про роботу споживчої кооперації на селі», відповідно до якої споживча кооперація УСРР зосередила свою діяльність винятково на обслуговуванні сільського населення [789, с. 380].

Подальші заходи державних і партійних органів ще більше «заганяли» інфраструктуру споживчої кооперації України в аграрний сектор. У повній мірі ця політика радянської влади щодо споживчої кооперації засвідчила себе вже у повоєнний період, коли кількісно масштаби діяльності Укоопспілки зросли в рази, а свою увагу вона зосередила майже винятково на роботі в сільській місцевості.

Зважаючи на переважно сільський характер споживчої кооперації, у політичній парадигмі того часу їй відводилася функція такого собі «елімінатора», тобто механізму, що поряд із іншими, повинен стирати грані

між містом і селом [924, с. 142]. Подібна ідеологема отримала друге дихання в другій половині 1950-х років. Так, у III програмі партії, що була прийнята на XXII з'їзді КПРС, прозвучало гасло про стирання відмінностей між містом і селом у рамках побудови комуністичного суспільства. У плані розвитку народного господарства на прийдешні 20 років планувалось різко наростити виробництво товарів народного споживання. Якщо в 1929 – 1940 роках середньорічні темпи приросту виробництва засобів виробництва були вищими за виробництво споживчих товарів на 70 %, то в 1961 – 1980 роках цей розрив мав скоротитися до 20 %. У наступні роки концепція «подолання розриву» в основному і роль споживчої кооперації в цьому процесі, зокрема уточнювалась і вдосконалювалась далі. Вона стала однією із тем, яка розроблялась у гуманітарних і економічних наукових дослідженнях, викладалась у партійних школах, на курсах підвищення кваліфікації партійних і комсомольських працівників [1017, с. 16].

Відповідно до цієї концепції політика подолання відмінностей між містом і селом повинна була призвести до таких наслідків. Економічних: планувалося рівномірно розмістити виробничі сили, матеріально-технічну базу, трудові ресурси; соціальних: на базі економічних успіхів ліквідуються відмінності в умовах життя, у результаті досягнутих змін серед трудівників села поступово буде досягнута соціальна однорідність членів комуністичного суспільства, населення буде розміщене так, що всі люди знаходитимуться в рівних умовах праці й побуту та в рівній мірі користуватимуться досягненнями культури й науки. Характерно, що споживча кооперація в цій парадигмі мала виконувати одну з головних ролей, а саме: забезпечувати зростання рівня товарообігу в сільській місцевості, покращувати асортимент товарів у сільських крамницях, наближаючи його до рівня міського. По-друге, провадити активну заготівельну й комісійну діяльність, яка повинна була стимулювати збільшення грошових доходів як колгоспів, так і мешканців села та допомагати в розширенні економічних зв'язків між містом

і селом. Однак проголошені гасла у СРСР досить часто не мали жодного стосунку до реальних дій.

Одна зі сфер діяльності споживчої кооперації, заготівлі, повинна була «зменшувати» відставання міста від села, збільшуючи рівень грошових доходів сільського населення. У проведенні аграрної політики споживча кооперація республіки виконувала як державні плани заготівель, виступаючи фактично монополієм заготівельником з цілого ряду продуктів, так і займалася скуповуванням лишків сільськогосподарської продукції у колгоспів та індивідуальних виробників. Це повинно було слугувати основою збільшення грошових доходів сільського населення від здачі державі та кооперації вирощеної продукції.

Насправді, при більш детальному розгляді заготівельної діяльності Укоопспілки на селі, слід зауважити, що основним завданням держави було збільшення поставок продуктів у міста при збереженні якомога більш низьких цін на продукти харчування для мешканців міст і промислових центрів. Виконати це завдання можливо було лише при дотриманні низьких закупівельних цін. І хоча закупівельні ціни на більшість продукції вирощеної селянами зростали, починаючи із середини 1950-х років, це так і не призвело до зростання грошових доходів мешканців села до рівня міських жителів.

Ставлення влади до села, як до бездонного джерела ресурсів (продовольчих і людських), засвідчилось у перші ж повоєнні роки. Відразу після звільнення України від німецьких загарбників, почалась відбудова зруйнованого війною народного господарства. Зрозуміло, що досить гостро відчувався дефіцит продовольства. Зруйнована матеріальна база колгоспів, майже повністю знищене поголів'я худоби, відсутність чоловічих робочих рук далися взнаки. До того ж ситуація погіршилася через кліматичні катаклізми – посуху. Небажання керівництва держави зменшувати план хлібозаготівлі для найбільш постраждалих регіонів призвело до голоду в 1946 – 1947 роках. У 1946 р. середньомісячний рівень смертності в сільській місцевості України становив 20 тис. осіб, а в січні 1947 р. він підвищився до

30 тис., у лютому – до 38, 5 тис., у березні – до 51, 4 тис. осіб. Прохання М. Хрущова надати продовольчу допомогу Україні розлютило Й. Сталіна. На початку березня 1947 р. він усунув Хрущова з поста першого секретаря ЦК КП(б)У і залишив за ним обов'язки голови Ради Міністрів. Республіканську партійну організацію повторно очолив Л. Каганович [831, с. 604].

У період загострення продовольчого дефіциту в містах і промислових центрах керівництво споживчої кооперації України інтенсифікувало заготівельну діяльність, діючи адміністративними методами, а не економічними [929]. Так, у перші післявоєнні роки була прийнята спеціальна постанова уряду СРСР від 09 листопада 1946 р. та уряду УРСР від 21 листопада 1946 р. «Про розгортання кооперативної торгівлі продовольчими й промисловими товарами у містах і робітничих селищах та збільшення виробництва продовольства й товарів широкого вжитку кооперативними підприємствами», у рамках якої споживча кооперація республіки мала збільшити постачання продуктів у міста і це при тому, що саме в сільській місцевості від голоду за цей період помирало найбільше людей.

Характерно, що всі вищезазначені зміни в діяльності споживчої кооперації, спрямовані на активізацію кооперативної торгівлі в містах, були ланкою широкої кампанії, що була освячена самим Й. Сталіним у виступі від 9 лютого 1946 р. Радянський керівник вказав на важливість підвищення матеріального рівня життя народу і зазначив методи досягнення цієї мети – широкий розвиток виробництва товарів народного споживання [880].

Завдання закупівель сільгосппродуктів та сировини за цінами, що склалися на місцевих ринках споживчій кооперації республіки на 1947 р. було встановлено в розмірі 900013 тис. крб. За перші чотири місяці цей плановий показник вдалося виконати всього на 19 % [143, арк. 54]. Із 20 вересня 1949 р. згідно з постановою Центроспілки відмінені закупки сільськогосподарської продукції кооперацією по цінам, що склалися на

ринках і запроваджено перехід до закупівель по так званих гранично-закупівельних цінах [829, с. 53].

Таким чином, у цих директивних настановах чітко простежується політика керівництва держави по відношенню до споживчої кооперації, якій на визначеному етапі відводилася роль системи, що повинна була розв'язувати продовольчу проблему в першу чергу для мешканців міст за рахунок закупівель за ринковими цінами і переробки продуктів у індивідуальних виробників і колгоспів після виконання ними державних зобов'язань. Фактично, держава визнавала свою неспроможність забезпечити продовольчу стабільність у перші повоєнні роки, використовуючи винятково планово-адміністративні методи і вдалася через мережу споживчої кооперації до обережного застосування ринкових механізмів у проведенні закупівель сільськогосподарської продукції.

Особливу роль партійно-радянське керівництво відводило організаціям споживчої кооперації під час проведення чергових виборів до Верховної Ради СРСР. Саме на плечі кооперативних торговельних працівників лягав обов'язок забезпечення виборчих комісій на місцях плакатами, канцприладдям та агітаційними матеріалами. Установи торгівлі та громадського харчування в цей день повинні були забезпечити додаткове завезення продуктів та алкоголю, а також організувати буфети поблизу виборчих дільниць, щоб забезпечити виборцям «святковий настрій» [154, арк. 20].

Ще один штрих до розуміння місця й ролі споживчої кооперації в системі економічної політики радянської держави дає нам попередньо схвалений секретаріатом ЦК КПРС 24 травня 1955 р. проект постанови «Про організацію споживчої кооперації в містах» [558, арк. 61]. Авторами цього проекту стали: голова правління Центроспілки А. Клімов, завідувач відділу торговельно-фінансових і планових органів при ЦК КПРС О. Кідін та його заступник С. Кіслін. Судячи з наявних архівних джерел, ідея про можливість організації споживчої кооперації в містах і повної заміни нею системи

державної торгівлі певний час розроблялася в «партійній верхівці» і народилась, як проект постанови, котрий у якості «обкатки» обговорювався на рівні обласних партійних організацій.

Більшість обласних парткомів схвально поставилася до цього задуму. На думку партійної і господарської номенклатури, вказані вище перетворення будуть сприяти наближенню трудящих до управління й контролю за роботою торгівлі, залученню коштів мешканців міст для розвитку торгівлі та покращенню постачання міста за рахунок широкої закупки сільськогосподарської продукції. Так, у Харкові в обговоренні цього питання, згідно із даними місцевого обкому, взяли участь близько 1000 осіб. Це були як представники партапарату, так і працівники харківських підприємств. Харківський обком, підсумувавши результати обговорення, повідомив, що міський споживчий кооператив зможе краще проявити себе особливо в децентралізованих закупках сільськогосподарської продукції. У виступах деяких учасників пропонувалося для заохочення вступу робітників до кооперативів запровадити продаж товарів на виплат та отримання дивідендів. Тільки окремі робітники у своїх виступах обґрунтовували недоцільність міської споживчої кооперації, мотивуючи це тим, що державна мережа при наявності товарів цілком спроможна впоратися із задоволенням потреб міських жителів [558, арк. 63].

Чернівецький обком також організував обговорення вищезазначеного питання із залученням широкої громадськості. У підсумку відзначено, що створення споживчих товариств є можливим, адже це буде відповідати політиці партії на розширення й зміцнення радянської торгівлі та більш широкої участі мас у керівництві державою. У своїх пропозиціях робітники підприємств (цукрового, текстильного та ін. комбінатів) висловлювалися за створення кооперативів тільки на добровільних засадах та – за надання права власникам повного паю купувати дефіцитні товари на виплат [558, арк. 66].

Одеський обком у доповідній до ЦК КПУ із цього питання зазначав, що для злиття торговельної мережі слід матеріально-технічну базу державної

торгівлі передати споживчій кооперації. Створення ж робітничих кооперативів в обласних центрах слід розпочати не зі створення міських споживчих товариств, а з – організації споживчих товариств при великих промислових підприємствах. Створення ж у містах робітничих кооперативів за умови переважного обслуговування членів кооперативу буде слугувати подальшій активності, а також дасть можливість як доповнення до централізованого постачання здійснювати децентралізовані закупівлі в колгоспів.

Сталінська партійна організація за результатами обговорення цього питання наголосила на тому, що міські кооперативи мали б займатися також культурно-побутовим обслуговуванням населення (відкриття клубів, спортмайданчиків тощо). Члени кооперативу, як зазначається у відповідній записці Сталінської партійної організації, мали нести матеріальну відповідальність за роботу і у випадку їхньої збиткової діяльності покривати нестачу за рахунок паїв, але – і отримувати прибуток від паїв в разі успішної діяльності. Тут же пропонувалося розпочати створення кооперативної торгівлі в таких містах, як Дружківка, Новгородське, Докучаївськ, Амвросіївка, Часів Яр, Зугрес, Яма, Артемівськ, Чистяково, Червоний Лиман, Міроновгрес.

Львівський обком виніс свої пропозиції із цього питання, в яких вказувалося за можливе організувати споживчу кооперацію в містах Львівщини за територіально-виробничим або територіальним принципом [558, арк. 81]. Житомирський обком вважав за доцільне створити робітничі споживчі товариства в Житомирі, Бердичеві, Коростені, які в масштабах міста можуть бути об'єднані в міські робітничі спілки, а в Новоград-Волинському й Овручі – у міські споживчі товариства. Цим кооперативам необхідно передати майно держторгівлі, а також створити заготконтори, які б заготовляли сільськогосподарську продукцію для постачання міському населенню [558, арк. 92]. Кримський обком погодився із пропозицією поширення діяльності споживчої кооперації на міста і в порядку досвіду

запропонував спочатку організувати робкоопи в Сімферополі і Джанкої, що покращить постачання й харчування робітників. Ряд партійних і профспілкових працівників Сімферополя внесли пропозицію щодо переважного продажу товарів пайовикам перед непайовиками і пропонували надавати перевагу пайовикам на купівлю дефіцитних товарів, а саме: меблів, холодильників, будматеріалів тощо [558, арк. 95].

Фактично, кожна обласна партійна організація України долучилась до організації обговорення пропозиції ЦК КПРС щодо поширення сфери діяльності споживчої кооперації на міста й промислові центри. Натомість, відносно прохолодно до цієї ідеї поставилась лише Київська обласна партійна організація, котра в своєму листі за підписом секретаря обкому М. Рака зазначила, що установи споживчої кооперації поряд із підприємствами змішторгу і так працюють у райцентрах Київщини (Біла Церква, Тараща, Бориспіль тощо), а в місті Києві, де діє 35 торговельних організацій, 9 райхарчторгів (районне об'єднання по торгівлі продовольчими товарами Міністерства торгівлі) і 4 трести їдалень, створення додаткових організацій було б недоцільним [528, арк. 83].

Характерно, що більшість обкомів у доповідних записках попередньо підраховали суму пайових внесків, яку вдасться зібрати у випадку започаткування повноцінних споживчих кооперативів у містах. Так, у м. Первомайську Миколаївської області у випадку переведення роздрібною торгівлі на кооперативні рейки вдалося б, за підрахунками місцевого обкому, зібрати додатково 850 тис. крб., у Вознесенську – 550 тис. При організації мережі споживчих товариств лише в межах одного Шевченківського району м. Львова, відповідно до підрахунків Львівського обкому вдалося б зібрати 10,8 млн. крб. пайових внесків [558, арк. 81]. Усі ці кошти планувалося спрямовувати на розбудову й технічне переоснащення роздрібною торговельною мережі в містах (будівництво нових торговельних комплексів, овочесховищ, складів тощо).

Очевидно, що основний зміст пропозиції про повномасштабну організацію споживчих товариств у містах полягав у тому, щоб за рахунок грошей пайовиків, тобто самих мешканців міст, забезпечувати торговельне обслуговування, частково знявши цей тягар із державного бюджету [910, с. 235]. Ці наміри добре прослідковуються за тим, як ретельно в доповідних записках обкомів були підраховані суми пайових внесків, що гіпотетично могла б акумулювати споживча кооперація у випадку повноцінного поширення сфери її діяльності на міста.

До згаданого слід додати також, що фактично це була спроба одного з секторів радянської економіки «перетягнути ковдру на себе». Непроста і напружена боротьба за ресурси і вплив між торговельними системами споживчої кооперації і державної торгівлі була звичним тлом функціонування планової, командно-адміністративної економіки. Однак втілити вищезазначені наміри в життя так званому «кооперативному лобі» не вдалося. Система секторального розподілу торговельних систем: споживчої кооперації – на селі, державної торгівлі – у місті протрималась до кінця існування радянської імперії.

На початку 1950-х років, як тільки ситуація з продовольчим постачанням міст мінімально стабілізувалася, держава повертається до фактично конфіскаційного принципу при проведенні заготівель на селі як через заготівельну мережу споживчої кооперації, так і через інші заготівельні системи. Однак згодом, після смерті Й. Сталіна, були здійснені кроки до підвищення матеріальної зацікавленості селян при здійсненні закупівель, проте й надалі рівень закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію був далеким від економічно обґрунтованих.

Шлях до розширення товаропотоку сільськогосподарської продукції у міста, що була закуплена споживчою кооперацією, було відкрито постановами уряду та ЦК КПРС від 12 жовтня 1953 р. «Про заходи подальшого розвитку кооперативної торгівлі», «Про розширення виробництв продовольчих товарів та покращення їх якості». Наголос в цих документах було зроблено на

організації так званої комісійної торгівлі сільськогосподарською продукцією. Установи споживчої кооперації повинні були безпосередньо у виробників як колгоспів, так і окремих селян приймати на комісію сільськогосподарську продукцію, виплачуючи 50 % від вартості відразу, решту – після реалізації товару в містах. Держава обрала цю форму торгівлі із метою вивільнення працівників колгоспів від невиробничих функцій, пов'язаних із поїздками до міста для реалізації вирощеного врожаю.

Щоденно, у 1950-их роках, на колгоспних ринках України вибиралось близько 175 тис. квитанцій торговельного збору [541, акр. 60]. Таким чином, приблизно така ж, а то й більша кількість робочої сили не була задіяна в сільському господарстві в період, коли відбувались найбільш інтенсивні види сільськогосподарських робіт. Допустити таких «нераціональних» втрат у колгоспному виробництві влада не могла.

Саме тому Рада Міністрів та ЦК КПУ ставлять перед Укоопспілкою завдання щодо інтенсифікації здійснення закупівель лишків сільськогосподарської продукції й реалізації в містах і промислових центрах на комісійних засадах. Специфіка міської кооперативної торгівлі, згідно із задумом влади, полягала в тому, що вона повинна була бути більш гнучкою, вчасно змінюватися, реагувати на цінову кон'юнктуру в залежності від забезпечення населення по лінії фондів державної торгівлі.

Система споживчої кооперації, що мала розгалужену мережу в сільській місцевості, повинна була організувати закупівлю й реалізацію лишків сільськогосподарської продукції у розпорощених територіально селян, виключивши індивідуального виробника із процесу вільного ціноутворення. Фактично, комісійна торгівля споживчої кооперації залишалася поряд із індивідуальною торгівлею на колгоспних ринках єдиним ринковим механізмом торгівлі [902]. Один із керівників споживчої кооперації на засіданні правління Укоопспілки із цього приводу заявив: «Якщо ми все заберемо в державні руки, а на даному етапі нашого економічного розвитку ринок залишається і це, власне, залишилось у нас єдиним місцем, де в повній

мірі діє закон вартості і ліквідовувати ринок держава поки що не вважає за необхідне» [829, с. 130].

Вищезаявленої позиції притримувалось і найвище керівництво країни. Так, М. Хрущов на січневому пленумі 1961 р. сказав із цього приводу наступне: «Слід організувати справу так, щоб лишки продуктів, котрі держава не купує, особливо у колгоспників, скуповувала кооперація. Але не за державними цінами, а за якимось іншими. Кооперація чи інша організація повинна бути своєрідним контрагентом, переправляти продукцію на ринки і там їх продавати по місцевим цінам» [829, с. 130]. У тому ж 1961 р. для того, щоб збільшити обсяги закупленої на засадах комісії сільськогосподарської продукції, рівень початкової оплати було підвищено із 50 % до 75 % [579].

Однак комісійна торгівля сільськогосподарською продукцією в містах, судячи із стенограм нарад керівних працівників облспоживспілок та Укоопспілки, що відбувалися впродовж 1953 р., розгорталась аж ніяк не на добровільних засадах. Ні керівники споживчих товариств, ні виробники сільськогосподарської продукції (насамперед колгоспи) не бачили в ній нічого іншого, oprіч нав'язаної зверху ще однієї «обязаловки» [171]. Уже в 1953 р. товарообіг комісійної торгівлі сільськогосподарською продукцією в містах через систему споживчої кооперації УРСР склав 1,7 млн. крб. 1955 р. споживча кооперація через свої крамниці в містах продала продукції на 13,3 млн. крб., а в 1958-му – вже на суму 248,2 млн. крб. За 1958 р. споживча кооперація продала в містах 50,7 тис. тонн м'яса, 109,7 тис. тонн борошна, 82,8 тис. тонн картоплі та інших овочів, 69,8 тис. тонн фруктів і баштанних культур [789, с. 303]. Однак в загальноринковому обігу це були не надто великі цифри. Зокрема, за 1955 р., питома вага комісійної торгівлі яйцями в загальній кількості цього товару на міських ринках складала 1,8 %, молока – 1,9 %, сала – 2,4 %, олії – 12 %, круп – 12 %, борошна – 6 % [177, арк. 160].

Причина недоохоплення індивідуальних виробників комісійною торгівлею споживчої кооперації полягала в нижчій від ринкової ціни за вирощену сільськогосподарську продукцію, що пропонувала кооперативна

система та у способі оплати товарів, що приймалися на комісію. Адже, згідно з діючими нормативами, за здану продукцію селянин отримував лише 50 % авансу, решту – не пізніше 2 днів після реалізації товару. Тому більшість селян намагалися самостійно під час поїздок до міст реалізувати вирощену власноруч продукцію на колгоспних ринках [172, арк 141].

Причини незадовільної роботи споживчої кооперації в галузі комісійної торгівлі першої половини 1950-х років та шляхи її вдосконалення аналізувалися на спеціальній нараді при правлінні Укоопспілки в 1955 р. за участі керівництва облспоживспілок, заготконтор та міськкоопторгів. Зокрема, актуалізувалася увага на проблемі відсутності необхідних торгових площ у містах для організації кооперативних крамниць сільськогосподарської продукції на комісійних умовах. Міськвиконкоми, незважаючи на зобов'язуюче рішення Ради Міністрів УРСР, із великою тяганиною виділяли для Укоопспілки необхідні приміщення (торговельні і складські). У багатьох випадках це були непристосовані для торгівлі чи зберігання харчів будівлі, у яких слід було проводити капітальний ремонт. Не вистачало також обладнання, насамперед складського і холодильного. Саме тому торгівля свіжою м'ясо-молочною продукцією через комісійну торгівлю споживчої кооперації відбувалась дуже не ритмічно.

Гальмував розвиток комісійної торгівлі і брак необхідного транспорту, якого Укоопспілці катастрофічно не вистачало протягом усього досліджуваного періоду. Неврегульованим залишалось питання: хто саме повинен був доставляти закуплену на комісійних засадах продукцію: споживча кооперація чи колгоспи, що здавали на комісію залишки сільськогосподарської продукції. Зокрема, голова Укоопспілки М. Сай у 1960-х роках обстоював точку зору, згідно з якою транспорт для цих перевезень повинні надавати колгоспи, так як споживча кооперація вивільняє людські й транспортні ресурси для вивезення товарів на колгоспні ринки [177, арк. 169]. Його наступник на цій посаді, Ф. Колесник, для вирішення вказаної вище проблеми звертався вже безпосередньо до вищого партійного

керівництва республіки. У листі до П. Шелеста він обґрунтував необхідність виділення споживчій кооперації додаткових фондів автотранспорту тим, що за шість років семирічки товарообіг по системі збільшився на 63 %, а забезпечення транспортом зростало набагато меншими темпами [177, арк. 171].

В Укоопспілку за цей період надходило багато листів від обкомів та облвиконкомів, у яких йшлося про незадовільне забезпечення транспортом установ споживчої кооперації. Однак Держплан із року в рік зменшував виділення спецтранспорту споживчій кооперації, чим знижував рівень обслуговування трудівників села. Якщо в 1961 р. було виділено для Укоопспілки 2652 автомобілів, то 1965-го р. лише 1111, а на 1966 р. Держплан передбачив лише 822 машини. І це при тому, що 30 % автопарку Укоопспілки кілька разів проходили капітальний ремонт. Керівництво споживчої кооперації України неодноразово ставило це питання перед Радою Міністрів і Держпланом протягом усього досліджуваного періоду, однак воно так і залишилося не розглянутим [532, арк. 139]. Проблема транспортного забезпечення споживчої кооперації була досить гострою весь досліджуваний період.

Завезення товарів у торговельну мережу часто забезпечувалося за допомогою колгоспів і радгоспів. Так, голова правління Талалаївського споживчого товариства на Чернігівщині, у звітній доповіді за 1982 р., дякував правлінню колгоспу ім. Чапаєва за систематичну допомогу у виділенні транспорту і в той же час вказував, що колгосп «Дружба», на території якого розташовані п'ять магазинів кооперації, навідріз відмовляється надавати транспорт для завезення товарів [25, арк. 53].

Обмеженість можливостей для реалізації власних лишків, що в повній мірі не здатна була забезпечити споживча кооперація, призводили до того, що колгоспи в багатьох випадках самостійно шукали збут для власної продукції. Так, деякі колгоспи Крижопільського району Вінниччини

самостійно шукали покупців на лишки сільськогосподарської продукції аж на архіпелазі Шпіцберген та Землі Франца-Йосифа [177, арк. 128].

У деяких випадках діяльність споживчої кооперації щодо закупівлі сільськогосподарської продукції на комісійних умовах фактично виступала прямим конкурентом державних заготівель. Зокрема, траплялися випадки, коли окремі «уполмінзаги» (уповноважені Міністерства заготівель СРСР) штрафували голів сільських споживчих товариств за те, що вони приймали на комісію м'ясо в селян [177, арк. 150]. Тому планові показники комісійної торгівлі кооперативні організації повинні були виконувати, якщо повністю виконано план щодо державних закупівель із того ж виду продукції. Справа в тому, що, наприклад, в 1955 р. заготівельна державна ціна на яйця складала 4 крб. 50 коп., у той час, як на комісію цей вид сільськогосподарської продукції споживча кооперація приймала аж по 10 крб. за десяток [177, арк. 5].

Про примат інтересів міста, а не села свідчать й інші особливості в організації та проведенні заготівельної роботи споживчої кооперації. Так, окремим рядком у планах заготівельної діяльності споживчої кооперації були прописані поставки овочів, фруктів, м'ясо-молочної продукції до Москви та Ленінграда [239, арк. 5]. Це питання перебувало на особливому контролі в ЦК КПУ. Зокрема, у Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігається ряд документів, що, по суті, є скаргами відповідних торговельних організацій двох найбільших міст Радянського Союзу на несвоєчасне постачання продукції окремими організаціями споживчої кооперації України. Зокрема, 1955 р. у відповіді на скаргу про бездіяльність Дніпропетровської облспоживспілки щодо постачання помідорів у Москву і Ленінград зазначено, що станом на 10 серпня відправлено до Москви 102 тонни, до Ленінграда – 81 тонна, решта ж овочів буде відвантажена по мірі надходження продукції із колгоспів [239, арк. 7].

Також важливого «соціально-політичного» значення надавалося постачанню продукції в промислові центри Донбасу та інші великі міста республіки. На нараді, присвяченій розвитку комісійної торгівлі, що була

проведена при правлінні Укоопспілки за участі всіх регіональних керівників споживчої кооперації в 1955 р., було прямо заявлено, що відвантаження продовольства, закупленого у населення аграрних регіонів України, сільськогосподарської продукції в Донбас, Кривий Ріг, Дніпропетровськ є важливим державним і політичним завданням і невиконання цієї справи є неприпустимим [177, арк. 136].

Особливо активізувалася робота Укоопспілки щодо постачання продовольства в міські агломерації на початку 1960-х років, коли через стратегічні прорахунки керівництва в країні склалася доволі напружена економічна ситуація, наслідком якої був дефіцит окремих продовольчих товарів у містах – хліба, м'яса, молока [922]. Тому керівництвом СРСР, у межах окремої постанови від 25 лютого 1961 р. «Про покращення організації збуту лишків сільськогосподарської продукції колгоспників і колгоспів», перед споживчою кооперацією було поставлено завдання посилити закупівлю лишків сільськогосподарської продукції із подальшим їх продажем у містах і робітничих селищах [579]. Цією постановою установам споживчої кооперації було надано право закуповувати лишки за цінами домовленості і реалізовувати їх за цінами, що склалися на ринках із метою повністю задовольнити потреби міщан у сільськогосподарській продукції. Зі свого боку Рада Міністрів УРСР затвердила для споживчої кооперації чіткі завдання з постачання м'яса в промислові центри республіки. У Сталінську область необхідно було відвантажити 1750 тонн, Луганську – 1000 тонн, Дніпропетровську – 750 тонн, Кримську – 500 тонн, м. Київ – 750 тонн [229, арк. 44]. Для виконання цієї директиви правління Укоопспілки відрядило в регіони 13 відповідальних працівників для організації закупівель і відправки продукції до місць призначення. І це в той час, коли попит сільського населення майже на всі групи промислових та продовольчих товарів не задовольнявся, що змушувало мешканців села регулярно їздити на закупи до міст [243, арк. 13].

Задля вирішення цих завдань на початку 1960-х років було покращено умови комісійної винагороди для здавальників сільськогосподарської продукції. Зокрема, рівень початкової оплати за здану на комісію продукцію було підвищено із 50 % до 75 % [579]. Але, починаючи із 1970-х років, колгоспи стали відмовлятися здавати кооператорам продукцію на комісію із сплатою 75 % від вартості, вимагаючи 100-відсоткової передоплати або ж розрахунку чеками. Так, на одній із нарад працівників Київської облспоживспілки голова Броварської райспоживспілки жалівся, що колгоспи неохоче йдуть на укладання комісійних угод із споживчою кооперацією, приховують обсяги реальних врожаїв, намагаючись продати їх на київських базарах [29, арк. 63].

До того ж кооперативна торгівля сільськогосподарською продукцією в містах відчувала брак стаціонарних пристосованих приміщень для торгівлі і зберігання товарів. Місцеві органи влади (виконкоми) не завжди йшли назустріч кооператорам щодо цього питання і не надавали достатньої кількості приміщень, через що міськкоопторги змушені були продавати продукцію з лотків або через кіоски тощо.

Усі ці вищеперераховані негаразди були винесені у вигляді питання «Про покращення кооперативної торгівлі сільгосппродуктами в містах і робітничих селищах УРСР» на розгляд засідання Ради Міністрів республіки у 1972 р. Рішення, прийняті на цьому засіданні, були оприлюднені як, фактично, директивні настанови, в яких від системи споживчої кооперації вимагалось збільшити продаж м'яса, птиці, меду, фруктів, ковбасних виробів та відкрити в кожному обласному й районному центрі фірмові магазини, забезпечити використання коштів відрахувань від обігу з продажу сільськогосподарських продуктів на розширення матеріально-технічної бази міської кооперативної торгівлі [318, арк. 65].

Загалом, майже кожне агрополітичне рішення влади вимагало в тій чи іншій мірі коригування в діяльності споживчої кооперації відповідно до тих завдань, що ставило керівництво країни перед аграрним сектором. Так, після

рішень вересневого пленуму 1953 року споживча кооперація розгортає комісійну торгівлю сільськогосподарською продукцією в містах. Із початком відлиги змінюються ідеологічні підходи до роздрібно́ї торгівлі. Якщо в роки правління Й. Сталіна переважала думка, що платоспроможний попит повинен «обганяти» обсяги виробництва товарів народного споживання, то після приходу до влади М. Хрущова така думка була визнана хибною. Неспроможною була визнана також теорія про продуктивний товарообмін при заготівлях сільськогосподарської продукції, як крок до побудови комунізму. Зазначалося, що в такий спосіб Й. Сталін маскував дефіцит товарів. На цьому етапі головною визнавалася теза про подальший розвиток радянської торгівлі при переході від соціалізму до комунізму [589, с. 25]. Березневий пленум 1965 року націлив організації споживчої кооперації на роботу із індивідуальними сільськогосподарськими виробниками. Кожна така і наступні корекції курсу вимагали затвердження нових нормативних актів. Зокрема, постанова Радміну та ЦК КПРС «Про заходи по подальшому поліпшенню культурного обслуговування сільського населення» згодом, у рамках діяльності кооперативної системи, була уточнена окремою постановою правління Центроспліки від 28 грудня 1977 року [699, с. 216].

Окремим етапом у розвитку аграрного комплексу країни, і споживчої кооперації зокрема, можна вважати Продовольчу програму, схвалену на травневому пленумі 1982 р. Вона, крім усього іншого, вимагала всебічно сприяти діяльності споживчої кооперації, розширювати асортимент товарів для торгівлі сільськогосподарськими продуктами, що були закуплені в особистих підсобних господарствах, виділяти кооперації приміщення під магазини, розширювати мережу стаціонарних і тимчасових пунктів із приймання і заготівлі продукції, забою худоби і птиці, цехів по переробці сільськогосподарської продукції тощо [692, с. 221].

Згодом ця комплексна програма була в рамках діяльності споживчої кооперації уточнена постановами уряду й партії «Про заходи по подальшому розвитку споживчої кооперації», «Про приймання зберігання та відпуск

заготівельними організаціями картоплі, овочів, фруктів і баштанних культур» тощо [566, с. 75].

Органи радянської влади, виконкоми сільських, районних та обласних рад, у своїй діяльності досить часто зверталися до проблем функціонування системи споживчої кооперації. Питання торговельного, побутового обслуговування сільського населення та здійснення заготівель досить часто включалися до порядку денного цих виконавчих органів як такі, що безпосередньо входили до їхньої компетенції [107, арк. 44 – 45]. Окрім того, від фінансових показників діяльності споживчої кооперації залежало надходження прибуткового податку, що надходив до місцевого бюджету. Так, згідно з рішенням виконкому Київської обласної ради, прийнятого на засіданні від 12 січня 1957 р., було піддано засудженню надпланову уцінку товарів на 10,7 млн. крб. проведену Київською облспоживспількою, оскільки бюджет області втрачав 4 млн. крб. прибуткового податку [31, арк. 4].

Одним із специфічних елементів аграрної політики держави були так звані «зустрічні продажі», у яких споживча кооперація була задіяна в якості основного товаропровідного механізму. У перші повоєнні роки, щоб стимулювати селян здавати необхідну державі продукцію (молоко, м'ясо, цукровий буряк тощо), така практика знаходила широке застосування. Відразу ж після звільнення частини території України від окупації, рішенням РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 22 листопада 1943 р. «Про завезення товарів для стимулювання закупівель хліба», Укоопспілку зобов'язали завести в села 10-ти звільнених областей для отоварювання хлібозакупівель товарів (будівельні матеріали, бавовняні тканини, трикотаж, взуття, посуд, цукор, чай, горілка, сірники, сіль, гас, мило тощо) на загальну суму 728 039 тис. крб [862, с. 363]. Уже у 1945 р., згідно з постановою Раднаркому СРСР, Центроспілька виділила для Укоопспільки для зустрічного продажу здавальникам молока такі товари, як-от: бавовняно-паперові тканини, панчішні, шорні та тютюнові вироби, цукор, гас, сіль, господарське мило тощо. Цього ж року правління Укоопспільки просило Раднарком УРСР

збільшити як коефіцієнт отоварювання здавальників молока, так і кількість ходового краму, що потрапляли до села за системою стимулювання закупівель [135, арк. 93]. Масштаби зустрічних продажів не зменшувались і після вересневого пленуму 1953 року. За період 1953 – 1957 років для отоварювання державних закупівель, що здійснювалися через систему споживчої кооперації, було виділено колгоспам за рахунок ринкових фондів 59 тис. вантажних автомобілів, 8,7 млн. м³ лісоматеріалів, 529 млн. умовних плит шиферу, 2,3 млн. тонн цементу, 7 тис. тракторів, 216 тонн металопрокату, 267 млн. м² віконного скла та інших товарів виробничого й господарського призначення, а також – особистого споживання [865, с. 28].

Для зустрічних продажів селянам використовувалися найбільш затребувані для них товари промислового й господарського призначення. Так, у 1954 р. було встановлено чітку номенклатуру товарів для зустрічного продажу. Для колгоспів визначалися такі групи краму: вантажні та легкові автомобілі, пилорами, пересувні електростанції, автоваги, причіпи, автозапчастини, шифер, ліс, цемент, залізо покрівельне, концентровані корми. Для індивідуальних господарств зустрічні продажі здійснювалися із використанням таких товарів як: шифер, ліс, легкові автомобілі, мотоцикли, швейні машинки, концентровані корма [173, арк. 12]. У крамницях споживчої кооперації для товарів під зустрічний продаж відводилися навіть окремі полиці.

Починаючи із 1953 р., організації споживчої кооперації стали залучатися до закупівель зерна у колгоспах і колгоспників. Для цього було встановлено наступний паритет для зустрічного продажу: на кожні 100 крб. зданого зерна продавалося на 50 крб. товарів за роздрібними цінами. Колгоспам, що здавали зерно державі, надавалася можливість за системою зустрічного продажу отримати вантажні автомобілі з розрахунку: на кожні 50 тонн зданого за державними закупівлями хліба – один вантажний автомобіль тощо [829, с. 67].

Звичайно ж, будь-який паритет цін чи навіть співмірні обсяги сільськогосподарської та промислової продукції в практиці зустрічних продажів не мали застосування. Зокрема, фонди промислових товарів, що виділялися системі споживчої кооперації для зустрічного продажу, не відповідали обсягам закупок сільськогосподарської продукції. До того ж промислова продукція часто постачалась із значним запізненням. Зокрема 1954 року при закупці продукції скотарства на суму 3045 млн. крб. у село було поставлено товарів виробничого призначення для тваринництва й концентрованих кормів на суму 2000 млн. крб. [173, арк. 11]. У 1956 р. редакція газети «Радянська Україна» отримала листа від правління колгоспу ім. Молотова зі скаргою на дії Вовковинецької райспоживспілки Хмельниччини, котра затримувала виділення колгоспу дизельної електростанції за здані кооператорам 150 центнерів зерна [36, арк. 276].

Інколи «зустрічні продажі» використовувалися владою для швидкого виконання понадпланових обсягів закупівлі сільськогосподарської продукції. Так, згідно з постановою уряду УРСР від 17 вересня 1955 р. для споживчої кооперації встановлено завдання на додаткову закупку 6 млн. пудів хліба. Укоопспілка для забезпечення виконання плану надала колгоспам для зустрічного продажу 1000 вантажних автомобілів. Також були виділені товари для зустрічного продажу колгоспникам, що продавали зерно (на 26 млн. крб. – шиферу і на 4 млн. 13 тис. крб. – швейні машинки). Відповідальність за організацію цих закупівель покладено на заступника голови правління Укоопспілки Ф. Колесника, а в регіони були відряджені відповідальні працівники центрального апарату Укоопспілки [524, арк. 75].

Керівництво споживчої кооперації України, мабуть, для кращого стимулювання «відставаючих» областей, виступало із пропозицією перевести розрахунки за системою зустрічного продажу на обласний рівень. Голова правління Укоопспілки С. Маліков 1956 р. виступив із пропозицією поставити реалізацію квартальних фондів яєць і молочних виробів у залежність від виконання регіоном планів заготівель і державних закупівель

цих же продуктів. У випадку невиконання квартальних планів заготівель, пропорційно зменшувалося виділення фондів цих товарів для реалізації населенню. За такою схемою голова правління споживчої кооперації України пропонував діяти й при забезпеченні населення вовняними тканинами та виробами з шкіри (взуття тощо), ставлячи їх реалізацію залежно від виконання планів заготівель за цими видами сировини [189, арк. 1].

Такі пропозиції, що по суті були шантажем, як би цинічно по відношенню до мешканців села не виглядали, стали повсякденною практикою у відносинах влади і селян. Зокрема, згідно із закритим оглядом листів від громадян, що був складений відповідальним редактором газети «Правда України» для першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, установи споживчої кооперації регулярно зловживали своїм становищем при здійсненні зустрічних продажів. Так, в одному із листів мешканець м. Гайворона, А. Колесник, повідомив, що раймаг багато ходових товарів (ситець, сатин, вовняні ковдри) відпускав тільки в обмін на яйця. М. Горупай із Волинської області писав до редакції газети: «Дитяче взуття продається тільки за яйця, так що гроші в магазинах непотрібні. У 1958 р. настав первіснообщинний лад». Така ж ситуація склалась із купівлею будівельних матеріалів для індивідуального будівництва. Зокрема, Ф. Зубко із села Ряшки Іваницького району Чернігівщини для придбання цементу змушений був купувати на базарі 460 яєць. Однак цемент він отримав тільки на 230 яєць, на решту йому запропонувати отоварити хустки, тканини тощо [528, арк. 32].

Щоб порівняти згадані ціни із доходами громадян, наведемо наступні дані. Так, лише з 1 січня 1957 р. була підвищена заробітна плата низькооплачуваним робітникам і службовцям, котра складала тепер 300 – 350 крб [780, с. 446]. А грошові доходи селян, які на той час подекуди тільки-но почали отримувати кошти на трудовні, були взагалі мізерними. На початок 1950-х років 30 % усіх колгоспів видавали на трудовень менше 40 коп. А в частини колгоспів після виконання зобов'язань перед державою

взагалі не було можливості розрахуватись із селянами, котрі, як і в роки війни, продовжували працювати «за палички» [887, с. 308].

Деякі колгоспники розцінювали заготівлі сільгосппродуктів під отоварювання як новий вид сільгосподатку. Зокрема, мешканець села Григорівки Дмитрівського району на Чернігівщині, Ф. Редька, у своєму листі запитував, як розуміти постанову Верховної Ради СРСР про звільнення колгоспників від обов'язкових постачань сільськогосподарських продуктів, коли споживча кооперація продає товари тільки тим, хто здасть їй продукти [528, арк. 30]. Це зауваження, по суті, було дуже влучним, адже ціни на сільськогосподарську продукцію, під яку споживча кооперація реалізовувала промислову продукцію, були в кілька разів меншими за ринкові. До цього слід додати, що більшість товарів у сільській кооперативній торгівлі реалізовувалась із так званою сільською чи гужовою націнкою, яка не використовувалась у міській державній торгівлі. Поступово ця несправедлива націнка відмінилася. Так, із 1 січня 1960 р. сільські ціни зрівнялись із міськими на сіль, гас, мило, сірники, галантерею, парфумерні товари; із 1 січня 1961 р. – на взуття шкіряне, резинове і валяне, льняні тканини, хутрові вироби тощо [774, с. 368]. Однак за деякими групами товарів вищезазначена націнка зберігалася до кінця досліджуваного періоду.

Із часом практика зустрічного продажу товарів через систему споживчої кооперації все більше звужується. Наприклад, із липня 1958 р. було відмінено зустрічний продаж продовольчих і промислових товарів при держзакупівлях сільськогосподарської продукції, за винятком продажу колгоспами зерна, продукції льону-довгунця, конопель та інших луб'яних культур; цукру – здавальникам цукрового буряку, олії і жому – здавальникам насіння соняшнику тощо [829, с. 85]. Незважаючи на цінову нееквівалентність цього обміну і явну принизливість для селян, практика зустрічного продажу була поширеною в галузі постачання товарів у сільську місцевість аж до кінця 1950-х років, а за окремими видами товарів вона залишалась актуальною і до кінця існування Радянського Союзу, де система

споживчої кооперації виступала в цій політиці основним механізмом реалізації. Зокрема, у 1980-х роках, особливо після прийняття «Продовольчої програми» споживча кооперація стимулювала селян, що здавали м'ясо, позачерговим продажем дефіцитних на той час товарів – легкових автомобілів, автомобільних шин, імпортованих побутових приладів тощо [47, арк. 103].

Фактично, державна влада бачила споживчу кооперацію однією з ланок, що забезпечувала міста і промислові центри країни сільськогосподарською продукцією та продуктами харчування за помірними цінами. Зокрема, голова правління Укоопспілки, Ф. Колесник на нараді, присвяченій питанням міської кооперативної торгівлі, у своїй доповіді зазначав, що буде збережено принцип твердих планів заготівель сільськогосподарських продуктів і заохочення господарств за понаднормовий продаж державі через застосування підвищених цін. Це, на думку керівника споживчої кооперації, відкривало великі можливості перед Укоопспілкою у сфері проведення заготівель і закупки сільськогосподарської продукції, у розвитку і розширенні торгівлі продуктами харчування у містах [318, арк. 70].

Однак ці потенційні можливості в переважній більшості випадків залишалися не реалізованими, через цілеспрямовану політику держави, спрямовану на отримання сільськогосподарської продукції за якомога більш низькими цінами, що не давало можливість системі споживчої кооперації в повній мірі розгорнути заготівельну роботу.

Попри постійне кількісне зростання мережі роздрібною торгівлі в сільській місцевості та збільшення обсягу товарообігу за досліджуваний період, якісний компонент власне роздрібною торгівлі на селі залишався на низькому рівні. Сільська торгівля розвивалася фактично екстенсивним шляхом. Зокрема, за період 1976 – 1980 років уведення основних фондів у торговельній мережі на селі зросло на 35 % порівняно із попереднім п'ятилітнім періодом, тоді як роздрібний товарообіг – лише на 24 % [767,

с. 226]. І хоча темпи приросту роздрібного товарообігу в сільській місцевості були дещо вищими, подолати великий розрив у абсолютних розмірах роздрібного товарообігу між містом і селом споживча кооперація Української РСР, при наявності майже однакової кількості торговельних закладів у містах і сільській місцевості, за досліджуваний період була не в змозі [Див. додаток А.2, Б.1].

Як наслідок, результатом відсутності в сільській торгівлі багатьох видів товарів народного споживання було щорічне зростання масштабів покупок мешканців села в містах. Так, згідно із розрахунками планового відділу Укоопспілки, купівля сільським населенням товарів у державній торгівлі склала в 1970 р. – 1,7 млрд. крб., 1971 – 2,2 млрд., у 1972 – 2,4 млрд., в 1973 р. – 2,6 млрд [353, арк. 83]. Відповідно до обстежень ЦСУ, мешканці близько 2000 сільських населених пунктів та райцентрів у 1984 р. на регулярній основі здійснювали поїздки до міст на закупи. Це свідчило про відставання у задоволенні попиту на споживчі товари сільського населення порівняно із міським [915, с. 125].

Працівники споживчої кооперації на з'їздах і нарадах постійно вказували на те, що гуртові бази насамперед «отоварюють» торговельну мережу міст, села ж отримували необхідний товар за залишковим принципом [42, арк. 20]. Насправді, «офіційні» праці того часу вторинність села опосередковано визнавали через постійне постулювання ідеологом, що виявились у таких стійких словосполученнях як «необхідність подолання розриву між містом і селом», «стирання граней між містом і селом», «перебудову побуту трудівників села на соціалістичних засадах» тощо.

Особливо посилилася ця риторика із початком хрущовських реформ, спрямованих на «соціалізацію» економіки, збільшення виробництва товарів групи «Б» та підвищення уваги до економічних та соціальних проблем села. У численних доповідях, постановках та публікаціях стала популярною ідеологема про необхідність подолання істотних відмінностей між містом і селом, що розглядалася як основна умова побудови комуністичного

суспільства. У цій політиці одна із головних ролей відводилася споживчій кооперації, яка покликана була першочергово розв'язати проблему кількісного і якісного забезпечення товарами сільської місцевості. На жаль, незважаючи на ці наміри й гучні декларації, «другорядність» села чітко простежується в державній політиці у сфері забезпечення товарами масового споживання.

Частково це визнавалось офіційно і верхівкою радянського уряду. Так, у доповіді на XXIII з'їзді КПРС А. Косигін зазначав, що на селі повинні бути створені такі умови, за яких покупець усі необхідні товари міг би придбати в сільських магазинах [590, с. 27]. Хоча в той же час офіційні видання, присвячені діяльності як споживчої кооперації СРСР, так – і роботі Укоопспілки, переможно проголошували про успіхи в організації торгівлі на селі, зростання планових показників та поліпшення культури обслуговування [947].

Зрештою ситуація, яка склалась із товарним забезпеченням села, настільки загострилася, що в 1960-их – першій половині 1970-их років почалася справжня «паперова», бюрократична війна Укоопспілки із Міністерством торгівлі УРСР [904, с. 68]. Керівництво споживчої кооперації неодноразово у своїх зверненнях до ЦК КПУ прямо звинувачувало керівництво Міністерства торгівлі, зокрема, міністра Г. Сахновського в ігноруванні інтересів споживчої кооперації та села. Так, у листі на ім'я секретаря ЦК КПУ В. Дрозденка зазначалося, що міністр торгівлі, знаючи про вкрай незадовільний стан забезпечення сільського населення товарами, замість допомоги системі споживчої кооперації своїм наказом без будь-якого узгодження із Укоопспілкою, у грудні 1969 р., зняв із споживчої кооперації промислових товарів на суму в 10 млн. крб. Також Міністерство торгівлі УРСР у другому півріччі необґрунтовано припинило виділяти Укоопспілці промислові і продовольчі товари, котрі надходили в республіку по додатковим фондам імпорту, а також із інших джерел і перенаправляло ці товари в державну торгівлю.

Упродовж року постачання товарів оптовими базами Міністерства торгівлі відбувалася вкрай нерівномірно. Як правило міським торговельним організаціям постачання здійснювалось першочергово. Це, насамперед, ставило під загрозу виконання річного роздрібного товарообігу системою споживчої кооперації і позбавляло можливості нормального забезпечення сільського населення продуктами харчування й непродовольчими товарами.

Наступний міністр торгівлі УРСР В. Старунський схоже теж не дуже перейнявся проблемами забезпечення села крамом, про що свідчить лист голови правління Укоопспілки, у якому знову висловлювалося «настійливе прохання» виділити для кооперативної торгівлі додаткові товарні ресурси [342, арк. 13]. У даному контексті в жодному разі не можемо розглядати листи керівництва Укоопспілки до державних і партійних органів влади як щиро турботу й піклування про добробут селян. Насамперед, від постачання товарних фондів у сільську місцевість залежало виконання планів товарообігу Укоопспілкою, керівництво якої цілком щиро побоювалося не впоратись із наміченими показниками плану. Так, облспоживспілки періодично, за 100 днів до закінчення п'ятирічного циклу, розсилали в райони на ім'я голів правлінь райспоживспілок листи із попередженням про невиконання планів товарообігу та закликом досягати виконання і перевиконання планів щодо торгівлі, громадського харчування і заготівель. Характерно, що такі листи були встановленої форми і виготовлені в друкарні. Керівнику обласної спілки залишалося лише вписати ім'я нерадивого керівника, що допустив не виконання планових показників [71, арк. 116]. У випадку ж, якщо якась окрема область не виконувала планові показники роздрібного товарообігу, правління Укоопспілки відразу ж направляло «погрозову» телеграму з вимогою виправити ситуацію [55, арк. 44].

Напружені плани щодо товарообігу для торговельної системи стали звичним явищем у економічній політиці. Зокрема, в 1967 р. для УРСР було встановлено план товарообігу в розмірі 21080 млн. крб. із збільшенням, порівнюючи з минулим роком на 8,1 %. Для виконання цього плану була

визначена потреба в товарах у сумі на 21 млрд. 512 млн. крб., а товарних ресурсів для їх покриття становило на 145 млн. крб. менше зазначеної суми. Проте, згідно із розрахунками Держплану УРСР, реальний розрив був ще більшим. У покриття товарообігу центральними плановими органами було зараховано збільшені потреби цукру, вино-горілчаних виробів тощо на суму 407 млн. крб., а непродовольчих товарів виділено із зростанням, порівнюючи із минулим роком лише на 5 % при збільшенні в цілому по СРСР на 6,3 % [535, арк. 4]. Ці показники московські плановики мотивували тим, що в державній і кооперативній торгівлі України реалізовувалося на душу населення продовольчих товарів менше, ніж в інших союзних республіках.

Однак Держплан СРСР не враховував при цьому порівняно високий рівень споживання продуктів харчування в республіці за рахунок колгоспних ринків і присадибних індивідуальних господарств, а також потреби республіки в таких важливих товарах, як швейні, трикотажні вироби, шерстяні й шовкові тканини, холодильники, телевізори, взуття, яких виділялося значно менше за заявлені потреби. Для покриття товарного голоду в республіках ЦК КПРС видав постанову від 30 грудня 1966 р. «Про максимальне використання резервів і місцевих можливостей для збільшення виробництва товарів народного споживання». Емоційне звучання назви цієї постанови (уживання прикметника «максимальне») свідчило про, фактично, надзвичайну ситуацію, що склалась у країні із забезпеченням населення товарами масового споживання. У ході виконання цієї постанови в Україні розроблялися заходи щодо збільшення виробництва товарів за рахунок внутрішніх резервів на суму 163.2 млн. крб. у роздрібних цінах [517, арк. 40].

Водночас, промислові підприємства міністерств і відомств УРСР мали можливість ще наростити виробництво ряду товарів, що користувалися підвищеним попитом населення на 225 млн. крб., але для цього республіці були необхідні додаткові матеріальні ресурси й обладнання, якими вона не володіла. Таким чином, для покриття встановленого товарообігу не вистачало на 1967 р., в основному, непродовольчих товарів на суму

950 млн. крб. Тому, виходячи із цього, Рада Міністрів УРСР просила зобов'язати Держплан і Держкомітет Ради Міністрів СРСР з матеріально-технічного постачання віднайти можливості й виділити республіці для забезпечення додаткового випуску товарів необхідну сировину, матеріали, обладнання, а також збільшити для республіки ринкові фонди непродовольчих товарів [517, арк. 19].

Отже, планові органи встановлювали для споживчої кооперації щороку підвищені плани товарообігу, виконувати які вдавалось із неймовірними труднощами, спричиненими низьким рівнем забезпечення села товарами для продажу та сировиною для їх виготовлення. Ситуація ускладнилась на середину 1970-х років, коли почали знижуватись темпи росту грошових доходів мешканців села. У цих умовах керівництво споживчої кооперації змушене було просити Держплан УРСР зменшувати плани роздрібного товарообігу [152, арк. 75]. Так, у 1975 р. для УРСР загалом (в тому числі і споживчій кооперації) було встановлено надзвичайно напружений план товарообігу, який не покривався реальними товарними ресурсами – майже на 800 млн. крб. Цю нестачу республіка повинна була ліквідувати за рахунок понадпланового виробництва та децентралізованих закупівель за межами УРСР [353, арк. 89].

Розрив між доходами селян і можливостями торговельної мережі у задоволенні споживчих потреб призвів до надмірного накопичення готівки у населення і вкладів в ощадкасах. На 1990 р. у відділеннях Ощадбанку УРСР було накопичено близько 80 млрд. крб. Ще близько 10 млрд. були на руках у населення [363, арк. 1]. Середній розмір вкладу при цьому в сільській місцевості був більшим, ніж у містах, незважаючи на абсолютні показники та різницю в оплаті праці. Саме для того, щоб покрити зростаючі обсяги готівки, держава встановлювала для торговельних організацій щороку все нові збільшені плани товарообігу, проте товарних ресурсів для виконання цих планів не вистачало.

Це була якась спотворена економічна реальність. Від сільської торгівлі постійно вимагали виконання плану товарообігу, у той час як за асортиментом, якістю й кількістю товари не відповідали запитам споживачів. Так, А. Мікоян ще у 1950 р. на засіданні бюро Ради Міністрів СРСР заявив, що зростання добробуту народу, наявність матеріалів і товарів дозволяють, щоб працівники торгівлі поставили такий лозунг – виконати і обов’язково перевиконати план товарообігу [153, арк. 33].

Однак, фактично, сільська торгівля споживчої кооперації, незважаючи на те, що від неї постійно вимагали виконувати і перевиконувати плани товарообігу, була заручником системи виробництва товарів споживання й реалізації їх через галузеві збутові бази. Так, на республіканській спільній нараді Укоопспілки та Міністерства торгівлі УРСР, що відбулася 7 квітня 1950 р., керівники облспоживспілок нарікали на критичну залежність від асортименту та специфікації збутових баз промисловості: легкої, харчової, виробництва алкогольних та безалкогольних напоїв тощо (Укрголовзбут, Укрголоввино тощо) [153, арк. 66 – 68].

На подібних нарадах та засіданнях провина за невиконання планів з товарообігу перекладалася на керівників обласних та районних споживчих спілок. Керівники ж районних споживчих спілок, що не справлялись із виконанням планів, на обласних нарадах виправдовувалися тим, що гуртові бази не забезпечували товарами сільську торговельну мережу. Так, голова правління Укоопспілки, С. Маліков, звинуватив окремих регіональних керівників у нездатності організувати ефективну роботу торгівлі [153, арк. 73]. Шлях до подолання проблеми товарного дефіциту він вбачав у більш тісній співпраці споживчої кооперації із місцевою промисловістю: «Ми торговельні працівники не пред’являємо своїх вимог до місцевої промисловості. Нам зараз потрібно розгорнутим фронтом йти в наступ на місцеву промисловість, необхідно дати свої вимоги – які товари нам потрібні, де організувати їх виробництва, за рахунок яких місцевих сировинних ресурсів. І друге – децентралізовані закупівлі товарів» [153, арк. 81]. На його

думку основним завданням торговельних організацій повинна стати робота з вишукування товарних ресурсів.

Такі сеанси «самобичування» кооператорів відбувались практично на кожному з'їзді споживчої кооперації. Так, у доповіді голови правління Центроспілки А. Клімова на VI з'їзді споживчої кооперації СРСР вказувалось на необхідність оперативно реагувати на всі зміни попиту, передбачати і пред'являти промисловості необхідні вимоги в інтересах споживача. І, продовжуючи критикувати кооперативну систему, її очільник зазначив, що організації споживчої кооперації не ведуть справжньої боротьби за виробництво промисловістю нових товарів, миряться із нетерпимими фактами згорання виробництва окремими підприємствами промисловості товарів народного споживання. Заклики до зміцнення й удосконалення економічних зв'язків промисловості й торгівлі, попри явну абсурдність із точки зору економічної теорії такої тези, лунали і на наступних кооперативних з'їздах [591, с. 33].

Із проханням про додаткове забезпечення сільської торговельної мережі товарами народного споживання керівництво Укоопспілки періодично зверталось до уряду та галузевих міністерств. Досить часто в цих зверненнях чиновники від споживчої кооперації обґрунтовано вказували керівництву республіки, що товарне забезпечення села щороку пропорційно залишається на нижчому рівні, ніж забезпечення мешканців міст [328, арк. 19]. Однак наприкінці радянської епохи другорядність села порівняно з містом у сфері забезпечення товарами виглядала настільки явно і, можна навіть сказати, принизливо, що, як тільки з'явилася можливість на хвилі гласності прилюдно говорити про наболіле, ця тема зазвучала і в газетних публікаціях, і в офіційних виступах. Зокрема, голова правління Запорізької облспоживспілки, О. Пеклушенко, із трибуни XV з'їзду споживчої кооперації УРСР у 1989 р., зірвавши аплодисменти, сказав таке: «Сельский покупатель обворован, товары селу выделяются в два раза меньше чем городу. Когда мы избавим нашего продавца от позора стоять за пустыми прилавками. Мы

требуем: отдайте селу товары, которые нам положены по закону. Их еще во времена застоя пораздавали, наверное, «за красивые глаза» нашим более расторопным коллегам из государственной торговли. А сейчас пришло время вернуть чужое [428, арк. 224]». Очільник споживчої кооперації Київщини В. Пак на цьому ж з'їзді засвідчив, що, незважаючи на зміцнення матеріально-технічної бази, досягти корінних змін у покращенні обслуговування сільського населення не вдалося [428, арк. 89].

Офіційне визнання несправедливого розподілу товарних ресурсів між торговельними системами з боку партійно-радянської номенклатури СРСР відбулось уже в останній рік існування цієї держави. Так, Є. Строев, секретар ЦК КПРС, відповідальний за сільське господарство, 1990 р. заявив таке: «Видно ще довго нам доведеться вибивати із свідомості не в міру запопадливих керівників, що прийшов кінець експлуатації села» [657, с. 5]. У цьому ж році Рада Міністрів СРСР доручила урядам союзних республік вдатися до усунення недоліків у плануванні й розподілі товарів між організаціями державної торгівлі й споживчої кооперації, маючи на увазі забезпечити соціально справедливий їх розподіл і з урахуванням чисельності міського і сільського населення. Однак в умовах стагнуючої економіки, повсюдного дефіциту, наростаючих відцентрових тенденцій і бюрократичного хаосу це рішення вже не мало жодного значення. Досить яскраво ситуацію в кооперативній системі й настрої серед керівництва споживчої кооперації України у переддень розпаду СРСР демонструють розпачливі слова керівника Укоопспілки С. Литвиненка, промовлені на розширеному засіданні правління від 5 листопада 1990 р.: «Главное будет состоять в том, чтобы с учетом своего опыта, с учетом мнений коллективов мы должны влезть в рынки. Мы должны сохранить целостность системы. Как нам сохранить потребительскую кооперацию? Как нам сохранить устои? Система наша оправдала себя и в застойный период, и в период сталинизма» [431, арк. 15].

Таким чином, споживча кооперація, займаючи одне із головних місць в ідеологічному концепті про подолання розриву між містом та селом і виконуючи певну позитивну роль у створенні соціальної інфраструктури повоєнного українського села, не в змозі була ліквідувати відмінності в умовах проживання, рівні доходів і слугувати дієвим механізмом рівноправного взаємообміну між аграрним сектором та споживачами сільськогосподарської продукції та промисловістю. Усі зазначені вище наміри, по суті, були лише ідеологічними гаслами для прикриття реальності, яка полягала в тому, що заготівельний і товаропровідний апарат цієї системи партійними й державними органами був спрямований скоріше на забезпечення основними соціальними благами міських центрів, у тому числі і за рахунок села на основі нееквівалентного обміну.

2.3 Соціально-економічне та правове становище пайовика в споживчій кооперації

Основою всієї системи споживчої кооперації були, власне, члени-пайовики, до числа котрих належала більшість дорослого сільського населення УРСР. Робота щодо відновлення особового складу сільських споживчих товариств розпочалася в перші ж місяці й роки після визволення території України від німецьких окупантів. Так, у сільській місцевості Ворошиловградської області 1943 р. відновили роботу 264 сільські споживчі товариства, у Київській – 300. У Волинській області у 1944 р. членами споживчої кооперації стали 35 тис. селян, що внесли 2 млн. 700 тис. крб. пайових внесків [862, с. 372].

Відповідно до діючого законодавства, членство в сільських споживчих товариствах було добровільним. Споживчі товариства виникають вільно, з ініціативи й волі громадян, що побажали їх створити. Вони створювалися на основі явочно-нормативного порядку, тобто для їх організації не потрібно

дозволу ні державних, ні судових органів влади [682, с. 36]. Також законодавство не зобов'язувало товариства об'єднуватися за територіальною ознакою в районні та обласні спілки (райспоживспілки та облспоживспілки) або – вступати до спілок, які вже існували.

Однак, незважаючи на принцип добровільності, місцеві радянські і партійні органи влади взяли напрямок на залучення до складу кооперації всього дорослого сільського населення. Насправді, апаратом райспоживспілок та споживчих товариств буквально «з коліс» після визволення України, проводилась активна робота щодо суцільного кооперування в сільській місцевості. Відповідно до спеціальної постанови Радміну та ЦК КП(б)У це завдання повинно було бути виконаним до кінця 1946 р. Для його виконання пропонувалось залучати комсомольський актив. Також здійснювались як подвірні обходи, так і звірка списків пайовиків зі списками сільради. Згодом, починаючи із 1 січня 1962 р., збирачам пайових внесків встановили доплату в розмірі 2 % від суми зібраних коштів та 3 % від коштів зібраних понад план [692, с. 32]. До того ж збирачі заохочувалися преміями, грамотами та подяками.

Певні проблеми із кооперуванням населення мали місце в західних областях УРСР. Місцеві селяни із підозрою ставилися до радянської споживчої кооперації, яка для них була одним із елементів тоталітарної держави. Через це правління Укоопспілки зверталось до облвиконкомів цих областей із проханням посилити увагу до кооперування населення і надати споживчій кооперації допомогу в цьому питанні через місцеві ради [154, арк. 102]. Не вистачало в перші повоєнні роки в західному регіоні України і працівників кооперації. Укоопспілка для закріплення кадрів у західноукраїнських областях пропонувала навіть встановити спеціальну надбавку. Практично більша частина керівного складу вищого й середнього рівня, а також значна частина торговельних працівників у західноукраїнських областях була вихідцями із Наддніпрянщини. Зокрема, станом на 1953 р., із 4071 працівника споживчої кооперації Буковини лише 2435 були місцевими

жителами [552, арк. 105]. Проте головний стимул для вступу селян до споживчого товариства полягав у рішенні, яке за вказівкою зверху приймали кооперативи – про переважне забезпечення товарами пайовиків. В умовах гострого товарного дефіциту не бути членом споживчої кооперації мало хто міг собі дозволити.

Надалі, плани кооперування і відповідно паєнакопичення стали обов'язковим елементом роботи споживчих товариств та спілок. Ці плани у директивній формі доводилися по ієрархічній вертикалі до низової структури (сільського споживчого товариства). Причому це відбувалось із періодичним уточненням не тільки в розрізі календарного року, а й навіть – кварталів і місяців [111, арк. 17]. У випадку, коли якісь обласні чи райспоживспілки не досить активно проводили роботу щодо кооперування і паєнакопичення, керівництво споживчої кооперації України оперативно реагувало: приймало кадрові рішення, висилало у «відсталий» район чи область відповідальних працівників тощо. Так, за результатами засідання правління Укоопспілки від 3 грудня 1958 р., була прийнята постанова «Про заходи по забезпеченню виконання річних планів збору пайових внесків та кооперування населення в системі споживчої кооперації Української РСР», яка була наслідком невиконання планів щодо кооперування в Сумській, Луганській, Сталінській, Одеській і Чернігівській облспоживспілках [38, арк. 375 – 376].

І результат не забарився. Щороку зростала кількість членів-пайовиків споживчої кооперації УРСР. Уже станом на 1963 р. членами споживчої кооперації УРСР були 13 млн. 398 тис. осіб, що складало 81,3 % від усього дорослого сільського населення Української РСР. В окремих регіонах цей показник був ще вищим. Так, найбільш високий відсоток кооперування був досягнутий у Вінницькій області (93,6 %), Черкаській (92,4 %), Хмельницькій (90,7 %) та Чернігівській (90 %) [634, с. 2].

Досить часто практика збирання пайових внесків набувала характеру спланованих владою громадських акцій із залученням, насамперед, партійного і комсомольського активу. Так, у 1964 р. комсомольці колгоспу

ім. Щорса Таращанського району на Київщині на своїх зборах прийняли звернення до всіх комсомольців і молоді району стати пайовиками споживчої кооперації й надати підтримку сільСТ у кооперуванні населення і збирання пайових внесків. У лютому того ж року вчителі Млієвської середньої школи Корсунь-Шевченківського району Черкаської області звернулись до всіх учителів області із закликом вступати до сільСТ та систематично проводити серед населення масово-роз'яснювальну роботу про роль споживчої кооперації. У травні 1963 р. бюро Житомирського сільського обкому КПУ та облвиконком спеціально обговорили і схвалили звернення членів артілі «Більшовик» із закликом до всіх колгоспників вступати до споживчої кооперації та достроково сплатити членські внески. Подібні акції відбувалися цього періоду фактично на всій Україні [634, с. 3].

Пайовий фонд споживчої кооперації України також відповідно збільшувався, зважаючи на зростання кількості пайовиків. Так, цей показник з 1959 р. по 1966 р. виріс із 88,7 до 142,8 млн. крб. Зростання численності кооператорів республіки відбулось у зв'язку з нарощуванням активності щодо цього питання місцевих партійних та радянських органів, які, вдаючись до різноманітних форм адміністративного тиску, допомагали кооперативним функціонерам залучати до кооперації сільське населення. У результаті, уже на середину 1960-х років у низці сіл, зокрема в Залісцях і Брикові Кременецького району, Плотичах Бережанського району Тернопільської області формально було коопероване все доросле населення. А загалом по республіці цей показник досяг 91 % [789, с. 319]. Станом на 1970 р. кількість кооперованого дорослого сільського населення республіки перевищила 95 %. Це був, фактично, найвищий показник серед усіх радянських республік, загальносоюзний рівень кооперування сягав 80 % [608, с. 5].

Однак повністю довіряти офіційній статистиці не варто. Зростання кількості кооператорів частково було спричинене приписками та маніпуляціями в низовій ланці – споживчому товаристві, від якого вимагалось безумовне виконання планових показників. Сільські кооперативи

досить часто реалізовували марки пайового внеску всім покупцям кооперативних крамниць. Укрупнення споживчих товариств теж не сприяло зростанню інтересу рядових членів до діяльності своїх кооперативів.

Однак усі вищевказані зауваження не можуть перекреслити узагальненої тенденції щодо поступового зростання чисельності членів споживчих товариств принаймні до 1970-х років. Кількість пайовиків-членів споживчої кооперації за досліджуваний період постійно зростала – фактично до кінця 1970-х років [Див. додаток А.1]. Наприкінці дев'ятої п'ятирічки споживча кооперація УРСР обслуговувала 24,5 млн. осіб, зокрема 19,2 млн. сільського населення та 5,3 млн. міського населення. За цей період Укоопспілка нараховувала близько 17 млн. пайовиків [944, 774]. Надалі процес депопуляції села, спричинений першочергово виїздом молоді до міст і промислових центрів, призвів до щорічного зменшення пайовиків Укоопспілки. Так, якщо за 1976 р. кількість пайовиків у кооперативній системі складала 16 млн. 974 тис. осіб, то станом на 1990 р. їх чисельність зменшилася до 12 млн. 236 тис [373, арк. 1]. А обслуговувала кооперативна система цього року 22 млн. міських та сільських жителів, що становило 42, 5 % усього населення Української РСР [789, с. 350].

Отже, методи якими формувався кількісний склад споживчої кооперації, були недемократичними й далекими від принципів добровільності і самоорганізації, на яких базується кооперативний рух. Держава в цей період взяла курс на суцільне кооперування всього дорослого сільського населення. Тому загальна кількість членів споживчих товариств безпосередньо залежала від кількості мешканців села. Відтак усі демографічні процеси в українському селі позначались на динаміці кількісного складу споживчої кооперації [996, р. 19].

Вищезазначені тенденції узагальнено демонструє графік, що відображає динаміку кількісного складу пайовиків споживчої кооперації [Див. додаток А.1]. Як ми бачимо, динаміка змін чисельності пайовиків споживчої кооперації УРСР майже повністю корелює із динамікою чисельності

сільського населення за досліджуваний період. Так, відповідно до офіційної радянської статистики сільське населення кількісно переважало міське до середини 1960-х роках. Згодом, починаючи з кінця 1960-х – початку 1970-х років, намітився урбанізаційний тренд, що характеризувався щорічним зменшенням чисельності селян і зростанням кількості мешканців міст.

Окремо слід зупинитися на правовому становищі рядового пайовика сільського споживчого товариства. Примірний статут споживчого товариства надавав члену споживчої кооперації доволі широкі права й повноваження. Так, пайовик мав право брати участь із правом голосу в загальних та дільничних зборах, у обговоренні всіх питань діяльності споживчого товариства, і бути обраним в органи правління й контролю, і обраним в якості уповноваженого пайовиків у випадку, якщо товариство керується зборами уповноважених. Бути представником (делегатом) на з'їздах (обласних, республіканських), входити до складу лавочної, столової та інших ревізійних комісій, утворених споживчим товариством, виносити на обговорення загальних зборів будь-які пропозиції, спрямовані на покращення діяльності товариства. Вимагати скликання позачергових зборів, користуватись культурно-побутовими установами і вийти із складу членів споживчого товариства в будь-який час за власним бажанням. Також пайовики мали право на отримання прибутку у вигляді виплати дивідендів на свої паї та першочергове придбання гостродефіцитних товарів.

Звітно-виборча кампанія споживчої кооперації зазвичай отримувала висвітлення в місцевій пресі та проводилася під гаслами покращення культури торгівлі на селі, більш повного задоволення потреб колгоспів і колгоспників, зміцнення статутних засад кооперативної демократії, широкого розгортання критики й самокритики, направленої на усунення недоліків у роботі організацій споживчої кооперації, підвищення активності пайовиків і посилення їх контролю за діяльністю своїх кооперативів [35, арк. 39].

Загалом, згідно зі статутом саме збори пайовиків чи їх уповноважених визначали напрямки розвитку кооперативу, розподіляли прибутки, а правління на чолі з головою та ревізійна комісія виступали в якості виконавчого й підзвітного саме зборам пайовиків органу. Усі поточні питання діяльності споживчого товариства, зокрема прийняття й звільнення працівників, що перебували не на виборних посадах, вирішував голова правління [692, с. 28].

Однак на практиці прописані в статутах права пайовиків не завжди реалізовувалися. Яскраво підтверджують цю тезу протоколи зборів споживчих товариств. Варто зазначити, що плани проведення, терміни й порядок денний звітно-виборчих зборів усіх рівнів у системі споживчої кооперації суворо контролювалися по вертикальній ієрархії в системі Укоопспілки. До того ж правління Укоопспілки затверджувало примірний порядок денний окремо для дільничних зборів пайовиків, для зборів уповноважених споживчого товариства та для зборів уповноважених райспоживспілки [253, арк. 2]. У листі від 15 січня 1960 р. правління Укоопспілки звернулося до керівництва всіх обласних і районних споживчих спілок, зазначивши, що звіти й вибори це важлива масово-політична кампанія і її слід провести під знаком подальшого підйому й покращення всіх ланок роботи споживчої кооперації республіки. У третій декаді січня 1960 р. правління Укоопспілки відрядило відповідальних працівників апарату й об'єднань у всі облспоживспілки, де вони мали надавати практичну допомогу в підготовці та проведенні звітів і виборів і взяти участь у роботі дільничних зборів пайовиків, а також уповноважених споживчих товариств [212, арк. 20].

Не припинялася така практика й надалі. Так, у 1970 р. голова правління Укоопспілки, Ф. Колесник, узяв участь у роботі зборів уповноважених Яготинської райспоживспілки Київської області. Перший заступник голови правління В. Чаюн – у роботі зборів уповноважених Чорнобаєвської райспоживспілки на Черкащині. Заступник голови правління М. Бондаренко – у роботі дільничних зборів с. Калинівка Яворівського району на Львівщині.

Член правління й начальник управління капітального будівництва Укоопспілки А. Матковський – у роботі зборів уповноважених Броварської райспоживспілки тощо [351, арк. 60].

Окрім того, звітно-виборчі процедури в системі споживчої кооперації завжди перебували під неослабним контролем «партійного ока». Партійні комітети як на обласному, так і районному рівні, зазвичай, на засіданнях своїх бюро приймали відповідні постанови, у яких зобов'язували правління кооперативних товариств і спілок провести виборчі процедури як «надважливий господарсько-політичний захід під знаком розгорнутої більшовистської критики і самокритики» [110, арк, 15].

Проведення звітних зборів відбувалося за активної участі місцевих партійних і радянських організацій. Так, у 1974 р., секретар Житомирського обкому КПУ взяв участь у роботі зборів уповноважених Чуднівської райспоживспілки. Завідувач відділу торговельно-фінансових органів Київського обкому партії – у роботі Таращанської райспоживспілки, а інструктор цього ж обкому – у роботі зборів уповноважених Кагарлицької райспоживспілки тощо [351, арк. 60]. Зазвичай, виступи представників партійних комітетів на зборах пайовиків відбувалися в традиційному радянському стилі критики і «накачки», переплетеним із промовлянням ритуальних фраз про мудре керівництво партії. Подібні виступи «партійного начальства» відбувалися переважно в тих випадках, коли споживче товариство чи спілка відставало у виконанні планових показників.

Календарні плани проведення звітно-виборчих зборів, зазвичай, узгоджувались із місцевими партійними й радянськими органами влади. За участі партійних організацій переглядався персональний склад керівників сільСТ і райспоживспілок, а також уживались заходи щодо усунення осіб, що не відповідали цим посадам [150, арк. 28]. Варто зазначити, що установи споживчої кооперації на місцях із партійними комітетами узгоджували не тільки проведення важливих із точки зору офіційної ідеології звітно-виборчих процедур, а й окремі аспекти щоденної господарсько-фінансової

діяльності. Зазвичай, голова райспоживспілки, коли приймав рішення, куди саме спрямувати якийсь дефіцитний товар, насамперед, телефонував першому секретарю райкому КППС [710].

Відповідно до змісту до проаналізованих протоколів зборів сільСТ і райспоживспілок видно, що пайовики доволі активно критикували недоліки в роботі споживчих товариств. Так, уповноважений Мамлинського сільСТ Новоселицького району Чернівецької області у своєму виступі поскаржився на відсутність таких товарів, як колісна мазь, фарба, свічі, віжці тощо. Уповноважені Козельщанської райспоживспілки Полтавської області критикували правління за завезення в сільмаги недоброякісних товарів. Директор школи с. Славіта Глинянського району на Львівщині Верещак у своєму виступі вказував на значні недоліки в роботі місцевого споживчого товариства й райспоживспілки. Так, база, за його словами, цілими днями була закрита і сільські споживчі товариства не мали можливості брати товари першої необхідності для селян під час весняно-польових робіт (коси, серпи, бабки, молотки тощо) [149, арк. 15].

Багато пайовиків, що виступали на звітно-виборчих зборах наводили факти примусового нав'язування неходових товарів при купівлі товарів першої необхідності. Зокрема, пайовик Кирило-Ганівського сільського споживчого товариства на Полтавщині, Телюков, скаржився: «Якщо хочеш взяти відро – бери обов'язково літрometr, не хочеш брати літрometr, не отримаєш відра». Нерідкими були скарги на обмірювання та обважування пайовиків із боку торгових працівників сільмагів. Уповноважений Князь-Григорівського товариства Горностаївського району Херсонської області, Черін, вказував на погану роботу ревізійної комісії в результаті чого були виявлені розтрати [150, арк. 30].

Траплялися випадки, коли незадоволення пайовиків роботою кооперативу втілювалися в рішення загальних зборів, що йшли всупереч нав'язаним згори настановам. У таких випадках місцеві партійні керівники докладали додаткових зусиль і «продавлювали» необхідні їм рішення.

Яскраво ця тенденція була представлена в ході кампанії укрупнення споживчих товариств, що розпочалась у республіці наприкінці 1940-х років. Так, пайовики Жуклянського споживчого товариства на Чернігівщині на загальних зборах вирішили відхилити пропозицію щодо об'єднання із сусіднім сільСТ, через що знадобилася додаткова роз'яснювальна робота інструкторських працівників серед окремих мешканців села і винесення цього питання на ще одні позачергові збори [69, арк. 224].

У згаданому контексті слід вказати, що процес укрупнення споживчих товариств, що тривав практично весь досліджуваний період (кількість споживчих товариств зменшувалася, натомість зростали їх розміри) призводив до зниження ролі члена-пайовика, котрий віддалявся і просторово й організаційно від керівництва кооперативного товариства [905, с. 156]. Саме таке збільшення розміру споживчого товариства призводило до зростання ролі інституту уповноважених пайовиків. Уповноважений споживчого товариства був повіреним представником пайовиків своєї ділянки у вищому органі управління товариства – зборах уповноважених споживчого товариства. Свою діяльність він здійснював на громадських засадах і повинен був слідкувати за виконанням на своїй ділянці наказів пайовиків, організовувати доведення до кооперативного активу найбільш важливих рішень органів управління кооперативу, вести списки всього дорослого і некооперованого населення, особисто приймати заяви на прийом в члени товариства, проводити сам і через кооперативний актив ділянки пропагандистську роботу щодо залучення населення в члени кооперації, активно брати участь у організації і проведенні діляничних зборів тощо. Наступною ієрархічною сходинкою були уповноважені райспоживспілки, котрі на зборах уповноважених райспоживспілок представляли інтереси свого споживчого товариства.

Незважаючи на всю декоративність і штучність звітно-виборчої кампанії в системі споживчої кооперації, вряди-годи, факти порушення кооперативної демократії ретельно фіксувались і розбирались на обласному й

республіканському рівнях. Так, у звіті про звітно-виборні заходи по системі Укоопспілки за 1953 р. були перераховано ряд порушень. В Єланецькому сільСТ Миколаївської області під час виборів правління й ревізійної комісії в голосуванні брали участь лише половина уповноважених від загальної кількості. В Рафаловському районі Волинської області звітно-виборчі збори уповноважених були проведені без попередньої організації зборів пайовиків на ділянках, де мали б обертися уповноважені пайовиків. У зв'язку із порушенням статуту були також відмінені і повторно проведені збори у Воєводському сільському споживчому товаристві Ворошиловградської області та Синюківському сільСТ Одещини тощо [164, арк. 39].

Окремим пунктом за результатами діяльності звітно-виборчих зборів оформлялися так звані «накази пайовиків», що зазвичай приймалися спільним рішенням діляничних зборів чи зборів уповноважених. По суті, це були вказівки членів товариства його правлінню щодо сфер покращення обслуговування. Вони мали б засвідчувати увагу влади до потреб та інтересів селян-пайовиків. Однак, зазвичай, тексти цих наказів дослівно збігалися із тими завданнями, що перед кооперативною установою ставили вищі органи влади. Зокрема, постановою загальних зборів уповноважених пайовиків Безуглівського сільСТ Чернігівської області правлінню були дані такі накази, а саме: систематично виконувати плани роздрібного товарообігу, заготівель і закупівель, паснакопичення і кооперування; не мати дебіторської заборгованості, твердо притримуватися правил «культурної» торгівлі та дотримуватись асортиментного мінімуму [110, арк. 73].

На цьому ж наголошували у доповідях члени правлінь кооперативних спілок вказуючи, що пайовики, які є господарями своїх кооперативів, повинні зі свого боку надавати постійну допомогу правлінням споживчих товариств у виконанні плану товарообігу, заготівель і всіх галузей кооперативної діяльності в боротьбі за збереження кооперативної власності, запобігання перебоєм у торгівлі тощо [255, арк. 33]. Тому практика розробки й оприлюднення наказів пайовиків аж ніяк не була виявом ініціативи знизу.

На підтвердження такої думки слугують постанови і листи органів управління споживчою кооперацією, в котрих інструктувалось кооперативне керівництво на місцях щодо роботи із пайовиками з вироблення й прийняття «правильних» наказів. Так, постанова Центроспілки від 5 березня 1981 р. «Про подальше удосконалення роботи з наказами членів споживчих товариств» акцентувала увагу на процедурі обговорення, прийняття і затвердження наказів пайовиків, зауважуючи, що облік узагальнення й попереднє вивчення наказів членів кооперативів здійснюється їх правлінням. Правління ж розробляє і вносить на розгляд зборів уповноважених пропозиції про прийняття наказів до виконання і план заходів їх виконання [789, с. 143].

Однією із форм активності пайовиків проголошувалась їх участь у комісіях суспільно-масового контролю, які покликані були відігравати роль низового «неупередженого» контролю за діяльністю кооперативних установ. Однак ця активність пайовиків мала спрямовуватися у потрібне для влади русло. Так, у «Заходах по підготовці звітно-виборчої кампанії в організаціях споживчої кооперації», затверджених президією Центроспілки, містився інструктаж керівництву споживчих товариств, згідно з яким слід добиватись, щоб пайовики виносили рішення про надання допомоги сільським споживчим товариствам у справі відновлення магазинів (зокрема, участю у будівельних роботах, підвезенням будматеріалів власним транспортом тощо) [597, с. 71].

Кооперативні громадські комісії в системі Укоопспілки були двох основних рівнів: контрольно-ревізійні – повинні були забезпечувати громадський контроль за діяльністю споживчого товариства в цілому і комісії кооперативного контролю, котрі інспектували діяльність окремих установ. Останні поділялися на три види: комісії кооперативного контролю за роботою підприємств торгівлі, комісії кооперативного контролю за роботою підприємств громадського харчування та комісії кооперативного контролю за діяльністю виробничих підприємств [678, с. 35].

Формально до роботи в цих комісіях була залучена значна кількість рядових пайовиків. Так, упродовж квітня-травня 1962 р., у період виборів органів правління і контролю, в республіці було обрано 64 тис. 135 комісій суспільно-масового контролю із чисельністю членів у 226 тис. 982 особи. У комісії кооперативного контролю, культурно-побутові й комісії сприяння вибрано кращих пайовиків-активістів – 197 тис. 097 осіб [234, арк. 1].

Офіційно мета діяльності цих комісій полягала в тому, щоб краще використовувати ініціативу й активність пайовиків задля усунення недоліків та покращення всієї діяльності споживчої кооперації. Так, комісії кооперативного контролю повинні були створюватися при всіх стаціонарних установах торгівлі, із метою втягнення пайовиків у боротьбу з зловживаннями і для постійного контролю за дотриманням правил радянської торгівлі. Комісії кооперативного контролю за діяльністю підприємств громадського харчування (інша назва – столові комісії) – із метою організації громадського контролю пайовиків за роботою їдалень, ресторанів, чайних і буфетів системи споживчої кооперації, дотримання цими установами встановлених правил, якості продукції, правильності цін і санітарного стану.

До внутрішньосистемних, кооперативних комісій у сфері контролю за діяльністю споживчої кооперації долучались і представники радянських органів влади на місцях. Зокрема, Радомишлянський райком партії на Київщині у 1967 р. прийняв рішення проводити системну перевірку торговельних установ кооперації із залученням секретарів сільрад та депутатських комісій. Згодом цей почин був поширений на всю область [535, арк. 8].

Із всіма формами зловживань у різних галузях діяльності кооперативної системі формально повинні були боротися, насамперед, власні ревізійні комісії різного рівня, із боку держави – фінінспектори районних фінансових відділів, інспектори Держбанку, прокурорські працівники, відділ боротьби з розкраданнями соціалістичної власності. Однак рівень

зловживань залишався стабільно високим. У 1949 р., згідно з звітом старшого інспектора Державної інспекції з торгівлі, розтрати були виявлені у 43 % сільських споживчих товариств [547, арк. 76]. Перевіркою, проведеною державною торговельною інспекцією, у 22063 крамницях споживчої кооперації за 1952 р. розтрати й зловживання були виявлені в 15500 торговельних підприємствах, що складало майже 70 % від перевірених об'єктів [130, арк. 151].

Звичайно це «делікатне» питання контролювалося партійними та радянськими органами влади республіки, котрі приймали відповідні рішення щодо цієї проблеми [130, арк. 151]. Так, пленум ЦК КП(б)У, 23 грудня 1952 р., затвердив постанову «Про посилення боротьби за збереження державної та громадської власності і покращення справи підбору, висування і виховання кадрів в кооперативній та державній торгівлі» [506, арк. 50]. Однак у 1963 р. відповідно до статистичних звітів Укоопспілки розтрати перевіряючими органами були зафіксовані в 1198 споживчих товариствах, що складало 31 % від загальної кількості сільських споживчих товариств [293, арк. 76]. Становище в Луганській облспоживспілці, яка тільки за 7 місяців 1970 р. допустила розтрат на 175 тис. крб., стало предметом спеціального обговорення на засідання Політбюро ЦК КПУ [320, арк. 141]. Суми розтрат згідно з даними ревізійного відділу Укоопспілки складали: у 1966 р. – 4 млн. 242 тис., 1969 р. – 1 млн. 215 тис., у 1982 р. – 3 млн. 171 тис. крб. [282, арк. 1; 296, арк. 2; 390, арк. 55]. Загалом же за період 1971 – 1975 років розтрати у кооперативній системі склали 13 млн. 12 тис. крб., а за період 1976 – 1980 років – 11 млн. 330 тис. крб [419, арк. 5]. Звичайно ж, такі суми, порівнюючи із загальним обсягом товарообігу, є незначними, однак слід враховувати, що це офіційні цифри, які відображали справи, що знаходились на тій чи іншій стадії судового провадження, тобто це була лише «вершина айсберга [Див. додаток Б.7]».

Все ж навіть ці кошти, відповідно до судових присудів, досить важко було стягнути із винуватців. Судові виконавці, не виявляючи ініціативи у цій

справі, та через надмірне завантаження іншою роботою, обмежувалися розсилкою виконавчих листів. Тому керівник Укоопспілки, Ф. Колесник, у листі до голови Верховного Суду СРСР від 27 січня 1965 р. запропонував із ревізійних працівників споживчої кооперації при районних судах організувати групи в складі ревізійних працівників обласних та районних споживчих спілок, що були б наділені правами штатних судових виконавців. У якості заохочення до такого виду діяльності голова правління Укоопспілки запропонував виплачувати їм премію в розмірі 5 % від суми стягнення [269, арк. 1].

Переважає більшість викритих зловживань у кооперативній системі стосувалася працівників низової організаційної ланки, сільських споживчих товариств: продавців, заготівельників тощо. Хоча деякі епізоди стосувались і керівництва сільСТ та районних спілок. Наприклад, 1956 р. в сільмазі Крицевського сільпо Хмельницької області слідство встановило, що велика розтрата у розмірі 312 тис. 503 крб. виникла внаслідок розкрадання кооперативного майна й коштів як працівниками сільського споживчого товариства (завмаг та бухгалтер), так і керівниками райспоживспілки (голова правління, завідувач торгового відділу, директор заготконтори). Усе це «покривалося» багаточисельними фіктивними ревізіями й перевітками. Окрім того, слідство встановило, що на незаконно присвоєні кошти керівництво споживчої кооперації району влаштовувало пиятики, у яких брали участь секретар райкому КПУ, начальник паспортного столу та начальник міліції району [190].

Незаконні привласнення кооперативних коштів у розмірі 166 тис. 508 крб. були виявлені в березні 1956 р. на розподільчому складі Міліївського сільського споживчого товариства Вижницького району Чернівецької області. Появу цієї розтрата слідство пов'язало зі злочинною діяльністю групи осіб із числа керівних і бухгалтерських працівників сільСТ, а саме: голови ревізійної комісії, інструктора райспоживспілки, котрі шляхом проведення різних махінацій розікрали чималі суми кооперативних коштів.

Щоб приховати нанесені збитки зловмисники незаконно завищували ціни на цілу низку товарів. Документальні ревізії та інвентаризації ревизором райспоживспілки та ревізійною комісією споживчого товариства проводилися фіктивно. Така ж організована група шахраїв була виявлена і в чайній Межирічського сільСТ Острозького району Рівненської області. У злочинному угрупованні перебували голова правління райспоживспілки, голова правління та старший бухгалтер споживчого товариства. Інвентаризаційні комісії кілька разів призначалися на одних і тих же осіб, що були посібниками розтратників, крім того, ці комісії з метою приховування збитків дописували в акти інвентаризації товари, яких не існувало [913].

Для керівництва обласних та районних спілок споживчої кооперації вищенаведені випадки виливались у догани і в окремих випадках – у звільнення від займаної посади. Так, правління Укоопспілки за один лише 1979 р. 18 разів розглядало питання стану збереження кооперативної власності, приводом до якого ставали ті чи інші випадки великих розтрат. Так, 16 квітня 1979 р. правління Укоопспілки за незадовільний стан із збереженням кооперативної власності звільнило від займаної посади голову правління Харківської облспоживспілки. 26 грудня 1979 р. правління споживчої кооперації УРСР, розглянувши питання про велику недостачу цінностей на універсальній базі Миколаївської облспоживспілки, оголосило голові правління зазначеної обласної спілки догану. Від займаних посад цим же рішенням були звільнені директор, головний бухгалтер і ціла група керівників згаданої бази [397, арк. 1 – 3]. Про поширеність розтрат і зловживань у кооперативній системі свідчить регулярне відображення цих показників у статистичних формах Укоопспілки та в порядку денному зборів уповноважених районних та обласних спілок споживчих товариств.

Таким чином, громадські комісії кооперативного контролю в межах системи споживчої кооперації повинні були стати ще одним фронтом боротьби зі зловживаннями в кооперативній системі, які стали масовими. Однак, насправді, ці численні громадські утворення слугували

демонстрацією суто формальної широкої участі пайовиків у справах кооперації, адже активність пайовиків і господарська самостійність споживчих товариств в умовах командно-адміністративної економіки були практично неможливими. Значна кількість членів кооперативних комісій, що працювали на громадських засадах, не була проявом низової ініціативи селян-пайовиків, а – результатом, як зазначено в довіднику інструктора споживчої кооперації, «заходів виховного характеру, спрямованого на збільшення кількості активу та формування в людей потреби в громадській роботі [699, с. 164]».

Велика кількість розпоряджень, інструкцій і директив що надходили до установ споживчої кооперації із різних органів влади унеможлилювали реалізацію так званої «кооперативної демократії». Так, Жмеринська районна заготконтора в заготівельному сезоні 1956 р. щоденно складала «простирадлові» звіти про заготівлі і закупівлі в 4-5 екземплярах: для райкому, райспоживспілки, собі у справу, райвиконкому і, наостанок, районному відділу Держплану [186, арк. 3]. Голова правління Вінницької облспоживспілки І. Ладаняк на зборах ради Укоопспілки 1977 р. зазначав із цього приводу: «Потік паперів, різних вказівок і нарад не тільки не зменшується, а навпаки – збільшується. За період, що минув, облспоживспілка одержала понад тисячу постанов і розпоряджень Центроспілки, Укоопспілки і обласних організацій та більше двох тисяч листів службової кореспонденції від них [383, арк. 120]». Звісно не існувало певного взаємозв'язку й домовленості між різними відомствами й управліннями щодо контролю за споживчою кооперацією. Той же І. Ладаняк зазначав, що іноді з одного й того ж питання приїжджали «бригади перевіряючих» від різних державних і партійних установ.

Непоодинокими були випадки зняття із займаних посад директорів кооперативних підприємств і голів правлень сільСТ та райспоживспілок партійними органами влади волонтаристським шляхом без схвалення зборів пайовиків. Втручання партійних органів влади в діяльність кооперації

визнавалось і підтримувалось керівництвом кооперативної системи. Так, голова правління Центроспілки І. Хохлов заявляв: «Основним фактором успішного проведення річних зборів для звіту про діловодство та для вибору органів кооперативу є місцеві партійні організації й місцева влада. Вони готують збори. Вони зобов'язані – партія і місцева влада, проконтролювати, щоб ухвалення річного звіту і вибори керівних органів кооперативу відбулися на високому ідейно-політичному рівні [944, с. 696]».

Однак, в окремих випадках «суттєві порушення кооперативної демократії» змушені були визнати навіть керівники споживчої кооперації УРСР та СРСР. III Всесоюзний та IV Український з'їзди споживчої кооперації констатували порушення статутів споживчої кооперації на всіх рівнях, у всіх ланках системи. Говорилося про зміни голів правління споживчих товариств і райспоживспілок за вказівкою партійних органів, про недооцінку й навіть ігнорування окремими керівниками кооперативних організацій та партійних і радянських органів влади на місцях громадського характеру споживчої кооперації [789, с. 286].

За наслідками цих порушень президія Центроспілки ухвалила постанови «Про проведення звітів і виборів правлінь і ревізійних комісій сільських споживчих товариств і районних споживспілок» від 21 березня 1947 р. та «Про спотворення порядку встановлення і стягнення пайових внесків і масові побори грошових засобів із населення у споживчій кооперації» від 27 травня 1947 р [597, с. 67]. У вказаних вище документах засуджувалась практика примусового збирання пайових внесків через накидання на ціну товару, порушення порядку проведення зборів пайовиків і їх усунення від вирішення важливих питань, бездіяльність органів громадського контролю (ревізійних, лавочних і столових комісій), що призводило до зловживань і розкрадання кооперативної власності.

Варто зазначити, що подібні порушення продовжували відбуватися в кооперативній системі, незважаючи на їх засудження з боку керівництва кооперації, і надалі. Зокрема, у постанові правління Центроспілки від

30 листопада 1973 р. «Про дотримання статутних положень у діяльності кооперативних організацій» від правлінь споживспілок та споживчих товариств вимагалось дотримуватися кооперативних статутів і засудити практику поборів із населення при продажі товарів підвищеного попиту під виглядом збирання пайових внесків як практику, що компрометує споживчу кооперацію [699, с. 133]. У постанові правління Центроспілки від 24 березня 1977 р. знову йдеться про заборону збору пайових внесків як надбавку на ціну товару.

Першопричина таких відхилень, директивне планування паєнакопичення й добровільно-примусове кооперування сільського населення, залишалися незмінними протягом усього досліджуваного періоду. Так, у 1981 р. Центроспілка у своєму листі до всіх кооперативних спілок закликає активізувати роботу з кооперування населення та збору пайових внесків і, таким чином довести рівень кооперування дорослого сільського населення до 85 %. Знову керівництво кооперації акцентувало увагу на посиленні організаційно-масової роботи серед сільського населення: проведення лекцій, читань, поширення листівок та використання засобів масової інформації для пропаганди досягнень споживчої кооперації [699, с. 58]. Однак і надалі втручання в повноваження пайовиків продовжувалось, прикриваючись формальними процедурами пов'язаними із дотримання статутних засад кооперативів, відповідно до яких всі кадрові перестановки ініціювали загальні збори пайовиків чи уповноважених кооперативного об'єднання.

Як вирішення вищезначених проблем, планувалось посилити організаційно-інструкторський контроль із боку спілкових об'єднань та державних органів влади над діяльністю низових кооперативних організацій і установ. Проте це само по собі суперечило первинним засадам кооперації, адже ініціатива повинна була надходити «від низів», тобто від членів-пайовиків. І жодне нав'язування так званої «кооперативної демократії» проблему відсутності громадського контролю не вирішувало.

У подальшому партійні органи влади та керівництво споживчої кооперації через постанови й розпорядження продовжувало «посилювати» і кооперативну демократію та активність пайовиків. Зокрема, у зверненні ЦК КПРС до VI з'їзду уповноважених споживчої кооперації СРСР зазначалося, що кооперативні організації зобов'язані суворо дотримуватися принципів демократії, постійно зміцнювати зв'язки із пайовиками, ширше залучати їх до керівництва й контролю за діяльністю організацій та установ споживчої кооперації [700, с. 6]. Так, у постанові правління Центроспілки від 12 серпня 1977 р. «Про подальше вдосконалення організаційно-масової роботи в установах споживчої кооперації» ішлося про обов'язок правлень республіканських обласних районних спілок і товариств усувати недоліки в керівництві організаційно-масовою роботою, зміцнювати демократичні основи в діяльності споживчої кооперації, розвитку ініціативи й самодіяльності її членів і забезпеченні їх широкої участі в управлінні та контролі за всіма справами своїх кооперативів. Інструктори споживспілок згідно із настановами повинні були ретельно готувати збори пайовиків, забезпечуючи їх високу активність [702, с. 22].

Подібні заклики в офіційних документах продовжували лунаати і в майбутньому. Зокрема, 22 березня 1979 р. Рада Центроспілки розглянула питання й прийняла постанову «Про посилення організаційно-масової та виховної роботи в організаціях споживчої кооперації» [692, с. 219]. У постанові X з'їзду уповноважених споживчої кооперації СРСР по звітній доповіді правління Центроспілки від 14 листопада 1979 р. та постанові ЦК КПРС та уряду СРСР від 15 листопада 1979 р. «Про подальший розвиток і покращення діяльності споживчої кооперації» ішлося про те, що Центроспілці рекомендовано продовжити роботу щодо подальшого вдосконалення організаційної структури і, особливо низової ланки споживчих товариств, підвищити рівень органів контролю, більше уваги приділяти дотриманню кооперативних статутів [699, с. 9].

Питаннями роботи із пайовиками в системі споживчої кооперації УРСР займалися відділи чи цілі управління організаційної та організаційно-масової роботи, створені в структурі як Укоопспілки, так і облспоживспілок. Відповідно до типового положення основними завданням такого управління (відділу) були: організація роботи з кооперування населення, залучення членів-пайовиків і працівників споживчої кооперації до управління кооперативним господарством й контролю за його діяльністю, активізація уповноважених депутатів і груп уповноважених, а також – органів суспільно-масового контролю, організація організаційно-масової роботи в системі споживчої кооперації республіки, області тощо [699, с. 26]. Також управління організаційно-масової роботи при Укоопспілці повинно було координувати вчасну та правильну організацію звітних і звітно-виборчих кампаній у споживчих товариствах і спілках, забезпечувати виконання кооперативними організаціями рішень партії й уряду, постанов з'їздів уповноважених споживчої кооперації УРСР та СРСР, зборів Рад, правлінь Центроспілки та Укоопспілки і відповідних органів УРСР стосовно організаційно-масової роботи.

Окремим елементом, що мав сприяти залученню нових членів до кооперації, визнавалось переважне право пайовиків на придбання товарів перед іншими покупцями, що стало окремою нормою примірною статуту споживчого товариства. Однак ця норма, в умовах переважного постачання товарів підвищеного попиту до міст, а не в сільську місцевість, не відіграла роль стимулу до залучення пайовиків. Досить влучно з цього приводу висловився пайовик Танько із Полтавської області: «Ми не відчуваємо різниці між пайовиками і не пайовиками. У нас пайовики, по суті, не користуються переважним правом придбання товарів. Усі найкращі товари йдуть під отоварювання» [206, арк. 13].

Тому ми можемо цілком погодитись із думкою про те, що споживча кооперація перетворилась із об'єднання добровільних фізичних осіб і самостійних кооперативів у напівдержавну, напівкооперативну систему. Роль

пайовиків при цьому зводилася до пасивного спостереження над діяльністю кооперативу та його керівних органів [944, с. 705].

Після приходу до влади в СРСР М. Горбачова й початку «перебудови» змінилися підходи до місця і функції кооперації. На чільне місце ставилося відродження первинних кооперативних засад, що тяжіли до низової ініціативи й підвищення ролі рядового члена-пайовика. Тому керівництво кооперативних організацій бере курс на «радикальну перебудову» внутрішньої структури, пропонуючи суттєво підвищити роль споживчого товариства як основної ланки кооперативної системи, забезпечити розвиток ініціативи та реального самоуправління пайовиків [789, с. 341].

У ході втілення в життя цього напрямку було проведено часткове розукрупнення районних споживчих товариств і створення на їх основі, як і раніше, сільських споживчих товариств. Це, на думку кооперативного керівництва, наблизить керівну ієрархію кооперативної системи до рядового пайовика. У постановах четвертих зборів Ради Укоопспілки від 24 квітня 1987 р. «Про завдання споживчої кооперації по поглибленню перебудови і поліпшенню роботи із кадрами згідно із рішеннями січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС і березневого (1987 р.) пленуму ЦК Компартії України» містився заклик ширше практикувати обрання голів райспоживспілок, районних споживчих товариств сільських споживчих товариств на зборах уповноважених пайовиків таємним голосуванням із внесенням до списків двох і більше кандидатур, активніше використовувати демократичні засади при обранні й призначенні керівників на відповідальні ділянки кооперативного господарства [351, арк. 25].

Уже через два роки саме керівництво Укоопспілки на XV з'їзді споживчої кооперації УРСР визнало, що кооперація перетворилася в одержавлену систему й практично втратила такі важливі засади, як самоуправління та господарська самостійність – і засудило попередню практику з ліквідації багатьох споживчих товариств та райспоживспілок, що

призвело до послаблення зв'язків із пайовиками та сільськими радами [428, арк. 2].

Таким чином, незважаючи на номінально широкі права і можливості рядового члена-пайовика щодо управління і контролю над роботою кооперативних установ, прописаних у статутних документах, його правове і соціально-економічне становище повністю залежало від економічної та політичної доцільності, як її бачило компартійно-державне керівництво країни.

* * *

Споживча кооперація як соціально-економічна система в умовах радянської дійсності за досліджуваний період остаточно втратила первинні кооперативні засади, базовані на відкритості, демократичності та самоуправлінні. У межах цього процесу структурні трансформації та зміни у територіально-організаційному облаштуванні Укоопспілки відбувалися винятково за масштабами та напрямками, заданими «зверху». Територіальні межі діяльності окремих сільських споживчих товариств, їхніх спілок залежали від адміністративно-територіального поділу та його змін в Українській РСР.

Споживча кооперація офіційно проголошувалась одним із головних елементів державно-партійної політики в концепції про подолання суттєвих відмінностей між містом і селом. Саме вона повинна була «підтягнути» село до міського рівня товарного забезпечення, побутового обслуговування та громадського харчування. Однак, реальність виявилася далекою від декларацій. Незважаючи на постійне зростання обсягів діяльності споживчої кооперації на селі за досліджуваний період, відставання соціального забезпечення мешканців сільської місцевості від міщан залишалось досить значним. Справа в тому, що завдання, які ставили перед кооперативною системою радянсько-партійні органи влади, були при всій своїй масштабності аж занадто відірвані від життя конкретного трудівника села.

Під гаслами збільшення товарообігу в сільській торгівлі, подолання розриву між містом і селом, покращення побутових і господарських потреб сільського жителя не стояло реальних, насущних потреб сільських жителів.

Та й соціально-економічне, правове становище члена-пайовика споживчої кооперації, незважаючи на широкі статутні можливості, залишалось у межах встановлених реальними розпорядженнями й директивами місцевої і центральної влади, які були надто далекими від проголошуваних декларацій.

РОЗДІЛ 3

ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ НА СЕЛІ

3.1. Забезпечення продовольчими товарами сільської кооперативної торгівлі

Історично так склалося, що продаж продовольчих товарів на селі мав другорядне значення порівняно із товарами промислового характеру. Саме тому продаж продовольчих товарів, за винятком горілки, у сільській торговельній мережі в голодні повоєнні роки був рідкістю. Уведення карткової системи розподілу стосувалось, у першу чергу, жителів міст та нечисельної сільської технічної інтелігенції та партноменклатури. Однак не поліпшилась ситуація і після відміни карткової системи в 1947 р. Згідно з свідченнями архівних джерел, за продовольчими товарами, особливо цукром, кондитерськими виробами, олією спостерігався масовий наплив селян в міста. Так, у звіті заступника секретаря Дрогобицького обласного комітету партії зазначалось, що після відміни карткової системи в місті продаж хлібу відбувався майже без перебоїв, на селі ж не було забезпечено навіть мінімальних потреб. Із метою нормалізації торгівлі хлібом у сільській місцевості облторгвідділ (Управління торгівлі виконавчого комітету обласної ради народних депутатів) Дрогобицької області клопотався перед Міністерством торгівлі про передачу 20 тонн невикористаного по місту хліба для потреб села. На що згода не була отримана [515, арк. 2].

Тому переважна більшість селян, за досліджуваний період, отримувала продукти харчування з особистих підсобних господарств. Однак, починаючи із 1960-х років, у зв'язку з обмеженнями введеними на утримання худоби в підсобних господарствах, збільшенням частки інтелігенції та виробничо-інженерних кадрів на селі, запровадженням та поступовим зростанням

грошової оплати праці в колгоспах – зростають і абсолютні та відносні обсяги продажу продовольчих продуктів у кооперативній торгівлі.

Відповідні відділи та управління Укоопспілки починають проводити організаційну роботу зі збільшення продовольчих товарів у загальному роздрібному товарообігу систему. Зокрема, 2 липня 1959 р. правління Укоопспілки затвердило постанову «Про поліпшення торгівлі продовольчими товарами в організаціях споживчої кооперації УРСР», згідно якої установи споживчої кооперації на місцях повинні були обладнати в районних центрах спеціалізовану мережу з торгівлі: молочними продуктами, м'ясом, ковбасними виробами; овочами, картоплею, фруктами, рибою, оселедцями, консервами; безалкогольними напоями, морозивом, пивом, мінеральними водами, натуральними соками, а торговельна мережа в селах повинна забезпечити постійну наявність у магазинах і лавках широкого асортименту продовольчих товарів [40, арк. 194]. Так, згідно звітів Укоопспілки питома вага продовольчих товарів у роздрібному товарообігу постійна зростала: 39,4 % – у 1959 р., 45,9 % – у 1965-му, 49 % – у 1968 і 50 % – у 1972 р [215, арк. 80]. У першу чергу, це зростання було зумовлено збільшенням продажу ковбасних виробів, риби та рибних консервів, безалкогольних напоїв, цукру та кондитерських виробів.

Однак у багатьох населених пунктах не тільки в перші повоєнні роки, а й пізніше, в 1960 – 1970 роках, торгівля проводилась у непристосованих приміщеннях, де були відсутні як холодильне обладнання для зберігання продовольчих товарів, так і окремі складські приміщення. Це, зокрема, призводило до неможливості завезти в населений пункт достатню кількість запасів продукції, щоб подолати «товарний голод». Відсутність холодильного обладнання особливо позначалася на торгівлі продовольчими товарами, що вимагали особливих умов зберігання (молочні продукти, м'ясо, риба тощо).

Для того, щоб хоч якось компенсувати це відставання, сільські крамниці облаштовували примітивні так звані «льодники». Зокрема, у листі правління

Центроспілки № СП-114 від 21 липня 1958 р. «Про використання найпростіших холодильних пристроїв» було зазначено, що забезпечення всіх кооперативних підприємств машинними холодильними пристроями практично неможливе, а відносно багатьох дрібних торговельних підприємств це ще й недоцільно, так як пов'язано з додатковими витратами. Окрім того не всюди була електроенергія, необхідна для експлуатації холодильного обладнання. Для вирішення цієї проблеми кооперативним установам (крамницям, їдальням, чайним) пропонувалось облаштувати найпростіший «льодник» чи погреб із закладкою природної криги. У залежності від місцевих можливостей і розмірів продажу товарів, що потребують зберігання при низькій температурі, кооперативи застосовували різні холодильні пристрої із використанням природної криги й снігу, а саме: простий погреб селянського типу, «льодник» із кишнями для завантаження льоду (при цьому запаси криги створюються у спеціальних бунтах), льодник-камера за зразком, розробленому інженером Криловим (коли по дерев'яному каркасу викладаються чи наморожуються крижані стіни й стелі, а ззовні ця споруда покривається тирсою) [701, с. 48 – 49]. Крига для таких примітивних холодильних пристроїв заготовлювалась протягом зими із природних водойм, або ж виготовлялась із допомогою заморожування на спеціально обладнаних майданчиках [687, с. 40]. У 1967 р. у сільських магазинах кооперативної торгівлі діяло 7200 простих погребів-льодників, 326 із яких було введено в експлуатацію в поточному році [294, арк. 20].

У деяких регіонах ситуація із забезпеченням промисловим холодом сільської місцевості була настільки критичною, що змушувала втручатись партійні органи влади. Так, Львівський обком КПУ в 1963 р. звертався до Укоопспілки із проханням виділити області 15 низькотемпературних холодильних камер НКР-І м для торгівлі морозивом у глибинних районах області. У відповідь Укоопспілка відмовилася задовольнити це прохання так, як заявка споживчої кооперації в поточному році на 1000

низькотемпературних холодильних камер для потреб сільської місцевості УРСР була задоволена лише в кількості 302 одиниці [294, арк. 25].

Фактично, усі облспоживспілки перед початком літнього сезону проводили організаційну роботу та контролювали стан заготівлі криги й облаштування сільських споживчих товариств примітивними погребамильодниками. Так, Чернігівська облспоживспілка 12 грудня 1969 р. видала постанову «Про підготовку льоду для збереження і торгівлі швидкопсувними продуктами в літній період 1970 року», згідно якого для області було затверджено план облаштування погребів-льодників загальним обсягом у 30 тис. м³ [127, арк. 46]. Бобровицьке районне споживче товариство в 1966 р. на всю районну сільську торгівлю мало 21 холодильну побутову камеру і 30 облаштованих льодників, погребів і складів із використанням криги, а кількість торговельних підприємств, що мали у своєму асортименті швидкопсувні продукти – 110 [120, арк. 10 зв.]. Не змінилася кардинально ця ситуація і через 10 років. У 1976 р. у районі було вже 29 холодильних побутових камер, 25 примітивних льодників, однак кількість торговельних підприємств із швидкопсувними продуктами зросла до 140 [122, арк. 14]. А сусідня Носівська райспоживспілка була забезпечена холодильним обладнанням у розрахунку 54 % від потреби [123, арк. 4].

Достатньої кількості холодильного обладнання сільська торгівля не мала увесь досліджуваний період, тому такі «дідівські» методи зберігання продовольчої продукції залишались актуальними досить довго. Забезпечити торговельні заклади холодильним обладнанням у потрібній кількості не вдалось навіть у 1980-х роках. Так, у 1980 р. забезпечення торговельних закладів Укоопспілки холодильним обладнанням досягло лише 35 % від потреби (23 % у 1975 р.) [369, арк. 65]. Зокрема, у Хмельницькій області станом на 1984 р. із 1876 торговельних підприємств споживчої кооперації, що торгували швидкопсувними продуктами, не забезпечено холодильним обладнанням 1793 підприємств (95,6 %). Серед закладів громадського харчування не забезпечено холодильним обладнанням було 867 підприємств

із 896-ти (96,8 %) [48, арк. 8]. Фактично реалізація морозива в сільських населених пунктах, як звична картина для літньої роздрібною торгівлі, була відсутня. У 1986 р. голова правління Сумської облспоживспілки на засіданні Ради Укоопспілки заявив, що сільські діти знають про морозиво лише із книжок [422, арк. 40].

Скарги на низький рівень забезпечення холодильним обладнанням лунали від делегатів XV з'їзду споживчої кооперації УРСР і в 1989 р [428, арк. 113]. Саме, у першу чергу, через відсутність промислового холоду споживча кооперація так і не створила в досліджуваний період систему продовольчих гуртових складів, яка б на регулярній основі насичувала роздрібні торговельні заклади продовольчими товарами.

Однак далекою від потреби залишалась і забезпеченість іншим обладнанням, що підвищувало рівень обслуговування покупців і полегшувало працю продавців. Зокрема, у 1980 р. рівень забезпечення технологічним обладнанням роздрібною торгівлі у відсотковому співвідношенні до потреби був таким: ваги циферблатні – 78 %, касові апарати – 22 %, вантажні візки – 3,2 % [369, арк. 65].

Іншою бідою сільської торгівлі продовольчими товарами залишався весь досліджуваний період дефіцит зручної, гігієнічної та естетично привабливої упаковки чи тари. У цілому це була проблема всієї радянської торгівлі, адже виробники товарів, що переважно не орієнтувалися на кінцевого споживача, упаковці й тарі приділяли увагу в останню чергу. Так, сільська торгівля в середині 1960-х років у розфасованому вигляді, готовому до продажу «у руки», отримувала лише 10 % від усієї кількості продовольчих товарів [260, арк. 62]. Переважно це були рибні та овочеві консерви. Зокрема, оселедці поступали в торговельну мережу у стокілограмових діжках, насипом реалізовувалася сіль, цукор, крупи, дешеві цукерки. Саме жінки, що переважно працювали продавчинями в сільській торгівлі, змушені за відсутності будь-яких засобів механізації переносити важкі мішки із сипучим

товаром та діжки й бідони з олією та іншими рідинами. У якості упаковки використовували за відсутності обгорткового паперу старі газети.

Ненабагато покращилася ситуація і згодом. У 1980 р. споживча кооперація отримала від постачальників 1470 тис. тонн сипучих товарів, із них тільки 208 тис. тонн або 14,1 % у зручній розфасовці. Частка фасованого цукру складала 4,3 %, кондитерських виробів 10,9 %, макаронних виробів 15 %, солі 31,5 %. Сільська торгівля зовсім не отримувала в розфасованій упаковці крупи та олію [369, арк. 63]. У своїх пропозиціях до ЦК КПУ керівництво Укоопспілки щодо покращення продажу продовольчих товарів, окрім усього іншого, просило партійну верхівку вплинути на промисловість щодо збільшення випуску продовольчої продукції у зручній тарі й розфасовці. Так, голова правління Укоопспілки М. Сай у 1963 р. висловив пропозицію щодо покращення торгівлі товарами народного споживання по системі споживчої кооперації УРСР, запропонувавши зобов'язати Держплан СРСР і держплани республік примусити підприємства харчової промисловості забезпечити розфасовку цукру-рафінаду в кількості не менше 55 %, цукру-піску – 40 %, макаронних виробів – 40 %, маргарину – 60 %, олії в пляшках – 15 % тощо [239, арк. 81].

Диспропорції в товарному забезпеченні характерні для планової економіки, призводили до такого явища, як наднормативні запаси товарів, що довгий час не знаходили реалізації. Зазвичай, це явище було характерним для промислових товарів, однак горілка й лікєро-горілочні вироби за цим показником були на чільних позиціях. Так, загальна вартість наднормативних запасів горілки та лікєро-горілочних виробів у 1972 р. у сільській торгівлі складала 131, 5 млн. крб. У той час як бавовняні тканини – 10, 4 млн. крб., одяг і білизна – лише 10, 1 млн. крб [333, арк. 43]. Така ситуація із горілкою стала причиною офіційного звернення керівництва Укоопспілки до уряду УРСР із проханням про зменшення постачання ринкових фондів горілки торговельній системі споживчої кооперації [333, арк. 65].

Величезні наднормативні запаси горілки можна пояснити тим, що її ринкові фонди, які виділялися щороку для села, регулярно перевищували потреби й заявки Укоопспілки. Цей дисбаланс особливо впадав у очі, якщо врахувати, що більшість інших товарів як продовольчої, так і промислової груп сільська торгівля отримувала в недостатній кількості. Керівництво споживчої кооперації постійно ставило перед урядом питання про зменшення постачання горілки, проте воно так і не було задоволене. У даному контексті причини такого затоварювання сільської торгівлі алкоголем вбачаються в тому, що компартійно-державне керівництво країни проводило політику з активного наповнення держбюджету за рахунок посиленого продажу лікєро-горілочаних виробів.

Особлива увага тут приділялась торговельній мережі на селі. Так, згідно із постановою Ради Міністрів СРСР від 4 грудня 1950 р. № 4844 «Про заходи по покращенню торгівлі горілкою і горілочаними виробами в системі споживчої кооперації», для торговельних установ споживчої кооперації встановлювався ліміт так званого «незнижуваного» запасу горілки. Цим же рішенням фінансові органи мали право перевіряти торговельні підприємства і кожне сільСТ окремо, винятково тільки щодо наявності запасів горілки й у випадку їх зниження – складати акти й направляти в прокуратуру для притягнення винних працівників торгівлі до кримінальної відповідальності [111, арк. 15]. У зв'язку з цим облспоживспілкам встановлювалися завищені ліміти на постачання і реалізацію горілки, щоб не наражатись на подібні санкції. Тому, звичайно, наявність горілки на прилавках сільмагу стала обов'язковою. Так, голова Сумської облспоживспілки на нараді керівних працівників споживчої кооперації УРСР у 1965 р. відмітив, що в поточному році для області було встановлено ліміт на реалізацію горілки на 19 млн. крб., а вдалося реалізувати цієї «продукції» лише на 11 млн. крб. [260, арк. 52].

Не дивно також, що саме лікєро-горілочані вироби займали чільне місце в загальній частці роздрібного товарообороту сільської торгівлі в цілому, а не

тільки по групі продовольчих товарів, особливо яскраво ця тенденція прослідковується в перші повоєнні роки. Так, у 1946 р. частка горілки у роздрібному товарообігу Укоопспілки займала 48,6 %, інших алкогольних напоїв – 3,53 %, тоді як борошна – 2,81 %, круп та бобових – 0,25 %, макаронів – 0,06 %, м'яса та птиці – 0,43 %, хліба та хлібобулочних виробів – 2,88 %, ковбасних виробів – 0,16 %, риби та оселедців – 0,15 %, цукру – 0,73 %, кондитерських виробів – 1,59 %, яєць – 0,22 %, солі – 1,59 %, чаю – 0,13 % [142, арк. 18].

Звичайно ж, у подальші роки частка горілки в загальному товарообігу роздрібної торгівлі на селі поступово зменшувалася, однак все ж продовжувала залишатися вагомою порівняно з будь-яким іншим товаром. Зокрема, на Хмельниччині в 1984 р. питома частка горілки та інших алкогольних виробів складала 12 % річного товарообігу мережі споживчої кооперації [48, арк. 48]. Доступність горілки, а також деякі звичаєві практики та відсутність на селі різноманітного дозвілля призводили до зростання алкоголізації населення. Американський дослідник М. Метьюз у своєму дослідженні, присвяченому проблемі бідності в Радянському Союзі, вказував, що важливі, культурно-визначені витрати зазвичай замінялися на алкоголь [992, р. 20].

Розуміючи негативний вплив подібної тенденції на продуктивність праці в народному господарстві, влада ще до впровадження «горбачовського» сухого закону 1985 р. робила спроби упорядкувати повсюдний продаж алкоголю. Зокрема, йдеться про постанови ЦК КПРС та уряду СРСР від 15 грудня 1958 р. «Про посилення боротьби із пияцтвом і про наведення порядку в торгівлі міцними спиртними напоями» та від 16 травня 1972 р. «Про заходи по посиленню боротьби із пияцтвом [575]».

У цілому ці документи не були аж занадто радикальними, а покликані скоріше дещо знизити алкоголізацію населення та кримінальну статистику злочинів, учинених під дією «оковитої» при цьому не зменшивши грошових надходжень до держбюджету від продажу цього товару. Так, постанова

1958 р. упорядковувала місця продажу лікєро-горілочних виробів, заборонивши це робити (крім ресторанів) на вокзалах, пристанях, поблизу закладів освіти та великих підприємств, обмежила початок продажу алкоголю із 10 ранку тощо [963]. Постанова 1972 р. встановлювала часові рамки продажу міцного алкоголю вже від 11.00 до 19.00, регламентувала припинення виробництва горілки із вмістом спирту 50 і 56 відсотків, рекомендувала дрібним торговельним підприємствам та закладам громадського харчування (кафе, закусочні, чайні) переорієнтуватися на реалізацію вина, пива, шампанського та інших алкогольних напоїв міцністю до 30° [575]. У межах виконання останньої постанови було дещо скорочено кількість торговельних закладів, де реалізовувалися горілочні вироби. Зокрема в Київській області у період 1972 – 1978 років їх кількість зменшилась із 1895 до 1517 [390, арк. 9].

Загалом ці постанови орієнтували торговельні підприємства та виробників на виробництво й продаж слабоалкогольних напоїв, однак, судячи з результатів діяльності роздрібних торговельних установ споживчої кооперації України, зміни були незначними. Так, згідно з рішенням президії Ради Міністрів УРСР від 29 грудня 1977 р., протокол № 23 «Про серйозні недоліки по забезпеченню населення пивобезалкогольними напоями» споживча кооперація УРСР взяла на себе додаткові зобов'язання щодо збільшення виробництва і продажу цієї продукції. Однак виробити достатню кількість пивобезалкогольної продукції виробнича галузь Укоопспілки так і не зуміла через недостатню забезпеченість сировиною. Зокрема, у 1977 р. лимонної кислоти виробничі підприємства Укоопспілки отримали лише в обсязі 50,2 % від потреби, винних і пивних пляшок – 39,6 %, цитрусових концентратів – 48,3 %. Продаж пива на селі стримувався через брак саме пляшок, адже споживча кооперація обслуговувала переважно населені пункти (31 тис.), де не було умов для продажу пива на розлив через відсутність водогонів. У 1978 р. система споживчої кооперації на заявлені 41 млн. дал пляшкового пива отримала лише 20 млн. дал. Не задовольнявся

попит сільської торгівлі і на безалкогольні напої. Так, у 1976 р. заявка Укоопспілки на безалкогольні напої була виконана лише на 50 % (25,3 тис. дал. із 50) [375, арк. 17].

Надзвичайно низькою залишалась і якість зазначеної продукції. Зокрема, при перевірці пивзаводів Кримського пивоб'єднання було забраковано 54,1 % продукції. Пиво, вироблене на заводах Одеського виробничого об'єднання пивобезалкогольної промисловості, бракувалось у межах 20 %. У третьому кварталі 1977 р. при перевірці пива Квасилівського пивзаводу на Рівненщині було забраковано всі 100 % продукції з причини заниженого вмісту вуглекислоти, недоливу та сторонніх включень. Усі підприємства Чернігівського пивоб'єднання виробляли пиво низької якості: із грубими сторонніми включеннями, етикетками низької якості та сильним дріжджевим присмаком. За 1977 р. було забраковано майже 30 % продукції цього виробничого об'єднання [390, арк. 13 – 16].

Хоча в цілому виробництво вина та пива дещо замістило масштабне продукування горілки, диспаритет між сільською й міською торговельними мережами проявлявся і в цьому аспекті. Зокрема, у 1952 р. сільська торгівля отримала 20 % виноградних вин, решта – плодово-ягідні [128, арк. 2]. Станом на 1968 р. сільська торгівля отримала 34 % виноградного вина та 7,3 % шампанського від загальної кількості ринкових фондів виділених для УРСР в цілому. Переважна більшість товарних фондів сухих та кріплених якісних виноградних вин та шампанського постачалася до торговельної мережі міст, селяни ж змушені були задовольнятися дешевими та низькоякісними плодово-ягідними винами. Роздрібна торгівля споживчої кооперації отримувала їх 70,4 % від загальної кількості фондів цієї групи алкогольних напоїв [296, арк. 1].

При аналізі структури товарообігу сільської торгівлі впадає в очі тенденція, що свідчить про залежність виконання планових показників від продажу алкогольної продукції. Це явище, на загал, вважалося, судячи з аналізу внутрішньої документації Укоопспілки, ганебним і таким, що

свідчить про низький рівень роботи того чи іншого споживчого товариства. Ішлося про те, що окремі керівники, не дбаючи про своєчасне завезення у торговельну мережу продовольчих товарів в асортименті, виконували план за рахунок продажу лікєро-горілчаної продукції. Наприклад, критикуючи звіт голови правління Чернігівської облспоживспілки на нараді при Укоопспілці, її голова Ф. Колесник вказував, що значним недоліком є 17 % питомої ваги горілки у загальному товарообігу сільської торгівлі області [382, арк. 8]. У фейлетоні під промовистою назвою «Тиць моя радість», опублікованому в Носівській районній газеті на Чернігівщині, висміюються дії керівництва кооперативного магазину в с. Плоске, що для виправлення відставання у виконанні планових показників по товарообігу, терміново відряджає до Умані автомашину, яка привозить 105 ящиків черкаської горілки [637, с. 4].

Однак, не дивлячись на значні диспропорції, починаючи із 1960-х років торгівля продовольчими товарами на селі отримує більше можливостей, з'являються спеціалізовані магазини по торгівлі саме продовольчими товарами, сучасне на той час холодильне устаткування. Так, на початок 1970-х років 13546 магазини торгували продовольчими товарами і 596 – хлібом [807, с. 11]. У той же час, потреба в окремих видах продовольчих товарів у сільській торговельній мережі не була задоволена в повній мірі. Скарги та нарікання на низький рівень у культуру обслуговування, відсутність необхідних споживчих (продовольчих) товарів досить часто можемо зустріти у виступах і питаннях на зборах уповноважених споживчих товариств [912, с. 195].

Перевірки контролюючими органами сільської торгівлі в 1961 р. засвідчують дефіцит макаронних виробів, риби, солі тощо [229, арк. 116]. Кондитерські вироби у цей період надходили в сільську торгівлю у дуже вузькому асортименті. Переважно це була відкрита карамель, що мала низький попит, цукерки ж в обгортці та розфасовці постачалася не більше 20-25 % від загальної кількості кондитерських виробів. Окремі облспоживспілки у 1961 р. не отримали достатньої кількості солі, що призвело до перебоїв у

торгівлі цим товаром у Одеській, Чернігівській, Кіровоградській та інших областях [229, арк. 103]. Зведені дані за 1963 р. також демонструють аналогічну тенденцію.

Таблиця 3.1

Стан забезпечення продовольчими товарами сільської роздрібної торгівлі в 1963 р [243, арк. 105 – 110; 239, арк. 29].

Найменування товару	Заявка Укоопспілки	Виділено товарів	Додаткова потреба
Риба (тис. тонн)	90	66	20
Дріжджі (тис. тонн)	15	5,4	10
Консерви (тис. туб)	70	49,5	20
Макаронні вироби (тис. тонн)	100	85	15
Крупа (тис. тонн)	120	65	55

Особливо виразно виглядали недопоставки селу продовольчих товарів у порівнянні із роздрібною торгівлею в містах [898, с. 194]. Так, у розрахунку на одну людину, що обслуговувалася державною торгівлею в містах у 1963 р. ринкових фондів риби було виділено 9,4 кг, а для кооперативної сільської торгівлі – 2,6 кг [240, арк. 2]. У довідці за 1968 р. про розподіл фондів риби та м'ясних виробів між державною торгівлею та системою споживчої кооперації питома вага села в споживанні різних товарів такого типу була на рівні 36-40 % від загальноринкових фондів [296, арк. 2].

Аналогічну картину ми спостерігаємо і в регіональному розрізі. Так, у 1959 р. із виділених Хмельницькій області 175 тонн живої риби споживчій кооперації передали тільки 38 тонн. У листі до обласного комітету партії заступник голови правління Хмельницької облспоживспілки резонно відзначає: «Для нас не зрозуміло, по якому принципу обласне управління торгівлі розподіляє фонди товарів, чи по товарообороту чи по населенню. В одному і другому випадку питома вага системи споживчої кооперації складає 70 % [40, арк. 219].»

Зрозуміло, що така диспропорція не була породжена помилками у роботі планового відділу Укоопспілки. Розподіл фондів відбувався у ручному режимі через відповідні рішення уряду УРСР. Так, 26 грудня 1962 р. у Міністерстві торгівлі УРСР затвердили план розподілу ринкових фондів продовольчих товарів на 1963 р., де, зокрема, було передбачено *«переважне постачання робітників та службовців провідних галузей промисловості та транспорту [244, арк. 5].»* У своїх спогадах секретар ЦК КПУ Я. Погребняк зазначав, що питання забезпечення продуктами харчування промислових центрів постійно знаходились у полі зору ЦК, Ради Міністрів та місцевих органів [715, с. 122].

Виходячи з цього, можемо стверджувати, що при розподілі фондів продовольчих товарів різноманітного асортименту державні розподільчі органи надавали пріоритет у забезпеченні міст і промислових центрів перед селом [908, с. 133]. У середині 1960-х років кількісно мешканці міст почали переважати селян і з часом ця тенденція посилювалась. У другій половині 1980-х років населення міст щороку збільшувалось на 400-450 тис. осіб [422, арк. 54]. У зв'язку з цим секретар ЦК КПУ Я. Погребняк на засіданні Ради Укоопспілки заявив наступне: *«С учетом того, что растет наш город, увеличивается городское население, нам надо все ресурсы продовольственных товаров увеличить по всем направлениям с тем чтобы удовлетворить спрос населения в продуктах питания»* [422, арк. 57]. Підтверджує цей пріоритет і документація Міністерства торгівлі УРСР, у котрій при розподілі ринкових фондів по торговельних організаціях було передбачене переважне постачання робітників та службовців провідних галузей промисловості та транспорту [244, арк. 5].

Не поліпшилася ситуація із забезпеченням сільської торгівлі продовольчими товарами і в наступні роки. Так, перевірка сільської торговельної мережі проведена фінансовими органами в другій декаді січня 1968 р. у 861 крамниці споживчої кооперації в ряді областей УРСР (Запорізька, Київська, Кіровоградська, Кримська, Львівська, Сумська,

Херсонська і Чернівецька) встановила відсутність продажу: олії у 103 магазинах, маргарину – 133, цукру – 2, кондитерських виробів у асортименті 27, крупи – 174, оселедців 183, консервів рибних – 9, хлібобулочних виробів – 54, горілки – 18, вина виноградного – 4, вина плодоягідного – 18, фруктові води – 256, мінеральної води – 120, пива – 269 магазинах [294, арк. 4 – 7]. У квітні того ж року перевірка органами Міністерства фінансів УРСР проводилася по сільській торговельній мережі із питань наявності в продажу олії та маргаринової продукції. Цих виробів не було виявлено в продажу в ряді магазинів Черкаської, Житомирської та Закарпатської областей [294, арк. 39 – 40].

Особливо напруженою була ситуація в кооперативній роздрібній мережі з м'ясом і м'ясопродуктами. У 1970-х роках споживча кооперація обслуговувала 51 % населення республіки, проте отримувала лише 4,6 % ринкових фондів ковбасних виробів, 5,7 % – м'яса, 5,5 % – м'ясних консервів. Ринкові фонди риби станом на 1968 р. в УРСР склали 500 тис. тонн. Із них в міста було направлено 310 тис. тонн, на село – 190 тис. тонн. Олії із 53 тис. тонн в міську торгівлю направлено 50 тис. тонн, решту – 3 тис. тонн в сільську роздрібну мережу [296, арк. 29 – 33].

Продовольчі товари система споживчої кооперації отримувала з спеціалізованих баз Міністерства торгівлі УРСР (Укпроптбакалія – Управління торгівлі бакалійними товарами при Міністерстві торгівлі УРСР): цукор, сіль, чай, макаронні та кондитерські вироби, цигарки, плодоовочева продукція, дріжджі тощо. Також із баз Міністерства рибного господарства СРСР (Укррибпромзбут – Об'єднання по оптовій торгівлі рибою Міністерства рибної промисловості СРСР в Українській РСР) і безпосередньо від окремих підприємств-виробників на основі угод, укладених із облспоживспілками [390, арк. 1 – 10].

У цілому м'ясом і ковбасними виробами споживча кооперація мала забезпечувати торговельну мережу за рахунок власних заготівель так званих «лишків» і власного виробництва. При цьому перевага в постачанні цієї

продукції в середині кооперативної торговельної системи надавалася закладам, що розташовувалися в містах, а не в сільській місцевості. Так, у 1970-х роках кооперативні магазини в райцентрах мали в продажу 3 – 4 види ковбасних виробів, тоді як на селі 1 – 2. Торгівля рибними консервами в райцентрах відбувалася, виходячи з наявності до 5 найменувань і 1 – 2 в селах, сирів твердих і плавлених у більшості областей не було [375, арк. 6].

Проблема із забезпеченням сільської торгівлі м'ясо-молочною продукцією у 1970-х – 1980-х роках тільки загострювалась. Так, за період 1970 – 1973 років питома вага масла в роздрібному товарообороті кооперативної торгівлі зменшилась із 1,79 % до 0,93 %, молока й молокопродуктів від 1,48 % до 1,36 %, сиру – від 0,33 % до 0,31 % [353, арк. 3]. У грошовому еквіваленті у 1974 р. споживча кооперація продавала ковбасних виробів на 5 крб. 82 коп. на одну людину в рік, тоді як державна торгівля в містах на 39 крб. 42 коп. По маслу цей показник досягав 19 крб. 61 коп. у місті та 4 крб. 09 коп. на селі [353, арк. 8].

Плановики принагідно вважали, що мешканці села самі здатні забезпечити себе цією продукцією. В основному, так насправді й було в перші два повоєнні десятиліття. За свідченнями українського історика В. Борисенко у її рідному селі Хижинці, що на Вінниччині, у 1950 – 1960-х роках селяни з продуктів купували переважно хліб. Рибні консерви купували у випадках різних okazji, як пригощення для їздового, коли привіз гички чи соломи, або виорав присадибну ділянку. Їх на закуску купляло лише сільське начальство. У селян на куповані продукти не було грошей. У той період у кооперативній крамниці села, за спогадами В. Борисенко, із харчових продуктів продавались: хліб (в чергу), горілка «Московська», консерви «Бички» і «Кілька», іржаві оселедці, із кондитерських виробів – цукерки подушечки, «Горошок», «Морські камінці», «Барбарис» і «М'ятні». Періодично продавались пряники й печиво [938, с. 626].

Однак згодом, зі збільшенням частки грошової оплати праці в колгоспах, уведенням пенсійного забезпечення, збільшенням кількості

робітників і службовців у сільській місцевості збільшився й попит на продовольчі товари м'ясо-молочної групи у сільській торговельній мережі. Окрім того, частина мережі Укоопспілки розташовувалась у селищах міського типу та райцентрах. Незважаючи на прохання керівництва Укоопспілки збільшити фонди продовольчої продукції для кооперативної мережі, керівництво уряду залишалося невблаганним, у той же час вказуючи на власні ресурси. Зокрема, один із секретарів ЦК КПУ (куратор із питань торгівлі) Я. Погребняк у своїй доповіді на з'їзді споживчої кооперації УРСР у 1984 р. заявив наступне: «Видимо, правомочно говорить, что кооперативные организации должны обеспечить обслуживаемое население безалкогольными напитками, колбасными и хлебобулочными изделиями, другими изделиями собственного производства. Это наша принципиальная линия, и она должна решаться по линии Укоопсоюза [413, арк. 123].»

Фактично, така принципова позиція партійно-державного керівництва означала примушування кооперативної системи до самозабезпечення та перерозподілу фондів у середині системи за товарами продовольчої групи. Зокрема, значна частина дитячих установ (дитячі садки, ясла, дитячі будинки), що розташовувались у невеликих містах забезпечувались продовольством через систему споживчої кооперації. Оскільки ж діти до трьохрічного віку повинні були забезпечуватися крупами: манною, вівсяною тощо за встановленими нормативами незалежно від місця розташування дитячого закладу, це змушувало кооперативну систему для забезпечення цих установ перекидати частину товарного постачання із сільських крамниць на ці заклади. Наприклад, управління торгівлі Закарпатського облвиконкому у 1963 р. для забезпечення дитячих установ, що забезпечувались продуктами через систему споживчої кооперації, виділило облспоживспілці 72 тонни круп, (становило 0,9 кг на дитину), а держторгівля на ці цілі отримала 134 тонни чи 6,7 кг на дитину, тобто у 5 разів більше [245, арк. 3].

Усі ці диспропорції та прямі директиви партійного керівництва і підштовхували Укоопспілку до збільшення виробництва продовольчих

товарів на власних підприємствах та – до вишукування додаткових продовольчих ресурсів за рахунок так званих децентралізованих закупівель [330, арк. 21]. Зокрема, протягом 1966 – 1970 років на підприємствах споживчої кооперації було вироблено продукції на 3418 млн. крб., а в 1971 – 1975 роках – 5173 млн. крб. Хоча подальше виробництво стримувалося через відсутність окремих видів сировини й тари [353, арк. 86]. Щорічно в 1960 – 1980-х роках кооперативні організації республіки збільшували виробництво на власних підприємствах хліба і хлібобулочних виробів, ковбас, безалкогольних напоїв, плодового і виноградного вина, кондитерських виробів, плодоовочевої консервованої продукції. У системі споживчої кооперації України станом на 1970 р. налічувалося 496 підприємств з виробництва ковбаси і ковбасних виробів, 515 – з виробництва безалкогольних напоїв, 3 – з розливу мінеральної води, 11 – з виробництва вина. Зворотною стороною медалі цього виробництва була, почасти, низька якість товарів. Так, при перевірках у 1984 р. забраковано 12 % хлібобулочних виробів, 20 % ковбас, більше третини безалкогольних напоїв визнані непридатними до вживання [413, арк. 130].

Варто відмітити, що, незважаючи на регулярні листи, у яких керівництво Укоопспілки просило, а іноді й вимагало збільшити товарне забезпечення села, насправді реальні потреби людей хвилювали їх лише побіжно. Щире занепокоєння, судячи з протоколів засідань працівників управління торгівлі продтоварами Укоопспілки, викликало виконання річних і щомісячних планів роздрібного товарообігу [313]. Причини дефіциту товарів продовольчої групи в кооперативній торгівлі ними вбачалися не у глибинній деформації планової радянської економіки, а в «тимчасових труднощах» спричинених переважно недоліками в роботі окремих планових органів, підприємств торгівлі та виробництва.

Насамкінець можемо констатувати, що стан забезпечення сільської торговельної мережі продовольчими товарами весь досліджуваний період залишався на низькому рівні. І кількісно, і якісно, і за асортиментом

продовольчих товарів забезпечення міст і промислових центрів було в пріоритеті органів влади.

3.2. Роль споживчої кооперації в забезпеченні села товарами промислового та культурно-побутового призначення

Відразу після звільнення українських земель від німецьких загарбників почалася відбудова зруйнованого в роки війни народного господарства. За роки війни в Україні були зруйновані 714 міст і селищ, 28 тис. сіл. Завдані збитки досягли 285 млрд. крб. Матеріальні втрати УРСР становили 42 % збитків СРСР за роки війни [944, с. 662]. Незважаючи на фінансову та матеріально-технічну допомогу уряду, у 1943 р. уряд асигнував 49 млн. крб. на відбудову інфраструктури українського села, основним чинником відбудови стала самовіддана праця українського селянства [780, с. 349]. Після завершення Другої Світової війни Укоопспілка згідно з адміністративно-територіальним поділом УРСР складалась із 24 облспоживспілок, вони об'єднували 745 райспоживспілок. Кількість пайовиків складала 4.036 тисяч чоловік [943, с. 73].

Споживча кооперація українського села в перші роки після звільнення отримала ті ж проблеми і завдання, що і вся країна. У першу чергу – відновлення власної інфраструктури, яка майже вщент була зруйнована в роки Другої Світової війни, а також – кадрового потенціалу. У 1945 р. чисельність працездатного населення на селі не перевищувала 3,5 млн. осіб, проти 7,2 млн. перед війною [831, с. 607]. На селі елементарно не вистачало робочих рук. За неповними даними в системі споживчої кооперації було зруйновано, пограбовано будівель, споруд, інвентарю, обладнання, транспорту, робочої та продуктової худоби на 652 млн. крб., товарів і готової продукції – на 1899 млн. крб. Загальна сума матеріальних втрат системи становила понад 255 млн. крб [789, с. 27].

Однак проблеми села, як і раніше, залишалися на маргінесі державної економічної політики. У серпні 1946 р. сесія Верховної Ради УРСР прийняла затверджений Верховною Радою СРСР п'ятирічний план відбудови народного господарства республіки. Першочергова увага, звичайно, приділялася відбудові та розвитку важкої промисловості, залізничного транспорту. Цю тенденцію яскраво демонструє рівень грошового забезпечення сільського населення в перші післявоєнні роки, який залишався на низькому рівні. Трудодні в четвертій п'ятирічці забезпечували селянам не більше 5 % грошових доходів (95 % вони виручали через продаж сільськогосподарської продукції вирощеної на власних присадибних ділянках) [831, с. 608]. Великим попитом у сільського населення в перші повоєнні роки користувалися переважно товари першої необхідності: мило, сіль, гас, проте їх катастрофічно не вистачало. Такий дефіцит спричинений значною мірою падінням виробництва порівняно з довоєнними роками. Зокрема, в СРСР у 1945 р. порівняно із 1940 роком вироблялося менше лляних тканин, рослинної олії у 2,7 рази, мила – у 3, трикотажу та взуття – у 4,7, панчішно-шкарпеткових виробів – у 5,4 рази [862, с. 373].

Товари ж культурного призначення, як-от: музичні інструменти чи книжки, селяни, зважаючи на їх ціну, фактично не купували. Зокрема, у сільській торговельній мережі балалайки виробництва чернігівського заводу музичних інструментів коштували 45-50 крб., гітари – 40 крб., мандоліни – 60-72 крб [519, арк. 1].

Перевірка торговельного обслуговування колгоспників, що була здійснена держторгінспекцією за період весняно-польових робіт 1955 р. у південних областях України, показала у цілому незадовільний стан забезпечення селян товарами першої необхідності. Так, у 223-ьох кооперативних установах торгівлі й громадського харчування Ворошиловградської облспоживспілки були відсутні в продажі товари першої необхідності (сіль – у 31 магазині, махорка – у 133-х, господарське мило – у 120-и, гас – у 25-ти). Майже повсюди були відсутні товари

господарського призначення. Так, у 7-ми крамницях Олександрівської райспоживспілки фіксувалася відсутність: котлів, віжок, колісної мазі, лопат, вил, держаків, топорищ і каністр [522, арк. 39]. Ситуація з засобами гігієни на селі в 1950-х роках загострилася настільки, що голова правління Укоопспілки М. Сай у 1955 р. напрямую письмово звертався із цим питанням до керівника відділу торгово-фінансових і планових органів ЦК КПУ В. Лінника із скаргою на критичну відсутність господарського мила на селі, звинувачуючи при цьому керуючого українською конторою Головгалантереї (Головне управління оптової торгівлі галантерейними товарами). Станом на 15 січня селу було поставлено лише 10 % від потреб цього товару. А таким областям, як Хмельницька, Київська, Кримська, Чернігівська, Волинська і Станіславська мило взагалі ще не відвантажувалось [520, арк. 18].

Товарне наповнення роздрібної мережі на селі залишало більше запитань, ніж давало відповідей. Недотримання асортиментного мінімуму було встановлено в сільській торгівлі за результатами перевірки держторгінспецією в 1951-му та в 1955 роках. Із перевірених фінорганамі 2000 магазинів і лавок у 834 не було гасу, у 728 – тютюнових виробів, у 158 – солі, у 100 – сірників [522, арк. 43]. Внаслідок обмеженої кількості товарів в селі, їх продаж відбувався по списках в межах встановлених норм.

Звичайно, в таких умовах роздрібна торговельна мережа споживчої кооперації не спроможна була забезпечити селян необхідними товарами. Проте життя поступово налагоджувалось. Планомірне зниження державних цін, відміна карткової системи сприяли збільшенню товарообігу державної й кооперативної торгівлі. Так, в 1948 р. рівень товарообігу кооперативної торгівлі УРСР зріс порівняно із 1945 р. у 2 рази. Вже в 1957 р. план роздрібного товарообороту по республіці було виконано на 103,4 %. Населенню і колгоспам у цьому році було продано товарів на 579,8 млн. крб. більше ніж у 1956 р. При цьому майже всі облспоживспілки перевиконали план річного товарообігу [947, с. 71].

Хоча в окремі роки, не дивлячись на основний тренд кількісного зростання, намічені плани товарообігу не виконувались. Так, план товарообігу за 1955 р. виконано на 98 %. У цілому за цей рік споживча кооперація не дала сільському населенню товарів на 346 млн. крб. Річний план товарообігу не виконали 61 % сільСТ, 59,3 % райспоживспілок, 65,3 % облспоживспілок. Низький рівень виконання планів роздрібного товарообігу був у Дніпропетровській облспоживспілці – 93,9 %, Станіславській – 94,9 %, Запорізькій – 95,5 %, Кримській – 94,4 % Кіровоградській – 96,1 % Дрогобицькій – 96,4 % [522, арк. 40]. Товарні запаси в цьому році згідно зі звітом було розміщено нерівномірно. У Харківській області в 9 райспоживспілках товарні запаси були нижче нормативів, а в 11 – навпаки вище. Обласні та районні спілки, згідно з цим звітом, не аналізували товарних залишків у мережі, не враховували попит населення і завозили товари в окремі крамниці, незважаючи на товарні залишки.

Незважаючи на те, що в усі подальші роки споживча кооперація України річні плани по товарообігу виконувала і перевиконувала, ми повинні ставитись до цих показників із великою обережністю. У плановій, командно-адміністративній економіці Радянського Союзу і особливо торгівлі різноманітні маніпуляції і приписки зі звітними показниками стали звичним явищем. Логіка у цій тезі дуже проста: якщо існує постійний дефіцит товарів, а оборотність готівки перебуває на дуже низькому рівні, виконання планів по торгівлі є переважно великою фікцією. Це у свій час відмічали і західні дослідники. Зокрема М. Маля стверджував, що реальний стан економіки Радянського Союзу нам не відомий, оскільки не існувало реальної статистики і не використовувались реальні ціни. «Її бухгалтерія була політичним завданням плану, підпорядкованого ідеології, а не прибуткам і збиткам», – писав американський дослідник [837, с. 393].

Керівники багатьох кооперативних організацій штучно завищували дані фактичного товарообігу, створювали видимість виконання і перевиконання планів. Зокрема із перевірених 60-ти споживчих товариств із семи областей

Української РСР факти приписок встановлені у 42 споживчих товариствах, або в 70 % перевірених. Так, перевірка здійснена у 1971 р. органами ЦСУ УРСР та установами Держбанку в системі споживчої кооперації засвідчила численні приписки і перекручення державної звітності про виконання плану роздрібного товарообігу.

Приписки до роздрібного товарообігу здійснювались шляхом включення у фактичний товарообіг торгової виручки кількох днів наступного звітного періоду, або ж безпосередньо через «малювання» потрібної цифри. Ряд кооперативних організацій допускав приписки на великі суми. Так, лише в чотирьох організаціях Попільнянської облспоживспілки Житомирської області за III квартал 1971 р. приписали до товарообігу 107 тис. крб., а дві організації Баранівської райспоживспілки цієї ж області – 69 тис. крб. [43, арк. 2 – 2 зв.]. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КПУ І. Лутака «Про хід виконання постанови ЦК КПУ від 11.02.1972 «Про наслідки перевірки достовірності звітних даних про виконання плану товарообігу в системі споживчої кооперації УРСР» ішлося про те, що багато організацій Укоопспілки продовжують займатися приписками. Найбільша їх кількість виявлена у Львівській, Житомирській, Черкаській та Закарпатській облспоживспілках. Так, у Львівській області приписки встановлені у 4 торговельних організаціях із 6-ти перевірених, у Житомирській відповідно – у 10-ти із 12-ти, Черкаській – у 4 із 11-ти, Закарпатській – у 8-ми із 14-ти [540, арк. 40].

Хоча в цей же час починає збільшуватись асортимент пропонованих сільському населенню товарів. У групі непродовольчих товарів зростає частка шовкових і бавовняних тканин, трикотажних виробів, шкіряного взуття, меблів, годинників, радіотоварів, велосипедів. Кількісне зростання стаціонарних торговельних закладів на селі продовжилось і в 1960-их роках. Однак це зростання не корелювалось із задоволенням потреб сільських споживачів у різноманітних товарах. Так, керівництво Укоопспілки у зверненні до уряду в 1962 р. вказувало, що протягом багатьох років не

задовольняється попит сільського населення на товари культурно-побутового та господарського призначення. Для вирішення цієї проблеми виносилася пропозиція зобов'язати Держплан, Раднаргосп СРСР та союзних республік при розробці планів виробництва товарів на наступні роки передбачити збільшення виробництва та розширення асортименту товарів народного споживання в кількості, необхідній для задоволення попиту населення.

Характерною рисою розбудови торговельної мережі Укоопспілки було збільшення спеціалізованих магазинів, починаючи з 1960-х років. Лише за перше півріччя 1965 р. було відкрито 53 магазини з торгівлі одягом, 58 – взуттям, 24 – тканинами, 86 – меблями, 68 – книгами [259, арк. 73]. Так, на 1 січня 1966 р. торгівлю промисловими товарами складного асортименту здійснювали 9354 універсальних та 11044 спеціалізованих магазинів. Роздрібний товарооборот спеціалізованих та універсальних магазинів у цей період становив 73 % від усієї кооперативної торгівлі, що призвело до збільшення продажу зазначеної товарної групи в сільській місцевості [Див. додаток Б.2].

Однак про те, що в перші повоєнні роки населення українського села не могло отримати найнеобхідніших товарів, свідчать, як статистичні показники всієї системи, так і протоколи засідань уповноважених споживчих товариств та райспоживспілок. Зокрема, збори уповноважених Галицького споживчого товариства (дільниця в с. Крути) на Чернігівщині постановили роботу правління товариства визнати незадовільною через вади в роботі крамниці: відсутність необхідних товарів, продаж із-під прилавку, часту відсутність на робочому місці продавців. На зборах пайовиків Талалаївського сільського споживчого товариства, по ділянці в хуторі Хомівка, селяни висловлювали незадоволення несвоєчасним завезенням до крамниці хліба, відсутністю ялових і кирзових чобіт тощо [117, арк. 47]. На зборах пайовиків села Леонідівка Лосинівського споживчого товариства селяни скаржилися на відсутність у продажу вкрай необхідних будівельних матеріалів: шиферу, заліза, цвяхів, а також взуття як дитячого, так і дорослого. Мешканці села

Погребець Талалаївського споживчого товариства нарікали на відсутність теплої трикотажної білизни, робочого одягу й взуття, за якими вони змушені їздити в найближчі райцентри і без яких неможливо колгоспникам вийти в поле на збирання буряку й картоплі. На зборах уповноважених Ніжинської райспоживспілки завторг Кукшинського сільського споживчого товариства Н. Максименко відмітив, що за наявності повного бездоріжжя, особливо у весняно-осінній період, товари в села Переходівка і Стодоли доводиться доставляти з допомогою тракторів, що тягне за собою додаткові витрати й недотримання графіка [117, арк. 4]. Герой Радянського Союзу, учасник Другої світової війни, В. Майборовський із Плужнянського району на Хмельниччині, щоб отримати пару чобіт, у 1958 р. змушений був звертатися напряду до голови правління облспоживспілки, котрий лише після цього надіслав резолюцію в райспоживспілку із наказом продати за наявності чи з майбутнього надходження В. Майборовському одну пару чобіт [37, арк. 16].

Проблема дефіциту в умовах радянської дійсності була перманентною, однак причини її виникнення керівники партії й держави вбачали не в структурних диспропорціях радянської економіки, а в – недостатньо сумлінному виконанні поставлених завдань як продавцями, так і виробниками товарів. Так, голова радянського уряду О. Косигін у одній із доповідей на сесії Верховної Ради СРСР зауважив: «У нас є в достатній мірі товарних ресурсів, щоб безперебійно торгувати одягом, тканинами, взуттям, товарами культурного призначення тощо. І якщо дотепер в окремих районах виникають перебої в торгівлі такими товарами, то це не по причині нестачі сировини або потужностей для їх виробництва, а лише внаслідок поганої роботи підприємств, які випускають ці товари, або торговельних організацій, на відповідальності яких покладено продаж цих товарів» [262, арк. 28]. Приблизно в такому ж ключі говорив і генеральний секретар ЦК КПРС К. Черненко у 1984 р., зауваживши, що саме працівникам торгівлі слід посилити вимоги до виробників, захищаючи інтереси покупців [41, арк. 129]. Однак

задоволення потреб сільських споживачів було далеко неповним, що засвідчують дані нижчезазначеної таблиці.

Таблиця 3.2

Стан забезпечення сільської торгівлі промисловими товарами в 1963 р

[Складено автором за: 243, арк. 105 – 110].

Найменування товару	Заявка Укоопспілки	Виділено товарів	Додаткова потреба
Бавовняні тканини (млн. крб.)	340	198,6	30
Вовняні тканини (млн. крб.)	100	66,5	9,2
Шовкові тканини (млн. крб.)	130	114,5	18
Готовий одяг (млн. крб.)	480	228	48,4
Меблі (тис. крб.)	150000	115000	30000
Мотоцикли (тис. штук)	85	46,5	40
Велосипеди (млн. крб.)	450	350	100

Не поліпшилася ситуація із забезпеченням кооперативної торгівлі, згаданими в попередній таблиці, і через десятиліття, у 1974 р. Так, бавовняних тканин при потребі 1212,8 млн. крб. було виділено на 907,2 млн. крб., по вовняних тканинах це співвідношення склало 351,1 до 175,1 млн. крб., а по чоловічих костюмах відсоток виконання заявок Укоопспілки взагалі рівнявся тільки 30 % (47,7 до 14,3 млн. крб.) [353, арк. 98].

Окремі облспоживспілки (Полтавська, Черкаська, Вінницька, Хмельницька і Тернопільська) у пошуку нових товарних джерел стали переходити на прямі зв'язки із промисловими підприємствами по постачанню одягу, взуття, тканин. У 1974 р. прямі договірні зв'язки були установлені із 350 підприємствами. За рахунок цих договорів система отримувала 40 % швейних виробів, 31 % трикотажу, 39 % шкіряного взуття. У 1981 р. таких облспоживспілок уже було 16 [406, арк. 5].

Однак в умовах диспропорцій планової економіки не всі прийняті рішення доводилися до остаточної реалізації. Так, згідно із рішенням Ради Міністрів УРСР про додаткове виробництво товарів, виділено фондів виробництва легкої промисловості на суму 14 млн. крб. та галантереї і

культтоварів на 5 млн. крб. Проте не всі відомства республіки взяли до виконання рішення уряду. Так, Міністерство місцевої промисловості не виконувало додаткових завдань із виробництва виробів із дерева, металевих карнизів, столових приборів із нержавіючої сталі, кухонних плит та ін. на суму в 4 млн. крб. Деякі підприємства відмовлялись укласти угоди по додатковому виробництву товарів народного споживання, посилаючися на нестачу сировини. Зокрема, Тернопільська фабрика «Подільська» Міністерства легкої промисловості УРСР, котрій доведено завдання щодо виробництва в 1968 р. – 66 тис. штук учнівських ранців, не уклала угоду із Укоопспількою через незабезпеченість сировиною. Через аналогічну причину не прийняв до виконання замовлення на 860 тис. крб. завод «Київпластмаса». Через незабезпеченість сировиною відмовився від укладення угод і постачання товарів за додатковими завданнями Здолбунівський завод пластмасових виробів (завдання на 550 тис. крб.). Міністерство промисловості будівельних матеріалів УРСР не виконувало додаткових завдань з виробництва посуду, електроосвітлювальної апаратури, ванн, раковин, цементу, шиферу тощо. Чернівецька трикотажна фабрика не прийняла до виконання виробництво трикотажних виробів на 1 млн. 070 тис. крб., посилаючися на відсутність сировини, фонду заробітної плати й обладнання. Аналогічні випадки досить часто траплялися й на інших установах і підприємствах [292, арк. 20].

Саме тому керівництво споживчої кооперації УРСР піклувалося про створення й розширення власного виробництва не тільки продовольчих, а й промислових товарів. Так, для поповнення ресурсів окремих видів товарів: одягу, білизни, головних уборів, взуття тощо – замовлення, на які промисловість із року в рік не виконувала, було організовано пошив цих виробів за рахунок ринкових фондів тканин і шкіри на власних підприємствах та підприємствах інших організацій.

На селі, протягом досліджуваного періоду, відчувався гострий дефіцит необхідних товарів особистого користування. Зокрема, у 1960 – 1970-х роках

не задовольнявся попит сільського населення на тілогрійки й шаровари ватні, костюми чоловічі і жіночі, брюки чоловічі бавовняні, жакети жіночі бавовняні. Зовсім не виготовляла промисловість для села в цей період плащі брезентові і плащ-палатки, не задовольнявся попит на рибальський одяг, костюми прорезинені, чоботи рибальські, валянки, хустки, фуфайки, кальсони й панталони начесані. Весь цей одяг у сільській місцевості користувався великим попитом.

Нестача робочого спецодягу для працівників сільського господарства була доволі серйозною проблемою в післявоєнний період. Так, голова колгоспу «Завіт Ілліча» Васильківського району Запорізької області у своєму виступі відзначав, що тваринникам гостро не вистачає спецодягу й взуття, які не можливо отримати ні через споживчу кооперацію, ні через сільгосптехніку [320, арк. 126]. Так, у 1975 р. заявки кооперативних організацій на куртки ватні забезпечувалися на рівні 84 %, шаровари ватні – 65,7 %. Укоопспілка неодноразово зверталася в Держплан УРСР і Міністерство місцевої промисловості з проханням знайти можливості для додаткового розміщення виробництва ватного одягу, якого не вистачає для задоволення потреб села.

За весь повоєнний період так і не було вирішене питання забезпечення колгоспників спеціальним одягом із водо,-пило-і вогнетривким просоченням (халати, костюми, фартухи). Також колгоспи в цей час не могли отримати в достатній кількості інші товари виробничого призначення: фляги для молока, вила, граблі, совкові лопати, шпагат, мішки тощо. За один лише 1970 р. тільки замовлення на непродовольчі товари Укоопспілки були невиконані у розмірі 800 млн. крб. Зокрема, у цьому році Міністерством місцевої промисловості було недопоставлене селу металевого оцинкованого посуду 97 тонн, Міністерством промбудматеріалів цементу – 26550 тонн, Міністерством легкої промисловості трикотажних виробів – на 5,6 млн. крб. Про незадоволений попит на ці речі керівництво споживчої кооперації

неодноразово повідомляло Держплан, Міністерство торгівлі та інші галузеві міністерства, відповідальні за випуск товарів [320, арк. 8].

Відновлення й розбудова інфраструктури села як громадських споруд, так і помешкань селян було неможливим без стабільного постачання будівельних матеріалів, які також на селі в перші повоєнні десятиріччя залишалися дефіцитним товаром. Так, згідно з доповідною запискою адресованою до ЦК КПУ заступником керуючого Укоопбудторглісом (Українське республіканське об'єднання Укоопспілки з оптової торгівлі лісом, будівельними матеріалами та господарськими товарами), ринкові фонди будматеріалів, що виділялися Центроспілкою, лише частково задовольняли потреби сільського населення в індивідуальному будівництві, а колгоспів – у будівництві корівників, силосних споруд тощо [911, с. 87].

Матеріали для доповіді в ЦК КПУ засвідчують наявність перманентного дефіциту не лише товарів народного споживання, але й – товарів господарського призначення та будівельних матеріалів. Задля задоволення потреб у будівельних матеріалах була прийнята постанова уряду УРСР від 6 лютого 1965 р., відповідно до якої облвиконкоми на місцях зобов'язані виділяти не менше 10 % стінового будівельного матеріалу для місцевих потреб. Проте ситуація в цій галузі не покращувалась. Так, Криворізький цементний завод у 1971 р. повинен був відвантажити для кооперативної системи 40 тис. тонн цементу, а відвантажив лише 10 тис. тонн. Упродовж 1950-х – 1960-х років потреби в будівельних матеріалах задовольнялися в цей період на 25 – 62 % [553, арк. 5]. Проблема нестачі будівельних матеріалів залишалась актуальною і в наступні роки.

Таблиця 3.3

Стан забезпечення будівельними матеріалами кооперативної торгівлі в 1975 р [377, арк. 25].

Назви товарів	Заявка Укоопспілки	Виділено	Відсоток виконання
Цегла будівельна (млн. штук)	698	222,6	31,9

Цегла силікатна (млн. штук)	225	52,6	23,3
Цегла вогнетривка (тис. тонн)	52	10,6	20,4
Камінь бутовий (тис. м ³)	71,3	56,4	79,2
Крейда (тис. тонн)	19,7	11,0	56,0
Алебастр (тис. тонн)	6,1	3,4	56,0
Черепиця цементна (млн. штук)	7,0	5,0	72,0
Щебінь (тис. м ³)	34,7	9,6	27,7

Ситуація із продажем будівельних матеріалів для сільського населення не покращилась і в 1980-х роках. Так, на засіданні правління Укоопспілки в 1986 р. вказувалося на наявність значних перебоїв із постачанням будівельних матеріалів у торговельну мережу споживчої кооперації; перед керівництвом обласпоживспілок ставилося завдання – у кожному районі обладнати, хоча б один магазин для торгівлі будівельними матеріалами і врешті-решт задовольнити попит селян на ці товари [424, арк. 108].

Отже, перманентна відсутність будматеріалів залишалась однією із нерозв'язаних проблем побутового облаштування українського села. Голова правління Гайсинської райспоживспілки Вінницької області в листі від 27 серпня 1956 р. до Центрального Комітету партії скаржився, що через відсутність будівельних матеріалів район зриває плани щодо розвитку тваринництва. Для задоволення мінімальних потреб керівництво кооперації району змушене було направляти машини в Гомель за склом, у Київ – за шифером і в Житомир – за толлю [519, арк. 68].

Усні спогади та краєзнавчі дослідження з історії окремих сіл засвідчують гостру проблему з доступністю будівельних матеріалів. Досить часто голови колгоспів та їх заступники (члени правління) вирушали в неофіційні відрядження до Росії чи Білорусі для того, щоб, удаючись до різних сірих схем, «дістати» будівельні матеріали для потреб села. Зокрема,

заступник голови колгоспу із с. Галиця Чернігівської області протягом 1962 – 1964 років практично безвиїзно перебував у Росії, де «заготовляв» ліс і переправляв його своїм землякам вагонами на найближчу до рідного села залізничну станцію Яхнівка [777, с. 406].

Проте повсюдний дефіцит товарів у сільській місцевості виглядав ще більш очевидно несправедливим, якщо співставити кількість того чи іншого товару, що отримувала кооперативна торгівля на селі та державна в містах. Цей диспаритет засвідчився як у кількісному вимірі, так і в якісному. Зокрема, торговельні бази легкої Головтекстильзбуту (Головне управління зі збуту продукції текстильної промисловості Міністерства текстильної промисловості СРСР) переважну більшість тканин, що користувалися низьким попитом виділяв для сільської торгівлі, натомість дефіцитні тканини ситцевої групи відправляв у міську торговельну мережу. Заступник голови управління Укоопспілки М. Сай із цього приводу направив до міністра торгівлі УРСР Г. Сахновського лист із проханням збільшити для села ліміти бавовняних та шовкових тканин [132, арк. 7]. Принагідно зауважимо, що кількість сільського населення УРСР стала поступатися кількості міського лише з другої половини 1960-х років. Однак розподіл товарів культурно-побутового й спортивного призначення між міською й сільською торговельними системами за 1963 р., наведений у документах Укоопспілки, свідчив про різкий диспаритет. Так, у цьому році споживча кооперація отримала 529 тисяч рулонів туалетного паперу, тоді як державна торгівля у містах – 1080, авторучок та олівців 45 і 154 тис. наборів відповідно, чоловічих краваток 250 тис. штук і 1 млн., паперу для малювання 1200 тис. штук для села і 3200 для міста тощо [243, арк. 109].

Аналогічний диспаритет був і у сфері забезпеченні села особистим автотранспортом. Серед документації Укоопспілки, що зберігається в ЦДАВО України, є лист на ім'я секретаря ЦК КПУ О. Іващенко, у якому керівництво споживчої кооперації України висловлювало занепокоєння з приводу, що споживчій кооперації до 1962 р. зовсім не виділялося легкових

автомобілів, і лише після настійливих вимог Укоопспілки Міністерство торгівлі виділило для реалізації спеціалістам сільського господарства 2000 легкових автомобілів; і це при тому, що мешканцям міст щороку продавалось по 10 – 12 тис. автомобілів [238, арк. 144 – 145]. Ситуація з продажем автомобілів на селі згодом поліпшилася, проте, як і раніше, рівень продажу особистого автотранспорту в сільській місцевості значно відставав від міст. Так, у 1973 р. в УРСР було продано 85,2 тис. легкових автомобілів, із них у системі споживчої кооперації лише 33 тис. одиниць [342, арк. 13].

Питання про нерівномірність розподілу товарів між містом і селом знову постало в листі голови правління Укоопспілки до голови уряду УРСР В. Щербицького і в 1968 р. Згідно з цим документом керівництво споживчої кооперації вважало неправильним, коли протягом багатьох років питома вага фондів на більшість товарів культурно-побутового й господарського призначення для села при розподілі залишається на низькому рівні без врахування випереджаючих темпів росту товарообороту на селі в порівнянні з темпами росту державної торгівлі. У той час, як споживча кооперація обслуговуючи 55,8 % населення України, отримувала фонди на холодильники для села в обсязі 19,5 %, пральних машин – 30 %, телевізорів – 38,5 % [275, арк. 72]. Завершувався цей лист проханням розглянути питання про додаткове виробництво товарів на 1968 р. і проханням зобов'язати Міністерство торгівлі УРСР взяти до уваги вищезазначене звернення правління Укоопспілки про додаткове виділення для продажу сільському населенню товарів за рахунок фондів державної торгівлі [275, арк. 75].

Подібні листи функціонери Укоопспілки направляли й безпосередньо в галузеві міністерства. Так, у 1969 р. у листі на ім'я міністра місцевої промисловості Укоопспілка висувала обґрунтовані претензії щодо невиконання підприємствами згаданого міністерства заявок споживчої кооперації на постачання різноманітних товарів для села. Станом на 1972 р. заявки організацій споживчої кооперації на вовняні тканини задовольнялися лише на 14,7 %, бавовняних тканин – 45,8 %, льняних – 58 %, меблів –

62,4 %, фарфоро-фаянсового посуду – 61,4 %, пиломатеріалів – 10,9 %, цементу – 24,7 %, шиферу – 28 %, також не були виконані замовлення на багато інших товарів [328, арк. 19]. Керівництво споживчої кооперації України висувало претензії й до фірми «Мелодія», яка часто порушувала асортимент. Кількість платівок із танцювальною і естрадною музикою, що постачалась у сільську мережу не відповідала запитам споживачів. У листі до міністра хімічної промисловості УРСР за 1969 р. заступник голови правління Укоопспілки А. Репрінцев просив додатково виділити такі товари, як туш, фарби, пряжу, фотопапір, ацетон, колісну мазь тощо. У листі до міністра легкої промисловості прохання стосувалося, наприклад: сумок, рукавичок, білизни тощо [306, арк. 16 – 17]. Придбати ж товари за рахунок децентралізованих закупівель Укоопспілки за межами УРСР не вдавалося, так як у радянських республіках практично весь товар, вироблений міністерствами легкої, хімічної, місцевої та побутової промисловості, було враховано в планах у централізованому порядку.

Щоб вирішити проблему забезпечення населення товарними ресурсами, Держпланом згідно з постановою «Про розподіл товарних ресурсів по областях і торговельних організаціях Української РСР та заходи по збалансуванню грошових доходів населення і товарообороту в 1975 році», було запропоновано в якості експерименту ринкові фонди тканин, швейних, трикотажних виробів, взуття та головних уборів направити в одну із областей без виділення окремо споживчій кооперації. А безпосередній розподіл між державною й кооперативною торговельними мережами повинно було здійснювати обласне управління торгівлі. Міністерство торгівлі, Укоопспілка та відділ товарообігу Держплану УРСР повинні були надавати консультаційну та методичну допомогу обласному управлінню в здійсненні розподілу. Укоопспілка ж взагалі пропонувала усунути від розподілу товарних фондів по республіці Міністерство торгівлі й покласти цю функцію на Держплан, який на місцях через обласні планові органи повинен був

забезпечувати більш справедливий розподіл товарів між містом і селом [394, арк. 16].

Проте рівень постачання товарними ресурсами українського села, не дивлячись на будь-які зміни в плануванні, продовжував залишатися на більш низькому рівні в порівнянні із містом увесь повоєнний період. На переважну більшість товарів ринкові фонди для села були в 2-3 рази нижчими, ніж для міста. Паперових виробів у 1963 р. міським споживачам було виділено на 11 крб. 80 коп. в перерахунку на одну особу, для села – 4 крб. 82 коп. По господарчому милу вони складали 3,7 і 3,2 кг відповідно. У розрахунку на 1000 чоловік міського населення постачалося 6 холодильників, тоді як для села – 1; відповідно пральних машин – 18 і 2, телевізорів – 15 і 4 [292, арк. 11]. Дані за 1967 р. вказують на те, що ситуація не покращилася. Так, держторгівля продавала в цей час на 1 особу бавовняних і шовкових тканин на 18 крб. 10 коп., тоді як споживча кооперація – 8 крб. 07 коп. По спорттоварам це співвідношення було ще виразнішим 22 крб. 36 коп. на 7 крб. 30 коп., шкіряні вироби 26 крб. 57 коп. на 13 крб. 59 коп., галантерея 18 крб. 58 коп. на 5 крб. 36 коп. відповідно [292, арк. 11].

Не змінилася кардинально ситуація і в 1970-х – 1980-х роках. Зокрема, голова правління одного із споживчих товариств на XI з'їзді споживчої кооперації УРСР зазначав, що місто отримує в надлишку фонди цвяхів, залізних виробів, оцинкованого та емальованого посуду, імпортованих меблів, м'ясних консервів та інших товарів, котрі мешканці села в себе в крамницях ніколи не бачили [320, арк. 119]. У 1979 р. були не забезпечені в повному обсязі замовлення кооперативних організацій республіки на ряд товарів масового споживання: костюми й сорочки бавовняні, вироби із дерева, сільськогосподарський реманент, учнівсько-шкільне приладдя тощо [395, арк. 10].

Іноді працівники споживчої кооперації, щоб доставити односельцям необхідний товар ішли на порушення відомчої інструкції, купуючи його безпосередньо в міській торговельній мережі і потім реалізуючи селянам.

Так, голова правління Краснокутської райспоживспілки Харківської області скаржився, що продавець господарчого магазину для того, щоб дістати необхідну деталь для колгоспного механізатора, змушений їздити до господарчої крамниці в місто, взявши гроші із касової виручки й використовуючи свій робочий час [260, арк. 45].

Однак, зазвичай, селяни самостійно вирушали на закупи до міст для того, щоб придбати необхідні товари. Так, згідно вибіркового дослідження, проведеного ЦСУ СРСР, встановлено, що купівля сільським населенням непродовольчих товарів у міських крамницях складала 20 % у 1970 р., 38 % – у 1975 р., 40 % – у 1980 р. від загальної кількості непродовольчих товарів [767, арк. 19].

Так, як вирішити питання дискримінації села на республіканському рівні не вдавалося, посадові особи Укоопспілки звертались і вище – до керівництва загальносоюзної кооперативної організації – Центроспілки. Заступник голови правління Укоопспілки В. Чаюн у листі на ім'я заступника Центроспілки зазначав, що при розподілі фондів, особливо додаткових, Міністерство торгівлі республіки досить часто ігнорує потреби споживчої кооперації [351, арк. 16]. До того ж замовлення споживчої кооперації на більшість груп товарів легкої промисловості продовжували не задовольнятися у повній мірі. Міністерство легкої промисловості не забезпечувало потреби села в таких товарах, як взуття, тканини, трикотажні вироби, різноманітний посуд (металевий та фарфоро-фаянсовий), електропраски, м'ясорубки, ножі, столові прибори, канцприладдя та товари для школи тощо. Правління Укоопспілки у своїх неодноразових зверненнях до ЦК Компартії України просило доручити Держплану міністерствам і відомствам УРСР розглянути можливості підвідомчих виробничих підприємств по додатковому випуску товарів народного споживання і збільшенню їх поставок організаціям і підприємствам споживчої кооперації республіки [304, арк. 114].

Окремої уваги потребує аналіз торгівлі книгами на селі, що стала активно розвиватися після ухвалення відповідних рішень державно-партійними органами влади. Так, Рада Міністрів Союзу РСР та ЦК КПРС у постанові «Про заходи по подальшому розвитку радянської торгівлі» зобов'язали Центроспілку збільшити продаж книг у сільській місцевості 1955 року у два рази порівняно із 1953-м [675, с. 16]. Рішенням уряду та ЦК партійної організації УРСР від 10 лютого 1956 р. на Укоопспілку було покладено обов'язок закупити підручники для сільських шкіл у певній кількості та відповідних авторів. Ця процедура була погоджена із Міністерством освіти УРСР. Станом на 1963 р. Укоопспілка мала забезпечувати 25 тис. сільських шкіл навчальною літературою. Непоодинокими були випадки, коли установи споживчої кооперації не встигали забезпечити всі школи до початку нового навчального року [249, арк. 15]. Багато сільських жителів на початку навчального року не мали необхідних речей, щоб зібрати дітей до школи: зошитів, підручників, олівців, шкільної форми. Недоотримання шкільної літератури були настільки масовими, що правління Укоопспілки, проаналізувавши ситуацію по всій республіці за 1964 р. прийняло відповідне звернення до ідеологічного відділу ЦК КПУ. Зокрема мова йшла про необхідність впливу на видавництво «Радянська школа», щоб шкільні підручники в поточному році були надруковані якомога раніше [249, арк. 25].

Однак базовою щодо торгівлі книгами на селі була постанова Ради Міністрів СРСР 1957 р., згідно з якою споживча кооперація перейняла торгівлю всією, не тільки навчальною, літературою у сільській місцевості від Міністерства культури СРСР. Відповідно до цієї постанови споживча кооперація повинна була збільшити продаж книг у сільській місцевості, розширити мережу книжкових магазинів, насамперед спеціалізованих у районних центрах, організувати в кращих сільських магазинах книжкові відділи і книжкові полиці, залучивши до цієї справи найбільш грамотних працівників, усебічно розвивати розвозну торгівлю книгами, а також

поширювати літературу на селі через більш активне залучення книгонош із числа працівників культурно-просвітницьких закладів, сільського активу і комсомольців. Саме після цих змін у структурі апарату Укоопспілки з'явилося управління книжкової торгівлі, яке згідно із штатним розписом узяло на роботу 25 працівників, а на обласному рівні – діяли відповідні відділи [200, арк. 128].

Унаслідок цих змін, протягом 1957 – 1959 років, Укоопспілкою було збудовано 785 нових книжкових магазинів. Станом на 1 серпня 1959 р. торгівлю книгами в кооперативній системі здійснювали 1012 книжкових магазинів, передусім безпосередньо на селі – 440. У 1965 р. споживча кооперація вже мала книготоргівельну мережу з 1682 книжкових магазинів та 829 кіосків і 147 автолавок; у 1970-му – 2085 магазинів і 1208 кіосків [314, арк. 12]. Однак майже половина товарообігу друкованої продукції споживчої кооперації УРСР, тобто 47,2 %, забезпечували книжкові магазини, що розташовувались у містах і районних центрах [267, арк. 20].

Зростала також за досліджуваній період торгівля літературою як художньою, так і спеціалізованими виданнями. У 1976 р. було реалізовано літератури на 41 млн. крб. Реалізація книжкової продукції населенню відбувалася не лише через мережу спеціалізованих крамниць, а й в автокрамницях, бібліотеках, шкільних товариствах «Юні друзі книги». Однак у цілому питома вага друкованих видань у загальному товарообігу Укоопспілки залишалася незначною – 0,49 % у 1964 р [267, арк. 18].

У подальшому Укоопспілка, керуючись відповідними рішеннями керівництва країни, продовжувала розвивати і удосконалювати книжкову торгівлю на селі. Зокрема, відповідно до постанови ЦК КПУ від 12 листопада 1964 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню видавничої діяльності і усуненню недоліків у книжковій торгівлі республіки» вищевказане управління Укоопспілки вдалося до перегляду замовлень на літературу та зміцнення матеріально-технічної бази книжкової торгівлі. Відповідні зміни було внесено і в підготовку кадрів кооперативною освітою. Так, у

Вінницькому кооперативному технікумі було відкрито спеціальне відділення для підготовки інструкторів і товарознавців книготорговельної діяльності із щорічним набором у 100 осіб [267, арк. 3].

Варто зазначити, що до розповсюдження книг у сільській місцевості через відсутність спеціалізованої торговельної мережі, а також задля виконання планових показників залучалися не тільки працівники кооперації, а й «добровольці», які брали на себе відповідні зобов'язання й працювали книгоношами. Зокрема, книгоноша В. Ровенська із Лебединського району Сумської області у 1959 р. розповсюдила серед сільського населення літератури на 50 тис. крб. Книгоноша Приколотнянського сільСТ А. Кривоконенко на Харківщині продав літератури на 42 тис. крб.; книгоноша, домогосподарка Н. Аксенюк зі Сталінської області – на 100 тис. крб. Працювали у цьому напрямку у вигляді виконання відповідних «громадських доручень» і комсомольські організації. Найбільш активно в 1960-х роках через організацію соціалістичних змагань працювали в цій сфері комсомольські активісти Вінницької області, котрі щороку реалізовували літератури на понад 200 тис. крб [267, арк. 28]. У цілому ж по Україні комсомольці тільки за 1965 р. реалізували літератури майже на 2,5 млн. крб [268, арк. 5].

Хоча постачання книжковою продукцією мешканців села із року в рік зростало, усе ж у сільській місцевості не вистачало художньої літератури, особливо дитячої, і зростаючий попит на неї не задовольнявся [919, с. 123]. Так, у 1968 р. Укоопспілка замовила трьом видавництвам республіки («Дніпро», «Радянський письменник», «Молодь») художньої літератури на 76 млн. крб., а одержала лише на 2 млн. 770 тис. крб.; видавництву «Веселка» – книг на 3 млн. 700 тис. крб., а отримала – лише на 1 млн. 250 тис. Наприкінці 1960-х років у мережі споживчої кооперації загальна кількість дитячих книжок у продажу перебувала на найнижчому рівні (по одному примірнику на одну дитину, яка проживала на селі). Зокрема, у своєму виступі на XI з'їзді споживчої кооперації в 1971 р. учителька Козієвської середньої

школи Краснокутського району на Харківщині зазначала, що книги в село надходять у дуже малій кількості і немає ніякої можливості задовольнити потреби дітей, наприклад, не можна купити збірки П. Тичини, М. Рильського чи інші твори класичної літератури [320, арк. 124].

Загалом, дитячої та художньої літератури в сільські крамниці потрапляло в рази менше, ніж у міську книготорговельну мережу. Так, статистичні дані про витрати на придбання літератури Укоопспілкою та книготорговельним об'єднанням «Укркнига», що забезпечувало міську торгівлю, засвідчують перевагу міста в цій царині. Зокрема, у 1967 р. Укоопспілка завезла у свою мережу художньої літератури на 1 млн. 535 тис. крб., а «Укркнига» – 4 млн. 545 тис., дитячої – 1 млн. 42 тис. крб. та 1 млн. 967 тис. крб. відповідно. Ще більш разюча різниця простежується, якщо проаналізувати кількість примірників творів окремих, найбільш популярних у 1960 – 1970-х роках авторів художньої літератури, які постачались у сільську та міську книготорговельні мережі. Зокрема, науково-фантастичні твори А. Беляєва Укоопспілка отримала в кількості всього 2 % від накладу, твори Л. Фейхтвангера – 1,9 %, Е. Хемінгуея – 13 % тощо [320, арк. 66].

Однак не виконували своїх договірних зобов'язань з постачання літератури в сільську мережу й галузеві видавництва. Так, видавництво «Урожай» у 1963 р. виконало план поставок літератури для споживчої кооперації лише на 51 % від запланованих обсягів, у 1964 р. – 88 %, в 1965 р. – 72 %, в 1966 р. – 68 % [287, арк. 20]. Більш того, низку книг, призначених для сільської місцевості, передано не споживчій кооперації, а – Укркнизі (книготорговельній мережі в містах). Зокрема, «Довідник по заготівлях сільськогосподарської продукції» повним тиражем у 35 тис. примірників передано до міських крамниць. Туди ж пішов повний тираж, по 45 тис. примірників, підручників з підготовки кадрів механізаторів: «Трактори» та «Ремонтно-слюсарна справа» [287, арк. 58].

Вищевказані проблеми викликали справедливі нарікання з боку пайовиків, що зафіксовано в протоколах зборів уповноважених сільських споживчих товариств. Натомість книжок політико-ідеологічного спрямування в сільській торгівлі було вдосталь. Часто заявки на суспільно-політичної літератури для села набагато перевищували замовлення об'єднання Укркнига. Зокрема, брошуру «Листи до американських робітників» Укоопспілка замовила для продажу в роздріб 10 тис. примірників, а Укркнига – 6 тис., «Статут Комуністичної партії Радянського Союзу» відповідно – 105 тис. і 69,5 тис. примірників для міста відповідно [298, арк. 3].

Книготорговельні установи споживчої кооперації «просували» суспільно-політичну літературу на село через організацію різноманітних заходів, як-от: місячники, декади і дні політичної книги, під час яких здійснювалися подвірні обходи населення книгоношами, книжкові базари, читацькі конференції тощо [927, с. 130]. Так, у Луганській облспоживспілці під час місячника розповсюдження політичної книги з 1 квітня по 1 травня 1967 р., присвяченого дню народження В. Леніна, реалізовано 1720 томів передплатних видань творів В. Леніна та 500 томів Української радянської енциклопедії. У Вінницькій облспоживспілці за цей же період продано політичної літератури на 69 тис. крб., зокрема передплатних видань К. Маркса та Ф. Енгельса – 1475 примірників [287, арк. 34].

Окремим методом роботи книготорговельних організацій у цьому напрямку було комплектування й продаж індивідуальних бібліотечок політичної літератури. Клієнтами кооперативних книжкових крамниць у даному випадку стали представники партійного й радянського апарату, слухачі сітки партійної освіти, комсомольські працівники, учителі, сільська інтелігенція. Зазвичай зазначені бібліотечки комплектувалися такими працями, як: «Про ідеологічну роботу», «В.І. Ленін. Короткий біографічний нарис», «Матеріали ХХІІІ з'їзду КПУ», «Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС», «Нариси з історії Комуністичної партії України», «Основи політичних

знань», «Основи політичної економії», книжки з питань партійного будівництва тощо. Так, у 1966 р. кооперативними організаціями України було укомплектовано й реалізовано близько 73,5 тис. таких індивідуальних бібліотечок [287, арк. 36]. Звичайно, із часом наповнення таких бібліотечок змінювалось, адже з'являлися більш актуальні матеріали наступних партійних з'їздів, видання доповідей і творів Л. Брежнєва тощо.

Просуванню такої літератури в маси партійне керівництво республіки надавало великого значення. Виконання поточних планів з продажу суспільно-політичної літератури на селі контролювалося відповідними відділами райкомів партії, що керувались у своїй роботі, зокрема, такими постановами ЦК КПУ, як «Про поліпшення якості і підвищення дійовості суспільно-політичної літератури» від 28 березня 1967 р. Зрозуміло, що насичення сільської торговельної мережі подібними виданнями відбувалося за рахунок, дійсно, затребуваної художньої чи навчальної літератури [927, с. 131].

Велика кількість суспільно-політичної літератури, що потрапляла в сільську торгівлю доповнювалась іншими виданнями, які для збільшення планових показників публікували великими накладом. Так, у 1967 р. видавництво «Маяк» випустило добре ілюстровану книжку «Вилково» накладом у 13 тис. екземплярів. Із цієї кількості вилковські кооператори отримали 11 тис. примірників, які не могли розпродати протягом багатьох років. Однак у 1970 р. ця ж книга вийшла трьохтисячним тиражем і вже на молдавській мові, хоча у самому Вилково і навколо нього у радіусі 70 км не проживало жодного молдаванина. За весь рік вилковські кооператори змогли реалізувати тільки 20 примірників цього видання і то – по лотореї [314, арк. 33].

Такі принципи роботи видавництв і система забезпечення сільської книготорговельної мережі літературою, що не відповідала смакам, запитам і потребам людей призводили до наднормативних запасів літератури, позбавлятися яких кооператорам доводилося різними способами: уцінкою,

продажем по лотореї, продажем «у довісок» до якогось дійсно дефіцитного товару чи книжки, а в багатьох випадках – просто через списання на макулатуру. Для мінімізації збитків Укоопспілка виступала із пропозиціями перед ЦК КПУ запровадити порядок відповідно до якого 50 % збитків при списанні непроданої літератури мали б брати на себе й видавництва [314, арк. 50].

Серед іншого Укоопспілка пропонувала для покращення книготорговельної роботи та повноцінного забезпечення села художньою та фаховою літературою зобов'язати видавництва друкувати масовим тиражем книги цільового призначення тільки для села, а інструкторів книжкової торгівлі райспоживспілок як працівників «ідеологічного фронту» зарахувати до номенклатури райкомів [314, арк. 24].

Вказані недоліки та невиконання планових показників спричинили прийняття відповідного рішення радянсько-партійним керівництвом республіки, що втілилось у постанові ЦК КПУ від 4 вересня 1967 р. «Про серйозні недоліки в організації книжкової торгівлі в сільській місцевості республіки». Це, зі свого боку, змусило правління Укоопспілки вдатися до низки адміністративних заходів: створення в усіх облспоживспілках госпрозрахункових книжково-асортиментних контор, а в райспоживспілках, що мали розгалужену книготорговельну мережу – книготорговельних об'єднань [287, арк. 53].

Нерегулярно сільське населення отримувало літературу передплатою за системою «Книга – поштою». Зокрема, відповідно до постанови ЦК КПУ від 14 березня 1968 р. видавництво «Радянська школа» цього ж року розпочало видання серії із 48-ми книжок «Бібліотечки вчителя історії та суспільствознавства». Книготорговельні працівники споживчої кооперації провели значну роботу з передплати, охопивши майже всіх учителів історії та суспільствознавства у сільській місцевості. Проте передплатники обіцяних книг не одержували. За три роки після проведення передплатної кампанії вийшло тільки 6 книжок із запланованої серії [314, арк. 48].

Слід відмітити також, що проблема понаднормативних запасів у сільській торговельній мережі стосувалась і інших груп товарів. Переважно це були одяг і взуття застарілих фасонів та низької якості, що довгий час не знаходили збуту. Зазначене явище було за досліджуваний період однією з головних проблем сільської торгівлі, що негативно позначилося на балансових показниках і засвідчувало існування однієї із головних диспропорцій планової, командно-адміністративної економіки, в якій виробництво було спрямоване на виконання валових планових показників, а не на задоволення потреб споживачів через поліпшення якості та покращення асортименту.

Це так само сприяло накопиченню наднормативних залишків товарів. Зокрема, Кролевецька райспоживспілка на Сумщині, незважаючи на затовареність колошами, накупила їх на 1 млн. крб. і направила в сільмаги. Ці колоші потім були повернуті на базу райспоживспілки. Установи Хмельівської райспоживспілки Кіровоградщини відповідно до перевірки інспектором планово-торговельного відділу ЦК не займались питанням просування товарів у сільську місцевість, не вивчали попит, що призвело до накопичення понаднормативних запасів на суму 8 млн. 220 тис. крб. За свідченням Станіславського обкому, бази споживчої кооперації області були просто завалені парфумерією: на міжрайбазі через неправильне планування було завезено парфумерії на 3 млн. крб [515, арк. 87].

Таблиця 3.4

Наднормативні запаси товарів легкої промисловості по Укоопспілці за 1972 р [333, арк. 43].

Назва товару	Загальна вартість
Бавовняні тканини	10,4 млн. крб.
Одяг і білизна	10,1 млн.крб.
Трикотаж	25 млн. крб.
Панчішно-шкарпеткові вироби	19 млн. крб.

В окремих облспоживспілках показник наднормативних товарних запасів був перевищений на 60-100 %. У результаті доводилося списувати й уціняти велику кількість неходових товарів. Таким чином, 1949 р. по системі Укоопспілки було уцінено товарів на 100 млн. крб. Станом на 1 січня 1972 р. загальна вартість наднормативних запасів товарів досягла 463 млн. крб. У зв'язку із цим керівництво Укоопспілки просило Раду Міністрів СРСР виділити 100 млн. крб. для разової уцінки наднормативних запасів в кооперативній системі [519, арк. 199]. Також Укоопспілка щорічно збільшувала власний фонд уцінки, за рахунок якого вдавалося реалізовувати частину неходових і залежаних товарів. Досить часто продавці на місцях для ліквідації наднормативних залишків товарів користувалися практикою продажу «у довісок», нав'язуючи покупцям не потрібний їм товар при купівлі дефіциту.

Незважаючи на доволі низький рівень планування в кооперативній торговельній системі, усе-таки однією із головних причин наднормативних запасів товарних фондів сільської кооперації була надзвичайна «ригідність» промисловості, що виробляла товари широкого споживання для населення. Смаки й потреби споживачів із плином часу змінювалися швидше, ніж промисловість спроможна була в силу різних причин перебудувати виробництво. Особливо, ця тенденція стосувалась легкої промисловості. Зокрема, в 1960-х – 1970-х роках тільки на 50-70 % забезпечувалися замовлення споживчої кооперації на жіночі жакети, чоловічі сорочки, сукні жіночі й дитячі, шкарпетки чоловічі, байкові ковдри, взуття дитяче, чобітки жіночі модельні тощо.

Загалом, по цій групі товарів система споживчої кооперації недоотримала товарів за 1974 р. на 200 млн. крб. Разом із тим, у цей період промисловість продовжувала випускати товари, які в торгівлі були в достатній кількості: зимові пальта масового пошиття із темних тканин, костюми хлопчачі із тонкого сукна, пальта і куртки чоловічі із штучної шкіри тощо [353, арк. 78]. Як результат, темпи росту запасів неходових

промислових товарів у системі споживчої кооперації почали значно випереджати темпи їх продажу. Характерно, що практика збувати «у довісок» була притаманна багатьом розподільчим базам, де окремі споживчі товариства чи райспоживспілки отримували товари. Працівники бази фактично нав'язували кооператорам «неходовий» товар, якщо ті хотіли отримати потрібну їм продукцію. Зокрема, Прилуцька універсальна база відвантажила у Козелецький район як відповідь на заявку райспоживспілки на кілька ящиків скла ще й гардинну сітку «у довісок» [68, арк. 53]. Продавці ж крамниць позбавлялися цього товару так само через продаж «у довісок» сільським споживчачам.

Такий метод торгівлі, судячи з архівних джерел, досить часто використовувався у сільській торговельній мережі. В окремих випадках, керівники організаційних підрозділів споживчої кооперації змушені були реагувати й адміністративними методами припиняли подібну практику. Зокрема, після публікації в журналі «Перець» сатиричного фельєтону, де описувався випадок продажу сукні у довісок із намистом, що здорожувало таке придбання майже удвічі, продавчиню цієї крамниці спеціальною постановою Чернігівської облспоживспілки вирішено було звільнити [108, арк. 22].

Сільська торгівля отримувала неходові і низькоякісні товари практично з усіх підприємств і фабрик різних галузей промисловості. Так, протягом семирічки (1959 – 1965 роки) Укоопспілка мала претензії до якості і асортименту вироблених товарів Криворізької, Мукачівської, Кіровоградської швейних фабрик, Дніпропетровського й Харківського взуттєвого об'єднань, Хустської взуттєвої фабрики, Кременчуцької трикотажної фабрики, Донецької текстильно-трикотажної фабрики, Львівського мотозаводу, Баранівського фарфоро-фаянсового заводу, Артемівського склозаводу та ряду інших підприємств.

Особливі нарікання викликала якість меблів. Так, за 1964 р. по системі Укоопспілки було забраковано й понижено в сортності меблів на 1 млн.

48 тис. крб. Дуже низької якості випускали вироби меблеві фабрики Чорноморського, Подільського та Львівського раднаргоспів. Задля виправлення ситуації, згідно з рішенням Центроспівки, на оптових базах із 1968 р. було створено штат товарознавців-бракерів кількістю 283 особи, на підставі висновків яких накладалися штрафні санкції на недобросовісних постачальників. Так, 1971 р. за порушення асортименту і поставку товарів культурно-побутового й господарського призначення Укоопспівкою було накладено штрафних санкцій на більш ніж 2 млн. крб, наступного року вже 2,5 млн. крб., а 1974-го – 6,1 млн [328, арк. 30; 333, арк. 128]. За 1973 р. системою споживчої кооперації через порушення сортності і якості товару постачальникам повернуто 23 % швейних виробів та 21 % трикотажу і це при тому, що процедурі бракеражу було піддано лише 14 % поставлених товарів. Відтак велика частина неякісної продукції осідала в запасах. Незважаючи на роботу Укоопспівки з посилення контролю за якістю товарів, проблема наднормативних залишків була актуальною і в подальші роки. Зокрема, 1978 р. кооперативними організаціями республіки на уцінку неходових і залежаних товарів було витрачено 34,4 млн. крб., а в першому півріччі 1979-го – більше 40 млн. крб. [394, арк. 15].

Проблема із якістю товарів промислового призначення для села залишалась актуальною і в останні роки досліджуваного періоду. У 1980-і роки взуття та одяг низької якості та непривабливого вигляду продовжували постачатись у сільську мережу. Часто траплялися низької якості холодильники, машини, телевізори та інші технічно складні товари. Зокрема, продавець Пирятинського коопунівермагу Л. Сотнікова на зборах Ради Укоопспівки у 1986 р. зазначала, що із 150 телевізорів «Янтарь» Дніпропетровського заводу 30 телевізорів відразу довелося капітально ремонтувати [422, арк. 39].

Таким чином, проблема низької якості та дефіциту промислових та культурно-побутових товарів на селі була актуальною впродовж усього досліджуваного періоду. Так, у доповідні записці за 1986 р. за підписом

очільника Укоопспілки С. Литвиненка на ім'я Я. Погребняка «Про стан забезпечення сільського населення товарами легкої промисловості» зазначалось, що потреби на такі товари, як взуття, одяг масового попиту і крам для дітей – не задовольняються. Виконуючи валові показники, промисловість щорічно скорочувала випуск потрібних для населення товарів, що збільшувало розрив між попитом і пропозицією. Недостатньо вироблялось товарів молодіжного асортименту. Їх питома вага серед швейних виробів цього періоду складала 11,6 %, трикотажу – 5,5 %, шкіряного взуття – 7,9 % при потребі не менше 25 %. Багато нарікань викликала відсутність зручного і недорогого одягу для мешканців села похилого віку [542, арк. 7 - 9].

Купівельна спроможність селян, об'єктивно, перебувала на нижчому рівні, ніж у містян, однак постійно зростаючий рівень оплати праці в сільській місцевості за останні два десятиліття існування СРСР не знаходив свого застосування у вигляді придбаних товарів і користуванні послугами побутового, господарського та культурного призначення. Отже, сільська кооперативна торгівля протягом досліджуваного періоду отримувала товари промислового і культурно-побутового призначення в обсягах, що не відповідали потребам споживачів і часто низької якості. Розподіл товарних фондів між двома торговельними системами (державною і кооперативною) плановими і виконавчими органами влади відбувався без врахування реального співвідношення до кількості населення міста та села, їх купівельної спроможності.

3.3. Місце споживчої кооперації в розвитку громадського харчування на селі

У перші повоєнні роки громадське харчування споживчої кооперації як і вся система Укоопспілки переживала період відновлення. Мережа закладів була порівняно невеликою, а раціон страв у них був надзвичайно бідним.

Крім того, керівництво Укоопспілки та уряду приділяло в ці роки більше уваги відновленню та налагодженню роботи торговельної мережі та заготівельного апарату. Заклади громадського харчування, тим більше в сільській місцевості, не були в даний момент на порядку денному. Цього періоду основна увага держави була сконцентрована на плановому розподілі продуктів (в основному хліба) на основі карткової системи, серед міських жителів, а також серед «привілейованих» верств населення на селі.

Варто відмітити, що відновлення мережі закладів громадського харчування в містах і промислових центрах відбувалося значно швидше, ніж у сільській місцевості. Так, згідно із даними держторгінспекції, яка здійснила перевірку споживчої кооперації у грудні 1944 р., по системі споживчої кооперації на тільки-но звільненій від німців території УРСР нараховувалось всього 33 їдальні. Питома вага кількості сільських установ громадського харчування в загальній кількості зменшилась із 32 % у 1940 р. до 23 % у 1945-му, а питома вага їх товарообігу зменшилась із 15 % до 12,8 %, в той час як питома вага міського сектору галузі за цей же період зросла від 85 до 87,2 % [737, с. 81]. Загалом, станом на I квартал 1947 р. довоєнна мережа громадського харчування споживчої кооперації була відновлена на 64,4 % тоді, як по місту – на 73,2 % [513, арк. 49]. Продовольчі картки, як елемент планового розподілу продуктів і основний засіб виживання людей цього періоду, отримували, в основному, мешканці міст. Станом на 1 вересня 1946 р. на пайковому забезпеченні перебували 13632,9 тис. осіб. Це були мешканці міст і промислових центрів, сільської ж місцевості – робітники і службовці. І коли 1946 р. в Україні розпочався справжній голод, який в офіційних документах тих часів називався продовольчими труднощами, викликаними посухою, пайкове забезпечення задля економії ресурсів було скорочено якраз за рахунок осіб, що мешкали в сільській місцевості. Тоді з карткового забезпечення було знято 3 634 500 осіб, із них в сільській місцевості – 2 892 100. Так, на селі за картками могли отримувати хліб лише 700 тис. осіб [790, с. 356]. Окрім того, відповідно до постанови Ради

Міністрів СРСР від 12 квітня 1947 р. на споживчу кооперацію покладалося завдання постачати продовольчими товарами керівництво МТС та радгоспів. Проте цього ж року споживча кооперація взялася за організацію їдалень у місцевостях, що найбільше постраждали від посухи. Таким чином було організовано 4036 їдалень, де так-сяк харчувалися колгоспники, що працювали на польових станах [513, арк. 29].

Проте ці заходи, звичайно, не могли покращити ситуацію із харчуванням мешканців села. На 1 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 074 314 дистрофіків, з яких 77,1 % були сільськими жителями. Переважно це були непрацездатні, люди похилого віку, члени сімей мобілізованих або загиблих на війні [790, с. 358]. Зрозуміло, що найбільша кількість померлих за часів голоду 1946 – 1947 років були мешканцями села (сфера відповідальності споживчої кооперації).

Власне кажучи, беручи до уваги ставлення влади до сільських мешканців і стають зрозумілими статистичні дані про більш швидкі темпи відбудови й розвитку громадського харчування, що адміністративно підпорядковувалось Міністерству торгівлі в містах на противагу до аналогічних установ, що перебували в підпорядкуванні Укоопспілки й розташовувалися переважно в сільській місцевості. Після прийняття постанови уряду СРСР від 9 листопада 1946 р. «Про розгортання кооперативної торгівлі в містах та селах продуктами і промисловими товарами і про збільшення виробництва продуктів та товарів широкого вжитку кооперативними підприємствами» зростання чисельності установ громадського харчування Укоопспілки відбувалося за рахунок відкриття відповідних закладів, зокрема, у містах і промислових селищах. Так, 1946 р. споживчій кооперації було дозволено відкривати так звані «комерційні чайні». Особливістю роботи цих підприємств було те, що продукція, яку вони реалізовували, закуповувалася у сільського населення за ринковими цінами. Уже у IV кварталі 1946 р. частка цих закладів у загальному

товарообігу установ громадського харчування Укоопспілки склала 80 % [944, с. 686].

У заготівлі продуктів для комерційних чайних непоодинокими стали зловживання, коли ціна заготовлюваних продуктів була вищою за середньоринкову в даній місцевості. Окрім того, під час виконання цієї постанови, споживча кооперація повинна була відкривати переробні підприємства для виробництва м'ясних і молочних виробів.

Відповідно до змісту архівних документів якість харчів в їдальнях перших повоєнних років була досить низькою. Не вистачало найнеобхіднішого обладнання: посуду, меблів. Матеріально-технічна база, в цілому, в громадському харчуванні споживчої кооперації України на середину 1950-х років залишалася на незадовільному рівні. За кількістю ресторанів та їдалень довоєнний рівень так і не був досягнутий, натомість зросла кількість чайних [173, арк. 6]. Проте в загальному товарообігу громадського харчування все ще переважала готова продукція (ковбаси, алкогольні та безалкогольні напої, хлібобулочні вироби), а не приготовані гарячі страви.

Основні причини, що гальмували подальший розвиток громадського харчування на селі, аналізуючи зміст аналітичної записки Укоопспілки за 1954 р., було виокремлено такі:

- Нестача необхідної кількості персоналу.
- Перевага ручної праці в ресторанах і їдальнях (звідси низька рентабельність).
- Неправильна оплата праці поварів. Оплата, що існувала того часу, залежала не від виду приготовлених страв, а від загального товарообігу підприємства. Найбільш дешеві страви (овочеві та виготовлені із борошна) були найбільш трудомісткими і низькомеханізованими.
- Відсутність необхідного устаткування та пристосованих приміщень.

- Низька кваліфікація поварського персоналу [172, арк. 51].

Із часом ситуація в громадському харчуванні споживчої кооперації поліпшилась, однак це були кількісні зрушення, а не зростання якісних показників цієї галузі. Окрім того, в силу об'єктивних причин, основна кількість закладів громадського харчування зосереджувалася в райцентрах або ж у найближчих до них сільських населених пунктах. Так, в Дунаєвецькому районі на Хмельниччині у 1971 р. тільки 4 із 26 закладів громадського харчування розташовувалися на відстані більшій, ніж 30 км від райцентру [320, арк. 20].

Організаційно роботою громадського харчування споживчої кооперації України за досліджуваній період керувало управління громадського харчування Укоопспілки, яке було самостійним підрозділом і підпорядковувалось правлінню Укоопспілки. Управління складалось із 2 відділів: організації та економіки і технологічного відділу. Однією із найбільш перспективних форм розвитку громадського харчування на селі, починаючи із 1960-х років, були визнані комбінати громадського харчування як виробничо-торгові об'єднання. До складу комбінатів входили магазини кулінарії, цехи з випуску напівфабрикатів, кондвиробів, морозива, а також підсобні господарства з відгодівлі свиней, птиці та теплиці і парники. Станом на 1975 р. у системі нараховувалося 505 комбінатів, у яких було зосереджено 39,3 % торговельної мережі, 51,5 % виробництва власної продукції, 51 % товарообігу та 64,5 % загального прибутку [334, арк. 98].

Саме така форма організації роботи, на думку керівництва споживчої кооперації УРСР, повинна була сприяти зростанню ефективності виробництва, впровадженню нових технологій, більш ефективному використанню ресурсів, транспорту та робочої сили. У рамках таких об'єднань з'явилася можливість згрупувати підприємства, удосконалити систему постачання, підвищити ефективність контролю, а головне – змінити стиль керівництва виробничими процесами, коли воно стає конкретним і цілеспрямованим.

Такі підприємства мали вищий рівень рентабельності, ніж установи громадського харчування при сільських споживчих товариствах (2,3 % проти 1,5 – 1,7 %). З метою удосконалення організаційної структури управління громадських харчування в системі Укоопспілки були організовані також 248 районних виробничо-торговельних об'єднань (станом на 1977 р. їх уже було 261). На базі районних об'єднань у Тернопільській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Чернівецькій облспоживспілках створено обласні об'єднання громадського харчування. 1974 року в цих об'єднаннях було зосереджено 78 % підприємств громадського харчування, де вироблялося 82 % продукції власного виробництва Укоопспілки [357, арк. 129].

Більшість облспоживспілок мали 10 – 20 таких комбінатів. У райспоживспілках на базі діючих комбінатів громадського харчування створювались об'єднання громадського харчування, яким підпорядковувались усі комбінати й підприємства галузі конкретного району. Так, у Кіровоградській спілці споживчих товариств 1971 р. уже створено 9 районних об'єднань, у Житомирській – 15, Кримській і Донецькій – по 7 [334, арк. 88]. На базі комбінатів громадського харчування Укоопспілки було організовано 95 заготівельних цехів з виробництва м'ясних напівфабрикатів, які постачали їх на більш дрібні підприємства громадського харчування. Ці заготівельні підприємства забезпечували м'ясними й рибними напівфабрикатами 640 закладів громадського харчування на 31000 посадкових місць, проте в масштабах республіки цього було явно недостатньо.

Незабезпеченість більшості населених пунктів проточною водою, газом, каналізацією та стабільним джерелом електроенергії стали основними перешкодами для відкриття стаціонарних закладів громадського харчування на селі. Тому керівництво Укоопспілки надавало перевагу відкриттю таких установ як кафетерії при універмагах та магазинах чи відділів кулінарії та продажу напівфабрикатів у продмагах. Саме цей напрямок визначився магістральним, судячи зі змісту документів про діяльність відділу

громадського харчування Укоопспілки. Зокрема, 1974 р. у системі Укоопспілки нараховувалось уже 651 магазин кулінарії, 258 кафетеріїв при універмагах, а також 651 продовольчий магазин, що здійснював торгівлю продуктами на підприємствах громадського харчування [357, арк. 128].

Саме тому виробництву напівфабрикатів, які можна було продавати безпосередньо населенню, або забезпечувати заклади громадського харчування, де не було відповідних санітарних умов для приготування повноцінних страв, приділялась особлива увага. Ця сфера діяльності громадського харчування також сприяла зменшенню трудових витрат, підвищенню продуктивності праці, зменшенню видатків на транспорт. Цікаво, що саме таку економічну політику сповідують сучасні мережі фаст-фуду.

Загалом, рівень переробки продовольчої продукції для потреб громадського харчування протягом повоєнного періоду поступово зростав. Збільшувалася переробка риби, овочів, картоплі, борошна, молочних продуктів тощо. Станом на 1976 р. у системі Укоопспілки нараховувалося 253 цехи з виробництва напівфабрикатів (у наступні роки їх кількість постійно збільшувалася). Це одночасно призводило до зниження питомої частки продажу горілки та інших алкогольних виробів у загальному товарообігу громадського харчування із 15,5 % 1970 р. до 6,7 % 1976 р [378, арк. 17]. Так, Львівською облспоживспілкою організовано 30 таких цехів, що забезпечували 610 підприємств громадського харчування своєю продукцією. Наприклад, Яворівській цех напівфабрикатів переробляв щомісячно до 15 тонн м'яса і м'ясопродуктів, Бродський цех – відповідно 10 – 12 тонн м'ясопродуктів. Ці цехи виготовляли напівфабрикати із м'яса в широкому асортименті до 15 найменувань, а також переробляли рибу (котлетна маса, фарш) і постачали свою продукцією в основному до шкільних їдалень. 1977 року у Львівській облспоживспілці відкрито ще 10 цехів напівфабрикатів. Зазвичай, ці цехи здійснювали первинну обробку продукції. Так, у Бучацькій райспоживспілці Тернопільської області був організований

цех обробки картоплі й риби (здійснювалася чистка цих продуктів). Потім за задалегідь складеними графіками чищена картопля й риба доставлялись на всі підприємства громадського харчування району [392, арк. 10]. Переважно, виробництво напівфабрикатів забезпечувало потреби профтехучилищ та шкіл, оскільки в цих установах було обмаль поварів, що не дозволяло повною мірою виконувати трудові процеси.

Зазвичай, економічні показники громадського харчування споживчої кооперації УРСР протягом усього періоду мали переважно тенденцію до зростання. У цьому аспекті дана галузь споживчої кооперації України навіть випереджала аналогічні в інших республіках СРСР. Так, за період 1959 – 1966 років середньорічні темпи росту громадського харчування по Центроспілці склали 6,4 %, Росспоживспілці – 4 %, Білкоопспілці – 6,7 %, тоді як Укоопспілка забезпечила 8,7 % середньорічного зростання кооперативного громадського харчування. Такі показники пояснювалися більш активним упровадженням в Україні новітніх на той час технологій у громадському харчуванні, а саме: відкриття нових видів установ (вареничні, пельменні тощо), активне використання виставок-продажів кулінарних і кондитерських виробів, виробництво напівфабрикатів кулінарних і кондитерських виробів і переведення майже всіх установ громадського харчування на роботу саме з ними [275, арк. 33].

Згодом установи громадського харчування споживчої кооперації почали впроваджувати харчування в їдальнях по абонементу, продаж комплексних обідів за скороченим меню, збільшувати охоплення харчуванням учнів загальноосвітніх шкіл та інших навчальних закладів в сільській місцевості. 1968 р. додатково було відкрито 1400 їдалень і роздаткових пунктів при навчальних закладах [921, арк.48].

У громадському харчуванні Укоопспілки станом на 1975 р. працювало 106,5 тис. осіб, зокрема працівників виробництва 51,4 тис. осіб. Підготовка кадрів здійснювалася через низку навчальних закладів, випускники яких за направленнями влаштовувалися на роботу в різноманітні підприємства

громадського харчування споживчої кооперації, кількість котрих постійно зростала. Динаміку зростання кількості установ громадського харчування споживчої кооперації УРСР узагальнено демонструє такий графік.

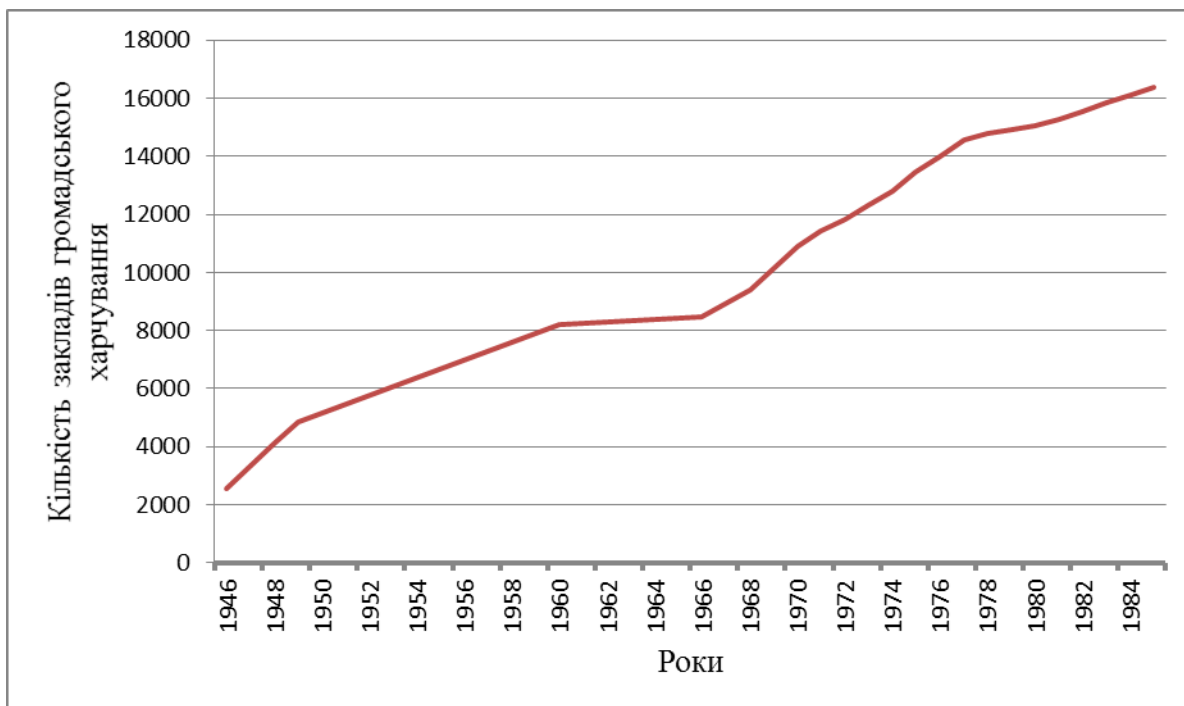

Рис. 3.1 Динаміка чисельності закладів громадського харчування Укоопспілки [Складено автором за: 140, арк. 10; 148, арк. 15; 151, арк. 15; 209, арк. 27; 305, арк. 15 зв.; 312, арк. 11]

За допомогою даного графіка можемо простежити тенденцію зростання кількості стаціонарних закладів громадського харчування за досліджуваний період. Однак ці дані відображають лише стаціонарні заклади, що мали власну кухню. Разом із рештою установ, без власного приготування страв, як-от: закусочні, буфети тощо, кількість закладів громадського харчування Укоопспілки станом на 1985 р. досягла 21653 підприємств [789, с. 330].

За досліджуваний період мережа установ громадського харчування споживчої кооперації складалась із чотирьох основних типів підприємств, котрі відрізнялись як асортиментом страв, так і кількісним співвідношенням [Див. додаток Б.4]. Ресторани – на 80 – 100 посадкових місць, що розташовувалися переважно в найбільш економічно розвинутих райцентрах

та жвавих автомобільних трасах; чайні – на 50 – 80 посадкових місць, що розмішувались у райцентрах та великих селах; їдальні розташовані переважно при колгоспах, радгоспах та навчальних закладах та закусочні і буфети на 10 – 20 посадкових місць, що не мали можливості готувати гарячі страви.

Проте, незважаючи на зростання мережі стаціонарних закладів громадського харчування споживчої кооперації, в окремі роки спостерігалось недовиконання планових показників товарообігу. Так, 1971 р. план було не виконано на 7,2 млн. крб. за рахунок відставання обсягів торгівлі в регіонах, де громадське харчування було найпоширенішим (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Південь України (Одеська, Херсонська, Миколаївська, Крим). Через несприятливу епідемічну ситуацію санстанція позакривала значну кількість установ громадського харчування цього періоду. Відтак туристи, які були основними клієнтами цих установ у весняно-літній період, не забезпечили звичний рівень виторгу.

Отже, слід зауважити, що значна частина потужностей громадського харчування споживчої кооперації на селі була спрямована не на потреби місцевих мешканців, а на задоволення потреб тих, хто відпочивав у туристичних регіонах [334, арк. 9].

Політика Укоопспілки щодо розвитку громадського харчування на селі часто корегувалась, базуючись на змісті постанов уряду і ЦК КПУ, що стосувалися різноманітних аспектів аграрного виробництва. Так, у ході виконання постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 7 квітня 1967 р. «Про заходи по зміцненню економіки відстаючих колгоспів гірських і поліських районів УРСР» правління споживчої кооперації України звітувало перед центральним комітетом про організацію власної мережі в цих регіонах. Наприклад, у інформації за 1970 р. зазначалося, що за 1967 – 1970 роки у Волинській області нараховувалося 76 відстаючих колгоспів. За зазначені роки на території цих колгоспів додатково відкрито 17 підприємств

громадського харчування, на Закарпатті – 67, Рівненській – 6, Сумській – 7, Чернівецькій – 2 [537, арк. 8 – 11].

В 1960-х роках у громадському харчуванні Укоопспілки з'явився новий напрямок – це будівництво кафе та ресторанів на автомобільних трасах міжнародного та республіканського значення. Такі заклади орієнтувались на туристів, зокрема іноземних. Так, у листі до управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР від 15 січня 1976 р. перераховувались заходи, які вживала споживча кооперація з обслуговування іноземних туристів в установах громадського харчування, а саме: на поживлених автомобільних трасах були побудовані спеціалізовані ресторани комплекси, в яких відповідно до постанови правління Укоопспілки, а також спільного наказу правління Укоопспілки та управління з іноземного туризму при уряді УРСР була проведена певна робота з покращення обслуговування. Це були ресторани комплекси на трасах: Хмельник-Шепетівка, Київ-Одеса, Київ-Москва та ін. Ці заклади мали краще обладнання, меблі, проточну, зокрема й гарячу воду, посилений санітарний контроль. Із поварами і офіціантами були проведені спеціалізовані семінари щодо обслуговування іноземних туристів, а також технології приготування страв іноземної кухні [378, арк. 1]. Окрім того, робота щодо розвитку матеріально-технічної бази громадського харчування на трасах проводилася не тільки за рахунок відкриття стаціонарних закладів, але й за рахунок встановлення павільйонів, збірно-розбірних кафе, що виготовлялися на заводах Укоопспілки.

Особливо поживилась робота громадського харчування споживчої кооперації у переддень проведення Олімпіади 1980 р. Так, правління Центроспілки ухвалило спеціальну постанову «Про підготовку підприємств громадського харчування і торгівлі до роботи в період проведення Олімпійських ігор 1980 року», у якій зобов'язувало Укоопспілку розробити на місцях конкретні заходи з будівництва, реконструкції та ремонту підприємств громадського харчування, розташованих на трасах, якими будуть пересуватись іноземні туристи. Керівництво споживчої кооперації

України розглянуло заплановані заходи за кожною областю і постановою від 13 грудня 1977 р. затвердило на 1977 – 1980 роки завдання з реконструкції та будівництва 273 підприємств торгівлі і громадського харчування. Так, Чернігівською облспоживспілкою на відрізку траси Київ – Москва в с. Кіпті збудовано магазин «Господарчі товари» та шашлична. У Рівненській облспоживспілці на трасі Київ – Львів звели двоповерховий комплекс (ресторан, кафе, пивний бар). Низка підприємств громадського харчування були збудовані у Вінницькій, Житомирській, Закарпатській, Кримській, Черкаській, Чернівецькій облспоживспілках. Правлінням Укоопспілки для організації підготовки підприємств громадського харчування для обслуговування учасників і гостей олімпіади створена комісія, котра регулярно розглядала питання підготовки установ громадського харчування й торгівлі. Окрім того, керівництво Укоопспілки розробило й надало Міністерству торгівлі УРСР і постачальникам додатковий перелік технологічного обладнання товарів і продуктів необхідних для підготовки до олімпіади [392, арк. 18 – 20].

Окремою сферою діяльності споживчої кооперації на селі було забезпечення шкіл харчуванням. У перші повоєнні десятиліття споживча кооперації не забезпечувала стабільне функціонування системи шкільних їдалень на селі. Так, перевірка стану обслуговування шкіл та інших навчальних закладів південних областей України, здійснена держторгінспекцією на початку 1955 р., засвідчила доволі плачевний стан у галузі харчування учнів шкіл. Наприклад, по Херсону і 4 районах області 1955 р. намічалось відкрити 82 шкільні їдальні і 25 буфетів, фактично ж було введено в експлуатацію лише 5 їдалень і 48 буфетів. Голови райспоживспілок пояснювали невиконання планових показників відсутністю в районі продуктів. Діючі ж їдальні в перевірених областях були розташовані, переважно, у непристосованих приміщеннях. Так, у Цюрупінському районі для 5 шкільних їдалень приміщення були виділені, але не відремонтовані. У 6-ти школах цього району були шкільні інтернати, які мали плити й посуд,

проте їжа готувалась із продуктів учнів і вчителями інтернату, а часто й самими учнями. Аналогічні недоліки мали місце в Миколаївській та інших південних областях.

У більшості шкільних їдалень регіону асортимент страв був вкрай обмеженим. У 131-му перевіреному закладі Запорізької області при наявності сировини вінегрети та інші салати не готувалися. Сортовий хліб і булочки виробили, а також кулінарія були в шкільних їдальнях та буфетах час від часу. Так, у Криму із 92 перевірених буфетів асортиментний мінімум не дотримувався у 28 закладах. Окрім того, перевірка виявила кричущі факти продажу алкогольних напоїв. У Запорізькій області зафіксовано 4 таких порушення, у Миколаївській – 6. Зокрема, при школі № 5 Жовтневого сільського споживчого товариства Миколаївської області у продажу була горілка «Померанцева» і алкогольний напій «Медок» [553, арк. 5 – 6]. За даними цієї перевірки досить поширеною стала практика зловживань у закладах громадського харчування при освітніх установах. Із 36 шкільних їдалень і буфетів Херсонщини факти обдурювання покупців були встановлені у 30 % закладів. За результатами цієї перевірки накладалися стягнення на 75 осіб, знято із роботи – 5, оштрафовано 24 особи [553, арк. 7].

Загалом, у доповідній записці за результатами цієї перевірки направленої до ЦК КПУ зазначалося, що харчування в освітніх установах усе ще залишається незадовільним, а контроль за роботою установ громадського харчування здійснюється погано.

Загалом же по Україні споживча кооперація за даними 1972 р. забезпечувала харчуванням 14,6 тис. середніх і 8-річних шкіл. Але гарячим харчуванням були охоплені далеко не всі сільські школи. Зокрема, на Харківщині гарячими стравами у 1961/1962 навчальному році було забезпечено тільки 3337 із 18090 середніх і восьмирічних шкіл. Так, у Закарпатській, Львівській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій, Харківській областях гарячим харчуванням забезпечено 66 – 82 % шкіл. По

системі Укоопспілки гарячим харчуванням на середину 1970-х років було охоплено 86 % шкіл [553, арк. 74].

Однією з головних причин відсутності гарячого харчування у частині сільських шкіл були як відсутність водогонів, так і пристосованих для приготування страв приміщень. У 1963 р. на робочих нарадах керівництва Укоопспілки обговорювалася пропозиція зобов'язати Держбуд (Державний комітет Ради Міністрів УРСР з будівництва) спільно із Міністерством освіти розробити типовий проект їдалень для сільських шкіл і передбачити у держбюджеті для цього необхідні асигнування [239, арк. 73].

Значну частину видатків щодо функціонування шкільних їдалень брали на себе колгоспи й радгоспи, які виділяли або безкоштовно, або за цінами планової собівартості вироблену ними сільськогосподарську продукцію. Станом на 1972 р. у 468 середніх школах сільської місцевості не було організовано гарячого харчування. Ситуація кардинально не змінилась і 1978 р., коли учні 495 сільських шкіл змушені були харчуватися в найближчих їдальнях. Усього у цьому році споживча кооперація мала при сільських середніх навчальних закладах 7413 їдалень, 1370 буфетів та 361 роздатковий пункт. Тоді, як на балансі Міністерства освіти, було 4616 їдалень [392, арк. 12].

Для того щоб упорядкувати ціноутворення та забезпечити стабільність цін, Укоопспілкою було розроблено прейскурант на страви й вироби шкільних їдалень і буфетів. Це дало можливість відмовитися від поточної калькуляції й уникнути порушень у ціноутворенні при шкільних їдальнях. З 1 вересня 1975 р. прейскурант було введено в дію при всіх школах республіки.

Фактично, споживча кооперація України виконувала важливу соціальну функцію, забезпечуючи харчуванням заклади освіти сільської місцевості, причому значною мірою – собі в збиток. Варто зазначити, що в структурі громадського харчування Укоопспілки шкільні їдальні займали одне із чільних місць. Так, в окремих областях за кількістю посадкових місць

у структурі громадського харчування шкільні їдальні й буфети склали більшу половину: Чернігівська – 56,8 %, Івано-Франківська – 55,1 %, Житомирська – 52,1 %, Дніпропетровська 50,8 %, Львівська – 50,3 %. І це при тому, що питома вага товарообігу шкільних їдалень була порівняно низькою: Чернігівська – 12,7 %, Івано-Франківська – 15,6 %, Житомирська – 13,7 %, Дніпропетровська 16,1 %, Львівська – 13 % [378, арк. 37].

Саме тому незначний товарообіг у шкільних їдальнях, низькі націнки на кінцеву продукцію, але велика кількість посадкових місць, відповідно великі витрати на зарплату персоналу, транспорт, паливо тощо призводили до збиткової діяльності громадського харчування тих кооперативних організацій, котрі в своїй структурі товарообігу мали значну частку шкільного харчування [897, с. 51].

Однак, не дивлячись на всі недоліки, стан харчування школярів сільської місцевості перебував на постійному контролі державних та партійних органів влади. Так, правління Укоопспілки разом із Міністерством торгівлі та Міністерством просвіти в спільному листі від 28 червня 1976 р. зобов'язало торговельні організації а органи освіти вжити заходів до подальшого покращення харчування учнів загальноосвітніх шкіл, переведення шкільних їдалень на реалізацію сніданків та обідів за абонементами і ряд інших конкретних заходів з підготовки харчоблоків при школах до нового навчального року [377, арк. 19].

У 1976 – 1978 роках у загальноосвітніх школах, що обслуговувалися споживчою кооперацією, було передбачено розширення мережі їдалень на 44,4 тис. посадкових місць. Фактично ж за ці 2 роки відкрито їдалень на 67 тис. місць. Починаючи із середини 1970-их років, контролюючі органи споживчої кооперації спільно з місцевими контролюючими органами народної освіти проводили щорічну перевірку стану готовності шкільних їдалень та буфетів до нового навчального року та їх паспортизацію за стандартною процедурою. У ході цих перевірок встановлювалася придатність приміщень до експлуатації, наявність необхідного обладнання,

каналізації, гарячої води. За результатами перевірок складались акти, у яких зазначалися недоліки й терміни їх усунення.

Виносились на розгляд й окремі постанови Укоопспілки, що були присвячені саме проблемі шкільного харчування. Так, 12 вересня 1987 р. була оприлюднена постанова правління Укоопспілки «Про серйозні недоліки в організації громадського харчування в школах, профтехучилищах і забезпечення продуктами харчування дитячих та інших закритих установ». На засіданні правління Укоопспілки від 5 грудня 1987 р. ретельно розглядався хід виконання цієї постанови. Голови правлінь окремих облспоживспілок наголошували на основних проблемах галузі і шляхах їх вирішення. Так, керівник Донецької облспоживспілки зауважив, що найбільшою проблемою були обважування й недовкладення. Інші керівники обласних спілок наголошували на перебоях із постачанням продуктів харчування, які виділялися їдальням за нарядами облвиконкомів. Усе ще не вистачало технологічного обладнання, посуду, миючих засобів тощо. Актуальною залишалася проблема забезпечення їдалень проточною водою [424, арк. 26 – 32].

Також споживча кооперація забезпечувала харчуванням і навчальні заклади професійно-технічної освіти, які розташовувалися в сільській місцевості. В УРСР на початок 1970-х років нараховувалось 888 професійно-технічних училищ. Споживча ж кооперація станом на 1974 р. обслуговувала 108 середніх спеціальних навчальних закладів із контингентом у 60,9 тис. осіб. По системі державної торгівлі харчування учнів здійснювалось 644 підприємствами на 71,2 тис. місць, а споживчої кооперації – 239 підприємствами на 28 тис. місць. Державні органи влади адміністративно спрямовували зусилля споживчої кооперації на розширення харчування учнів середніх спеціальних закладів. Так, уряд УРСР постановою від 28 вересня 1976 р. № 463 і від 22 жовтня 1977 р. № 489, а також постановами комісії по торгівлі, побутового обслуговування і комунального господарства Ради національностей Верховної Ради СРСР від 30 липня 1978 р. зобов'язували

споживчу кооперацію здійснювати необхідні заходи щодо покращення організації харчування учнів середніх спеціальних навчальних закладів, розширення мережі їдалень, покращення якості й асортименту страв. Ці постанови дали певний результат. До 1978 р. кількість згаданих навчальних закладів, які обслуговувала споживча кооперація збільшилася до 114 із контингентом учнів у 71 тис. осіб [392, арк. 52].

В окремих установах організація харчування учнів здійснювалась на досить високому рівні. Так, у Кіровоградському кооперативному технікумі їдальня на 180 місць обладнана найновішим на той час технологічним обладнанням. Харчування здійснювалось на пільговій основі за рахунок спецфонду. Також добре було організоване харчування в Запорізькому кооперативному технікумі, де, окрім їдальні, було відкрито магазин кулінарії, а в гуртожитку ще й буфет [392, арк. 53]. Повсюди були укладені угоди між керівництвом навчальних закладів і підприємствами громадського харчування.

Разом із тим, в організації харчування учнів профтехучилищ були й суттєві вади. У 1974 р. в 29-ти навчальних закладах були відсутні їдальні взагалі. У їдальнях окремих профтехучилищ навантаження на одне посадкове місце перевищувало норматив. У деяких профтехучилищах виробничі приміщення їдалень не відповідали санітарно-технічним вимогам, відсутніми були необхідна кількість цехів. У низці їдалень приміщення перебували в аварійному стані.

Окремо слід згадати про харчування в дошкільних навчальних закладах. Централізованої системи дошкільної освіти на селі за досліджуваний період не було. Значною мірою турбота про дозвілля й харчування дітей дошкільного віку покладалась на місцеві органи влади та суб'єкти господарської діяльності, першочергово колгоспів і радгоспів. Так, директор Чалбаської МТС на Херсонщині в 1956 р. у своєму письмовому зверненні до ЦК КПУ просив допомоги у подоланні бюрократичних перешкод і скаржився на відмову Скадовської райспоживспілки

забезпечувати харчуванням дитсадок, відкритий при МТС, мотивуючи це тим, що він діє не законних підставах [521, арк. 111].

У сфері обслуговування споживчої кооперації республіки знаходились і виробничі підприємства (переважно агропромислового комплексу). Станом на 1972 р. Укоопспілка обслуговувала 781 промислове підприємство, де працювало 955 установ громадського харчування. 1975 року кількість виробничих підприємств, які в галузі громадського харчування обслуговувала споживча кооперація зростає до 1365 [366, арк. 38]. За оперативними даними на 1977 р. на промислових підприємствах агросектору функціонувало більше 1200 їдалень на 70 тис. місць. Сюди входили як переробні підприємства агропромислового комплексу, так і – транспорту, зв'язку, будівництва тощо. Більшість закладів громадського харчування споживчої кооперації на виробництві розташовувалися на підприємствах, підпорядкованих Міністерству харчової промисловості. Так, у їдальні Городищенського цукрового заводу, котра була обладнана всім необхідним технологічним устаткуванням, щодня готувалося 360 комплексних обідів. Стан і планові показники введення в дію їдалень, що обслуговувалися споживчою кооперацією в розрізі міністерств засвідчують дані нижчезазначеної таблиці.

Таблиця 3.5

Виконання плану відкриття їдалень споживчої кооперації при підприємствах різних міністерств та організацій за 1977 р [392, арк. 40].

Установи	Плановий показник	Фактично виконано
Мінлегпром УРСР	1315	810
Мінхарчпром УРСР	1580	1620
Мінмісцепром УРСР	820	500
Укрміжколгоспбуд	1400	1470
Укрсільгосптехніка	1800	1850
Інші	715	250
Усього	8750	6509

Таким чином, як ми бачимо, зростання мережі установ громадського харчування на виробничих підприємствах агросектору відставало від запланованих показників.

Проте в багатьох їдальнях промислових підприємств у сільській місцевості впроваджувалися прогресивні на той час методи обслуговування (комплексні обіди, продаж абонементів тощо). Уживалися заходи щодо розширення підсобних господарств при їдальнях підприємств. При Костопільському деревообробному комбінаті було збудовано 2 теплиці на 1600 м², що дозволило урізноманітнити меню ранніми овочами та зеленню. Біля прохідних підприємств, що обслуговувалися споживчою кооперацією на середину 1970-х років функціонувало близько 50 магазинів кулінарії. Проте були й недоліки. Зокрема, у низці їдалень приміщення не відповідали санітарно-гігієнічним нормам, були відсутні підсобні приміщення, проточна вода. Такі недоліки при перевірці були виявлені на Дубов'язівському, Мезенському, Тростянецькому деревообробних комбінатах, заводі «Електропобутприлад» Сумської області та інші [357, арк. 102].

Окремим напрямком обслуговування споживчою кооперацією трудівників сільського господарства були виїзди на поле, ферми, тракторні стани тощо. Фактично, колгоспи й радгоспи разом із кооператорами повинні були забезпечити харчування селян безпосередньо в місцях праці (у полі, на фермі тощо). Організаційно це було доволі не простим завданням, особливо в найбільш напружені періоди весняно-польових робіт та жнив. Згадувана вище перевірка громадського харчування навесні 1955 р. засвідчила значну кількість негараздів у цій галузі громадського харчування на селі. Відповідно до результатів цієї перевірки, що засновувалися на широкому колі проаналізованих об'єктів (держторгінспекції вдалося проревізувати 60 райспоживспілок південних областей України), виявилось, що багато керівників райспоживспілок підійшли до харчування працівників сільського господарства згідно з висновком «вкрай несерйозно» [553, арк. 38]. Розвізна й розносна торгівля на польових станах була організована незадовільно. Так,

у Херсонській облспоживспілці на день перевірки працювало лише 2 автолавки і 194 розвозки замість передбачених планом 346 одиниць. Тракторні бригади Чаплінської МТС до перевірки жодного разу не обслуговувалися кооперативною торгівлею. Аналогічне становище і в інших перевірених облспоживспілках: Кримській, Миколаївській, Хмельницькій і Кіровоградській. Лише окремі райони серйозно поставилися до організації харчування працівників колгоспів. Так, у Попаснянській райспоживспілці Ворошиловградської області було організовано 9 розвозок і 45 розносок. У перші дні сезону продано товарів на 21 тис. крб. (тютюн, мило, олівці, блокноти, кондитерські вироби, хлібобулочні вироби, безалкогольні напої, політична й художня література) [553, арк. 38]. Виходячи із цього, правління Укоопспілки двічі, 19 квітня і 21 квітня 1955 р., приймало постанови, у котрих зазначалися недоліки з торговельного обслуговування працівників села.

Однак наступна перевірка, що була проведена вже влітку 1955 р. у період жнив, знов засвідчила незадовільний стан організації селян під час польових робіт [553, арк. 63]. Так, зовсім не була організована розносна і розвізна мережа в Жовтневому, Ланковському, Голобородьківському і Халтуринському радгоспробкоопах Полтавщини. Із 28 МТС і радгоспів Херсонщини незадовільне обслуговування було зафіксоване в 21-му. Так, робкооп радгоспа ім.Чкалова зовсім не організував обслуговування в полі. Так само вчинили робкоопи радгоспів ім. Фрунзе, Комінтерна та ін.

Облспоживспілки, як і раніше, мало займалися перевіркою стану обслуговування на місцях, а деякі райспоживспілки, користуючись цим, неправдиво подавали інформацію наверх. Зокрема, в інформації Базалійської райспоживспілки вказано, що в сезон 1955 р. працювало 10 розвозок і 35 розносок. Виявилося, що насправді – 5 і 10 відповідно. Окрім того, зазначалося, що завмаг із с. Попівці Хабалюк «на папері» зробив виторг від виїздів у поле на 9,5 тис. крб., а виявилося, що він у поле взагалі не виїжджав. До того ж ця перевірка виявила незадовільний стан

функціонування стаціонарних пунктів харчування. У 6 робкоопах із 5 районів виявлено, що їдальні розміщувалися в непристосованих приміщеннях. При наявності продуктів тут готувався дуже обмежений асортимент страв, допускалося розбазарювання продуктів. Так, у їдальні № 1 Лютянського споживчого товариства на Закарпатті повар Петрунь М.І. упродовж 7 днів готував лише суп макаронний та макарони і зовсім не готував м'ясних овочевих, молочних страв, хоча продукти для цього в нього були. У деяких їдальнях через розкрадання страви готувались із заниженою калорійністю. Так, у їдальнях при Таращанській і Кошеватській МТС лабораторний аналіз показав, що калорійність страв була занижена на 26 % [553, арк. 65].

У подальшому робота Укоопспілки із забезпечення харчування селян під час польових робіт усе більш набуває ознак системності. Для цієї мети в кожній установі розроблялися графіки виїздів в поле, узгоджувався асортимент продукції, що вивозилася. Зазвичай це були: пиріжки, булочки, кондитерські вироби, бутерброди, варені яйця, перші страви в термосах, фрукти, мінеральні води, тютюнові вироби. Приблизна вартість обіду з трьох страв в 1970 – 1980-х роках складала 40 – 45 коп [392, арк. 11]. У 1971 р. трудівників села обслуговувало 3052 підприємства громадського харчування споживчої кооперації. Особливо добре таке обслуговування було налагоджене в Житомирській, Черкаській, Вінницькій областях. У 1974 р. для цієї роботи було залучено понад 3200 підприємств громадського харчування споживчої кооперації, якими за рік здійснено близько 35 тис. виїздів у поле. 1978 року кількість виїздів зросла до 85 тис. на рік [356, арк. 115]. Окрім тваринницьких ферм, польових станів і бригад споживча кооперація республіки у 1975 р. обслуговувала 541 хлібоприймальний пункт, де працювало 287 їдалень, 411 буфетів, а також 344 бурякоприймальних пунктів, де працювало 240 їдалень і 212 буфетів [366, арк. 45]. Зокрема 130 підприємств громадського харчування Дніпропетровської облспоживспілки під час жнив здійснили більш ніж 23 тис. виїздів. Для цього було використано 410 термосів, 7 похідних кухонь, 27 мотоциклів, 18 автомашин.

Проте не всі виробничі підприємства в сільській місцевості були забезпечені громадським харчуванням із боку системи споживчої кооперації. Так, радгоспи як державні підприємства обслуговувалися переважно власним громадським харчуванням. Станом на 1973 р. в Україні нараховувалось 1621 радгосп, у яких функціонувало 2559 установ громадського харчування на 88,1 тис. місць. Споживча ж кооперація мала в радгоспах лише 346 їдалень на 5461 місце. В 1971-1973 роках Укоопспількою була надана допомога Міністерству радгоспів УРСР щодо виділення 1600 комплектів меблів і 100 холодильних камер [357, арк. 42]. Надавала споживча кооперація допомогу і в підготовці кулінарів і кондитерів для самодіяльних радгоспних їдалень.

Зазвичай, по системі споживчої кооперації у 1974 р. на 1000 осіб припадало 30 посадкових місць в установах громадського харчування. Проте ця мережа була розташована нерівномірно. Так, у Закарпатській облспоживспільці – 51 місце, Івано-Франківській – 42, Чернівецькій – 38, у той же час у Ворошиловградській – 20, Кримській – 22, Херсонській – 24 місця [357, арк. 16].

Це свідчить про те, що навіть в умовах планової економіки рівномірний розвиток забезпечувати не вдавалося. Кращих результатів вдавалося досягти там, де керівництво відповідально ставилося до виконання намічених завдань. Так, у ряді регіонів України, де керівництво облспоживспілок приділяло цій сфері увагу, якісні й кількісні показники були на досить високому рівні (Хмельницька, Тернопільська, Івано-Франківська області), в інших – ця галузь не дотягувала до необхідних планових показників. Так, стан розвитку системи громадського харчування в сільській місцевості Запорізької області став предметом окремої постанови уряду від 26 березня 1974 р., де вказувалося на гостру нестачу установ громадського харчування в колгоспах, радгоспах і школах області, антисанітарні умови приготування їжі у діючих установах та регулярне невикористання державних коштів на безкоштовне харчування учнів [366, арк. 95].

Різниця в рівні розвитку громадського харчування на селі була помітною не тільки на обласному рівні, а й – на районному. Так, у Хмельницькій області питома вага власної продукції в товарообігу громадського харчування у 1978 р. під впливом ряду факторів у деяких райспоживспілках була вище середнього по області і досягала: у Городоцькому районі – 62,9 %, Дунаєвецькому – 64,3 %, Кам'янець-Подільському – 63,2 %. У той час як у Полонському й Шепетівському районах лише 49,7 – 49,9 % [392, арк. 27].

В усіх постановах і рішеннях, що стосувалися громадського харчування, наголошувалося на необхідності підвищення якості харчування й культури обслуговування. Велике значення в цьому аспекті в системі споживчої кооперації відігравали «кулінарні ради». У лютому 1977 р. із метою розширення асортименту страв із овочів і впровадження їх у меню підприємств громадського харчування на базі Козелецької райспоживспілки Чернігівської області була проведена республіканська кулінарна рада Укоопспілки. На розгляд було представлено 230 страв із овочів, що були рекомендовані для впровадження в усі облспоживспілки. Загалом, за цей рік було проведено по системі 470 кулінарних рад і 478 технологічних конференцій. Також на місцях були проведені обласні кулінарні ради, присвячені цьому питанню. Окрім того, на підприємствах громадського харчування були організовані 380 шкіл кулінарної майстерності, де досвідчені майстри-кухарі та майстри-кулінари передавали свій досвід молодому поколінню [392, арк. 13].

Окремим напрямком у діяльності громадського харчування споживчої кооперації, починаючи з 1970-х років, був розвиток дієтичного харчування. Правлінням Укоопспілки була прийнята спеціальна постанова «Про покращення організації дієтичного харчування в підприємствах громадського харчування споживчої кооперації», у рамках якої передбачалося значне розширення посадкових місць для дієтичного харчування. У 1976 р. були

вперше організовані республіканські курси з підготовки кухарів-дієтологів, де за два роки було підготовлено 220 чоловік.

Широкий спектр спеціалістів (кондитерів, кухарів, кулінарів, офіціантів) для громадського харчування забезпечувала освітня мережа Укоопспілки, а саме: кооперативний інститут у м. Полтава і 4 технікуми (Київ, Черкаси, Запоріжжя, Львів), що готували фахівців із середньою та вищою освітою. Підготовка кадрів масових професій для громадського харчування проходила через 22 кулінарних училища, 380 шкіл кулінарної майстерності і 74 школи-підприємства. Усіма цими формами навчання щорічно готувалося більш ніж 6 тис. кваліфікованих працівників громадського харчування [392, арк. 14]. Також, щорічно задля підвищення кваліфікації поварів, кулінарів та офіціантів відбувались обласні та республіканські семінари й конкурси.

Керівництво споживчої кооперації цілеспрямовано впроваджувало звичний для радянської системи спосіб підвищення продуктивності праці як соціалістичне змагання. Зазвичай, початок і проведення соціалістичних змагань офіційно подавались як ініціатива знизу, хоча насправді це була серія, спланованих і організованих керівництвом заходів щодо стимулювання підвищення ефективності праці [20, арк. 2].

Функціонування сектору громадського харчування на селі проходило при наявності великої кількості проблем, серед яких, як одну з основних, слід назвати недостатнє забезпечення системи спеціалізованим устаткуванням та посудом. Так, заявки споживчої кооперації Держпланом УРСР не враховувалися. У 1974 р. заявки на фарфоро-фаянсовий посуд у розмірі 3630 тис. крб. виконані були лише на 1080 тис.; ванни посудомийні – із 8000 тис. крб. виконані всього на 900 тис.; на стелажі виробничі – із 1300 тис. виконані лише на 150 тис. тощо [357, арк. 45]. Ще більш яскраво ця закономірність прослідковується, при порівнянні цих показників із рівнем забезпечення установ громадського харчування міст, що були підпорядковані Міністерству торгівлі. Так, рівень товарообігу громадського харчування споживчої

кооперації в загальному товарообігу громадського харчування в республіці склав 32,9 % тоді як фондів посуду для системи споживчої кооперації було виділено в розмірі 21,7 %. У листі до Держплану УРСР від керівництва Укоопспілки зазначалось із цього приводу: «Такий підхід до розподілу фондів негативно відбивається на забезпеченні посудом підприємств громадського харчування й викликає справедливі нарікання сільського населення» [366, арк. 7]. Завершувався згаданий документ проханням встановити справедливі нормативи розподілу фондів необхідного устаткування для підприємств громадського харчування села в порівнянні із містом.

Не вистачало галузі громадського харчування споживчої кооперації й автомобільного транспорту. Усе зростаючі обсяги виробництва кулінарної продукції, напівфабрикатів викликали необхідність у збільшенні автопарку. Документи свідчать, що керівництво Укоопспілки весь досліджуваний період постійно наголошувало на необхідності додаткового виділення автотранспорту як для торгівлі, так і для галузі громадського харчування. Зокрема, у 1975 р. правління Укоопспілки звернулося з проханням, як виняток, дозволити використати для потреб громадського харчування із ринкових фондів 500 автомашин «Волинець» та 1000 мотоциклів МТ-9. Вартість машин і мотоциклів планувалось перекрити за рахунок залучення в товарообіг додатково вироблених товарів на власних підприємствах у порядку децентралізованих закупівель [366, арк. 6]. В 1976 р. голова правління Укоопспілки Ф. Колесник у своєму виступі на пленумі ЦК КПУ заявив про необхідність залучення автотранспорту колгоспів і радгоспів для забезпечення функціонування закладів громадського харчування на селі [378, арк. 25].

Досить напруженою була ситуація із виділенням установам громадського харчування Укоопспілки необхідних продуктів харчування (м'яса, молока, яєць). Зокрема, при річній потребі в 73,4 тис. тонн м'яса для контингентів, що обслуговуються споживчою кооперацією у 1975 р.,

виділялось усього 40 – 42 тис. тонн [378, арк. 17]. Це спонукало розвивати власну відгодівлю свиней та інші підсобні господарства. Так, при підприємствах громадського харчування станом на 1977 р. було 729 свиновідгодівельних пунктів, де на відгодівлі перебувало 77 тис. голів свиней, від яких отримано приросту у 2,5 тонн м'яса. Наприклад, у Покровському об'єднанні громадського харчування Дніпропетровської облспоживспілки 1977 року був організований свиновідгодівельний пункт. Упродовж року тут поставлено на відгодівлю 285 голів свиней.

Годували тварин переважно харчовими відходами. В Іршавському районі на Закарпатті при кожному ресторані були земельні ділянки, на котрих вирощувалася рання зелень та овочі. За рахунок харчових відходів відгодовувалися свині, вівці, птиця. Щорічно в підсобних господарствах регіону на відгодівлі перебувало більше 1200 голів свиней і близько 20 тис. штук птиці. У Тячівському комбінаті громадського харчування було підсобне господарство площею 5 га. На цій території розміщувалася теплиця і фруктовий сад, а також пункт для відгодівлі свиней. Відгодівля відбувалася, в основному, за рахунок збирання харчових відходів із ресторанів і їдалень, хлібозаводу, сироварного цеху. Усе це дало можливість реалізувати по району додатково 480 центнерів м'яса. У цьому ж комбінаті, у межах підсобного господарства, вирощувались овочі, зелень, цибуля, салат, редис. Із вирощеного населенню продавалося ранніх овочів і зелені щороку на суму близько 4500 крб [392, арк. 6].

Окрім організації підсобних господарств, працівниками громадського харчування проводилася заготівля картоплі, овочів і фруктів на міжсезонний період. У 1977 р. комбінатами та об'єднаннями заготовлено на зимове зберігання більше 150 тис. тонн овочевої продукції, наприклад: картоплі – 85, 4 тис. тонн, законсервовано за народною рецептурою 1140 тонн щавлю, кропу, компотів, грибів [392, арк. 8].

Досить серйозною перешкодою в розвитку громадського харчування став порівняно низький рівень автоматизації й механізації виробництва.

Щорічно не виконувалися заявки Укоопспілки на постачання різноманітного устаткування для громадського харчування.

Таблиця 3.6

Забезпечення виробничим обладнанням підприємств громадського харчування споживчої кооперації у 1975 р [366, арк. 8].

Тип обладнання	Заявка	Фактично поставлено
Вибивальні машини	410	45
Тістомісильні машини	365	103
Борошнопросіювачі	50	–
Тісторозкатувальні машини	150	7

Нестача необхідного обладнання на підприємствах громадського харчування призводила до того, що більшість складних технологічних процесів з просіювання борошна, замісу і розкатування тіста відбувалися вручну. Не поліпшилась ситуація і 1978 р. із забезпечення громадського харчування виробничим обладнанням. Зокрема, вибивальних машин було отримано лише 16 при потребі в 530, тістомісильних машин лише 111 при потребі у 400, картоплеочищувачів 190 при 365 необхідних, універсальних приводів 420 при потребі в 1015 тощо [392, арк. 47].

Перевірка громадського харчування споживчої кооперації України, здійснена Центроспілкою у 1974 р., констатувала, загалом, виконання всіх планових показників. Так, були виконані плани з введення в експлуатацію підприємств громадського харчування, з підготовки кадрів масових професій (повари, кондитери, кулінари), план з роздрібного товарообігу (101,4 %). При цьому фактична рентабельність склала 2,16 % тоді, як в 1972 р. – 2,07 % [357, арк. 45; 322, арк. 28]. Проте в розрізі чотирьох попередніх років планові показники виявились недовиконаними. Незважаючи на те, що приріст мережі установ виявився за цей період навіть більшим ніж заплановані показники (збудовано установ громадського харчування на 55,2 тис. місць при п'ятирічному плані в 33,7 тис. місць), виконання плану з роздрібного товарообігу громадського харчування склало 98,9 %, з виробництва продукції власного виробництва – 98,7 % [366, арк. 167].

Перевірка стану організаторської роботи за 1971 – 1974 роках в управлінні громадського харчування Укоопспілки здійснена ревізорами Центроспілки в 1975 р. виявила ряд недоліків, що вплинули на невиконання п'ятирічного плану, а саме:

- Значне скорочення продажу міцних спиртних напоїв.
- Складна епідеміологічна ситуація в південних областях України (Донецька, Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська області), у зв'язку із чим відбулося закриття великої кількості підприємств громадського харчування (за 4 роки було закрито закладів як із власними кухнями, так і без них на 48,7 тис. посадкових місць).
- Нестача обладнання для виробництва кондитерської продукції.
- Значна плинність керівних кадрів обласних управлінь громадського харчування споживчої кооперації (56 %). Так, у Чернігівській облспоживспілці із 28 директорів комбінатів громадського харчування протягом 1 року працювало 9 осіб, від 1 року до 5 – 12 осіб, більше 5 років – усього 7 осіб.
- Незадовільний стан забезпечення транспортом об'єднань громадського харчування [366, арк. 173].

Також за цей період спостерігалось відставання щодо випуску продукції власного виробництва. Доречно було б згадати про перевірку в Херсонській області, де були встановлені випадки, коли магазини кулінарії замість продукції власного виробництва продавали борошно, крупи, цукор, масло, сир тощо. Давалися ознаки відсутності необхідної кількості автотранспорту, недоотримання фарфоро-фаянсового посуду, серветок, засобів дезінфекції та низки продуктів для кулінарії та кондитерських виробів (роздзинки, мак, горіхи, желатин). Окрім того, об'єднаннями не

завжди в достатній кількості виділяли для їдалень освітніх установ і промислових підприємств необхідну кількість фондowego м'яса.

Вищезазначені недоліки, які стримували розвиток громадського харчування на селі, не були новиною для керівництва республіки. Голови правлінь Укоопспілки, зокрема Ф. Колесник, неодноразово доповідали про них на засіданні уряду УРСР та пленумах ЦК КПУ [378, арк. 45 – 49]. Проте забезпеченість установ громадського харчування необхідним устаткуванням і продуктами продовжувала залишатися на низькому рівні.

Не оминули кооперативні заклади громадського харчування явища притаманні всій радянській торгівлі. Перевірки закладів громадського харчування, що проводилися різними інстанціями, досить часто фіксували випадки порушень технологічного процесу та калькуляції страв, які можна було інтерпретувати як зловживання. Наприклад, при перевірці в Чернігівській облспоживспілці були встановлені факти завищення нормативних цін в установах громадського харчування, неправильне списання солі і спецій, заміна одного виду продуктів іншим, більш дешевшими, із метою отримання «лівих» заробітків. Так, в їдальні № 1 Носівського району салат із свіжої капусти відпускався із рибними консервами «Ставрида в томаті», а калькуляція складалась на більш дорогу «Сайру». Результати перевірки деяких установ громадського харчування Хмельницької області у 1959 р. також засвідчили значні відхилення від санітарно-гігієнічних норм і порушення фінансового характеру. Так, підлога буфету Голоскорського сільСТ була вкрита купами недоїдків і сміттям, горілка й вино продавалися на розлив без використання мензур, «на око», а все м'ясо й сало, більше 50 кг, не мало жодних рахунків-фактур [40 арк. 255].

Проте на початку 1970-х років усе ж стали відчутні якісні зміни в структурі товарообігу громадського харчування, збільшилася реалізація страв із овочів, молока, молокопродуктів, борошняних виробів, безалкогольних і фірмових напоїв і знизилась реалізація горілки і лікеро-горілчаних виробів, питома вага яких зменшилася з 15,6 % у 1963 р. до 7,9 %

у 1973 р [357, арк. 115]. Таким чином, критична залежність від продажу алкогольних виробів у громадському харчуванні, загалом у середині 1970-х років, була практично подолана. Однак питома вага горілки та лікеро-горілчанних виробів у товаробізі невеликих сільських чайних та буфетів ще продовжувала залишатись досить значною.

Активізувалася робота споживчої кооперації України з поширення громадського харчування в сільській місцевості після прийняття постанови Ради Міністрів УРСР № 155 від 25 березня 1974 р. «Про стан виконання завдань дев'ятої п'ятирічки по розвитку громадського харчування в сільській місцевості». Кооперативні установи республіки, виконуючи цю постанову, провели певну роботу з розвитку і поліпшення громадського харчування. За три з половиною роки дев'ятої п'ятирічки мережа підприємств громадського харчування збільшилася на 117 тис. місць. За рахунок нового будівництва відкрито 43,2 тис. місць. Приріст місць в основному відбувався за рахунок відкриття їдалень при загальноосвітніх школах, промислових підприємствах, технікумах та профтехучилищах. Оновлення ж сітки відбувалося за рахунок будівництва 2-3-поверхових комбінатів громадського харчування, в яких, як правило, розташовані ресторани, їдальні та магазини кулінарії. Такі установи в 1970-х роках уже функціонували в Хмельницькій облспоживспілці, в містах: Дунаївці, Славута, Красилів. Львівській – Кам'янка-Бузька, Сокаль, Яворів. Рівненській – Корець, Червоноармійськ, Костопіль, а також у Вінницькій, Дніпропетровській Кіровоградській тощо. Усього в сільській місцевості станом на 1975 р. працювало більше 320 таких комбінатів. За чотири роки дев'ятої п'ятирічки виробництво власної продукції збільшилось проти 1970 року на 133 % при запланованих директивами XXIV з'їзду КПРС – 138,6 % [357, арк. 144].

Саме виробництву власної продукції і, бажано із власної сировини, підприємства громадського харчування приділяли особливу увагу, намагаючись зменшити у структурі товарообігу продаж закупної продукції. Тому важливе значення приділялося виробництву кулінарних і

кондитерських виробів, напівфабрикатів, іншій продукції. У 1977 р. установами громадського харчування вироблено й реалізовано вказаних видів виробів на 295 млн. крб. Частка власної продукції в загальному товарообігу складала в 1977 р. 52 % [392, арк. 6].

Однак, незважаючи на кількісне зростання закладів громадського харчування системи споживчої кооперації та допомогу колгоспів (зусиллями останніх тільки протягом 1976 – 1977 років було побудовано і введено в експлуатацію 71 підприємство громадського харчування), цих спільних зусиль явно не вистачало для розбудови повноцінної системи громадського харчування на селі.

Загалом, заклади громадського харчування споживчої кооперації обслуговували переважно мешканців невеликих містечок, райцентрів, великих сіл. Фактично в половині колгоспних садиб наприкінці досліджуваного періоду були відсутні їдальні. Так, 1973 р. товарообіг громадського харчування споживчої кооперації лише на 45, 6 % покривався установами сільської місцевості [475, арк. 35]. Тому значна частина сільських мешканців була позбавлена цих послуг. Ще більш виразно низький рівень громадського харчування в сільській місцевості простежується при аналізі товарообігу на тлі міських показників.

Таблиця 3.7

Динаміка товарообігу громадського харчування в селах та містах УРСР за період 1945 – 1989 років [598, с. 534; 601, с. 101]

	Роки					
	1945	1955	1965	1980	1985	1989
Місто (млн. крб.)	358,1	867	1678,6	3877	4467	5106
Село (млн. крб.)	52,7	207,5	281,6	549	614	726
Разом	410,8	1074,5	1960,2	4426	5081	5832

Як вищезазначені абсолютні показники, так і темпи зростання товарообігу громадського харчування в містах випереджали аналогічні

показники сільської місцевості. Подібну тенденцію демонструють й абсолютні показники кількості установ громадського харчування в містах та сільській місцевості [Див. додаток Б.3].

Проблематичність даної ситуації розуміли і представники владної верхівки. Зокрема, у 1984 р. у своїй промові на з'їзді споживчої кооперації УРСР член Політбюро КПУ Я. Погребняк зазначив, що в галузі громадського харчування кооператорам слід зробити поворот у бік села. Критикував зацикленість споживчої кооперації в цій царині на великих селах, вказував на необхідність вирішувати це питання спільними зусиллями колгоспів, радгоспів і споживчої кооперації за сприяння обласних і районних виконкомів [413, арк. 122].

Однак установи громадського харчування хоча і стали невід'ємним атрибутом соціального-побутової інфраструктури більшості великих та середніх сільських населених пунктів, кардинально не змінили традиційних звичок мешканців села. Як зазначає сучасний український дослідник В. Швидкий, сільська община, що відзначалася більш регламентованими поведінковими правилами та жорсткими моральними канонами, негативно сприймала регулярне відвідування таких закладів. Адже серед аксіом сімейного життя було повсякденне харчування вдома, де жінка повинна була забезпечити повноцінне харчування всій сім'ї. Коли ж хтось наважувався з якихось причин харчуватися в ресторані чи міській їдальні (винятком вважалися лише їдальні на підприємствах), то вони відразу ставали об'єктом пересуду з боку членів общини, відчували нерозуміння свого вчинку, зазнавали інколи публічного засудження [971, с. 100].

3.4. Кооперативні форми побутового обслуговування селян України

Побутове обслуговування сільського населення України було за досліджуваний період другорядною сферою діяльності споживчої кооперації. Так, у довідці про Укоопспілку, наданій Міжнародному бюро праці (м. Женева, Швейцарія) 1956 р., цей вид діяльності споживчої кооперації не вказаний взагалі [180, арк. 3]. Цього періоду не було єдиного державного органу чи господарської організації, що опікувалися б побутовим обслуговуванням сільського населення. Ним на селі, окрім споживчої кооперації, займалися також колгоспи та радгоспи, установи промислової кооперації та радянські органи влади (виконкоми Рад). Через це координація окремих організацій у межах республіки щодо цієї галузі була практично відсутня.

Звичайно ж, у перші повоєнні роки побутове обслуговування на селі було фактично відсутнє. Зусилля владних органів були спрямовані, першочергово, на відновлення соціальної інфраструктури міст і промислових центрів. А на селі – організації заготівель та аграрного виробництва. Так, згідно згадуваної вже постанови Ради Міністрів та ЦК КПРС від 9 листопада 1946 р. поряд із розгортанням торгівлі сільськогосподарською продукцією Укоопспілка відкрила також певну кількість закладів побутового обслуговування в містах. Зокрема, 1947 р. кооператори планували відкрити 1400 підприємств побутового обслуговування населення. Із них у містах – 740 (майстерень ремонту взуття – 215, ремонту одягу – 175, ремонту побутових металевих виробів – 155, перукарень – 225) [146, арк. 4].

Організаційно діяльність споживчої кооперації в галузі промислового виробництва й побутового обслуговування населення на регіональному рівні (облспоживспілки та райспоживспілки) була об'єднана в промислово-побутові комбінати. Ці організації об'єднували всі виробничі й побутові

підприємства, що входили до складу райспоживспілки, за винятком підприємств з переробки плодів і овочів, заготівлі живсировини, виготовлення тари та дрібних підприємств, що знаходились в віддалених населених пунктах. Промислово-побутові комбінати в райспоживспілках організовувалися відповідно до постанови правління Укоопспілки від 14 грудня 1952 р. «Про заходи по вдосконаленню організаційної структури і покращення діяльності споживчої кооперації Української РСР» [518, арк. 32].

У сьомій п'ятирічці (1959 – 1964 роки) кількість побутових майстерень на селі збільшилася до 10770 підприємств. Для механізації трудомістких процесів за вказаний період Укоопспілка отримала 22 тис. одиниць устаткування. Проведена робота дозволила збільшити обсяг побутових послуг у сільській місцевості у грошовому еквіваленті до 19.465 тис. крб [262, арк. 1]. Щороку впроваджувалися нові види і форми обслуговування населення. Досить добре зарекомендувала себе така форма обслуговування населення, як робота пересувних автомайстерень, що виїжджали на ферми, польові стани і тракторні бригади і займались пошиттям одягу, ремонтом взуття. Тільки за 1964 р. було прийнято замовлень пересувними побутовими автомайстернями на суму 1639 тис. крб., що на 36,6 % більше ніж за попередній рік. Проте стаціонарні пункти побутового обслуговування переважно розташовувались у великих сільських населених пунктах та районних центрах. Решту сіл, із кількістю населення 200-300 чоловік, керівництво Укоопспілки прагнуло охопити пересувними автомайстернями. 1964 року для цієї мети було отримано 102 побутові пересувні автомайстерні. Усього в системі споживчої кооперації того часу нараховувалося 364 пересувні майстерні. Цієї кількості було явно недостатньо, бо це дозволяло обслужити лише 20 % населення сіл, де не було стаціонарних пунктів побутового обслуговування [262, арк. 4].

Для того, щоб швидше розв'язати проблему низького рівня побутового обслуговування сільської місцевості, керівництво споживчої кооперації України щороку просило Держплан УРСР виділяти згідно із замовленням

необхідний автотранспорт, а також висувало пропозиції залучати до цієї справи колгоспи. Деякі з них не залишились осторонь цієї проблеми. Так, колгосп села Осички Радомишльського району Житомирщини виділив сільському споживчому товариству приміщення на шість кімнат для організації «Будинку добрих послуг», де працювало 15 майстрів різних спеціальностей: швейна й взуттєва майстерні, з ремонту будинків, з ремонту побутової техніки, з виготовлення кілець для криниць.

Окрім того, споживча кооперація надавала сільському населенню такий вид послуг як ремонт житла, що 1964 р. обрховувався у 2 млн. 530 тис. крб. До того ж, згідно з інструкцією ЦСУ СРСР, в обсяг робіт побутового обслуговування із 1965 р. включалась збірка й установка стаціонарних будинків (фінського типу) та будівництво нових. Це значно розширювало можливості для надання побутових послуг сільському населенню. Зі свого боку це спонукало правління Укоопспілки рекомендувати облспоживспілкам додатково організовувати ремонтно-будівельні бригади при міжрайлігоспскладах. На належному рівні був організований ремонт житла в селах Житомирської, Вінницької, Дніпропетровської, Одеської, Полтавської, Чернігівської, Кіровоградської областей. Окремі ремонтно-будівельні бригади досягали значних результатів. Так, бригада Каховської райспоживспілки Херсонської області в кількості 10-ти спеціалістів виконала робіт на суму у 23 тис. крб. Також на систему споживчої кооперації було покладено завдання забезпечувати сільське населення твердим паливом (дрова, торф, вугілля). В 1964 р. кооператори продали 3906 тис. тонн вугілля та 630 тис м³ дров [262, арк. 8].

Однак, не зважаючи на всі ці цифри, рівень і масштаби надання побутових послуг сільському населенню у перші повоєнні два десятиліття значно відставали від міських показників. Зокрема, український дослідник І. Рибак наводить такі данні. У Вінницькій області на одну майстерню побутового обслуговування міста припадало 1,1 тис. осіб, а на селі 7,9; а в окремих віддалених районах області 10 – 18 тис. осіб [884, с. 160]. У ході

аналізу бюджетів колгоспників Харківської області 1952 – 1955 роках зроблено такий висновок: «Якщо поширити дані бюджетного обстеження на всіх колгоспників, то виходить, що ними витрачено на пошиття, ремонт одягу та взуття, а також ремонт меблів та інших предметів домашнього вжитку 12,4 млн. крб., з них 10,2 млн. крб., або 75, 6 % заплачено приватним особам. Із наведеного видно, що побутове обслуговування в районах області поставлено незадовільно. [884, с. 161]»

Матеріально-технічна база закладів побуту на селі залишалася вкрай слабкою. Зокрема, під час їх обстеження у Волинській області 1955 р. виявилось, що «майстерні знаходяться в антисанітарному стані, обладнання в майстернях застаріле, у результаті чого ремонтні роботи проводяться примітивним способом. У зимовий період багато майстерень не опалюються. Заради справедливості слід звернути увагу на те, що цього періоду на селі подібний стан мали заклади не тільки побутового обслуговування, а й громадського харчування та роздрібної торгівлі. Навіть у 1980-х роках майже половина роздрібних торговельних закладів споживчої кооперації взимку не опалювалися [884, с. 162].

Не дивно, що придбання швейної машинки для селянської сім'ї у цей період стало однією з найбажаніших придбань. Одяг селяни зазвичай шили самостійно, або ж перешивали вживаний, підганяли під нового власника тощо. Однак придбати швейну машинку теж було справою надто нелегкою й недешевою. Так, в одному із листів, що надійшов до газети «Правда України» Л. Кліщ скаржить, що в раймазі м. Щорс швейна машинка коштує 590 крб. Але вона продавалася тільки в якості зустрічного продажу під яйця, молоко, м'ясо. Нерівноправність такого обміну полягала у тому, що кооперація приймала яйця по ціні 4 крб. за десяток у той час коли на базарі вони коштували 13 крб [528, арк. 27 – 30].

Не меншою проблемою було й придбання матеріалу для пошиття одягу. Зокрема, працівники Велико-Висківського районного промислового комбінату місцевої промисловості Кіровоградської області до цієї ж газети

писали, що для того, щоб придбати 1 метр байки, слід здати 20 штук яєць чи 20 літрів молока. У містечку Горохові на Волині за метр цієї ж тканини вимагали вже 40 штук яєць. Насамкінець украй емоційним був лист пенсіонера із села Архангелівка Барвенковського району Харківщини Ф. Кузьминського, який писав до редакції газети таке: «Я пенсіонер, пайовик. Але що я за пайовик, коли у своїй лавці не маю можливості купити 3-5 метрів ситцю на сорочку чи спідне. Кооператори розперезалися, перетворили кооперацію в заготконтору, є яйце – є ситець, нема яйця – нема ситця. Вважаю, що слід вправити мізки цим кооператорам, адже дуже нахабно, дуже грубо і безвідповідально вони поводять себе [528, арк. 30]».

Проблема побутового обслуговування на селі актуалізувалась із середини 1960-х роках, так як почала стрімко зростати кількість побутових приладів, що продавались населенню (телевізори, праски, пральні машини, швейні машини, велосипеди тощо), котрі через нестабільне енергоживлення та почасти низьку якість виходили з ладу й потребували ремонту. А висока ціна і дефіцит цих товарів для сільського населення не дозволяли їм купувати нові прилади. Переважно, сільське населення не мало можливості отримати ці послуги на місці, і тому змушено було, як і у випадку придбання відсутніх у сільській торгівлі товарів, їхати до міста. Тому рівень і масштаби побутових послуг надалі залишалися на низькому рівні.

Однак не тільки потреби й побутові незручності селян спонукали партійно-державну номенклатуру взятися за поліпшення рівня побутового обслуговування на селі. Цього періоду відбулася актуалізація ідеологеми щодо подолання розриву між містом і селом у процесі комуністичного будівництва. Цей концепт отримав «друге дихання» через включення до рішень XXI з'їзду КПРС 1959 р., де зазначалося, що в результаті здійснення завдань господарського й культурного будівництва будуть досягнуті великі успіхи в справі подолання суттєвих відмінностей між фізичною й розумовою працею, подолання суттєвих відмінностей між містом і селом [528, арк. 30]. Ця теоретична конструкція була конкретизована завданням значно

покращити за період 1959 – 1965 років торговельне і побутове обслуговування населення [528, арк. 38].

А вже в третій програмі КПРС, що була затверджена на XXII з'їзді у 1961 р. зазначалося, що у кінцевому підсумку щодо культурно-побутових умов життя сільське населення зрівняється з міським, а ліквідація соціально-економічних та культурно-побутових відмінностей між містом і селом буде одним із найвеличніших результатів будівництва комунізму [583].

Виконуючи ці настанови, влада йшла звичним для себе адміністративним шляхом, затвердивши ряд постанов, що повинні були прискорити розвиток цієї галузі соціальної сфери. Зокрема, ідеться про постанови Ради Міністрів та ЦК КПРС від 6 березня 1959 р. № 245 «Про заходи по поліпшенню побутового обслуговування населення», що була продубльована відповідною українською постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ № 501 від 8 квітня 1959 р. «Про заходи по поліпшенню побутового обслуговування населення [581]». У розрізі виконання цієї постанови вже у 1959 р. було введено в експлуатацію більше 5,4 тис. підприємств побутового обслуговування, із них – більше 3 тис. на селі. Збудовано більше 300 комбінатів і павільйонів побутового обслуговування, відкрито 200 нових прийомних пунктів [516, арк. 45].

Реагуючи на ці постанови, у 1961 р. правління Укоопспілки в усі обласні та районні споживчі спілки та у сільські споживчі товариства направило лист із директивною вимогою обговорити його на загальних зборах усіх рівнів. У ньому містився заклик активізувати роботу щодо створення належних побутових умов селян у світлі рішень партійних пленумів та XXII-го з'їзду партії. Характерно, що матеріальних ресурсів установи споживчої кооперації на місцях для поліпшення побутового обслуговування селян не отримували.

Підвищувати рівень побутового обслуговування вони мали в основному за рахунок внутрішніх резервів, а також за рахунок різних заохочувальних заходів, підвищення ініціативи працівників та широкого розгортання соціалістичних змагань. Наголос робився на розбудові мережі установ

побутового обслуговування із використанням виїзного обслуговування за попередніми замовленнями [226, арк. 1 – 4]. 1962 року видається на-гора черговий документ, а саме: постанова уряду УРСР № 1132 від 25 вересня 1962 р. «Про дальше поліпшення побутового обслуговування населення [563, с. 15]». Необхідність її прийняття мотивувалася тим, що попередня постанова 1959 р. виконувалася незадовільно. Ще через кілька років оприлюднюється чергова постанова № 372 від 15 квітня 1965 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню побутового обслуговування населення» та постанова № 1274 від 30 грудня 1965 р. «Про утворення централізованого фонду розвитку підприємств побутового обслуговування населення Укрголовпобуту [563, с. 47]». Практично в кожному із цих документів зазначався все ще незадовільний стан розвитку побутового обслуговування на селі.

У преамбулі до цих документів вказувалося, зокрема, що споживча кооперація зовсім незадовільно займається побутовим обслуговуванням сільського населення. Станом на 1964 р. встановлені плани по обсягах побутового обслуговування населення в сільській місцевості не виконувались і становили в цілому 79 %. Зокрема, по облвиконкомках Укрголовпобуту – 74,3 %, Міністерству комунального господарства УРСР – 87,1 %, Укоопспілці – 70,7 %. Усе ще недостатньо обслуговувалося населення сільської місцевості Івано-Франківської, Хмельницької, Волинської та Вінницької областей, у яких обсяг побутових послуг на одного жителя сільської місцевості становить лише 60-90 коп. на рік [563, с. 47].

Зауважимо, що така низька результативність сільської служби побуту була неспівмірною щодо кількості закладів побутового обслуговування, що демонструвало низьку ефективність їх роботи. Зокрема, станом на 1 січня 1964 р. у системі споживчої кооперації нараховувалося 10828 майстерень побутового обслуговування. Так: з ремонту і пошиття одягу – 4315, по ремонту і пошиттю взуття – 2896, з ремонту предметів домашнього вжитку – 732, закладів побутового обслуговування непромислового характеру – 2835 одиниць (переважно перукарні та фотоательє) [242, арк. 19].

Загалом, станом на 1965 р. питома вага споживчої кооперації в наданні різного виду побутових послуг населенню була незначною. Так, з ремонту взуття частка Укоопспілки складала 11,4 %, з індивідуального пошиття швейних та шкіряних виробів – 12,1 %, індивідуального пошиття взуття – 6,2 %, перукарень – 3,6 %, наданню фотопослуг – 2,7 % [531, арк. 58].

Логіка функціонування командно-адміністративної економіки вимагала зосередження цієї сфери соціального забезпечення в рамках однієї організації. У ряді республік Радянського Союзу централізація служб побуту в рамках однієї організації вже відбулася. Зокрема, у Литовській, Латвійській та Естонській РСР ще 1962 р. усі підприємства служби побуту були зосереджені у віданні Головних управлінь або міністерств побутового обслуговування населення. Як результат, у 1964 р. у розрахунку на 1 жителя було надано побутових послуг: у Литовській РСР на 8 крб. 16 коп., Латвійській – 13 крб. 65 коп., Естонській – на 14 крб. 07 коп., а Українській РСР – лише на 5 крб. 93 коп [478, арк. 92]. Тому в Українській РСР вирішення проблеми незадовільного розвитку побутового обслуговування вбачалось у централізації всіх наявних ресурсів і фондів цієї сфери в межах однієї організації.

Згідно з архівними документами, попередня підготовка передачі всіх підприємств побутового обслуговування від споживчої кооперації до Укрголовпобуту почалася ще на початку 1960-х років. Хоча ці плани й не виносилися на загал, їх зміст, судячи з усього, був відомий рядовим працівникам споживчої кооперації. Так, в одному із інструкційних листів керівництва Укоопспілки за 1963 р. містилося попередження керівникам обласних організацій споживчої кооперації щодо недопустимості поширення серед працівників «брехливих чуток» про передачу установ побутового обслуговування споживчої кооперації іншій системі, що дезорганізує працівників і завдає великої шкоди справі розвитку побутового обслуговування на селі [242, арк. 4]. У постанові Укоопспілки від 24 лютого 1965 р. № 74 «Про незадовільне виконання плану побутового обслуговування

населення в системі споживчої кооперації республіки у січні 1965 р. і заходах по подальшому покращенню роботи побутових підприємств у 1965 році» було, крім усього іншого, постановлено таке: «Засудити як неправильні і нічим не обґрунтовані розмови та чутки про передачу побутового обслуговування від системи споживчої кооперації іншим організаціям, що дезорганізує роботу системи, призводить до безперспективності роботи підприємств і кадрів [263, арк. 4]».

Однак, незабаром «нічим не обґрунтовані розмови» та «брехливі чутки» підтвердились. 1965 року відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 31 серпня 1964 р. № 933 «Про організацію виконання постанови Верховної Ради Української РСР», «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню побутового обслуговування в Українській РСР» у восьми областях республіки (Волинській, Донецькій, Івано-Франківській, Львівській, Луганській, Тернопільській, Черкаській та Чернівецькій) було розподілено мережу побутового обслуговування між системою споживчої кооперації та Укрголовпобутом [266, арк. 2]. Частину підприємств облпобутуправлінь (Управління побутового обслуговування населення при виконавчому комітеті обласної ради народних депутатів) передано до системи споживчої кооперації, а окремі підприємства побутового обслуговування населення Укоопспілки передано до облпобутуправлінь. По тих населених пунктах, де існували паралельні майстерні системи Укрголовпобуту та Укоопспілки, було проведено об'єднання в одну майстерню.

Логіка цих заходів полягала в розмежуванні діяльності організацій, що забезпечували побутове обслуговування населення. Це повинно було усунути паралелізм у їх роботі. Відтепер у вищезазначених областях за цю галузь в окремих адміністративно-територіальних одиницях (районах) повинна була нести відповідальність лише одна організація. Розподіл між конкретними районами у межах кожної із областей було юридично оформлено рішеннями виконкомів обласних Рад [266, арк. 2].

Фактично ця реорганізація в межах окремо взятих восьми областей була «пробною кулею» подальшої концентрації служби побуту в межах однієї структури. Загальна кількість майстерень побутового обслуговування в сільській місцевості після цих структурних змін станом на 1 жовтня 1965 р. збільшилася на 1028 одиниць, кількість територіально відокремлених приймальних пунктів на селі за цей час зросла на 195 одиниць. Усього ж кількість побутових закладів, розміщених безпосередньо в сільській місцевості, збільшилась на 1223 одиниці [478, арк. 89].

Рішення ж про повну концентрацію служб побуту в рамках однієї організації оформилось наприкінці 1965 р. Так, 8 грудня 1965 р. голова правління Укоопспілки Ф. Колесник у своєму листі до уряду погодився з пропозицією Укрголовпобуту про передачу всіх побутових підприємств споживчої кооперації, станом на 1 січня 1966 р., з усіма планами, лімітами, фондами матеріально-технічного постачання до цієї структури [266, арк. 13].

Незабаром, згідно із постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР № 122 від 28 січня 1966 р. «Про подальше покращення роботи підприємств побутового обслуговування і зосередження їх у віданні управлінь побутового обслуговування населення виконкомів Рад депутатів трудящих», споживча кооперація розпочала процес передачі всіх установ побутового обслуговування на селі Укрголовпобуту [278, арк. 3]. Протягом наступних 3 – 4 місяців тривали організаційні та юридичні процедури, пов'язані із передачею відповідних підприємств у підпорядкування цій організації [279]. Для їх здійснення правління райспоживспілок створювали відповідні комісії, які безпосередньо адміністрували процес передачі матеріально-технічної бази побутового обслуговування споживчої кооперації [124, арк. 1].

Після концентрації різнопідпорядкованих підприємств побутового обслуговування в межах однієї структури, Головного управління побутового обслуговування при Раді Міністрів УРСР, статус цього управління було змінено. 1966 року на базі Укрголовпобуту, до структури якого відійшли підприємства побутового обслуговування інших організацій, було створено

Міністерство побутового обслуговування, на яке покладались обов'язки з координації побутового обслуговування через свої обласні управління, спираючись на обласні, районні та сільські виконкоми рад трудящих депутатів [492, арк. 1 – 7].

Реорганізація служби побуту середини 1960-х років належно задокументована як на республіканському рівні, так і обласному у актах прийому-передачі майна, доповідних записках, що зберігаються в архівах. Це дозволило нам біль-менш реально оцінити стан побутового обслуговування на селі як у кількісному, так і якісному аспектах.

Таким чином, кількісно близько половини сільських населених пунктів Української РСР за 1960-і роки (15323 із 33670-ти) не отримували жодних побутових послуг [477, арк. 5]. А ті села й селища, до яких доходили «блага цивілізації», отримували ці послуги нерегулярно й низької якості. Доволі промовисту, якісну, характеристику підприємств споживчої кооперації, що здійснювали побутове обслуговування сільського населення, надає лист міністра побутового обслуговування населення УРСР, адресований до ЦК КПУ, де зазначалося, що значна частина прийнятих підприємств побутового обслуговування на селі розташовувалася у непристосованих приміщеннях приватних садиб. Здійснюючи заходи по впорядкуванню цієї мережі, новоутворене міністерство 1966 р. закрило 3190 таких «кустарних» підприємств [478, арк. 42]. Однак, на думку І. Рибачка, така реорганізація ще більше погіршила побутове обслуговування сільського населення, адже новостворені комбінати не в змозі були обслуговувати побутові потреби жителів сіл, насамперед віддалених [884, с. 211].

У наступні роки розвиток побутового обслуговування на селі відбувався без прямої участі Укоопспілки. Організаційно цією сферою опікувалися побутові комбінати, до складу яких входили стаціонарні й пересувні майстерні різноманітної спеціалізації. Основне спрямування їхньої роботи визначалося так: розбудувати багатогалузеві будинки побуту у великих населених пунктах, а також – організувати в сільських населених

пунктах прийом замовлень на побутові послуги, які б виконувалися спеціалізованими підприємствами чи побутовими комбінатами, розташованими в містах і районних центрах. Саме для цієї мети 1969 р. Укоопспілка зобов'язана була передати Міністерству побутового обслуговування УРСР із ринкових фондів 300 мотоциклів із колясками К-750 із відповідним планом товарообігу [563, с. 17].

Проте організувати на селі побутове обслуговування на рівні міста, як проголошувалось у партійних рішеннях щодо цього питання, так і не вдалося. Зокрема, дані щодо реалізації побутових послуг населенню за 1966 – 1970 роки (у крб. на душу населення) засвідчують значне відставання мешканців села за цим показником. У 1970 р. цей показник у місті склав 18 крб. 58 коп. проти 6 крб. 85 коп. на селі. До того ж мережа закладів побуту розміщувалася в регіонах республіки вкрай нерівномірно. Так, кількість майстерень і приймальних пунктів на 10 тис. сільських жителів наприкінці 1970-х роках коливалася від 12 – 14 у Закарпатській, Рівненській, Черкаській, Чернівецькій до 22 – 23 – у Ворошиловградській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській та Херсонській областях [884, с. 214]. Загалом, відставання села за рівнем побутового обслуговування від міста продовжувало залишатися досить разючим.

Таблиця 3.8

**Динаміка обсягів побутових послуг у місті та селі за 1965 – 1973 роки
(у тис. крб.) [599, с. 436 – 437]**

	Роки				
	1965	1970	1971	1972	1973
Місто	334502	792569	896330	1006465	1125075
Село	52049	177390	213511	253070	285855

Зрештою, згідно із постановою Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення» № 501 від 19 жовтня 1982 р. Міністерству побутового обслуговування населення, Міністерству сільського

господарства та деяким іншим установам для поліпшення побутового обслуговування сільського населення наказано збільшити, за цей період, обсяг будівництва в районних центрах, наприклад: фабрик з прання білизни і хімічної чистки одягу; комплексних підприємств з ремонту радіотелевізійної апаратури, холодильників, пральних машин, іншої побутової техніки, а в селищах радгоспів і колгоспів – пралень самообслуговування [566, с. 17]. Ця постанова повинна була, у руслі прийняття і виконання продовольчої програми, сприяти закріпленню кваліфікованих фахівців на селі, створивши більш сприятливе соціальне середовище та зменшивши негативні наслідки процесу депопуляції села, що вже набирав обертів. Доповнити заходи, запропоновані в межах згаданої постанови, мало на меті повернення до сфери побутового обслуговування селян організацій споживчої кооперації. Саме таку ідею, що так і не втілилась у життя, висловив, зокрема, 1988 р. останній очільник споживчої кооперації СРСР, голова правління Центроспілки – П. Федірко [961, с. 8].

Отже, галузь побутового обслуговування в системі споживчої кооперації відігравала другорядну роль. Забезпеченням сільського населення послугами по ремонту і пошиттю одягу і взуття, ремонту побутових приладів; перукарнями та фотоательє, окрім Укоопспілки, опікувались також місцеві органи влади та колгоспи й радгоспи. Незважаючи на кількісне зростання закладів побутового обслуговування, їх якість та масштаби залишались доволі низькими. Значну частину цих послуг українські селяни отримували в приватних швачок та майстрів «на дому». Більш складні види побутового обслуговування більшість селян отримувала нерегулярно, часто під час поїздок до міських центрів. Після 1966 р. ця галузь соціального обслуговування населення на селі, відповідно до партійно-урядового рішення, вийшла із підпорядкування Укоопспілки, однак і надалі повноцінно не задовольняла потреб мешканців села у цих послугах.

3.5. Заготівельна діяльність споживчої кооперації в сільській місцевості

Невід'ємною складовою повсякденного життя пересічного мешканця села за досліджуваний період була періодична необхідність віддавати державі у різному вигляді результати своєї праці. Частиною цього державного визиску українських селян стали заготівельні установи споживчої кооперації, що розгорнули свою діяльність практично відразу ж після звільнення території республіки від нацистських загарбників.

Характерною особливістю заготівельної роботи Укоопспілки цього періоду було те, що, виконуючи настанови «зверху», вона змушена була розгорнути активні заготівлі у той час, коли податковий тиск на українське селянство і так був дуже відчутним. До діючих податків другої половини 1940-х років додалися ще й інші, зокрема фруктовий, який селянин мусив платити за кожне фруктове дерево і ягідний кущ на присадибній ділянці. Часто це спричиняло вирубку садів, оскільки в селян не було можливості платити за них. Нововведенням став поштучний податок на худобу, свиней, домашню птицю. Окрім того колгоспники платили податки на землю, м'ясо, молоко, яйця, а також зобов'язані були здати державі шкури свиней, худоби [860, с. 229].

Не менш визискувальною була податкова політика держави і по відношенню до колгоспів. Так, державні органи на початку 1950-х років закуповували в колгоспах пшеницю по 1 копійці за кілограм при роздрібній ціні на борошно – 31 коп.; яловичину – за 23 коп., а продавали в містах у середньому за 1,5 крб.; молоко – відповідно 2,8 коп. за літр і 22 коп. у роздріб [790, с. 329].

Кооперативні працівники цього періоду заготовляли лише ту продукцію, що не охоплювали державні заготівлі, або ж те, що залишалося після них. Тому в умовах зруйнованого війною сільськогосподарського

виробництва не було дивним, що споживча кооперація УРСР не виконувала завдань щодо заготівель окремих видів продукції планових показників та не здатна була наздогнати в цій сфері діяльності довоєнний рівень. Так, обсяг заготівель картоплі та овочів 1948 р. становив 65 % довоєнних закупівель, чорного металолому – 64 %. Загалом, у рахунок державних планів заготівлі із більшості видів сільськогосподарської продукції та сировини досягли близько 80 % довоєнного рівня [789, с. 294].

Саме сільські споживчі товариства як низова ланка в системі споживчої кооперації, була найбільш наближена до виробника, здійснюючи у перші повоєнні роки заготівельну діяльність, зокрема, і за цінами, що склалися на ринку. Однак після скасування постанови від 9 листопада 1946 р. і виведення торговельної мережі споживчої кооперації із міст у 1949 р. децентралізовані закупівлі за ринковими цінами були замінені на закупівлі за так званими «гранично-закупівельними цінами», що залишали для селян менше стимулів реалізовувати свою продукцію через систему споживчої кооперації. Наприклад, 1955 р. селяни Хмельницької області відмовлялися здавати закупівельним організаціям споживчої кооперації цукор, отриманий на трудовні за гранично-закупівельною ціною по 7 крб. 12 коп., оскільки на колгоспних ринках його можна було в той час реалізувати по 11-12 крб. Прохання керівника споживчої кооперації УРСР С. Малікова до ЦК КПУ увільнити кооператорів від таких закупівель задоволене не було [523, арк. 18]. Так само неохоче вони йшли на комісійний продаж, оскільки відразу на руки вони отримували лише 50 % від вартості, решту кооператори відповідно до встановленого порядку повинні були їм компенсувати після реалізації товару через міськкоопторги [36, арк. 55].

Безпосередньо здійсненням заготівель, окрім сільських споживчих товариств, займалися різні ланки в системі споживчої кооперації УРСР, про що свідчать дані нижченаведеної таблиці.

**Питома вага заготівельної діяльності різних ланок споживчої кооперації
(1950-і роки) [865, с. 25]**

Організаційні ланки	Роки					
	1950	1951	1954	1955	1956	1957
Сільські споживчі товариства	75,5 %	77,4 %	64,4 %	54,2 %	46,6 %	46,0 %
Районні заготівельні контори	24,5 %	22,6 %	33,6 %	43,9 %	49,7 %	49,8 %
Господарюючі суб'єкти облспоживспілок	–	–	2,0 %	1,9 %	3,7 %	4,2 %

Як видно із вищенаведених даних, протягом 1950-х років чітко прослідковується тенденція до збільшення питомої частки середньої організаційної ланки (районної) у заготівельній діяльності. Це пояснюється, зокрема, збільшенням закупівель у колгоспів, що відвантажували продукцію безпосередньо на склади райзаготконтор. Натомість питома вага сільськогосподарської продукції, закупленої в індивідуальних виробників через сільські споживчі товариства, поступово зменшувалася. Хоча в абсолютних цифрах зменшення заготівель у індивідуальних виробників не відбулось, усе ж, в основному, план заготівель організації споживчої кооперації виконують, переважно, за рахунок районних заготівельних організацій. 1956 року із 5286 сільських споживчих товариств тільки 1989 повністю виконали план заготівель сільськогосподарської продукції. В окремих регіонах питома частка споживчих товариств була набагато нижчою від загальноукраїнських показників. Так, по Харківській облспоживспілці цього ж року цей показник дорівнював усього лише 30-ти відсоткам [865, с. 26]. Причини такої тенденції мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Зокрема, із організаційної точки зору набагато важче провести закупівлі в розпорошених індивідуальних виробників і до

того ж ці закупівлі вимагають більшої кількості матеріальних і людських ресурсів.

Надзвичайно гостро в цей період у сфері кооперативних заготівель стояла проблема транспортного забезпечення. Якщо колгоспи в більшості випадків мали можливість доставити сільськогосподарську продукцію на заготівельні бази кооперації власними силами, то у випадку заготівель в індивідуальних виробників споживча кооперація змушена була займатися транспортуванням самостійно. Тому заготівлі кооператорів у глибинних населених пунктах, зазвичай, у цей період були на низькому рівні.

Специфіка заготівель на селі у 1950-х роках полягала і в тому, що свою діяльність проводили одночасно багато заготівельних організацій із різним юридичним підпорядкуванням. У середньому, кожен колгосп укладав угоди про постачання із трьома-сімома різними заготівельними організаціями. У ряді районів нараховувалось по 8 – 10 різноманітних заготівельних контор та інших організацій, що здійснювали закупівлі сільськогосподарської продукції незалежно один від одного. Економічна ефективність діяльності саме такої кількості заготівельників викликала великі сумніви. Поряд із цим багато підприємств і установ посиляли в сільські райони своїх уповноважених і агентів для здійснення заготівель того чи іншого виду сільськогосподарської продукції.

Саме тому доволі часто виникала неузгодженість між закупівельним апаратом споживчої кооперації та іншими установами. Зокрема, у 1940-х – 1950-х роках обов'язок закупівлі м'яса й молока було покладено на Міністерство промисловості м'ясних і молочних продуктів. Це міністерство, так само, почало залучати споживчу кооперацію до закупівель цієї продукції на контрагентських засадах. Однак уся матеріально-технічна база молока (молоко-приймні пункти в селах, маслозаводи в райцентрах) перебували в підпорядкуванні міністерства. Самих лише молокоприймальних пунктів в республіці було близько 45 тис., тобто приблизно у 7 разів більше ніж сільських споживчих товариств [172, арк. 21]. Зливальники прийомних

пунктів першочергово намагались отримувати від споживчої кооперації молоко обліковувати у виконання плану Мінм'ясомолпрому. Таким чином, наявність у сільській місцевості кількох заготовлювачів створювала нездорову конкуренцію.

Не вистачало також у другій половині 1940-х – 1960-х років потужностей для первинної переробки сільськогосподарської продукції та виробництва тари [172, арк. 5]. Працівники споживчих товариств у переважній більшості не були зацікавлені в проведенні заготівель, котрі вимагали здійснення специфічних видів роботи (приймання, сортування, обліковування), так як змушені були займатися цим паралельно зі своєю основною діяльністю, не отримуючи винагороди. Досить низьким був рівень оплати праці працівників райзаготконтор та перевалочних пунктів [172, арк. 2].

Окрім того, споживча кооперація була задіяна в заготівлях вторинної сировини, разом із державними об'єднанням «Вторсировина». Залучення працівників споживчої кооперації на контрагентських засадах для заготівель льону також було економічно не доцільним через відсутність матеріально-технічної бази та спеціалістів.

Загалом система заготівель Укоопспілки була спеціально орієнтована на ті види продукції, які вимагали додаткової обробки, підсортування, особливих умов зберігання. Зокрема, споживча кооперація України за досліджуваний період виступала майже монопольним заготовлювачем яєць, вовни, шкірсировини, картоплі, дикоростучих грибів та ягід, лікарсько-технічної сировини, деяких видів овочів. Тенденцію до зростання ролі системи споживчої кооперації в заготівлях окремих видів продукції у перше повоєнне десятиліття засвідчують дані нижчеподаної таблиці.

**Зміни питомої ваги заготівель споживчої кооперації окремих
видів продукції у відсотковому співвідношенні
за період 1940 – 1955 років [180, арк. 5]**

Сільськогосподарська продукція		Роки						
		1940	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Заготівлі й закупки	Яйця	66	64	68	100	100	100	100
	Картопля	27	27,5	27,3	65,3	57,1	69,0	68,5
	Баштанні культури	75	58	58	100	86,1	98,1	98,9
	Овочі	42	42	41	85,5	86,3	80,7	86,1
	Фрукти	38	62,5	41	40,8	80,4	68,9	74,4
Заготівлі	Хутро й хутросировина	73	83,1	74,9	–	–	–	–
	Металобрухт	54,5	65,6	60,5	59,0	54,5	60,5	57,8
	Ганчір'я та кості	40,5	37,6	35,9	37,2	37	39	36,4
Закупка	М'ясо	50		100	100	53,9	34,1	35,5

Характерною рисою заготівель споживчої кооперації була спрямованість на роботу із індивідуальними, дрібними виробниками, що вимагає складнішої організації та призводить до більших накладних витрат. Так, за 1953 р. система Укоопспілки закупила яєць у радгоспів і колгоспів 31150 тис. штук, а в селян – 35640 [169, арк. 29]. Звичайно, що розгалуженість і складність закупівельної діяльності Укоопспілки вимагала достатньої кількості навченого персоналу. Станом на 1954 р. у штаті Укоопспілки на посадах, пов'язаних із заготівельною діяльністю, починаючи від апарату управління заготівель Укоопспілки і закінчуючи сезонними сортувальниками на складах та заступниками голів сільських споживчих товариств по заготівельній діяльності, перебувало 22.105 осіб [181, арк. 6]. Однак, насправді, у заготівельній діяльності тією чи іншою мірою, особливо

в період сезону заготівель, були задіяні майже всі працівники низової ланки споживчої кооперації України.

Починаючи з середини 1950-х років, було проведено ряд реорганізацій у цій сфері діяльності споживчої кооперації, які спрямовувалися як на впорядкування заготівельної діяльності, так і збільшення обсягів заготовлюваної сільськогосподарської продукції. Для цього на місцях було ліквідовано апарат уповноважених Міністерства заготівель, натомість уся відповідальність за здійснення заготівельної діяльності була покладена на Міністерство сільського господарства.

На споживчу ж кооперацію, починаючи із 1956 р., було покладено проведення заготівель і державних закупівель у колгоспів і колгоспників певного переліку продуктів, заготівлею яких раніше займалося Міністерство заготівель, а саме: вовна, шкірсировина, хутро. У зв'язку із цим було ліквідоване загальносоюзне об'єднання «Заготживсировина», а його установи й матеріально-технічна база на місцях була передана системі споживчої кооперації [829, с. 80]. До цієї матеріально-технічної бази відносились районні та міжрайонні заготконтори, транспорт, та виробничі підприємства (скотозабійні пункти, ферми вирощування хутрових тварин). В Україні республіканська контора Заготживсировини була реорганізована в об'єднання Укоопживсировина, що створювалось на засадах госпрозрахунку.

Таким чином, із контрагента із цих видів продукції споживча кооперація перетворилася на монопольного заготівельника. Цього ж року споживчій кооперації була передана заготівля вторинної сировини, якою до цього опікувались міністерства легкої та металургійної промисловості. Окрім того, Укоопспілці були передані заготівлі м'яса, птиці й молока в порядку обов'язкових поставок і державних закупівель у малотоварних районах. Поряд з цим було підвищено заготівельні державні ціни на вовну на 50 %, картоплю та інші овочі – 70 %. Водночас заготівельні й закупівельні ціни на фрукти, виноград, кавуни й дині не покривали навіть витрат на їх виробництво [829, с. 80]. У зв'язку з цим у червні 1956 р. було встановлено

новий порядок закупівель фруктів, горіхів, а також дикорослих грибів і ягід за цінами, що складались на місцевих ринках та в місцях заготівель.

Фактично, у цей період ми можемо спостерігати, хоча і в обмежених масштабах, відхід держави від конфіскаційного принципу і звернення до засад матеріальної зацікавленості виробників при проведенні заготівель. Усі ці заходи спричинили стійку тенденцію до зростання обсягів закупівель споживчої кооперації протягом 1950-х років.

Таблиця 3.11

**Зростання обсягів заготівель споживчої кооперації УРСР
у 1950-х роках [865, с. 125]**

	Роки							
	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
Млн. крб.	522,2	1045,5	891,6	1878,6	1929,1	1676,8	2116,1	2488,1
У відсотках до попереднього року	–	191,0	85,1	210,6	100,2	86,8	126,1	117,5

У лютому 1959 р. Рада Міністрів СРСР надала урядам союзних республік право дозволяти організаціям споживчої кооперації здійснювати закупівлю в колгоспників і колгоспів лишків сільськогосподарської продукції (після виконання встановлених календарних планів державних закупівель заготівельними організаціями) за цінами, що склалися в місцях закупок, але не вище затверджених державних закупівельних цін і продавати ці продукти за державними роздрібними цінам. Це, так само призвело до зростання кількості заготівельних баз Укоопспілки. На середину 1960-х років споживча кооперація УРСР мала 749 приймально-заготівельних пунктів (сумарна місткість 103 тис. тонн), 436 картоплесховищ (82 тис. тонн), 542 квасильно-засолювальних пункти (149 тис. тонн), 99 міжрайонних заготівельно-збутових баз, 1195 худобозабійних пунктів. Проте на більшості з цих підприємств панувала ручна праця, досить низьким був рівень механізації та автоматизації [789, с. 315].

Зростанню обсягів заготівель в цей період сприяло й збільшення капітальних вкладень у розбудову матеріально-технічної бази заготівель та переробки сільськогосподарської продукції споживчої кооперації. Так, упродовж 1950-х – 1960-х років питома вага капіталовкладень у розвиток заготівель по системі споживчої кооперації в цілому поступово зростала. 1952 року частка капіталовкладень у базу заготівель споживчої кооперації складала 2 %, 1953 р. – 5,2 %, 1954-му – 6 % [181, арк. 38]. Вищезазначена тенденція призвела до зростання кількості заготівельних баз Укоопспілки різного профілю. Однак, починаючи з 1970-х років, кількість заготівельних баз починає поступово знижуватися.

Таблиця 3.12

Динаміка чисельності заготівельних баз Укоопспілки

в 1960-х – на початку 1970-х років [228, арк. 7; 236, арк. 6; 241, арк. 3; 285, арк. 8; 312, арк. 18; 321, арк. 14; 343, арк. 16]

Заготівельні бази	Роки										
	1961	1962	1963	1964	1966	1967	1969	1970	1971	1972	1973
Яйцебази	74	74	77	71	17	28	17	16	16	16	
Плодоовочеві бази	5	5	–	–	2	5	–	–	–	–	–
Пухо-хутрові бази	1	2	1	2	1	2	3	2	2	2	1
Бази концентрації вторсировини	10	9	8	3	2	–	–	–	–	–	–
Інші заготівельні бази	9	8	12	20	105	98	107	100	90	86	97
Усього	99	98	98	96	125	133	127	118	108	104	98

Починаючи із 1960-х років, заготівлями безпосередньо починають займатися переробні підприємства Укоопспілки (переважно консервні заводи). Так, після відкриття нового консервного заводу у м. Попільні

(райцентрі на Житомирщині) продукція садів і городів присадибних ділянок селян отримала гарантований збут на цьому підприємстві [653, с. 8 – 11].

Зрозуміло, що рівень заготівельних цін споживчої кооперації не міг у повній мірі задовольнити селян, тому вони при першій ліпшій нагоді намагалися самостійно реалізувати вирощену продукцію в містах, на колгоспних ринках. На одній із нарад, присвяченій стану заготівель і забезпечення населення міст овочами, що відбулася 8 серпня 1965 р., заступник голови правління Укоопспілки М. Верченко бідкався з приводу того, що картоплю селяни будуть вивозити самостійно й кооперативним заготівельникам її може не залишитися. Тому правлінням облспоживспілок було доручено довести завдання до кожного населеного пункту, залучити всіх заготівельних працівників і продавців сільських магазинів, щоб організувати закупівлю картоплі в населення [530, арк. 35].

До того ж місцеві органи влади досить часто створювали для селян адміністративні перешкоди для поїздок у міста й промислові центри, спрямовуючи виробників до кооперативних заготівельників. Для прикладу, на сесії Талалаївської сільської ради (Ніжинський район, Чернігівська обл.) 8 серпня 1962 р. у ході розгляду питання «Про факти незаконної видачі довідок на реалізацію продукції Омбиською сільською Радою» депутат Ю. Максютя відзначив, що всі види сільськогосподарської продукції Талалаївське сільське споживче товариство заготовляє в необмеженій кількості, тому колгоспники повинні здавати всі лишки в споживче товариство, а не роз'їжджати як омбиські селяни. Цю ж точку зору підтримав і голова правління Талалаївського споживчого товариства П. Орленко, котрий заявив, що деякі селяни, яких він назвав «вискочки», ігноруючи заготівельну мережу кооперації, продають цибулю за більш високими цінами. У рішенні було постановлено зобов'язати голову виконкому сільради М. Красновида та секретаря сільради Є. Хомич вести боротьбу із проявами спекуляції і націлити всіх трудящих на продаж лишків сільськогосподарської продукції кооперації й державним організаціям; встановити суворий

контроль над особами, що займаються вивозом окремих видів сільськогосподарської продукції, а також не видавати довідки й дозвіл на виїзд за межі області та республіки в період проведення польових робіт [80, арк. 13 – 14].

У даному контексті слід зазначити, що радянські органи влади на місцях (райради, райвиконкоми, сільради та виконкоми сільських рад) у своїй роботі доволі значну увагу приділяли заготівельній діяльності споживчої кооперації. Відповідно до протоколів засідань цих органів влади питання сприяння кооперативним заготівлям, виділення приміщень, транспорту, допомога в організації подвірних обходів мешканців села регулярно включалися до порядку денного.

Державні органи влади цього періоду починають усе більш орієнтувати заготівельні установи споживчої кооперації переважно на роботу з індивідуальними підсобними господарствами, що, звичайно, вимагало від Укоопспілки значно більшої організаційної роботи та ширшого залучення до заготівельної діяльності низової ланки, сільських споживчих товариств. Саме через споживчі товариства індивідуальні виробники знаходили реалізацію для частини вирощеної сільськогосподарської продукції. Тут же вони отримували необхідний реманент для проведення робіт, добрива, отрутохімікати, концентровані корма, будівельні матеріали тощо. Саме за таким принципом кооперативна система почала пропагувати серед сільського населення кролівництво, забезпечуючи селян будівельними матеріалами для кліток та скуповуючи хутро і м'ясо кролів. Особливо посилювався цей напрям у заготівельній роботі кооперативної системи після прийняття Продовольчої програми 1982 р., коли на споживчу кооперацію було покладено завдання здійснювати державні заготівлі продукції кролівництва [645, с. 4].

Виключно прерогативою кооперативної системи майже весь досліджуваний період були закупівлі яєць. В індивідуальних виробників заготівлі цього продукту здійснювались як шляхом подвірних обходів, так і продажем у сільських крамницях різноманітних товарів за яйця зі

встановленням відповідного цінового еквівалента. Також на місцевих базарах відкривалися лавки, де селяни за яйця могли придбати необхідні їм промислові товари. Особливо активно розгорталась організаційна робота установ споживчої кооперації із заготівлі яєць у сезон несіння курей. До цієї роботи залучалися тисячі позаштатних збирачів, а також працівники споживчої кооперації: продавці, товарознавці та інші, котрі здійснювали подвірні обходи часто у свій вихідний день [714]. У якості прикладу ставилися працівники, що перевиконували встановлені плани. Так, завідувач магазином Іванівського сільСТ Херсонської області Ходова при плані 20 тис. яєць закупила 1958 р. 106 тис. яєць [636, с. 29]. Виключно тільки по цьому виду сільськогосподарської продукції оголошувалися і проводилися різноманітні кампанії, приурочені до певних дат та соціалістичні змагання. Так, працівники споживчої кооперації Менського району Чернігівщини взяли зобов'язання виконати план закупки яєць до 1 червня 1962 р., а до 45-ої річниці «жовтневої революції» закупити ще 60 тис. штук яєць. Бюро обкому партії та облвиконком схвалили цей почин і зобов'язали партійні і радянські органи обговорити серед колгоспників і ширше розгорнути змагання за дострокове виконання річного плану продажу яєць державі [614, с. 1]. Деякі кооперативні організації при заготівлях цього продукту діяли через школи. За підтримки сільрад та адміністрації шкіл уповноважували кожного учня здати певну кількість яєць. Оформлювався цей захід у вигляді змагання із врученням грамот та подяк за понаднормове виконання поставлених завдань [709].

Із часом держава почала розглядати підсобні господарства як один із важливих елементів у продовольчому забезпеченні населення, що позначилось на низці постанов і розпоряджень. Зокрема, постанова Ради Міністрів «Про особисті підсобні господарства колгоспників та інших громадян і колективне садівництво та городництво» від 14 вересня 1977 р. наголошувала на важливості підсобних індивідуальних господарств у забезпеченні населення продуктами харчування, вказувала на

неприпустимість практики штучних заборон і ненадання органами влади на місцях земельних ділянок для ведення присадибного господарства [574]. Безпосередньо установи споживчої кооперації, виходячи із цього документа, повинні були вжити додаткових заходів щодо поліпшення закупок сільськогосподарської продукції у колгоспників, робітників та службовців, що мають індивідуальне присадибне господарство.

Також споживчій кооперації рекомендувалось укладати довгострокові угоди із громадянами на постачання сільськогосподарської продукції із видачею авансу в розмірі 50 % від суми при закупівлях продукції тваринництва і 30 % – рослинництва. Держбанк на ці цілі мав надавати споживчій кооперації пільговий кредит із річною ставкою в 1 %. Споживча кооперація повинна була передбачити переважне отоварювання дефіцитними промисловими товарами (будматеріали, мотоцикли тощо) тих мешканців села, що укладали угоди про постачання сільськогосподарської продукції [574]. Зрештою, у 1986 р. у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 березня «Про дальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни» уперше за роки радянської влади особисті підсобні господарства були визнані складовою частиною соціалістичного сільського господарства, що були покликані повніше задовольняти потреби сільських жителів у м'ясі, молоці, картоплі, овочах тощо [672, с. 172].

Однак таке явище в радянській повсякденності як дефіцит постійно супроводжувалося систематичними зловживаннями у сфері торгівлі [913, с. 84 – 87]. Не була винятком і реалізація згаданої постанови, яка супроводжувалася зловживаннями при розподілі дефіцитних товарів за здану сільськогосподарську продукцію. Масштабною перевіркою комітету народного контролю за наслідками реалізації згаданої постанови були встановлені факти скуповування заготівельними базами споживчої кооперації цукру не в колгоспників, яким він належав до видачі за роботу в галузі буряківництва, а в осіб, що у свою чергу скуповували цукор у

сільських крамницях і отримували при його здачі право на придбання дефіцитних автомобілів та мотоциклів. При цьому окремі голови колгоспів і голови виконкомів сільрад видавали вказаним особам фіктивні довідки про те, що вони проживають на селі і є членами колгоспу та працювали на вирощуванні цукрових буряків. За даними прокуратури в обхід закону лише за перші півроку реалізації згаданої постанови було придбано 198 авто та 23 мотоцикли (Полтавщина – 98, Черкащина – 32, Хмельниччина – 15). За фактами цих зловживань порушено 33 кримінальні справи [536, арк. 1].

Більшість правопорушень у цій галузі призводили до незаконного отримання дефіцитних товарів. Так, мешканець Одеси В. Цандр за домовленістю із головою правління Томашпільського сільСТ на Вінничині закупив за готівку 1,5 тис тонн цукру й за розпорядженням голови колгоспу ім. Кірова Чепурного здав його в комору колгоспу, а від правління колгоспу і голови сільради отримав довідку про те, що він є механізатором вказаного колгоспу й мешканцем села. У цій же області водій міжколгоспбуду А. Ціломудрий закупив у двох магазинах місцевого коопторгу 1,5 тонн цукру і здав його колгоспу ім. Ілліча. За довідкою колгоспу йому видали машину «Жигулі». До відповідальності притягнуто не тільки голову й бухгалтера колгоспу, але й завідувачів магазинів [536, арк. 6]. Аналогічним шляхом придбав мотоцикл К-650 завклубом села Оліїв на Зборівщині (Тернопільська область). У Нововодолазькому районі Харківщини завідувача перевалкою заготконтори райспоживспілки Лисиця скупила в ряді магазинів одну тону цукру. На цій підставі їй була продано автомобіль «Запорожець». На Хмельниччині Ізяславська райспоживспілка продала автомобіль «Жигулі» Я. Шихману, який у березні 1972 р. здав до комори колгоспу 30 мішків цукру у заводському пакуванні [536, арк. 6].

Варто зазначити, що передумови подібних зловживань були закладені в недосконалій системі стимулювання здавачів сільськогосподарської продукції. Зокрема, для позачергового придбання автомобілю необхідно було здати порівняно велику кількість цукру (1,5 тонн), котрої в жодного

колгоспника не було. Тому бажаючі отримати омріяний транспортний засіб скуповували цукор у інших осіб і торговельних підприємствах [536, арк. 9].

Напрямок на стимулювання заготівель у індивідуальних виробників продовжував реалізовуватися через прийняття і оприлюднення відповідних партійно-урядових постанов. 8 січня 1981 р., була прийнята постанова Ради Міністрів та ЦК КПРС «Про додаткові заходи по збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах громадян», що фактично дещо уточнювала попередню, знову наголошуючи на невикористаних резервах індивідуальних підсобних господарств. Окрім того, споживчій кооперації вказувалося на необхідність якомога ширше реалізовувати продукцію закупленої за цінами домовленості в індивідуальних виробників на ринках та в міській кооперативній торгівлі, оновити матеріально-технічну базу прийомно-заготівельних пунктів, що могли б забезпечити своєчасне приймання й переробку м'яса, молока та іншої сировини. Також у цій постанові містився ряд пунктів, котрі повинні були створити найбільш сприятливі умови для ведення громадянами індивідуальних присадибних господарств (фітосанітарна допомога, створення прокатних пунктів для реманенту, надання транспорту, широка роз'яснювальна робота й популяризація тощо) [573].

У рішеннях XXVI з'їзду КПРС було зазначено щодо цього питання таке: «Активніше проводити роботу по закупівлях сільськогосподарських продуктів у населення і колгоспів, розширювати торгівлю цими продуктами у містах і промислових центрах, повніше використовувати можливості збільшення заготівель меду, дикорослих плодів, ягід, грибів, горіхів, лікарських рослин; надавати допомогу населенню в доставці і реалізації лишків сільськогосподарської продукції, виробленою в особистих підсобних, в садових, городніх та інших товариствах [793 с. 2]». Доповнювала цей напрямок державної політики постанова Ради Міністрів УРСР від 3 лютого 1982 р. «Про збільшення споживчою кооперацією закупівель сільськогосподарської продукції [19, арк. 69]».

У навчальній та інструкційній літературі, що видавалася для працівників споживчої кооперації і студентів кооперативних вишів того часу, наголошувалося на важливості укладання довгострокових угод між установами споживчої кооперації та індивідуальними виробниками й поступовий відхід від разових та доволі спорадичних актів за купування сільськогосподарської продукції [732, с. 45].

Тренд на посилення роботи з індивідуальними виробниками закріпився в державній політиці після прийняття продовольчої програми 1982 р. на травневому пленумі ЦК КПРС, у рамках здійснення якої зростала роль системи споживчої кооперації як основної заготівельної ланки широкого спектру сільськогосподарської продукції в підсобних господарствах селян. Зокрема, через систему споживчої кооперації у якості зустрічного продажу для підсобних господарств селян тільки в 1984 р. було реалізовано 415 тис. тонн концентрованих кормів, 440 тис. м² металевої сітки, 60 тис. кліток, розширено продаж сільськогосподарського реманенту, мінеральних добрив тощо. У результаті обсяги закупівель у населення у 1984 р. зросли в 1,6 разів проти 1980 р. і досягли 1,5 млрд. крб [417, арк. 44]. Окремі облспоживспілки, зокрема, Черкаська, після 1982 р. значно розширили і укомплектували додатковими штатними одиницями мережу заготівельно-приймальних пунктів. Черкаські кооператори у цей період стали відкривати універсальні заготівельні пункти, що обслуговувались інструктором та двома заготівельниками. Коли один із них виїжджав до села для агітації й подвірних обходів, інший залишався на робочому місці і приймав продукцію в тих, хто вирішив самостійно здати продукцію без залучення транспорту заготконтори. В усіх районах області на початку 1980-х років діяло вже близько 630 таких заготпунктів. Фактично, три таких установи в середньому обслуговували територію двох сільрад [633, с. 15].

Керівництво відділу закупівель лишків сільськогосподарської продукції Укоопспілки цього періоду взяло курс на укладання угод із індивідуальними виробниками та заохочення їх шляхом продажу

гостродефіцитних промислових товарів. Так, 1984 р. найкращим здавальникам м'яса було продано 3440 легкових автомобілів. Для кращого охоплення виробничих ресурсів у системі споживчої кооперації на середину 1980-х років діяло близько 10 тис. стаціонарних приймально-заготівельних пунктів. Штатні працівники цих пунктів повинні були укладати угоди, організовувати вивіз продукції із господарств селян та забезпечувати їх тарою [417, арк. 45].

Однак варто зазначити, що ці доволі високі кількісні показники заготівельної діяльності кооперації на селі не повною мірою засвідчували реальний стан справ у цій галузі. Перевірка, проведена працівниками Комітету народного контролю 1987 р. у Харківській облспоживспілці, засвідчила, що, незважаючи на доволі високий показник укладання угод на закупівлю сільськогосподарської продукції, із 70 % індивідуальних присадибних господарств області, насправді, кооперативні заготівельники вдавалися до маніпуляцій зі статистичними звітами, по декілька разів укладаючи угоду з одним виробником. Також більша половина приймально-заготівельних пунктів, котрі відповідно до графіка повинні були працювати, на момент приїзду перевіряючи виявились зачиненими [609, с. 20].

Виключно турботою споживчої кооперації за досліджуваний період стали заготівлі дикорослої лікарсько-технічної сировини (близько 100 видів лікарських рослин) та дикоростучих плодів, ягід та грибів. Організаційно цією роботою опікувалась окрема структурна одиниця – Українська оптово-торговельна контора по міжреспубліканській і міжобласній торгівлі (Укоопзовнішторгконтора), що була самостійним госпрозрахунковим підприємством у системі Укоопспілки. Ця організація згідно із народногосподарськими планами та постановами Укоопспілки займалась організацією закупівель лікарсько-технічної сировини, грибів, дикорослих плодів, ягід тощо, а також здійснювала відвантаження цієї продукції на експорт [326, арк. 29]. Зрозуміло, що заготівля дикорослої продукції споживчою кооперацією практикувалась переважно в придатних для цього

природно-кліматичних зонах, Полісся й Карпат. Так, у Карпатському регіоні ряд райспоживспілок у сезон визрівання дикорослих ягід організовували роботу збирачів та приймальних пунктів, що розташовувались у гірських селах. Передусім це Міжгірська, Рахівська та Хустська райспоживспілка Закарпатської області, Сторожинецька Чернівецької, Жаб'ївська та Перегинська Станіславської. Продукцію приймали й оплачували приймальники сільСТ, що за свою роботу отримували 4 % вартості заготовлених ягід [654, с. 47].

Починаючи з кінця 1960-х років у Карпатському регіоні, створюють поряд із приймально-заготівельними пунктами дикорослої продукції ще й приймально-переробні. Так, 1970 р. Івано-Франківська облспоживспілка у сезон збирання дикорослої продукції відкрила 407 приймально-заготівельних і 10 приймально-переробних пункти, що були обладнані електронними та механічними пресами, а також лабораторним обладнанням для визначення якості продукції [620, с. 39].

Для заготівель дикорослої продукції широко залучалася «кооперативна громадськість», тобто – фактично сім'ї кооператорів-пайовиків. Уперше в Україні, у Полтавському кооперативному інституті, 1982 р. був організований студентський загін «Вереск», члени якого займалися збиранням лікарсько-технічних рослин. У цей період установи споживчої кооперації широко практикували укладання угод із лісгоспами, товариствами мисливців, а також окремими громадянами про збір і продаж дикорослої продукції і лікарських трав. При цьому особлива увага приділялася залученню єгерів, лісників і членів їх сімей, мешканців селищ при ліспромхозах [793, с. 7].

Зазвичай, заготівлі лікарсько-технічної сировини не давали заготівельникам можливості добре заробити, тому установи споживчої кооперації і використовували для цієї роботи фактично безкоштовну працю учнів та студентів. 1978 року спеціальною постановою Центроспілки було вказано на значні недоліки у виконанні планів заготівлі лікарсько-технічної

сировини, а також рекомендовано покращити серед населення організаційно-масову роботу зі збирання лікарсько-технічної сировини, залучаючи до цього виду діяльності учителів, піонервожатих, студентів і навчальний персонал медичних і сільськогосподарських інститутів, технікумів і училищ; колективи всіх шкіл і піонерських таборів, а також пенсіонерів, робітників і службовців у вільний від роботи час [641, с. 19].

Таким чином, сільські заготівельні установи споживчої кооперації у своїй роботі спрямовувалися на ті види продукції, що вимагали додаткового підсортування, обробки, особливих умов зберігання і не були охоплені державними заготівельними системами. Окрім того, кооперативна заготівельна система була переважно орієнтована на роботу із індивідуальними виробниками сільськогосподарської продукції і закупування так званих «лишків», що вимагало у свою чергу розгалуженої інфраструктури та додаткових організаційних витрат. Загалом, заготівельна діяльність споживчої кооперації не випадала із загального контексту визискувальної політики стосовно селян, що засвідчувалось у занижених цінах на сільськогосподарську продукцію порівняно із промисловими товарами та практиці «зустрічних продажів [899, с. 101]».

* * *

Результати багатогалузевої діяльності споживчої кооперації відбивались першочергово на соціально-економічному розвитку села. Провідною галуззю кооперативної системи була роздрібна торгівля, про результати діяльності якої маємо говорити передусім для повноцінної історичної реконструкції процесів, пов'язаних із предметом нашого дослідження. Насамперед, слід зазначити, що рівень забезпечення селян товарами як продовольчими, так і промисловими та культурно-побутового призначення значно поступався аналогічному постачанню мешканцям міст упродовж усього досліджуваного періоду. Причини такого становища полягали як у проблемах об'єктивного характеру: поганий стан доріг,

питання логістичного характеру, розпорошеність сільських поселень, так і пов'язані з наслідками рішень планових і розподільчих органів влади. Неупереджений аналіз архівних джерел та опублікованих документів засвідчує свідому дискримінацію сільської торговельної мережі за всіма групами товарів як в розрізі кількості, так і асортименту реалізованої продукції.

Система громадського харчування споживчої кооперації в концепті подолання суттєвих відмінностей повинна була забезпечити виконання тих же завдань, що і роздрібна торгівля, а також змінити споконвічні традиції українських селян щодо сімейного, домашнього харчування. Як через відсутність необхідних у даній галузі умов: наявність водогону, каналізації, підключення до стабільних джерел енергії, так і через низьку економічну ефективність – громадське харчування на селі не утвердилось як невід'ємна форма соціального дозвілля. Тому на відміну від роздрібної торгівлі споживчої кооперації, яка зосереджувалася в основному все-таки в сільській місцевості, майже половина товарообігу системи громадського харчування припадала на міста.

Побутове обслуговування сільського населення було найменш розвинутою галуззю споживчої кооперації УРСР, оскільки, крім тих же передумов результативної діяльності, що необхідні для громадського харчування й торгівлі, вимагало забезпечення спеціалізованим обладнанням та наявності різнопланових навчених фахівців. За досліджуваний період організацією побутового обслуговування сільського населення, окрім Уккоопспілки, займалися також й інші господарські організації. Зрештою, в 1966 р. у силу партійно-урядового рішення споживча кооперація припинила свою діяльність у цій сфері. Однак і в подальшому побутове обслуговування залишалось найвідсталішою сферою соціального устрою українського села.

Заготівлі сільськогосподарської продукції, що здійснювала кооперативна система організаційно були спрямовані передусім на індивідуального виробника: селянина-колгоспника чи мешканця приміського

селища, який мав можливість реалізувати лишки продукції, вироблені у власному господарстві. Хоча організаційно заготівлями на селі займалися спеціальні підрозділи споживчої кооперації (заготконтори, овочеві бази, приймальні пункти), до цієї діяльності на регулярній основі залучалися працівники інших кооперативних і не тільки установ: продавці магазинів, рядові колгоспники і навіть учні шкіл. Ціна, яку пропонувала споживча кооперація за здану продукцію, була на порядок нижча за ринкову, тому при першій ліпшій нагоді й можливості селяни віддавали перевагу реалізації своїх лишків на колгоспних ринках. Значною мірою, лише інтерес і потреби селян у придбанні необхідних дефіцитних товарів дозволяли системі споживчої кооперації здійснювати заготівельну діяльність у досить значних обсягах.

РОЗДІЛ 4

ДІЯЛЬНІСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У МІСТАХ УКРАЇНИ

4.1. Характер управління та організації кооперативної торгівлі в містах

Організаційно-територіальна структура та основні матеріальні фонди Укоопспілки були зосереджені переважно в сільській місцевості. Присутність споживчої кооперації в містах у силу специфіки діяльності кооперативної системи мала особливості управління та діяльності відмінні від тих, що існували на селі.

Після звільнення території Української РСР наприкінці 1944 р. перед державою постало грандіозне соціально-економічне завдання: відновити знищене за роки окупації народне господарство. Проблема забезпечення населення продовольством стала однією з найгостріших. Вирішити її за короткий термін в умовах, що склалися, було не можливо, адже зруйнована інфраструктура, відсутність техніки й саме головне – робочих рук у сільському господарстві не давали можливості забезпечити зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Усе це й відверте небажання керівництва держави всерйоз підійти до вирішення продовольчої проблеми призвели внаслідок посухи і нереальних планів хлібозаготівель до голоду в 1946 – 1947 роках. Характерно, що від голоду переважно страждало сільське населення.

Однак у містах ситуація виглядала дещо краще. Держава, як і раніше, рятувала першочергово міста й промислові центри. І з цією метою використовувались організаційні можливості та потенціал споживчої кооперації. Саме, виходячи з цих міркувань, була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР від 9 листопада 1946 р. «Про розгортання кооперативної торгівлі в містах і селищах продовольчими і промисловими товарами і

збільшення виробництва харчової продукції та товарів широкого вжитку кооперативними організаціями». Постанова уряду СРСР незабаром була продубльована й уточнена відповідно до українських реалій постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У. У цьому документі наголос робився на організаційному зміцненні споживчої кооперації, підвищенні фінансової та господарської незалежності кооперативних організацій.

Таким чином, безпосередньо перед Укоопспілкою ставилося завдання організувати в містах, станціях залізниць торгівлю у свіжому й переробленому вигляді різною сільськогосподарською продукцією за цінами, що склалися на ринку, але не вище цін державної комерційної торгівлі; відкрити роздрібну мережу 1947 р., а саме: магазинів – 465, павільйонів – 205, ларьків – 1365, розносних лотків – 1645; звернути особливу увагу на торгівлю в таких містах, як Київ, Сталіно, Ворошиловград, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одеса, Львів та промислові центри Донбасу. Також організаціям споживчої кооперації було дозволено повсюди закуповувати в селян, які виконали державні зобов'язання м'ясо, жири, яйця, картоплю, овочі та скуповувати ці продукти на базарах і ярмарках. Відповідно до цієї постанови Укоопспілка зобов'язана була організувати додатково 1600 підприємств з виробництва товарів широкого споживання і виробити товарів на суму 300 млн. крб., а також започаткувати в містах, переважно на колгоспних ринках, торгівлю промисловими товарами власного виробництва й товарами місцевої промисловості [513, арк. 155 – 176].

Республіканська нарада споживчої кооперації УРСР, що відбулася 28 листопада 1946 р. ухвалила й певні організаційні заходи, що сприяли впровадженню в життя згаданої постанови. Так, у робітничих селищах і містах обласного підпорядкування торгівлю сільськогосподарською продукцією повинні були здійснювати райспоживспілки й окремі споживчі товариства, на пристанях і станціях – сільські споживчі товариства, в обласних центрах – облспоживспілки. У таких великих містах, як Київ і

Сталіно передбачалося відкрити магазини не тільки місцевих кооперативних організацій, але й республіканських галузевих об'єднань Укоопспілки з торгівлі овочами, м'ясом та птицею. Для координації міської кооперативної торгівлі були утворені – Союзкооппродторг (спеціалізоване об'єднання Центроспілки СРСР по торгівлі продовольчими товарами в містах і робітничих селищах) у Москві і Укооппродторг при Укоопспілці. Для контролю за діяльністю споживчої кооперації в містах і робітничих селищах створювався додатковий ревізійний апарат, а також органи масового контролю по лінії виробничих профспілкових організацій [767, с. 89].

Уже в поточному 1946 р. кооперативні організації республіки змогли виконати частину завдань, передбачених постановою уряду від 9 листопада. Так, наприкінці цього року по системі Укоопспілки в містах було відкрито 274 магазинів і лавок, 517 палаток, ларьків і кіосків, а обіг роздрібною торговельною мережі склав 44717 тис. крб [141, арк. 2].

Продовжуючи політику з розгортання кооперативної торгівлі в містах, уряд країни 21 липня 1948 р. ухвалив постанову «Про заходи по розширенню торгівлі споживчої кооперації в містах і робітничих селищах». На III з'їзді уповноважених споживчої кооперації СРСР, що відбувся в Москві у травні 1948 р. було ухвалено заходи щодо активізації кооперативної торгівлі в містах, а також доручено кооперативним організаціям на місцях систематично знижувати ціни в кооперативній торгівлі за рахунок закупівель сільськогосподарських товарів у віддалених населених пунктах за більш дешевими цінами.

Постанови уряду й комуністичної партії СРСР та УРСР щодо розгортання кооперативної торгівлі в містах були відповідним чином прийняті до виконання по управлінській вертикалі і в окремих областях. Так, бюро обкому Запорізької області та облвиконком ухвалили відповідні рішення щодо реалізації цих рішень. Зокрема, із метою розширення й покращення кооперативної торгівлі в містах, розвитку закупок сільськогосподарської продукції, збільшенню виробництва продовольства

обкомом були намічені такі заходи: проведення наради заготівельних працівників, перевірка стану кооперативної торгівлі в містах Осипенко і Мелітополі. Результати перевірки мали обговорюватися на бюро райкомів, а в липні-серпні планувалося заслухати на бюро 2 – 3 секретарів райкомів та голову облспоживспілки про виконання постанов Ради Міністрів і ЦК КП(б)У від 21 листопада 1946 р., бюро обкому й облвиконкому від 30 листопада 1946 р. і ЦК КП(б)У від 21 лютого 1947 р. про розгортання кооперативної торгівлі в містах і робітничих селищах. Приблизно за цим же шаблоном працювали обласні партійні комітети і в інших регіонах України.

Результатом упровадження всіх цих постанов у життя стало збільшення кількості кооперативних організацій та масштабів їх товарообігу в містах і промислових селищах України. Зокрема, уже станом на 1 лютого 1947 р. із тих завдань, що були визначені для споживчої кооперації УРСР на цей рік у кількості 2200 торговельних підприємств, що повинні бути відкриті в цьому році, було відкрито 1260. У тому числі у Східній Україні (територія УРСР до 17 вересня 1939 р.) було відкрито 939 із 1593 запланованих, Західній – 314 із 590 торговельних підприємств споживчої кооперації в містах. Крім того Укоопспілка відкрила за цей період 226 установ громадського харчування у містах і промислових центрах [143, арк. 51].

Таким чином, основні матеріальні й організаційні ресурси споживчої кооперації за перші повоєнні роки були спрямовані на збільшення торговельної мережі в містах і промислових центрах сходу республіки. Так, Сталінська облспоживспілка намітила відкрити в 1946 – 1947 роках 327 торгових одиниць у містах і робітничих селищах, а саме: 50 магазинів, 120 ларьків і палаток, 120 розносок і розвозок і 17 павільйонів. Продаж сільгосппродукції в цих установах відбувався за цінами нижче ринкових і комерційних [513, арк. 132].

Зросла кількість магазинів споживчої кооперації в найбільших містах республіки. Зокрема у Києві, станом на 20 січня 1947 р. уже було відкрито 6 стаціонарних торговельних закладів Укоопспілки, у Харкові – 4,

Дніпропетровську – 6, Кривому Розі – 4, Запоріжжі – 3, Одесі – 5, Львові – 12 [143, арк. 53]. Разом із тимчасовими торговельними закладами (палатки й ларьки) торговельна мережа споживчої кооперації в містах виглядала більш розгалуженою. Відкривати більше торговельних установ у містах не дозволяла відсутність в умовах повоєнної відбудови необхідної інфраструктури, переважно, пристосованих для торгівлі приміщень та складів. Саме тому голова правління Укоопспілки В. Липовий в аналітичній довідці до ЦК КПУ для покращення кооперативної торгівлі в містах пропонував зобов'язати обласні та міські організації промислових регіонів України надавати споживчій кооперації необхідні торговельно-складські приміщення в містах і робітничих селищах для розташування баз, магазинів, складів і овочесховищ, а також зобов'язати начальників залізниць безперервно надавати кооперативним організаціям вагони для перевезення сільськогосподарських продуктів і сировини у великі міста й промислові центри [143, арк. 39]. Загалом, на 1 січня 1949 р. споживча кооперація УРСР в містах і промислових центрах нараховувала 3881 крамницю, 2184 ларьки, палатки та кіоски, 367 розносок і розвозок, 1953 їдальні, ресторани, чайні тощо [789, с. 288].

Однак розбудова торговельної мережі Укоопспілки в містах за перші повоєнні роки не означала зміну сільської локалізації споживчої кооперації УРСР. Наступні за цим урядові рішення якраз відсували споживчу кооперацію від міських регіонів. Так, згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 08 серпня 1949 р., а також – Центроспілки від 09 вересня 1949 р. міська роздрібна мережа й заклади громадського харчування міст повинні бути передані Міністерству торгівлі. Порядок передачі й компенсації основних фондів споживчої кооперації регулювався окремою постановою [576].

У деяких випадках виконання цих постанов супроводжувалися конфліктами між господарюючими суб'єктами системи споживчої кооперації та державної торгівлі. Так, в окремих містах України разом із торговельними

зкладами споживчої кооперації установам міністерства торгівлі були передані й складські приміщення, що викликало протести зі сторони керівництва Укоопспілки і звернення із цього приводу до Ради Міністрів УРСР [154, арк. 124]. Зокрема, у Станіславській області, починаючи з другої половини 1949 р., велася переписка про механізм передачі торговельних підприємств споживчої кооперації у містах, як-от: Станіславі, Коломиї, Калуші, Надвірній, Городенка та Яремче [154, арк. 37].

Починаючи із 1950 р., роздрібна мережа споживчої кооперації була майже витіснена із великих міст і залишалась, окрім сільської місцевості, у райцентрах, дрібних містечках і почасти – робітничих селищах. У подальшому організація торгівлі продовольством у містах споживчою кооперацією була організована через систему міськкоопторгів. Їх кількість починаючи із 1950-х років не була стабільною і коливалась у межах 100-200 одиниць. Так, у 1959 р. у цілому по УРСР діяло 80 міськкоопторгів, у 1967 – 231, у 1972 – 197, у 1980 – 220, у 1988 – 162 і в 1989 р. – 142 міськкоопторги [209, арк. 4 зв.; 285, арк. 8; 327, арк. 6; 399, арк. 12; 427, арк. 20 зв.; 430, арк. 22 зв.].

Держава, дбаючи першочергово про продовольчу безпеку промислових центрів, залучала Укоопспілку до постачань у великі міста найбільш дефіцитних груп продовольчих товарів [916, с. 42]. Із цією метою керівництвом споживчої кооперації розроблялися та впроваджувалися низка організаційних заходів, що покликані були покращити стан постачання до міст сільськогосподарської продукції. Зокрема, у звіті Укоопспілки про розвиток міської кооперативної торгівлі за 1966 р. пропонувалося ряд заходів щодо підсилення цієї сфери діяльності споживчої кооперації. Серед них – такі:

- Посилити торгівлю свіжим м'ясом, яйцями, овочами, фруктами. Досягти, щоб ціни на ці та інші продукти були значно нижче ринкових.
- Здійснювати систематичний контроль за станом будівництва матеріально-технічної бази міської кооперативної торгівлі. Забезпечити

безумовне виконання планів з будівництва холодильників, складів, магазинів та інших об'єктів.

- Внести пропозиції виконкомам рад про виділення необхідних приміщень для функціонування магазинів та інших об'єктів необхідних для функціонування кооперативної торгівлі.

- Створити необхідні запаси для безперервної торгівлі сільгосппродуктами в мережі міської кооперативної торгівлі.

- Налагодити міжобласні й міжреспубліканські зв'язки щодо ввезення і вивезення необхідних сільськогосподарських продуктів [275, арк. 152].

Питанню розвитку споживчої кооперації в містах було присвячено і низка системних нарад. Так, 1966 р. загальносоюзна нарада із цього питання пройшла в Кіровограді. 1971 року в Сімферополі була проведена республіканська нарада за участю керівництва Укоопспілки, представників облспоживспілок та партійного апарату. Наступного року така ж нарада, присвячена кооперативній торгівлі в містах за участі делегації української споживчої кооперації, відбулась у Москві.

Як свідчать статистичні дані, роздрібну мережу кооперативної торгівлі сільськогосподарською продукцією в містах вдалося збільшити. Так, кількість магазинів споживчої кооперації в містах за 1966 р. зросла від 2376 на початок року до 2525 на кінець (+149). Усього ж кількість підприємств торгівлі кооперації у містах, включаючи палатки й ларьки, зросла за згаданий період на 214 одиниць, склавши на 1 січня 1967 р. 4951 торговельну установу.

Згідно з даними Укоопспілки за 1966 р. зросла й кількість спеціалізованих роздрібних установ торгівлі сільськогосподарською продукцією. Зокрема, на 1 вересня 1966 р. у мережі існувало 353 м'ясні магазини, 213 – торгівлі овочами, 101 – торгівлі вином, 75 – торгівлі молоком. Більшість же магазинів були або багатофункціональними, або ж мали спеціалізовані відділи торгівлі окремими видами продукції [277, арк. 3].

За цей же рік зросла й кількість міськкоопторгів: із 223 у 1966 р. до 228 у 1967-му [277, арк. 15].

Поступово, у післявоєнний період, виробилась організаційна структура кооперативної торгівлі сільськогосподарською продукцією в містах. На республіканському рівні цей напрямок спрямовував один із підрозділів Укоопспілки – Укоопторг, котрий відповідно мав кілька своїх відділів, зокрема, окремий підрозділ, що займався координацією торгівлі й закладки на зимове зберігання картоплі й овочів. Укоопторг, виходячи із потреб споживачів і завдань партійних та державних органів, поставлених перед кооперацією, розробляв і доводив до виконавців плани товарообігу. Так, на 1973 р. кооперативним організаціям республіки в містах було встановлено план товарообігу в 420 млн. крб. із приростом проти минулого року в 1,2 % [336, арк. 30].

У центрі уваги працівників Укоопторгу знаходилось одне головне завдання – організація постачання заготівельними організаціями республіки сільськогосподарської продукції в міськкоопторги. Безпосередні угоди про постачання сільськогосподарської продукції укладались між міськкоопторгами та райзаготконторами. Спеціалісти ж Укоопторгу здійснювали постійний контроль щодо своєчасності й обсягів укладених угод на місцях. На ті заготконтори, що допустили зрив постачань, накладались штрафні санкції.

На обласному рівні (в облспоживспілках) існували відділи торгівлі сільськогосподарськими продуктами у складі заготуправлінь, відділи в складі продовольчих контор облспоживспілок та облкоопторги, які спільно із обласними міськкоопторгами займалися реалізацією закупленої кооперативними організаціями сільськогосподарської продукції в містах. Працівники обласних управлінь кооперативної торгівлі сільськогосподарською продукцією на основі аналізу результатів роботи за попередній рік розробляли й доводили до райспоживспілок і окремих міськкоопторгів плани продажу сільгосппродукції в асортименті за рахунок

визначених планів закупівель на місцях і за межами області. Окремими постановами на місця доводились і інші завдання, а саме: з розвитку і реконструкції торговельних приміщень чи переведенню торгівлі на нові більш прогресивні форми роботи. На основі цих рішень і постанов укладались угоди між господарюючими суб'єктами: райзаготконторами, міськоопторгами та райспоживспілками. Після укладання цих угод управління здійснювало контроль за їх виконанням. Також міську кооперативну торгівлю курирували заступники голів правлінь облспоживспілок по заготівлям.

Низовою ланкою цієї системи в містах були госпрозрахункові підрозділи – міськкоопторги. У міській кооперативній торгівлі 1970-х років працювало близько 20 тис. чоловік у 4848 торговельно-роздрібних підприємствах [336, арк. 6]. Міськкоопторги, що були фактично комерційними організаціями, в доволі жорстко регламентованій структурі радянської торгівлі мали потенційні можливості налагодити високорентабельну, прибуткову торгівлю дефіцитними продуктами харчування в містах. Ці господарюючі суб'єкти знаходились на повному госпрозрахунку, користувалися правами юридичних осіб, самостійно кредитувались у Держбанку, вступали в договірні відносини із безпосередніми виробниками (колгоспами та індивідуальними виробниками) чи із іншою ланкою споживчої кооперації – заготконторами.

Однак їх оперативно-господарська самостійність була все-таки обмежена. Так, вони не мали право самостійно розподіляти прибуток, використовувати понадпланові накопичення для заохочень працівників. Окрім того, цінова політика міських кооператорів, яка базувалася на оперативному реагуванні на зміну кон'юнктури ринкових цін, не завжди знаходила розуміння з боку державних контролюючих органів таких, як: Комітет цін Ради Міністрів, Держторгінспекція та Комітет народного контролю. Усе це знижувало зацікавленість у здійсненні режиму економії, підвищенні рівня комерційної роботи в міській кооперативній торгівлі.

Проте навіть у цих непростих умовах частина обласних кооперативних спілок спромоглася досить непогано налагодити роботу в галузі міської кооперативної торгівлі. Так, керівник Укоопторгу в травні 1970 р. розіслав по всіх областях для ознайомлення і впровадження досвіду звіт про діяльність Тернопільського міськкоопторгу. У цей час тернопільські кооператори налагодили безперебійну торгівлю овочами, фруктами, ковбасними виробами. Тернопільський міськкоопторг план товарообігу за 1969 р. виконав на 103,7 %. У міжсезонний період ця кооперативна організація здійснювала торгівлю плодоовочами в спеціалізованому магазині і трьох відділах інших магазинах. Додатково щороку відкривалася сезонна мережа в кількості до 16 павільйонів і ларьків. Зокрема, за 1971 р. Тернопільській міськкоопторг реалізував овочів і фруктів у розмірі 60 % від кількості, що продавало населення й колгоспи. Цього року в місто було завезено й продано ранніх овочів у кількості 910 тонн, зокрема, з-за меж області – 571 тонна [336, арк. 149].

Також тернопільські кооператори здійснювали торгівлю кондитерською продукцією власного виробництва, виготовлену в кондитерському цеху, де у дві зміни вироблялася продукція 49 найменувань: кекс, бісквіти, торти, заварні тістечка, пироги, ватрушки тощо. Також Тернопільський міськкоопторг продав 1969 р. 158 тонн ковбасних виробів на суму в 495 тис. крб., що було значно більше ніж аналогічний показник у Волинській, Ворошиловградській чи Кримській облспоживспілці. Магазин «Дари полів» в Тернополі (площа торговельного залу 450 м²) у порядку самообслуговування торгував у розфасованому вигляді овочами, фруктами, борошном, крупами, горіхами, цукром тощо [316, арк. 47 – 51]. Не менш активно тернопільські кооператори торгували м'ясом і м'ясопродуктами, яку здійснювали через 3 спеціалізованих магазини і 2 відділи [336, арк. 144].

Доволі продуктивно цього часу міська кооперативна торгівля розвивалась і в Тернопільській області в цілому. Так, товарообіг з продажу сільськогосподарських продуктів по системі облспоживспілки за період 1966

– 1972 років збільшився на 33,8 % і досяг 11.973 тис. крб., а торговельна мережа зростає за цей період на 29 торговельних підприємств, зокрема, і великих фірмових магазинів як в самому Тернополі, так і в Гусятині, Бережанах, Бучачі, Борщові, Підволочиську [336, арк. 140].

Ще одним лідером у галузі міської кооперативної торгівлі, починаючи із 1960-х років, було Закарпаття. Тут відбувалося постійне розширення міської кооперативної мережі та вдосконалення форм торгівлі. В області за рішенням Центроспілки та Укоопспілки була створена особлива організаційна система з управління й керівництва міською кооперативною торгівлею. Із 13-ти районів області у 8 райспоживспілках були організовані коопторги. Постачання сільгосппродуктів заготконторами міськкоопторгам Закарпаття складало 50 % до загального товарообігу. У Закарпатській області управління кооперативних організацій пішло шляхом створення в міськкоопторгах і районах як фірмових магазинів з продажу сільськогосподарської продукції, так і спеціалізованих з продажу ковбасних виробів, овочів, фруктів та домашнього вина. Так, в Ужгороді великою популярністю користувалися кооперативні спеціалізовані магазини по продажу ковбас «Полонина», відкритий у 1970 р., спеціалізований магазин «Овочі-фрукти», що працював за методом самообслуговування та магазин «М'ясо».

У цих торговельних установах постачання й організація торгівлі перебували на такому рівні, що не було необхідності насичувати їх фондovими товарами. Продаж супутніх товарів складав тут не більше 10 - 15 % [318, арк. 83]. Продаж сільськогосподарської продукції в 1970-х роках в області на кооперативних засадах здійснювали 119 магазинів, із них: 41 м'ясних, з продажу молокоvмісних продуктів – 16, овоче-фруктових – 13, ковбасних виробів – 2, винних підвалів – 16 [318, арк. 36]. Розвитку кооперативної торгівлі в містах Закарпатської області сприяла наявність достатнього комплексу складських і холодильних приміщень, а саме:

овочесховищ на 300 тонн, складських приміщень – 5200 тонн, холодильників на 170 тонн і 10-ти винних підвалів на 900 тонн [384, арк. 39].

Доволі успішно кооперативна торгівля в містах розвивалась і в Кіровоградській області. Невипадково саме в Кіровограді 1966 р. була проведена загальносоюзна нарада кооператорів присвячена організації міської кооперативної торгівлі [318, арк. 43]. Якщо 1966 р. кооператори Кіровоградщини на комісійних засадах закупили сільськогосподарської продукції на 26,6 тис. крб., то у 1970-му – 27,8 тис. крб [318, арк. 43]. В області було організовано 6 госпрозрахункових міськкоопторгів, у складі яких функціонувало 259 торговельних підприємств. Із них – 81 спеціалізований магазин такі, як: «Дари природи», «Риба», «Дари ланів». На балансі Кіровоградської облспоживспілки знаходилася птахофабрика з поголів'ям птиці до 20 тис., від якої лише в 1970 р. отримано 1600 тис. штук яєць [318, арк. 45].

Таким чином, в Україні за досліджуваний період був ряд регіонів-лідерів у галузі розвитку міської кооперативної торгівлі. Найбільш високих темпів зростання товарообігу у сфері міської кооперативної торгівлі було досягнуто в Закарпатті – 39 %, Черкаській – 37 %, Миколаївській – 28 %, Львівській – 23 %, Вінницькій – 22 % облспоживспілках [318, арк. 73]. У деяких із цих областей у структурі споживчої кооперації була утворена ще одна ланка – райкоопторги, що мали на своєму балансі торговельно-роздрібну мережу як в райцентрі, так і в сільській місцевості. Зокрема, Шаргородський райкоопторг Вінничини продавав за рік сільгосппродуктів на 1,6 млн. крб. Це було досягнуто за рахунок наявності широкої мережі з продажу продуктів як стаціонарної, так і сезонної торгівлі та належній організації закупок лишків сільськогосподарської продукції. Окрім того, тут було добре налагоджено переробку продукції й виробництво різноманітних ковбасних виробів, круп, борошна, олії тощо.

Однак вдалий зразок роботи окремого райкоопторгу був не в останню чергу результатом належної організації роботи обласного керівництва

споживчої кооперації. Правління Вінницької облспоживспілки організувало злагоджену комерційну роботу із завою дефіцитної сільгосппродукції з-за меж області й республіки. Торговельна база Вінницького облкоопторгу встановила комерційні зв'язки із 60-ма облспоживспілками Радянського Союзу. Правління Вінницької облспоживспілки приділяло велику увагу розширенню матеріально-технічної бази міської кооперативної торгівлі. При райкоопторгах області працювали будівельно-монтажні дільниці, які через колгоспи та інших підрядників із 1968-го по 1970-ий роки увели в експлуатацію 50 торговельних підприємств. У кооперативних магазинах Вінниччини цього періоду був представлений широкий асортимент продуктів. Зокрема, у магазинах Вінницького міськоопторгу продавалися ковбасні вироби багатьох найменувань, свинина, яловичина, птиця, м'ясо кролів і овочі в широкому асортименті, сухофрукти як місцеві, так і середньоазійські. Магазин міськоопторгу «Кулінарія» щоденно продавав телячі і свинячі шніцеля, ескалопи, гуляші, шашлики, варені язички, домашні ковбаси, кров'янку та інші напівфабрикати із м'яса [318, арк. 80].

Доволі потужною організацією 1960 – 1980-х роках був Львівський міськоопторг, що на початок 1970-х роках складався із 52 торговельних підприємств на 103 робочих місця (із них 25 магазинів, решта – палатки, павільйони, кіоски). Також міськоопторг володів продовольчим складом загальною площею 400 м², ковбасним цехом, двома засолпунктами й торгував широким асортиментом сільськогосподарської продукції, а саме: м'ясо, овочі у свіжому і переробленому вигляді, ковбасні вироби, борошно, різноманітні крупи тощо. Значною була питома вага окремих видів продукції львівських кооператорів у товарообігу всіх львівських колгоспних ринків (свіжі огірки – 20 %, цибуля – 22 % тощо) [336, арк. 112]. Торгівлю овочами львівські кооператори провадили цілорічно, 62 % усієї продукції завозилось із-за меж області.

Упродовж 1960-х – 1970-х років в Українській РСР матеріально-технічна база міської кооперативної торгівлі зростала: було введено в дію

420 великих фірмових магазинів, нові складські приміщення на 7500 тонн. Допомогу споживчій кооперації надавали виконкоми міських рад, що передавали Укоопспілці приміщення під склади та магазини. Великі добре обладнані, фірмові магазини були відкриті в цей час у Донецьку – «Дари природи», Сімферополі – «Кооператор», Львові – «Урожай», Тернополі – «Надзбруччя», «Дари лісів», «Колосок» [807, с. 11]. Найбільш інтенсивно міська кооперативна торгівля розвивалась у Криму, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Закарпатській, Черкаській та Ровенській областях. Великі магазини були відкриті в Кам'янці-Подільському, «Дари Поділля» із торговельними залом у 600 м² із відділами: овочі, м'ясо і ковбаси, кондвироби, соки-води, бакалія і 400 м² підвальних приміщень. Подібні установи цього часу з'явилися в Дрогобичі на Львівщині – магазин «Кооператор», у м. Сміла на Черкащині – «Дари садів», у Сумах, Шостці тощо [336, арк. 17].

Щорічно в 1970-х – 1980-х роках міськкоопторги України закупали продукції на 80 млн. крб., котру реалізовували через більш ніж 5 тис. торгово-роздрібних підприємств [336, арк. 65]. Станом на 1985 р. в Україні діяли вже 204 міськкоопторги, які мали 3862 торгових роздрібних підприємства [789, с. 326]. На долю міськкоопторгів припадало більше половини товарообігу з продажу лишків сільськогосподарської продукції. Однак питома частка цих продуктів у роздрібному товарообігу продуктів харчування споживчої кооперації України досягала 9 % [318, арк. 83]. Проте в містах і промислових центрах, де така торгівля відбувалася, це справляло певний вплив на стабілізацію ринкових цін і забезпечення населення сільськогосподарською продукцією [909, с. 135].

Власне кажучи, міська кооперативна торгівля згідно з призначенням була покликана виправляти цінові перекося ринкової торгівлі. Зокрема, при Укоопторзі було створено управління економіки й кон'юнктури, працівники якого відстежували динаміку цін за 68 колгоспними ринками із усіх регіонів України згідно даних ЦСУ. На підставі зібраних даних випускались

бюлетені, якими повинні були у своїй роботі керуватися міськкоопторги [550, арк. 1 – 175]. Багаторічні спостереження за рівнем цін на колгоспних ринках, показали, що установи споживчої кооперації України торгували за цінами, що були на 20-25 % були нижчими за ринкові. Купуючи товари в магазинах споживчої кооперації, населення міст щорічно економило до 70 – 80 млн. крб [336, арк. 47].

Однак слід зауважити, що в багатьох містах УРСР кооперативна торгівля не відігравала скільки-небудь значної ролі. Зокрема, у місті Чернігові колгоспні ринки продали м'яса за перші дев'ять місяців 1973 р. 461 тону, а міськкоопторг лише 25 тонн, відповідно у Ворошиловграді – 284 і 20 тонн, в Одесі 3458 і 339 тонн [347, арк. 18].

Звіт Укоопспілки про міську кооперативну торгівлю за 1971 р. засвідчив низький рівень розвитку цієї галузі споживчої кооперації республіки. План товарообігу з торгівлі лишками сільськогосподарської продукції не був виконаний. Причини такого явища полягали в низькому рівні керівництва цією галуззю кооперативного господарства. Зокрема, правління Миколаївської, Дніпропетровської, Запорізької, Ворошиловградської облспоживспілок узагалі не створили управлінь організації торгівлі сільськогосподарськими продуктами [320, арк. 29]. У Полтавській облспоживспілці при завданні відкрити 6 магазинів для торгівлі сільськогосподарськими продуктами в містах не відкрито жодного, у Ворошиловградській із 8 – жодного, у Кіровоградській із 6 – жодного, у Рівненській облспоживспілці із 5 установ було відкрито лише 1 магазин.

Багато кооперативних організацій виконували план заготівель за рахунок 2 – 3 видів продукції (в основному борошна та олії) у зв'язку із чим міська кооперативна торгівля недотримувала значну кількість різних продуктів. А такі продукти споживання як молоко, свіжа риба в кооперативній міській торгівлі цього періоду були відсутні взагалі.

Негативні тенденції в забезпеченні міських центрів сільськогосподарською продукцією не були секретом для партійного

керівництва республіки. Так, у листі секретаря ЦК КПУ В. Дрозденка до керівника республіки П. Шелеста зазначалося, що Укоопспілка та її підрозділи послабили увагу до кооперативної торгівлі в містах, а саме: в окремих областях намітилася тенденція до згортання цієї торгівлі під приводом нормалізації державної торгівлі; до того ж міськкоопторги широко практикували закупівлі не в глибинних районах і селах, а на колгоспних ринках [517, арк. 4].

Ситуація із забезпеченням продовольством міст була на особливому контролі в партійних органів влади, котрі намагалися її поліпшити, використовуючи весь наявний арсенал командно-адміністративних методів. Так, 1971 р. Політбюро ЦК КПУ роботу правління Укоопспілки щодо цього питання визнало незадовільною та звернуло увагу на те, що окремі облспоживспілки недооцінюють значення торгівлі сільськогосподарськими продуктами й необґрунтовано її згортають [347, арк. 1].

Методи «підхльостування» трудового ентузіазму, такі як: соціалістичні змагання, «трудові вахти» тощо, погано діяли в такій делікатній сфері економіки як торгівля. Відсутність контролю за якістю продукції, що поступала на продаж, перевитрати на списання й незацікавленість працівників і керівників міських кооперативних магазинів у результатах діяльності призводили до поступового зниження показників споживчої кооперації УРСР у цій галузі.

Також не давав можливості повноцінно розвиватись міській кооперативній торгівлі «бич» усієї радянської торгівлі, що набув системного характеру – розтрати й розкрадання. Зокрема, виявлена 1971 р. у Павлоградському міськкоопторзі на Дніпропетровщині розтрата у 7351 крб. була лише одним із багатьох подібних випадків.

Робота кооперативних організацій із забезпечення населення міст овочевою продукцією постійно відставала від запланованих показників. Виконуючи настанови партійно-державного керівництва, правління Укоопспілки ставило перед своїми підрозділами завдання з відкриття

спеціалізованих магазинів із торгівлі овочами в кожному райцентрі й міському населеному пункті. Так, на 1974 р. найнижча забезпеченість плодоовочевою роздрібною торговельною мережею була в Запорізькій області – 11 спеціалізованих овочевих магазинів із 18 районів, Кіровоградській – 6 магазинів на 21 район, Хмельницькій 7 на 20, Чернігівській 10 на 22 [359, арк. 39]. Багато обласних кооперативних організацій регулярно не виконували план закладки різних видів овочів на зберігання. Зокрема, план закладки цибулі на 1974 р. Дніпропетровська облспоживспілка виконала на 95 %, Житомирська – 67 %, Полтавська – 63,2 %, Черкаська – 62,5 %. Не виконали план закладки свіжої капусти Волинська облспоживспілка – 67,4 %, Житомирська – 84,5 %, Миколаївська – 67,4 %, Рівненська – 56,7 % та Чернігівська – 58,1 % [359, арк. 38].

Особливо незадовільно ситуація із кооперативною торгівлею в містах у цього періоду склалась у Ворошиловградській області. Так, 1975 р. тут було ліквідовано кілька міськкоопторгів, а також скорочено торговельну мережу на 30 установ, зокрема, 18 – на колгоспних ринках. Окрім того, Ворошиловградська облспоживспілка не створила госпрозрахункове об'єднання «Облкоопторг», у результаті чого міська кооперативна торгівля в області за відсутності відповідної оргструктури знаходилася на дуже низькому рівні. Магазины міськкоопторгів області були фактично перетворені на гастрономи, де питома частка фондівих товарів складала 60 - 80 % [367, арк. 15 – 16].

Аналогічне становище було і в Хмельницькій та Харківській облспоживспілках. На Харківщині замість сільськогосподарської продукції мережа в містах торгувала переважно фондівими товарами: горілкою, вином, цигарками тощо [53, арк. 1]. У Хмельницькому ж міськкоопторзі не було жодного спеціалізованого магазину, жодного овочесховища, а також – недостатньо торгово-роздрібною мережі на колгоспних ринках. У продажу міських кооперативних магазинів Хмельниччини переважали фондіві товари (50 - 85 %) [318, арк. 91]. Правління кооперативних організацій для

досягнення планових показників доводили кооперативам краю підвищений план продажу фондочих товарів. Це в свою чергу призводило до нерівномірного розподілу продовольчих товарів між міською та сільською торгівлею, так як обмежувався продаж фондочих товарів на селі й навпаки – місто недотримувало лишків сільськогосподарської продукції, закупленої на комісійних засадах.

Для повноцінного виконання притаманної міськкоопторгам функції керівництво споживчої кооперації намагалося направити роботу міських кооператорів, таким чином, щоб зменшити частку фондочих товарів у структурі товарообігу міської кооперативної торгівлі, зосередивши основну увагу на комісійній торгівлі сільськогосподарською продукцією. Адже фондочими товарами торгувала державна торгівля, а споживча кооперація, за задумом, повинна була створити ще один потік сільськогосподарських продуктів у напрямку до міст, який би був заснований на торгівлі лишками на комісійних засадах. Тому правління Укоопспілки у 1972 р. зобов'язало облспоживспілки переглянути свої плани товарообігу, зменшивши питому частку саме фондочих товарів. Багатьом облспоживспілкам вдалося досягти «прийняттого» рівня фондочих товарів у структурі товарообігу. Так, у магазинах Донецької облспоживспілки їх питома частка не перевищувала 19 %, Закарпатської – 20,8 %, Харківської – 21,1 %. У той же час в Чернігівській – 54,1 %, Волинській – 57,8 % [336, арк. 45].

Тому, завдячуючи низьким показникам таких облспоживспілок, як Одеська, Хмельницька, Волинська тощо, загалом, по системі Укоопспілки ситуація із міською кооперативною торгівлею виглядала не найкращим чином. Співставлення різноманітних статистичних даних за результатами економічної діяльності української споживчої кооперації по міській кооперативній торгівлі з аналогічними загальносоюзними показниками засвідчили, що міська кооперативна торгівля УРСР у цій царині «пасла задніх». Так, роздрібний товарообіг міської кооперативної торгівлі за період 1966 – 1970 роках у СРСР зріс на 37,5 %, то по Укоопспілці – лише на 18,5 %.

У 1970 р. в УРСР спостерігалось навіть скорочення обсягів продажу молока, круп, сухофруктів по системі споживчої кооперації. У багатьох кооперативних магазинах України другої половини 1960-х – 1970-х років більшу половину питомої ваги в структурі товарообігу займали фондові товари.

Рентабельність міської кооперативної торгівлі по СРСР складала 1,48 %, тоді, як по УРСР – 0,97 % [318, арк. 56 – 58]. В окремих облспоживспілках цей показник перебував майже на межі збитковості. Так, на Волині рентабельність міськкоопторгів досягала 1971 р. 0,31 %, у Ворошиловградській облспоживспілці – 0,36 %. На межі збитковості працювали Криворізький міськкоопторг на Дніпропетровщині та Долинський Кіровоградщини. У цих населених пунктах рентабельність міської кооперативної торгівлі не перевищувала і відсотка [347, арк. 57]. Хоча й рентабельність Черкаських міських кооперативів у 1,72 % та Закарпатських – у 1,54 % теж навряд чи можна визнати прийнятною [318, арк. 109].

Незабаром, після ряду вжитих заходів, рентабельність міської кооперативної торгівлі дещо поліпшилась. Так, станом на 1973 р., загалом, по республіці вона досягла 1,35 %. Умовно «високого» рівня рентабельності досягли міськкоопторги Черкаської облспоживспілки – 2,14 %, Чернівецької – 2,1 %, Житомирської – 1,96 %. У той же час значна частина міськкоопторгів, 156 із 201-го, станом на 1975 р. не виконували планових показників товарообігу сільськогосподарської продукції взагалі [367, арк. 38]. В 1970-х роках почала скорочуватись власне і торговельно-роздрібна мережа міськкоопторгів, про що свідчать дані нижчеподаної таблиці.

Динаміка роздрібної торговельної мережі кооперативної торгівлі в містах УРСР за 1971 – 1975 роки [359, арк. 43]

	Роки		Зміни за 4 роки
	1971	1975	
Магазини	2635	2748	+113
Мережа на колгоспних ринках	1814	1758	-56
Усього торговельних установ	4848	4621	-227

Хоча за період 1971 – 1975 років кількість міськкоопторгів збільшувалася – із 185 до 200, обсяги продажу в містах основних видів сільгосппродукції: м'яса, олії, борошна, круп, картоплі тощо продовжували знижуватися [367, арк. 42].

Загалом, кооперативна торгівля в містах не займала в економічній діяльності Укоопспілки чільне місце. Питома частка сільськогосподарської продукції закупленої у виробників на засадах комісії в загальному товарообігу споживчої кооперації по усіх облспоживспілках не перевищувала кількох відсотків. У Вінницькій облспоживспілці цей показник станом на 1974 р. досягав 4,5 %, Волинській – 3,3 %, Ворошиловградській – 3,2 %, Дніпропетровській – 4,1 %, Донецькій – 6,1 % тощо. А по Україні в цілому – 4,2 %. І навіть питома частка сільськогосподарської продукції взятої на комісію в загальному товарообігу продовольчих товарів теж не перевищувала по окремих областях 10 – 13 %, а по системі Укоопспілки цей показник 1974 р. склав 8,8 % [359, арк. 64 – 67].

Однак споживча кооперація в містах займалася не лише реалізацією продовольчих товарів, а й – промислових. Зокрема, через мережу комісійних магазинів Укоопспілки реалізовувалися різноманітні промислові товари (одяг, взуття, трикотаж, тканини, меблі, культтовари) на суму більш ніж

15 млн. крб. щороку. На початок 1977 р. у райцентрах України працювало 202 комісійні магазини торгівлі промисловими товарами, а протягом 1977 – 1979 років було відкрито ще 103 [369, арк. 33].

У цей період активно розвивали мережу комісійних магазинів Івано-Франківська, Рівненська та Кримська облспоживспілки, де такі магазини були в усіх райцентрах. Особливо посилювався цей напрям у роботі споживчої кооперації після схвалення правлінням Укоопспілки спеціальної постанови із цього питання «Про подальший розвиток комісійної торгівлі промисловими товарами в системі споживчої кооперації республіки», у котрій, зокрема, облспоживспілкам було запропоновано розробити календарні плани відкриття таких магазинів у райцентрах, де споживча кооперація була основною торговельною системою [384, арк. 13]. Облспоживспілкам було рекомендовано також виділяти під комісійні магазини приміщення у жвавих місцях із достатньою площею для прийому речей на комісію і широкого показу їх у торговельних залах. Також планувалося розширити комплекс додаткових послуг населенню, організувати оцінку речей на дому, доставку великогабаритних товарів, повідомлення здавальників про продану річ і пересилку грошей через поштове відділення або перерахування на особовий рахунок в ощадкасі. Ураховуючи те, що комісійні магазини розташовувались в основному в районних центрах, створення спеціалізованого об'єднання з комісійної торгівлі в організаційній структурі Укоопспілки було визнано недоцільним [384, арк. 33].

На жаль, у силу загальної забюрократизованості командно-адміністративної системи, споживча кооперація з поставленими завданнями справлялась не в повній мірі. Усі урядові рішення, що стосувалися забезпечення міст через систему споживчої кооперації, засвідчують факт відсутності цілеспрямованої, стратегічно прорахованої продовольчої політики. Влада реагувала на проблеми постфактум, відповідаючи на погіршення соціально-економічної ситуації, спровоковану волюнтаристськими рішеннями партійної верхівки. На доволі нетривалий

період (1946 – 1950 років), зважаючи на значні труднощі із забезпеченням міст і промислових центрів товарами, влада дозволила мережі споживчої кооперації широко розгорнути свою діяльність у містах [917, с. 142]. Однак надалі, після стабілізації системи державної торгівлі, присутність торговельних установ споживчої кооперації в містах була переважно епізодичною і, загалом, малопомітною. Згодом, починаючи із 1960-х років, партійні та державні органи влади, реагуючи на погіршення продовольчого забезпечення населення, спонукали Укоопспілку до розвитку комісійної торгівлі сільськогосподарськими продуктами в містах. Однак діяльність торговельних установ споживчої кооперації в містах за досліджуваний період кардинально не змінила продовольче забезпечення міських мешканців на краще.

4.2. Колгоспні ринки та ярмарки в системі міської кооперативної торгівлі: проблема місця й ролі

Торгівля на колгоспних ринках була чи не єдиним місцем, де в Радянському Союзі на макrorівні офіційно працювали ринкові закони попиту та пропозиції. Держава, яка була неспроможна адекватно забезпечити мешканців міст продовольством необхідної кількості й асортименту, а – селян «живими грошима» за важку працю, змушена була миритися із цим острівцем економічної свободи. Система споживчої кооперації, котра була безпосередньо інтегрована в заготівлі лишків сільськогосподарської продукції протягом досліджуваного періоду, використовувала такі форми діяльності в містах, як ринкова та ярмаркова торгівля. Особливого значення ця сфера діяльності Укоопспілки набувала в контексті перманентного продовольчого дефіциту у містах і промислових центрах та залучення до його ліквідації системи споживчої кооперації.

У перші повоєнні роки, коли в містах гостро відчувався продовольчий дефіцит, держава в рамках постанови ЦК КПРС та уряду від 9 листопада

1946 р. спрямовувала установи споживчої кооперації на вирішення важливого «господарсько-політичного» завдання – всіляко сприяти поступовому зниженню цін на міських базарах і ринках [138, арк. 108]. Ця мета повинна була досягатися за рахунок закупівлі сільськогосподарських продуктів за найбільш дешевими цінами й завдяки найсуворішій економії у витратах, пов'язаних із транспортуванням, завантаженням тощо.

Подібні завдання ставилися державою ще в довоєнний період. Так, після відміни карткової системи розподілу продуктів у містах у 1935 р. від регулюючих органів вимагалось оперативно реагувати при розподілі продовольчих товарів, щоб не допустити розриву між цінами ринковими цінами й державної торгівлі [850, с. 101]. Однак, незважаючи на спроби споживчої кооперації впливати на ринкові ціни на сільськогосподарську продукцію, для чого, за метафоричним висловом одного із кооперативних працівників, слід «поставити завдання оточити базар своїми торговельними точками», кардинально змінити ситуацію не вдалося [138, арк. 193]. Причина була простою – неспроможність зруйнованого війною українського села виробити достатню кількість продовольства для забезпечення потреб населення. Так, біля магазину облспоживспілки, що був відкритий на критому ринку м. Житомира 1946 р., м'ясо продавалось на 10-15 крб. дешевше, ніж на ринку, виникали черги в 300-400 осіб щодня. Непоодинокими стали випадки, коли м'ясо, придбане в цьому магазині, потім перепродавалось неподалік уже за вищою ціною [138, арк. 190]. Найбільш активно торгівля на колгоспних ринках почала розвиватися починаючи з середини 1950-х років, коли селяни отримали додаткові можливості реалізації так званих «лишків» для покращення свого матеріального становища. Керівництво країни також надало необхідний поштовх до збільшення масштабів ринкової торгівлі. Зокрема, Рада Міністрів УРСР своєю постановою затвердила на 1953 р. видатки в розмірі 43 млн. 150 тис. крб. на будівництво й благоустрій колгоспних ринків [130, арк. 47]. М. Хрущов у своєму виступі на червневому пленумі ЦК КПРС

1958 р. заявив таке: «Поряд із розширенням державної торгівлі слід створювати всі необхідні умови для розширення колгоспної торгівлі із тим, щоб дати можливість колгоспам реалізовувати свої лишки сільськогосподарської продукції безпосередньо на колгоспному ринку. Однак це зовсім не означає, що кожен колгосп повинен безпосередньо торгувати на ринку. Це, в основному, повинна робити наша споживча кооперація організовано, так щоб було вигідно для держави, для колгоспника і споживача» [611, с. 4].

Власне ці слова керівника Радянського Союзу підтверджували стратегічні плани держави, засвідчені зокрема і в «Генеральній перспективі розвитку товарообігу УРСР на 1959 – 1980-і роки», згідно якої за вказаний період реалізація товарної продукції сільського господарства в тому числі й індивідуальних виробників мала перейти до державної та кооперативної торгівлі [216, арк. 15].

Саме тому цього періоду споживча кооперація починає розвивати комісійну торгівлю сільськогосподарською продукцією. Приймаючи від селян-колгоспників і колгоспів товари на комісію, установи споживчої кооперації реалізовували їх на колгоспних ринках міст. Однак через те, що установи споживчої кооперації авансували селян-здавальників сільськогосподарської продукції лише в розмірі 50 % від вартості прийнятого на комісію товару, масштаби комісійної торгівлі споживчої кооперації у містах залишались незначними. Окрім того, установи споживчої кооперації для реалізації продукції на ринках та ярмарках подекуди повинні були долати адміністративні перешкоди. Зокрема, у 1952 р. керівництво Укоопспілки скаржилося міністру торгівлі УРСР Г. Сахновському на Київський облторгвідділ, котрий за санкції облвиконкому заборонив виїзд сільським споживчим товариствам із товарами на ринки та ярмарки за межі свого району [128, арк. 63].

Причин не користуватися послугами комісійної торгівлі споживчої кооперації в селян було декілька. Першочергово, це менша порівняно із

ринковою ціна, яку пропонували колгоспникам кооператори. А по-друге, як зазначав британський дослідник А. Ноув, селяни не тільки не довіряли кооперації, а й мали потребу самим поїхати в місто не тільки, щоб самостійно продати власну продукцію, але й щоб купити відсутні в сільській торговельній мережі села необхідні промислові товари [993, р. 347]. До того ж частиною селян такі «подорожі» сприймалися як певний вид культурного дозвілля, можливість відвідати кінотеатр, посидіти в кафе тощо.

Цього ж періоду змінюються й акценти в ставленні державних органів влади до колгоспних ринків. Тепер держава визнавала за продукцією індивідуальних селян-виробників, а також лишками колгоспів важливе значення в продовольчому забезпеченні мешканців міст та в зростанні матеріального добробуту трудящих міста й села [662].

Індикатором цієї тенденції було співвідношення продукції колгоспів і колгоспників на колгоспних ринках, яке постійно змінювалося в бік збільшення кількості саме індивідуальних виробників. Так, якщо 1940 р. це співвідношення складало 1:1, то 1954-го р. продукція колгоспів складала 11 %, а колгоспників уже – 89 % [177, арк. 56]. За окремими видами продукції частка індивідуальних виробників була ще більшою. Так питома вага колгоспників у продажу картоплі та свинному м'ясу на колгоспних ринках УРСР складала 90 %, яловичини – 85 %, маслу та молоку – 94 %, овочам – 75 % тощо [176, арк. 17]. У 1956 р. в Україні існувало понад 2 тис. колгоспних ринків, які працювали в кожному місті, районному центрі, у більшості робітничих поселень, на багатьох залізничних станціях, а також у 727 великих селах [944, с. 706].

Цей напрямок у державній політиці було засвідчено виданням ряду нормативних актів із цього питання. 25 лютого 1961 р. у постанові ЦК КПРС та уряду СРСР «Про поліпшення організації збуту лишків сільськогосподарських продуктів колгоспів і колгоспників» від споживчої кооперації вимагалось ширше розгорнути торгівлю лишками сільськогосподарських продуктів у містах і робітничих селищах, у першу

чергу, на колгоспних ринках. 15 лютого 1965 р. була прийнята постанова Ради Міністрів Української РСР «Про заходи поліпшення роботи колгоспних ринків Української РСР», у якій місцеві органи влади та міністерства: торгівлі, автомобільного транспорту й шосейних доріг, виробництва й заготівель сільськогосподарських продуктів повинні були всіляко сприяти діяльності колгоспних ринків та забезпечити зручність користування його послугами як продавців, так і покупців [567, с. 10 – 11]. Обласні управління торгівлі у цей час починають організовувати необхідну інфраструктуру для повноцінного функціонування колгоспних ринків [642, с. 2]. Так, лише за один рік протягом 1966 – 1967 років кількість торговельних установ споживчої кооперації, включаючи палатки і ларьки, розташованих на колгоспних ринках, зростає з 1707 до 1834 [277, арк. 2]. У загальному ж товарообігу системи споживчої кооперації торгівля сільськогосподарськими продуктами за цінами, що складалися на місцевих ринках, 1965 р. становила 6,1 %, 1966 р. – 5,7 %, тоді як частка цього виду торгівлі в товарообігу продовольчих товарів споживчої кооперації складала відповідно за ці роки 13,8 % та 12,6 % [277, арк. 5].

Незважаючи на доволі незначну питому вагу продажу окремих сільськогосподарських продуктів в містах, вона була достатньою, щоб здійснювати вплив на формування цін на колгоспних ринках деяких міст. Так, по м'ясу 1966 р. вона складала 21,1 %, олії – 32,7 %. Проте цей показник залишався незначним за деякими іншими продуктами: по картоплі – 2,7 %, овочам – 6,7 %, домашній птиці – 8,9 % [277, арк. 37 – 42]. Зважаючи на затребуваність продукції міськкоопторгів, майже всі вони були рентабельними. Так, за 1966 р. із 225 міськкоопторгів лише 3 згідно зі статистичними звітами Укоопспілки стали збитковими [277, арк. 73].

Загалом керівництво Укоопспілки орієнтувало свої установи на місцях на продаж продовольчих товарів за цінами нижче ринкових. Проте не завжди ці настанови реалізовувалися на практиці. Наприклад, станом на 25 серпня 1966 р. в Одеському міськкоопторзі олія продавалася по 1 крб. 90 коп. за

літр, тоді як середньозважена ринкова ціна коливалась у межах 1 крб. 80 коп.; цукор-пісок у кооперативній торгівлі по 76 коп. за кг, а на ринку – по 70 коп.; сало-шпик – по 1 крб. 85 коп. за кг, а на ринку – за 1 крб. 70 коп. У 1971 р. Дніпропетровській міськкоопторг упродовж шести місяців реалізовував пшеницю на 11 % дорожче, ніж на колгоспному ринку. Запорізький міськкоопторг в той же час реалізовував борошно на 17 % дорожче за ринкову ціну [318, арк. 107].

Причина цього явища, скоріш за все, полягала в прагненні міських кооперативних організацій за всяку ціну виконати планові показники. Так, відповідно до звітів зовнішніх перевірок кооперативної торгівлі у містах, траплялися випадки, коли міськкоопторги приймали сільськогосподарську продукцію від перекупників, а також закупували її безпосередньо на колгоспних ринках, що в свою чергу й давало такий неочікуваний «ціновий ефект» [512, арк. 62]. Однак, загалом, ціни міської кооперативної торгівлі були нижчими за ринкові, що засвідчує нижчеподана таблиця.

Таблиця 4.2

**Співвідношення кооперативних та ринкових цін на м'ясо в містах
Української РСР у 1973 р [277, арк. 9].**

Міста	Свинина		Яловичина	
	Ціни міськкоопторгу	Ціни ринку	Ціни міськкоопторгу	Ціни ринку
Донецьк	2.80	3.50	2.60	3.50
Одеса	2.80	3.50	2.60	4.00
Запоріжжя	1.80	3.50	2.80	3.50
Полтава	2.90	3.00	2.70	3.00

Однак тих обсягів продовольства, які в міські центри потрапляли через систему споживчої кооперації, в умовах перманентного продовольчого дефіциту було явно недостатньо для задоволення зростаючих потреб мешканців міст, населення яких в умовах урбанізації постійно зростало. Для того, щоб хоча б напередодні державних свят задовольнити попит міського населення на продовольчі товари, Укоопспілка традиційно проводила

продовольчі ярмарки. У другій половині 1960-х років Укоопспілкою було проведено 50,9 тис. таких ярмарок [767, с. 151].

Зокрема, Вінницька облспоживспілка навесні 1970 р. спланувала проведення ярмарків як у Вінниці, так і в райцентрах у переддень святкування 100-річчя із дня народження В. Леніна та травневих свят. Цього періоду планувалося реалізувати по Вінницькій області 590 тонн м'яса, 315 тонн олії, 1500 тонн борошна та 75 тонн фруктів. Завдання з продажу продуктів були доведені до кожної райспоживспілки та міськкоопторгу [316, арк. 6]. Подібні ярмарки прив'язувались і до інших «знаменних» дат. Так, у Вінницькій області у 1970-і роки стали традиційними передноворічні ярмарки, а у м. Севастополі ярмарки, організовані Кримспоживспілкою в переддень військово-морського флоту [316, арк. 35 – 38].

Такі ярмарки відбувались і у невеличких містах. Так, у передсвяткову неділю 28 грудня 1973 р. у районному центрі Носівці, на Чернігівщині, було проведено ярмарок, у якому взяли участь усі магазини району з продажу продовольчих і промислових товарів. Покупців обслуговували комбінат громадського харчування та хлібокомбінат, що забезпечували відвідувачів кондитерськими та хлібобулочними виробами [622, с. 4]. Через кілька місяців, 27 квітня, такий же передсвятковий ярмарок відбувся в Носівці, упереддень травневих свят. На цей ярмарок запрошувалися також колгоспники й колгоспи для реалізації вирощеної сільськогосподарської продукції [621, с. 4].

Фактично, починаючи з середини 1960-их років, передсвяткові ярмарки стали проводитися як у великих містах, так і райцентрах із важливою суспільно-політичною метою, щоб показати турботу влади про добробут трудящих, а також прискорити виконання плану товарообігу, який для організацій, що торгували, був основним звітним показником.

Так само в республіці були регіони, де споживча кооперація більш цілеспрямовано використовувала торгівлю на колгоспних ринках. Активно розвивалася кооперативна торгівля на колгоспних ринках міст і містечок

Закарпаття. Цьому сприяла наявність достатнього комплексу складських і холодильних приміщень, а саме: овочесховищ на 300 тонн, складських приміщень – 5200 тонн, холодильників на 170 тонн і 10-ти винних підвалів, розрахованих на 900 тонн кожен. Значна частина цих установ розміщувалася безпосередньо на колгоспних ринках, що безпосередньо впливало на зниження й стабілізацію ринкових цін. На центральному ринку Ужгорода у 1960-і – 1980-і роки працювало чотири спеціалізованих (м'ясний, ковбасний, овочевий, вина й соків) і три змішаних павільйони міськкоопторга. У цих павільйонах у наявності був широкий асортимент сільськогосподарської продукції: телятина, свинина, сало, борошно, кукурудза, рис, пшоно, квасоля, горох, горіхи, мед, ковбасні вироби, консервовані фрукти тощо. Ціни тут були зазвичай на 10-15 % нижчі за ринкові [619, с. 16]. А в місті Берегове колгоспний ринок було взагалі, чи не вперше в Україні, передано до сфери управління міськкоопторгу, котрий здійснив реконструкцію й розмістив усі відділи з продажу сільськогосподарської продукції [384, арк. 39].

Розуміючи важливість ринкової торгівлі для забезпечення міського населення продуктами харчування, державні органи влади намагалися певним чином активізувати та упорядкувати цей вид торгівлі, використовуючи при цьому можливості споживчої кооперації. 3 квітня 1970 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову № 187 «Про заходи по дальшому розвитку торгівлі на колгоспних ринках», у котрій Укоопспілка зобов'язала забезпечити значне збільшення закупок лишків сільгосппродуктів, для чого слід було залучити всі заготконтори і сільські споживчі товариства, розширити торговельну мережу кооперативної торгівлі на ринках, ужити заходів щодо недопущення реалізації коопторгами сільгосппродуктів за цінами вище ринкових.

Згодом Укоопспілка ухвалила власну постанову від 28 травня 1973 р. «Про заходи по поліпшенню кооперативної торгівлі на колгоспних ринках», у котрій правління Укоопспілки зобов'язало облспоживспілки вжити необхідних заходів для збільшення обсягів закупівель лишків

сільгосппродуктів у колгоспів і населення, забезпечити повне освоєння ресурсів у віддалених від міст населених пунктах, звернутися до місцевих Рад народних депутатів із пропозицією розширити торговельно-роздрібну мережу кооперативної торгівлі на колгоспних ринках, а також виділення міськкоопторгам і райспоживспілкам приміщень для організації в них торгівлі сільськогосподарською продукцією за межами ринків [347, арк. 31]. Також питання організації торгівлі на колгоспних ринках споживчою кооперацією стало входити до програм методичних семінарів і нарад, що проводилися для підвищення кваліфікації керуючої ланки системи споживчої кооперації [358, арк. 1 – 4].

Кооперативні організації на місцях у контексті реалізації цих постанов дещо пожвавили свою діяльність на колгоспних ринках. Зокрема, на колгоспних ринках Донецької, Івано-Франківської, Дніпропетровської областей додатково відкривалися як нові стаціонарні магазини, так і сезонні палатки й ларьки. Так, Полтавський міськкоопторг у 1970-х роках значно посилив свою присутність на місцевому колгоспному ринку. У період торгівлі ранніми овочами полтавські кооператори додатково виставляли на ринку 20 – 25 лотків. Питома вага Полтавського міськкоопторгу на ринку міста 1972 р. склала за фруктами 85 %, овочами й картоплею – 41 %, олією – 31 %. Вінницька облспоживспілка реалізовувала в 1970-х роках на колгоспних ринках області сільськогосподарської продукції на 11,6 млн. крб., що складало всього 41 % товарообігу комісійної торгівлі області [336, арк. 27].

Добре організованою була кооперативна торгівля лишками сільськогосподарської продукції у 1960 – 1980-х роках на колгоспних ринках міста Сімферополя. Тут, на центральному ринку, працював магазин «Кооператор», розрахований на 30 робочих місць, де безперервно торгували широким асортиментом продуктів. Починаючи із січня магазин продавав свіжі огірки і помідори, а також інші свіжі і перероблені овочі і фрукти, місцеві сухофрукти. Торгівля ж яблуками велась від урожаю до урожаю. Із

м'ясної продукції в магазині була представлена свинина, баранина, яловичина, біта птиця, кролі та м'ясні напівфабрикати [348, арк. 18].

На Ужгородському колгоспному ринку фактично половина приміщень була повністю передана міськкоопторгу, де розташовувалися відділи м'яса, ковбасних виробів, овочевий павільйон та підсобні приміщення для зберігання необхідного запасу продуктів. На колгоспних ринках Дніпропетровська кооперативна торгівля у 1970-х – 1980-х роках здійснювалася через чотири великі магазини, що безперебійно забезпечувалися необхідним асортиментом і реалізовували більшу частину м'яса, прийнятого від колгоспників та колгоспів на комісійних засадах.

Зростав у цей період рівень кооперативної торгівлі на колгоспних ринках Запоріжжя, Черкас, Тернополя. Колгоспні ринки м. Харкова в 1971 р. продали м'яса 1342 тонни, а міськкоопторг – 1731 тонну; колгоспні ринки Дніпропетровська 2282 тонни, міськкоопторг – 1170. У місті Тернополі питома вага продажу м'яса міськкоопторгом у 1973 р. зросла до 44,2 %, у Полтаві – 37,4 % [348, арк. 17]. На належному рівні була організована ринкова кооперативна торгівля у Ворошиловграді й області. Окрім стаціонарної кооперативної мережі додатково була організована торгівля безпосередньо на колгоспному ринку. Лише в першому півріччі 1973 р. на колгоспних ринках Ворошиловградської області кооператори отримали виторг у 2427 тис. крб. За цей період у регіоні відбулося 28 ярмарків, 7 виставок-продажів, 16 вечірніх базарів [348, арк. 36]. У Херсонській області на початку 1970-х років на колгоспних ринках було відкрито 60 ларьків з продажу овочів та фруктів і встановлено 10 колодязів для реалізації кавунів. Із кожним роком розвивалася кооперативна торгівля на колгоспних ринках м. Полтави й області. 1973 р. на ринках Полтави, Пирятина, Кременчука та інших міст кооператорами додатково відкрито 80 кіосків і організовано 30 виставок-продажів сільськогосподарської продукції.

В усіх цих містах, враховуючи значні обсяги продажу м'яса та іншої продукції кооперативною торгівлею, вона справляла вплив на формування

цін на колгоспних ринках. Так, колгоспні ринки Харкова в першому півріччі 1973 р. реалізували 854 тонн м'яса саме тоді як міськкоопторг – 1094 тонни. Таким чином, питома вага міськкоопторгу з продажу цього продукту зростає в місті до 56 %, у Кіровограді – до 35 %, Ужгороді – 88 % [348, арк. 38]. Загалом же по Україні кооперативні установи в містах 1973 р. реалізували 20 тис. тонн м'яса, 1 млн. штук домашньої птиці, 7 тис. тонн олії, 50 млн. штук яєць, 3 тис. тонн сала, 1 тис. тонн меду тощо [348, арк. 22].

Однак у цей же період у 14 облспоживспілках було скорочено торгово-роздрібну мережу споживчої кооперації на колгоспних ринках. Перевірками встановлювалися численні факти, коли замість впливу кооперативної торгівлі на рівень ринкових цін у бік їх зниження, ціни на окремі сільгосппродукти перевищували ринкові. Подібні випадки були зафіксовані в Київській, Чернігівській, Кримській та Ворошиловградській облспоживспілках.

У Волинській, Житомирській, Тернопільській, Рівненській та деяких інших областях була вкрай обмежена кількість кооперативної торговельно-роздрібної мережі на колгоспних ринках. Причини такого відставання визначено як об'єктивні, так і суб'єктивні. Зокрема, обласні, міські й районні ради народних депутатів, зазвичай, вкрай неохоче виділяли приміщення для обладнання магазинів торгівлі сільгосппродуктами. Протягом 1960-х – 1970-х років дуже рідко виділяли приміщення для кооперативної торгівлі виконками місцевих рад Запорізької, Житомирської, Кіровоградської, Одеської, Харківської, Черкаської, Чернігівської областей [359, арк. 34]. Зокрема, на Львівщині в містах: Золочів, Стрий, Трускавець, Броди, Борислав – міськвиконками взагалі не надавали приміщень споживчій кооперації для відкриття магазинів із торгівлі сільськогосподарською продукцією. В окремих випадках виконками навіть ухвалювали рішення, відповідно до яких у міськкоопторгів вилучалися приміщення для торгівлі [367, арк. 14].

Вектор, узятий Укоопспілкою на збільшення продажу сільськогосподарської продукції в містах, кардинально не покращив стан їхнього продовольчого забезпечення. У звітах Укоопспілки містяться дані

про поступове зменшення обсягів продажу сільськогосподарської продукції через кооперативну систему в певних містах. Так, у звіті за 1966 р. вказується, що Чернівецька облспоживспілка зменшила продаж у містах таких товарів, як ковбаси, олія, риба, молоко, крупи. В Одеській області, на найбільшому в регіоні ринку «Привоз», через котрий щоденно проходили тисячі покупців, міськкоопторг мав лише одне робоче місце з продажу овочів і три – м'яса. У багатьох областях упродовж 1950-х – 1960-х років скоротилася роздрібна мережа кооперативної торгівлі сільськогосподарською продукцією. Так, в Одеській області кооперативна мережа зменшилася на 16 установ, у Львівській – на 22, у Черкаській – 26, у Дніпропетровській – 28, Кримській – 42, а в Харківській – на 75 [275, арк. 150].

Причини такого дещо «затухаючого» розвитку кооперативної торгівлі на ринках міст Української СРСР цього періоду мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Звичайно, не слід відкидати адміністративні перешкоди, проблеми з приміщеннями, безініціативність самих кооператорів. Однак, першочергово, «розчиналясь» сама база такої торгівлі. Для селян, котрим, зрештою, почали платити живі гроші, продаж лишків на міському базарі чи кооперативним заготівельникам уже не був питанням виживання. До того ж процеси урбанізації, котрі почали наростати у 1970-х – 1980-х роках спричиняли зменшення кількості працездатного населення у сільській місцевості, що здатне було виробляти лишки в присадибному господарстві, натомість збільшуючи кількість мешканців міст, що були головними споживачами сільськогосподарської продукції.

Одним із останніх заходів адміністративного характеру, що на думку влади, мав поліпшити продовольче постачання міст, стала передача колгоспних ринків із системи управління Міністерства торгівлі до Укоопспілки. Це рішення було формалізоване через постанову уряду та ЦК КПРС від 26 лютого 1987 р. «Про заходи по покращенню роботи колгоспних ринків», яка незабаром, 14 квітня 1987 р., була продубльована Радою Міністрів УРСР та ЦК КПУ [581]. У преамбулі цієї постанови було

констатовано доволі безрадівну картину функціонування колгоспних ринків, а саме: їх робота не відповідала сучасним вимогам. Колгоспи, радгоспи та інші сільськогосподарські підприємства практично не використовували право продажу на колгоспних ринках із заліком у виконання плану за цінами згідно з домовленістю частини планового обсягу закупівель картоплі, овочів, баштанних культур, плодів і ягід, столового винограду, а також понадпланової сільськогосподарської продукції. Не надавали колективним господарствам необхідної допомоги в цій справі й організації споживчої кооперації. Незадовільно було організовано взаємообмін сільськогосподарською продукцією між окремими областями і республіками. Вплив кооперативної торгівлі на зниження рівня ринкових цін залишався незначним. Подібний стан речей фіксувала також і регіональна періодична преса [426, арк. 108].

Загалом Укоопспілка прийняла від Міністерства торгівлі УРСР на безоплатній основі 424 колгоспних ринків. Найбільше в Дніпропетровській області – 33, найменше Волинській – 4 [426, арк. 108]. На думку представників влади поліпшити продовольче забезпечення міст повинна була кардинальна реорганізація роботи колгоспних ринків. Оновити логістичну структуру функціонування цих установ та їхню матеріально-технічну базу, налагодити регулярне постачання сільськогосподарської продукції мала споживча кооперація, що відтепер зобов'язувалася дбати про благоустрій, розширення, забезпечення необхідним холодильним обладнанням, каналізацією та електроенергією цих торговельних підприємств. Фактично, в останні роки існування СРСР, турбота про функціонування колгоспних ринків була однією з найнагальніших господарських проблем Укоопспілки, вирішення якої вимагало значних матеріальних ресурсів. До цієї роботи на засадах так званої «шефської допомоги» були залучені й колгоспи, котрі за задумом повинні отримати на ринках власне постійне місце для продажу населення лишків сільськогосподарських товарів [424, арк. 78].

Як результат, в окремих випадках дещо вдалося поліпшити економічні показники роботи колгоспних ринків. Зокрема, на Чернігівщині 1991 р. ринки принесли облспоживспілці прибутків у розмірі 230 тис. крб., хоча до того, як вони опинились під крилом споживчої кооперації, мали сукупні збитки на суму 109 тис. крб. Цього періоду в області було проведено реконструкцію на колгоспних ринках міст: Бахмач, Чернігів, Щорс та Прилуки [659, с. 12 – 13]. Дещо зростає у цей період частка сільськогосподарської продукції, що реалізується на ринках безпосередньо колгоспами. Так, зазначений показник збільшився із 1% у 1986-му до 7 % у 1989 р [601, с. 121].

Однак, загалом, успіхи споживчої кооперації в цій галузі не були занадто вражаючими. Зважаючи на повсюдний товарний дефіцит, привіз сільськогосподарських товарів на колгоспні ринки 1989 р. виявився навіть на 200 тис. крб. меншим, ніж 1984 р. В окремих регіонах керівництво споживчої кооперації після ухвалення закону про кооперацію створювало на ринках торговельно-закупівельні підприємства у вигляді кооперативів. Так, кооператив «Світанок» у м. Житомир продав додатково 10 тонн сільськогосподарської продукції [428, арк. 255].

Попри всі намагання державних органів влади через систему кооперативної торгівлі взяти під контроль рівень цін на сільськогосподарську продукцію в містах, це завдання в повоєнну добу так і не було виконане. Індивідуальна торгівля на колгоспних ринках продовжувала зберігати значне місце в забезпеченні населення міст і робітничих селищ сільськогосподарською продукцією. Тільки на 19 ринках Києва в середині 1970-х років упродовж року здійснювали торгівлю до 140 тис. осіб, котрі обслуговували до 1 мільйона покупців. Загалом, у республіці наприкінці досліджуваного періоду нараховувалось 2037 колгоспних ринків. Враховуючи традиційні форми торгівлі, міські кооперативні організації стали розміщувати свої торговельні точки безпосередньо на ринках (торгові лотки й окремі продавці) [336, арк. 28]. Однак охопити кооперативною торгівлею

всі міста й розв'язати гостру продовольчу проблему у містах споживчій кооперації так і не вдалося.

4.3. Зміни в умовах заготівель та забезпечення продовольством жителів міст через систему споживчої кооперації

У перші повоєнні роки заготівельна діяльність Укоопспілки стала однією з основних сфер діяльності системи споживчої кооперації УРСР [899]. Відновити торговельну мережу досить швидко було не можливо, однак організувати систему заготівель сільськогосподарської продукції в стислі терміни було цілком реально.

У країні після лихоліть війни катастрофічно не вистачало продовольства й мережа споживчої кооперації використовувалась органами влади для забезпечення збіжжям першочергово міст і промислових центрів. Розгалужена мережа та організаційна структура споживчих товариств якнайкраще підходили для організації заготівельної діяльності. Тому, не відновивши як слід торговельну мережу та заклади громадського харчування, працівники споживчої кооперації за вказівкою зверху проводили цього періоду активну заготівельну діяльність.

Мережа заготівельних установ Укоопспілки наприкінці 1946 р. була майже повністю відновлена. На 1 січня 1947 р. споживча кооперація України нараховувала: плодоовочевих приймально-заготівельних пунктів 575, овочесховищ 828, переробних пунктів 472, сушарок 80, бондарних майстерень 434, яйцебаз 82, сировинних складів 750, худобозабійних пунктів 2730 [789, с. 294]. Відповідні рішення щодо посилення заготівельної роботи задля першочергового забезпечення міст і промислових центрів приймає партійне керівництво республіки. Зокрема, відповідно до постанови пленуму ЦК КП(б)У (травень 1948 р.) Міністерство торгівлі та Укоопспілка зобов'язані були із перших днів початку заготівель організувати безперервне завезення картоплі та овочів до Москви, Ленінграду, Києва, Харків, Одеси,

міст Донбасу та інших міст і промислових центрів [501, арк. 35]. Подібні рішення українська партійна організація приймала і в наступні роки [502, арк. 45].

До заготівель сільськогосподарських продуктів (овочів і фруктів, лісових ягід і горіхів, яєць і меду); сировини (воску, вошини, лікарських трав, шкіри, вовни, хутра, брухту чорного та кольорового металу і навіть кісток) – залучалися не лише члени кооперації, а й їхні родини [944, с. 702]. Згідно з видовою специфікацією заготовлюваної продукції бачимо, що фактично заготівлі споживчої кооперації повинні були «підчищати» за державними заготівельними організаціями ті види продукції, котрі ними не були освоєні. Однак великих запасів продовольства у зруйнованого війною українського села просто не було, а те, що малося забиралося державою через систему державних заготівель за ще меншими заготівельними цінами. Не в останню чергу саме жорсткі заготівельні плани спричинили голод 1946 – 1947 років.

Про надзвичайну важливість заготівель цього періоду свідчить низка постанов Президії Укоопспілки, що були прийняті в перші повоєнні роки. Зокрема, постанова від 10 травня 1944 р. «Про поставку яєць державі колгоспами в 1945 р.», постанова від 27 квітня 1945 р. «Про потреби в лозових кошиках і покриття цієї потреби», постанова від 3 липня 1944 р. «Про поставку кісток на 1945 рік», постанова від 22 лютого 1949 р. «Про задачу організаціями споживчої кооперації України шкірної сировини, заготовленої в порядку обов'язкового постачання і держзакупівлі на склади «Заготживсировини» Міністерства заготівель СРСР в 1949 році» та постанова «Про укладання договорів по заготівлі хутра і хутрової сировини в осінньо-зимовому сезоні 1949 – 1950 років [944, с. 703]». До цієї серії також можна зарахувати й рішення червневого (1945 р.) пленуму ЦК КП(б)У, що прямо забороняло мобілізацію заготівельних працівників споживчої кооперації на інші види робіт, які не були пов'язані з заготівельною діяльністю [136, арк. 24].

Спроби ширше розгорнути кооперативну торгівлю сільськогосподарськими продуктами в містах досить чітко висвітлили ті вади у плановій державній економіці загалом та споживчій кооперації зокрема, які не дозволяли це зробити в повній мірі. Насамперед, існувала певна нерегульованість із закупками сільськогосподарської продукції за цінами, що склалися на ринку. Так, аби уникнути зайвої конкуренції між різними заготівельними організаціями, влада змушена була встановити із 1947 р. так звані «гранично-закупівельні ціни», що регулювалися державою. На найважливіші продукти такі ціни встановлювались урядом СРСР, на решту – Центроспілкою після узгоджень із Міністерством заготівель [789, с. 296]. Фактично це означало, що кооперативним організаціям заборонено закуповувати в селян продукцію за цінами, що перевищували нормативно встановлений рівень.

Зазвичай, такі заходи не давали можливості наростити рівень закупівель лишків сільськогосподарської продукції. Окрім того, закупівлі за такими цінами для системи споживчої кооперації виявилися збитковими. Так, Укоопспілка зобов'язана була відвантажувати 25 % яєць, заготовлених за гранично-закупівельними цінами промисловим центрам УРСР. При різниці в цінах I поясу, де собівартість одного яйця складала 5, 71 коп., а ціна реалізації – 5, 46 коп., споживча кооперація на кожному десятку яєць втрачала 23 коп., а якщо врахувати ще й податок з обігу, то – 30 коп. У зв'язку з цим керівник Укоопспілки, М. Сай, 1952 р. просив уряд УРСР звільнити споживчу кооперацію, хоча б від сплати податку на обіг при постачанні міст яйцями, закупленими за гранично-закупівельними цінами [129, арк. 57].

Таким чином, саме на подолання продовольчого дефіциту в містах спрямовувалася діяльність заготівельного апарату споживчої кооперації. Однак для безперебійного постачання міст і промислових центрів продовольством вирішено було також відновити торговельну мережу споживчої кооперації в містах, котра була ліквідована ще із середини

1930-х років. Юридично цей напрямок був оформлений постановою уряду СРСР від 9 листопада 1946 р. «Про розгортання кооперативної торгівлі в містах і селищах продовольчими та промисловими товарами і про збільшення виробництва харчової продукції та товарів широкого вжитку кооперативними організаціям», відповідно до якої знімались усі попередні обмеження щодо діяльності споживчої кооперації в містах і промислових центрах та надавався дозвіл закуповувати продукти харчування спеціально для розгортання продажу за цінами, що склалися на ринку, але не вище державних комерційних цін [796, с. 342].

28 листопада 1946 р. у Києві відбулася республіканська нарада уповноважених споживчої кооперації України, на якій були вироблені практичні заходи з реалізації згаданої постанови. Було вирішено до заготівельної діяльності залучити всі без виключення райспоживспілки та сільські споживчі товариства Укоопспілки. Для наповнення торговельних установ у містах споживчій кооперації було дозволено здійснювати закупівлі сільськогосподарської продукції за цінами, що склалися на ринках.

Організаційне забезпечення закупівель у структурі споживчої кооперації забезпечували відповідні підрозділи системи. В облспоживспілках у залежності від обсягу заготівельного обігу були створені госпрозрахункові заготівельні управління чи відділи. У районах керівництво заготівельною роботою здійснювали універсальні заготівельні контори райспоживспілок (райзаготконтори), котрі організовували матеріально-технічну базу заготівель і збували заготовлену продукцію в районі. Сільські споживчі товариства здійснювали заготівлі як через свої заготпункти, так і через крамниці. Як правило, усю заготовлену продукцію сільСТ здавали до райзаготконтор [796, с. 363].

Умови проведення заготівельної діяльності споживчої кооперації якісно змінились у 1953 р. у результаті рішень, прийнятих на вересневому пленумі ЦК КПРС. Система гранично-закупівельних цін була замінена на закупівлі за державними цінами. Саме цього періоду, 1950-і роки,

трансформується система державних заготівель загалом, що пов'язано із аграрною політикою, яку впроваджувало в життя нове керівництво країни. У зв'язку з ліквідацією МТС суттєво змінювались економічні відносини між державою й колгоспами. Відпала необхідність розраховуватись за послуги МТС сільськогосподарською продукцією. Було зменшено розмір сільськогосподарського податку, що стягувався із колгоспників. Фактично, основною і єдиною формою заготівель сільськогосподарських продуктів стають державні закупівлі. Із 1 січня 1958 р. господарства колгоспників, робітників і службовців повністю звільнено від обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів [562, с. 19]. Починаючи з цього року, заготівлі зерна, рису, соняшнику та інших олійних культур, картоплі, бавовни, цукрового буряку, продукції льону, конопель та інших луб'яних культур, тютюну, махорки, овочів, кавунів, динь, насінневих, кісточкових і цитрусових плодів, ягід, ефіроолійних і лікарських культур, чайного листу, хмелю, продукції маку, сіна, м'яса, яєць, вовни, хутра і шкірсировини та інших сільськогосподарських продуктів і сировини відбувались у вигляді державних закупівель у колгоспів [829, с. 84].

Загалом, можна зазначити, що всі ці заходи, хоча були далекими від ліквідації нееквівалентності обміну між містом і селом, усе ж дещо пом'якшили гостроту диспропорції, що існувала. Хоча, як і раніше, керівництво країни, не дивлячись на офіційні гасла про турботу за добробут селян, відкидало шлях до його зростання у вигляді підвищення закупівельних цін, як найбільш логічний. Наголос робився на зростанні обсягів заготовлюваної продукції. Так, у постанові пленуму ЦК КПРС «Підсумки розвитку сільського господарства за останні п'ять років і задачі подальшого збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів» від 19 грудня 1958 р. зазначалось: «Завдання полягає в тому, щоб забезпечувати зростання прибутків колгоспів не за рахунок підвищення цін на продукти, а за рахунок збільшення валових зборів продукції, за рахунок значного піднесення продуктивності праці, збільшення виробітку продукції на кожного

працюючого. Тільки на цій основі можна досягти неухильного підвищення прибутків колгоспів [562, с. 48 – 49]».

Зрозуміло, що партійне керівництво в даному контексті не могло допустити зростання цін на заготовлювану в колгоспників сільськогосподарську продукцію, оскільки це повинно було підтягнути догори й ціни на продукти в містах та промислових центрах. Наскільки непопулярним могло бути таке рішення серед робітників і водночас небезпечним для владної верхівки, показали події у м. Новочеркаську 1962 р.

Плани закупівель доводилися до колгоспів і радгоспів за наступною схемою. На найважливіші сільськогосподарські продукти, як-от: зерно, олійні культури, овочі, картопля, цукровий буряк, м'ясо, молоко, яйця план затверджувала й доводила до союзних республік Рада Міністрів СРСР. За іншими видами продукції – Ради Міністрів союзних республік. Обсяг державних закупівель і постачання в загальносоюзний фонд плодоовочевої продукції розподілявся по заготівельним організаціям усередині республік. Це давало можливість заготівельним організаціям, зокрема й споживчій кооперації, самостійно розміщувати ті чи інші обсяги запланованих заготівель усередині республіки. При укладанні угод із колгоспами на вирощування сільськогосподарської продукції в рамках держзаготівель споживча кооперація авансувала колгоспи, так само, отримуючи для цієї мети від Держбанку необхідні кошти у вигляді кредитів. Так, 1956 р. на видачу цих авансів Укоопспілка отримала 123,5 млн. крб [181, арк. 19].

Однак заготівельні організації Укоопспілки для повного виконання планів заготівельного обігу повинні були дбати про своєчасне забезпечення колгоспів необхідним обладнанням і почасти насінневим матеріалом. Так, організації споживчої кооперації повинні були забезпечити перевезення і постачання колгоспам насінневої картоплі із фонду держрезерву, котра часто зберігалася на складах та в буртах, що належали споживчій кооперації. Незадовільні умови зберігання призводили до псування закладеної на зберігання продукції і як наслідок – невиконання планів виробництва

колгоспами і плану заготівель споживчою кооперацією. Зокрема, 1956 р. у Валківському районі Харківської області до 30 % картоплі, закладеної на зберігання в держзапас, згнило. Подібні факти мали місце в Комарівському районі на Чернігівщині, Сатановському та Волочиському районах на Хмельниччині, а також у ряді районів Тернопільської та Рівненської областей [181, арк. 19].

Подібна ситуація повторювалась і з відвантаженням заготовленої продукції кінцевим споживачам. Непоодинокими були випадки відвантаження заготівельними організаціями Укоопспілки нестандартної, зіпсованої повністю чи частково продукції. Зокрема, із 1111, 4 тонн свіжих помідорів, відвантажених райзаготконторами Одеської області в сезон 1956 р., нестандартної продукції виявилось 36,6 %, технічного браку – 9,9 %, відходів – 10,2 % [181, арк. 31].

Загалом, аналізуючи архівні документи, можна зазначити, що проблема забезпечення міст та промислових центрів перебувала на постійному контролі в партійного керівництва республіки. Однак ця сфера діяльності, незважаючи на наявність перспективних планів роботи з вирощування й заготівель сільськогосподарської продукції адмініструвалась у ручному, досить часто авральному режимі, коли відповідні відділи ЦК та обкомів керували цим процесом, орієнтуючись по ситуації щодо урожайності, забезпечуючи, першочергово, потреби промислових центрів республіки. Так, коли 1955 р. урожай картоплі виявився меншим від очікуваного, усі наявні ресурси в картоплесіючих областях, були кинуті на забезпечення потреб Донбасу. Відповідно до планів заготівель споживча кооперація, яка на той час виступала основним заготівельником, змушена була міняти, узгоджувати й «утрясати» в багаточисельній переписці як із відділами ЦК КПУ, так і з партійними організаціями на місцях [525, арк. 11 – 148].

Причини цих негативних явищ полягали у вадах командно-адміністративної, планової економіки. Виконання валових показників по плану, зазвичай, бралось за основу господарської діяльності без врахування

якості продукції і відсутності дієвих економічних стимулів за якісно виконану роботу й покарань та штрафів за бракований товар. Так, заступник голови Ради Міністрів УРСР Г. Бутенко 1965 р. на нараді керівництва Укоопспілки вказав: «Є випадки, коли вирощені хороші овочі і фрукти кооператори не приймають, бо вже виконали план. А завдання Укоопспілки, обласної, районної системи подумати і зробити так, щоб цей товар не пропав і не допустити такого стану [260, арк. 118]».

Недоліки в проведенні заготівель і недостатній рівень забезпечення, першочергово, міського населення сільськогосподарською продукцією послугували причиною прийняття наступної постанови партії і уряду із цього питання. Так, 30 січня 1956 р. була оприлюднена постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про збільшення виробництва і заготівель картоплі та овочів», у якій вказувалося на все ще низькому рівні заготівель цих продуктів для зростаючих потреб населення та промисловості. Зазначалося, що однією із причин цього явища була недостатня економічна зацікавленість колгоспів і колгоспників. Для цього, починаючи із врожаю 1956 р., встановлювалися підвищені закупівельні ціни на картоплю та овочі [181, арк. 8]. Зокрема, заготівельні ціни на картоплю в залежності від сезону зросли із 200 до 650 – 700 крб., на капусту – зі 100 до 200 крб., на огірки – із 300 до 600 крб., на помідори – із 350-ти до 650 крб., на моркву – із 150 до 450 крб., на буряк – із 85-ти до 300 крб. та часник – із 2500 до 4000 крб. за тонну [181, арк. 10].

Окрім того, у межах цієї постанови, споживчу кооперацію зобов'язали розширити торгівлю картоплею, овочами й ранньою зеленню на комісійних засадах у містах та промислових центрах. Кооператори повинні були забезпечити виробників, першочергово колгоспи, необхідною промисловою продукцією для вирощування овочів. Так, 1956 р. споживча кооперація УРСР для підготовки парниково-тепличного господарства продала колгоспам більш ніж 3 млн. м² скла, 500 тонн шпагату, 1000 тонн цвяхів та інших матеріалів.

Упродовж 1950-х – 1960-х років відбувається поступове зростання абсолютних обсягів заготівель сільськогосподарської продукції. А за

окремими її видами питома вага установ споживчої кооперації серед інших заготівельних систем досягла 100 %.

Таблиця 4.3

Питома вага заготівель споживчої кооперації за різними видами продукції (у відсотках) [889, с. 31]

Назва товару	Роки		
	1940	1953	1960
Картопля	25,9	61,0	76,8
Овочі	41,0	75,9	62,7
Фрукти	10,1	37,1	56,3
Яйця	65,3	100,0	100,0
Вовна	35,6	–	100,0
Шкірсировина	42,3	–	100,0
Хутросировина	32,5	37,2	100,0
Вторинна сировина	61,6	66,8	100,0

Водночас, слід зазначити, що зростання обсягів заготовленої сільськогосподарської продукції установами споживчої кооперації було спричинене не в останню чергу відсутністю в селян-виробників та колгоспів легальних можливостей реалізовувати свою продукцію на ринку із застосуванням вільного ціноутворення. Колгоспні ринки повною мірою не надавали виробникам такої можливості.

При співставленні кооперативних цін із цінами державної торгівлі виходить, що міська кооперативна торгівля все-таки займала середній ціновий сегмент. Індекс співвідношення цін міської кооперативної торгівлі із цінами державної торгівлі і цінами колгоспних ринків по УРСР за 1966 р. демонструє, що ціни на більшість товарів міської кооперативної торгівлі були вищими за державні, але нижчими за ціни продажу сільськогосподарської продукції на колгоспних ринках [277, арк. 9]. Подібна тенденція із ціноутворенням зберігалась і в подальшому.

Поряд із здійсненням державними заготівель споживча кооперація України займалася скуповуванням лишків сільськогосподарських продуктів у колгоспів та індивідуальних виробників. Якраз ці лишки, а саме: м'ясо, молоко, борошно, крупи, фрукти та овочі – повинні були йти на продаж до

міст і промислових центрів і, за задумом, складала цінову конкуренцію ринковій торгівлі. Продукція кооперативної торгівлі у містах мала компенсувати дефіцит окремих груп продовольчих товарів у державній торгівлі, й ціна на неї повинна бути нижчою, ніж на колгоспних ринках. Практика скуповування лишків сільськогосподарської продукції організаціями споживчої кооперації вважалась виправданою й заохочувалась найвищим керівництвом країни.

Таким чином, кооперативні організації повинні були стати для колгоспників і колгоспів зручним та вигідним посередником для реалізації лишків у міській кооперативній торгівлі. За наслідками січневого пленуму (1961 р.), де обговорювалося питання покращення продовольчого забезпечення було розроблено й оприлюднено постанову уряду і ЦК КПРС від 25 лютого 1961 р. «Про покращення організації збуту лишків сільськогосподарських продуктів колгоспників і колгоспів», згідно якої споживчій кооперації директивно вказувалося посилити закупівлю у колгоспів і, особливо, колгоспників лишків сільськогосподарської продукції, що не була охоплена державними закупівлями. Процес придбання у колгоспників та інших громадян повинен був здійснюватися за цінами домовленості, а в колгоспів – на комісійних засадах із видачею авансу в розмірі 75 % від вартості продукції [579]. Згодом, згідно з спеціальним розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 21 серпня 1974 р., споживчій кооперації було дозволено закуповувати сільськогосподарську продукцію в колгоспів після виконання державних заготівель із оплатою повної вартості при прийманні цієї продукції.

Окремим пунктом у заготівельній діяльності споживчої кооперації України стояло завдання забезпечення сільськогосподарською продукцією Москви та Ленінграда. У звітній документації споживчої кооперації окремий розділ зазвичай присвячувався закупівлям лишків сільськогосподарської продукції для відвантаження до Москви та Ленінграду [315, арк. 73]. Система Укоопспілки згідно із запланованими показниками повинна була

організувати заготівлю й постачання різних видів сільськогосподарської продукції (переважно овочі та фрукти) у ці міста. Це питання, як свідчать архівні документи, перебувало на особливому контролі в керівництва Укоопспілки та безпосередньо партійного керівництва республіки [532, арк. 49]. Так, у серпні 1959 р. згідно із розпорядженням правління Укоопспілки у Волинську область було направлено товарознавця відділу організації та техніки торгівлі Л. Кобець для надання допомоги в питаннях посилення закупівель, засолки й відвантаження овочів до Москви та Ленінграду [210, арк. 1]. Зазвичай, такі відрядження відповідальних працівників проводилися за традиційною схемою: виклик на килим голів райспоживспілок, директорів райзаготконтор та – «накачка» із наступними оргвисновками.

У сезон заготівель практика відряджень відповідальних працівників Укоопспілки в регіони із метою «сприяння» проведенню заготівельної діяльності стала регулярною. Зокрема, у липні 1959 р. із Києва до Житомирської області були направлені начальник тарного відділу об'єднання «Укоопплодоовоч» В. Низовкіна та старший товарознавець «Укоопживсировини» А. Остапенко, котрі на основі розпорядження правління Укоопспілки мали на місці проаналізувати стан готовності матеріально-технічної бази заготівель та визначити врожайність овочевих плантацій та фруктів [210, арк. 5 – 9]. Улітку-восени 1959 р. відповідальні працівники структурних підрозділів Укоопспілки відвідали майже всі регіони України, де здійснювалися заготівлі плодоовочевої продукції [210, арк. 15 – 113].

Загалом, при щорічному зростанні обсягів заготівельної діяльності споживча кооперація стикалась і з рядом диспропорцій, що були пов'язані із недоліками планування цієї сфери в діяльності Укоопспілки. Планові показники заготівельної роботи система споживчої кооперації отримувала зверху, від Держплану, часто без врахування реальних можливостей і кон'юнктури ринку за той чи інший період. Зокрема, план заготівель брухту

чорних і кольорових металів встановлювався для споживчої кооперації без урахування її реальних можливостей із заготівель цього виду сировини. Так, промисловій кооперації УРСР на 1960 р. встановлений план заготівель чорного металобрухту в 24000 тонн, що становить 1,25 кг щорічно на душу міського населення, а споживчій кооперації 103000 тонн, або 4,5 кг на душу населення (18,5 кг на один двір) [215, арк. 2]. Між тим є очевидним, що в містах існували більші можливості заготівель брухту металів, ніж на селі.

У подальшому, упродовж 1970 – 1980-х років, державні органи влади не знижують уваги до заготівельної роботи у системі споживчої кооперації особливо в контексті спроб вирішити перманенту продовольчу проблему. Так, у постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 11 листопада 1979 р. за № 1003 «Про подальший розвиток і покращення діяльності споживчої кооперації» було наголошено на важливості заготівельної роботи споживчої кооперації та визначено низку заходів, що повинні були посилити цю ділянку роботи. Зокрема, Радам Міністрів союзних республік було постановлено виділяти споживчій кооперації вантажні, спеціалізовані і легкові автомобілі, автобуси, автопричепи, трактори й тракторні причеми для забезпечення перевезення вантажів згідно із встановленими для організацій системи планів товарообігу та заготівель сільськогосподарської продукції. Держплану, Держснабу, Радам Міністрів слід було передбачити в проектах державних планів виділення для установ споживчої кооперації необхідної кількості підйомно-транспортного, холодильного, виробничого обладнання, а також – гідравлічних бортопідйомників, мобільних ваг, автопрокидувачів та транспортерів-завантажувачів; забезпечити максимальне задоволення потреб організацій споживчої кооперації в контейнерах для затарювання картоплі, овочів і плодів, що закладалися на тривале зберігання [582].

Споживча кооперація, на думку партійного керівництва республіки, у справі заготівель повинна була засвідчувати більш активну позицію. Так, член ЦК КПУ Я. Погребняк на з'їзді споживчої кооперації УРСР в 1984 р. зазначив, що Укоопспілка повинна більше впливати на формування

структури садових насаджень, щоб більше закладати яблук, груш, вишень, черешень тощо [413, арк. 134]. Однак ця теза високого партійного чиновника була позбавлена обґрунтування механізму реалізації й не отримала подальшого розвитку, «зависнувши у повітрі», як і багато інших гасел, що виголошувались із високих трибун.

Виходячи зі змісту постанов та рішень державних органів влади, можна зазначити, що фактично, хоча офіційно це не визнавалося, держава вже не покладала всі сподівання на колгоспно-радгоспного усупільнене виробництво сільськогосподарської продукції, як єдино можливе джерело забезпечення переробної промисловості та широких верств населення сільськогосподарською продукцією, і система споживчої кооперації у цій «новій» парадигмі повинна була відіграти одну із ключових ролей.

Важливу роль у забезпеченні мешканців міст сільськогосподарською продукцією відігравали так звані міжобласні перевезення споживчої кооперації, які здійснювалися двома основними способами. По-перше, через затвердження спеціальною постановою правління Укоопспілки лімітів на обсяги й виду специфікацію таких перевезень між окремими регіонами республіки. І, по-друге, така торгівля відбувалася між окремими суб'єктами господарювання споживчої кооперації на комерційних засадах. Для координації такої роботи Укоопторг 2 – 3 рази на квартал випускав спеціальні бюлетені із пропозиціями сільськогосподарських продуктів на основі зібраної від кооперативних організацій інформації. Ці бюлетені направлялись усім облкоопторгам, міськкоопторгам, торговельно-закупівельним базам [336, арк. 13].

Проблеми забезпечення міст і промислових центрів овочевою продукцією засвідчила перевірка, здійснена працівниками відділу торгівлі та фінансових органів ЦК КПУ 1967 р. У доповідній записці за результатами вищенаведеної перевірки на ім'я керівника партійної організації України П. Шелеста було зазначено, що в магазинах як державної, так і кооперативної торгівлі таких овочів, як салат, шпинат, петрушка, хрін, кріп тощо – у

продажу немає, в зв'язку з цим ціни на ринках стали дуже високими. Зокрема, хрін в Одесі, Києві та Сумах продається по 4 крб. за кг, у Харкові 2.50 крб. Петрушка на ринках Києва коштувала 10 крб., у Харкові та Одесі – 8 крб [533, арк. 176].

Причини доволі слабкої присутності споживчої кооперації УРСР у містах упродовж 1950-х – 1970-х років у сфері торгівлі сільгосппродуктами полягали у відсутності відповідної матеріально-технічної бази для цієї справи. Нестача складів, холодильників, овочесховищ необхідних для торгівлі в міжсезонний період не дозволяла в достатніх масштабах здійснювати переробку, зберігання й реалізацію сільгосппродукції в містах. Річний план капіталовкладень міської кооперативної торгівлі за перше півріччя 1966 р. було виконано лише на 26,1 %. Такі облспоживспілки як Запорізька, Чернівецька, Черкаська, Одеська, Кримська і Тернопільська – виконали річний план капіталовкладень менш ніж на 10 % [275, арк. 150].

Окрім того, ряд облспоживспілок в гонитві за прибутком відвантажували продовольчі товари за межі УРСР, не забезпечуючи міста республіки. Це стосується, насамперед, Закарпатської, Одеської, Полтавської, Дніпропетровської та ряду інших облспоживспілок [275, арк. 151]. Так, Миколаївська облспоживспілка відвантажила за межі республіки 38 тонн меду, 710 тонн борошна. Подібну практику застосовували також Одеська та Херсонська обласні кооперативні організації.

За окремими видам продукції міська кооперативна торгівля не повною мірою використовувала свій потенціал через штучні обмеження накладені державою. Наприклад, досить часто колгоспники пропонували закупівельникам заготконтор і коопторгів значну кількість товарного зерна, отриманого на трудовні за середноринковими цінами, однак система споживчої кооперація мала право закуповувати зерно лише за твердими державними цінами, відтак це зерно реалізовувалося селянами на колгоспних ринках самостійно.

В окремих областях намітилася тенденція до згортання цієї торгівлі під приводом нормалізації державної торгівлі. У листі секретаря ЦК КПУ В. Дрозденка до П. Шелеста, де йшлося про перевірку стану комісійної торгівлі сільськогосподарськими продуктами, вказано на низький рівень уваги Укоопспілки та її органів до цієї важливої справи. Міськкоопторги широко практикували закупки не в глибинних районах і селах, а на колгоспних ринках. У кооперативній торговельній мережі велике місце займали фондіві товари. Усі ці недоліки в організації комісійної торгівлі, на думку партійного секретаря, використовувалися спекулятивними елементами, котрі скуповували харчі в колгоспників і перепродавали їх на ринках за високими цінами [533, арк. 4].

Правління Укоопспілки, реагуючи на проблеми пов'язані із розвитком міської кооперативної торгівлі, приймало відповідні рішення й постанови. Зокрема, 23 березня 1971 р. була ухвалена постанова Укоопспілки «Про докорінне поліпшення закупівель та торгівлі лишками сільгосппродуктів у кооперативних організаціях УРСР», а 5 лютого 1973 р. – постанову «Про заходи по поліпшенню організації торгівлі лишками сільськогосподарських продуктів у кооперативних організаціях Української РСР». Окремо в цій постанові оприлюднювалися заходи, що зводилися до таких директивних вказівок для всіх облспоживспілок:

- Розробити й затвердити плани товарообігу продажу сільгосппродуктів у містах із щоквартальною розбивкою, а також довести цей план до низових організацій і торговельно-роздрібних підприємств.
- Додатково організувати відділи торгівлі сільгосппродуктами в магазинах сільських споживчих товариств.
- Узяти під особливий контроль стан торгівлі лишками сільськогосподарської торгівлі на колгоспних ринках, створити додаткові місця торгівлі м'ясом, крупами, жирами.
- Довести до міськкоопторгів, торгово-закупівельних баз райспоживспілок план переробки лишків сільгосппродуктів із розбивкою по

кварталам та укласти угоди із підприємствами державної промисловості та споживчої кооперації на переробку сільгосппродуктів.

- Розгорнути торгівлю картоплею, фруктами в широкому асортименті та овочами в райцентрах, містах, робітничих селищах та інших населених пунктах із таким розрахунком, щоб населення мало можливість купити протягом року в необмеженій кількості ці продукти.

- Вивіз лишків сільгосппродуктів із республіки провадити облспоживспілками тільки із дозволу управління заготівель та Укоопродторгу Укоопспілки.

- Ужити дієвих заходів із забезпечення ліквідації безгосподарських втрат, підвищення економічної ефективності кооперативної торгівлі; встановити суворий контроль за збереженням кооперативної власності, посилити боротьбу із марнотратством, крадіжками та спричиненням іншої матеріальної шкоди.

Окрім того, постанова регламентувала згідно із додатками завдання з відкриття торговельних установ у всій республіці та із закупівлі окремих видів м'яса [347, арк. 1 – 5]. 1973 р. апаратом Укоопспілки безпосередньо на місцях були здійснені перевірки стану торгівлі лишками сільгосппродуктів у містах і робітничих селищах, а також на колгоспних ринках Донецької, Запорізької, Миколаївської, Херсонської, Чернігівської, Хмельницької, Вінницької та Київської областей. Чотири облспоживспілки заслухали із цього питання на засіданні правління Укоопспілки [347, арк. 28].

Однак досягти кардинального поліпшення кооперативної торгівлі в містах ці директиви не могли. Так, на Дніпропетровщині міськкоопторги фактично не виконували своєї основної, покладеної на міську кооперативну торгівлю, функції з забезпечення населення лишками сільськогосподарської продукції і працювали переважно як підприємства державної торгівлі, маючи в структурі свого товарообігу 52 % фондівих товарів. Подібна ситуація спостерігалась і в Одеській облспоживспілці, де у другій половині 1960-х – 1970-х років відбувалося скорочення торговельно-роздрібною мережі із

продажу сільськогосподарської продукції. Заготконтори області не виконували власних зобов'язань із поставки обласному коопторгу лишків сільськогосподарської продукції [318, арк. 88].

Незважаючи на ці недоліки, окремі міські кооперативні торговельні організації цього періоду характеризувалися доволі ефективною організацією роботи. Так, Львівський міськкоопторг, щоб краще забезпечити населення міста ранніми овочами, організував у найближчих до міста селищах прийомні пункти, що провадили закупівлю огірків, редису, зелені, ягід, грибів тощо. Для торгівлі в міжсезонний період здійснювалася закладка продукції на зберігання. У міжсезонний період 1971 – 1972 років було закладено на зберігання 400 тонн картоплі, 130 тонн капусти, 100 тонн цибулі; засолено 80 тонн огірків і помідорів, 60 тонн квашеної капусти, замочено 20 тонн яблук [336, арк. 84].

Ресурси для забезпечення населення міські кооператори отримували із різних джерел та усілякими шляхами. Так, на Львівщині міськкоопторги 55 – 60 % продукції отримували від райзаготконтор та самостійних закупівель на місцях, за рахунок отримання від заготівельно-збутових баз 20 – 25 % і через закупівлі за межами області і переробку продукції – 15 – 20 % [336, арк. 65]. Такі продукти, як м'ясо різних видів, деяку кількість птиці й живої риби та місцеві овочі, міські кооператори отримували від райзаготконтор і самостійних закупівель. Від заготівельно-збутових баз міськкоопторги отримували ті сільськогосподарські продукти, що вироблялися на місці, а також завозились з-за меж області й республіки. Самостійно міськкоопторги закупали ті продукти, котрих не вистачало в заготконторах і заготівельно-збутових базах, а також – продукцію, яку переробляли на давальницьких засадах: м'ясо на ковбасу, зерно на борошно, сонях на олію тощо. Так, постачання м'яса, сала та олії забезпечувалося за рахунок закупок лишків у населення, а також прийняття цих продуктів на комісію від колгоспів. Ковбасні вироби, безалкогольні напої, хліб та кондитерські вироби виготовлялися на власних підприємствах споживчої кооперації [229, арк. 42].

Забезпечити населення міст сільськогосподарською продукцією за рахунок місцевих ресурсів через спеціалізацію регіонів і особливості природно-кліматичних зон було майже не можливим. До того ж Укоопспілка здійснювала закупівлі й завезення лишків сільськогосподарської продукції з-за меж республіки. Фрукти, овочі, мед, горіхи, цитрусові завозились із Узбекистану, Грузії, Прибалтійських республік, Таджикистану тощо. У масштабах усього Радянського Союзу таку торгівлю координував спеціальний підрозділ Центроспілки – Головнокоопміжторг (Головне управління Центроспілки по міжреспубліканській торгівлі сільськогосподарською продукцією).

Окремо слід згадати про республіканські ярмарки з укладання угод директорами торговельно-закупівельних баз облспоживспілок [909, с. 137]. Однак варто вказати, що на цих ярмарках торгівля між обласними заготівельними організаціями не носила вільний, ринковий характер, як і ціна на ту чи іншу партію краму, що в рамках міжобласних закупівель встановлювалася директивним шляхом спеціально уповноваженим органом – ярмаркомом, до якого входили керівники відповідних підрозділів Укоопспілки. Так, 31 травня 1974 р. на засіданні ярмаркому Укоопспілки з укладання угод про закупівлю сільськогосподарської продукції для міської кооперативної торгівлі УРСР було постановлено зобов'язати ряд облспоживспілок укласти угоди на постачання сільськогосподарської продукції в кількості, передбаченій розпорядженням правління Укоопспілки від 18 лютого 1974 р. № 143-р [358, арк. 23].

Загалом, можна зазначити, що використання ресурсів і можливостей системи споживчої кооперації щодо покращення продовольчого забезпечення населення за досліджуваний період постійно стояло на порядку денному нарад різного рівня за участю господарського та партійного керівництва, а також – у програмах пленумів та партійних з'їздів. Тут споживчій кооперації ставилися завдання з нарощення закупівель переважно в індивідуальних виробників, а також – з розвитку власних потужностей

щодо переробки й виробництву продуктів харчування. Так, згідно із організаційно-господарськими заходами з забезпечення виконання постанов березневого пленуму компартії України 1965 р. Укоопспілка разом із Уккранаргоспом повинна була в період 1965 – 1970 років наростити потужності з переробки овочів та плодоовочевих консервів на 345 тис. тонн [507, арк. 47].

Питанням заготівельної й виробничої діяльності споживчої кооперації присвячували свої виступи й керівники республіки. В. Щербицький у своїй доповіді на грудневому пленумі 1978 р., вказуючи на ще низький рівень виробництва м'яса та молока, як вихід пропонував збільшити виробництво цієї продукції в підсобних господарствах промислових підприємств будівельних організацій, у системі споживчої кооперації. Окрему частину доповіді було присвячено потенційним можливостям споживчої кооперації щодо мобілізації сировинних і продовольчих ресурсів, котрі, на його думку, використовувалися далеко не повністю. Так, партійний керівник республіки наголосив, що споживча кооперація повинна збільшити закупівлі м'яса в населення із 200 до 275 тонн, а комісійний продаж сільськогосподарської продукції в містах подвоїти. Питаннями збільшення м'ясних та молочних ресурсів районів, на його думку, повинні займатись особисто перші секретарі парткомів [510, арк. 16 – 17].

Однак повною силою розгорнути заготівлі лишків споживча кооперація була не спроможна через цінові та бюрократичні обмеження, що діяли в системі планової економіки. Яскравою ілюстрацією таких можливостей став експеримент, проведений Укоопспілком в двох районах: Білоцерківському на Київщині та Гайсинському на Вінниччині, де закупівлі в колгоспів і колгоспників лишків, що залишилися після виконання державних зобов'язань, здійснювались за цінами, що склалися на колгоспних ринках місць заготовок. Унаслідок цього всі 34 колгоспи Гайсинського району і всі 24 Білоцерківського уклали із сільськими споживчими товариствами угоди на продаж лишків на суму 19 млн. 620 тис. крб.; у той час, коли попереднього

року ці райспоживспілки прийняли продукції на комісію лише на 10 млн. 344 тис. крб. Для успішного проведення цього експерименту керівництву споживчої кооперації республіки навіть довелося виділити вищезазначеним райспоживспілкам 4 нові вантажні автомобілі та кошти на будівництво 12 нових складів для зберігання сільськогосподарської продукції. У письмовому звіті про наслідки цього експерименту керівництво Укоопспілки просило секретаря ЦК КПУ О. Іващенко порушити клопотання перед ЦК КПРС щодо поширення такого досвіду у всій республіці [527, арк. 106 – 114].

На жаль, такі ринкові методи роботи не вписувались у діючу парадигму командно-адміністративної економіки. Свідченням неспроможності поліпшити стан продовольчого забезпечення населення за допомогою споживчої кооперації стала відповідь на лист Центроспілки до української партійної організації із проханням відкрити в Москві спеціалізований магазин продажу за комісійними цінами сільськогосподарської й дикорослої продукції, що закуповувалася в УРСР за цінами домовленості. У відповіді ЦК КПУ зазначалося, що закупівлі лишків за останні роки не забезпечують потреби населення, яке обслуговує споживча кооперація. Особливо це стосувалося продукції тваринництва. Так, в аналітичній довідці, наданої відділом торгівлі та побутового обслуговування, ішлося про те, що заготівлі споживчої кооперації 1982 р. були значно нижчі за рівень 1980 р.: м'яса – на 8 % загалом і менше за потреби комісійної торгівлі республіки на 27 %, риби відповідно – 50 % і 40 %, овочі 25 % і 65 % [541, арк. 12 – 16].

Директиви, вкарбовані в Продовольчій програмі 1982 р. проголошували: «Всіляко сприяти діяльності споживчої кооперації, розширенню торгівлі сільськогосподарськими продуктами, що закуповуються в особистих підсобних господарствах громадян, виділяти кооперативним організаціям приміщення під магазини», – теж не допомогли налагодити повноцінне постачання сільськогосподарської продукції у міста через систему споживчої кооперації [973, с. 92].

У другій половині 1980-х років заготівельні організації споживчої кооперації зіткнулись із конкуренцією з боку «нових» кооперативів, що діяли значно мобільніше, швидко реагували на цінову кон'юнктуру й оперативно знаходили збут закупленій сільськогосподарській продукції у містах.

Формалізм, забюрократизованість, авральні методи роботи, непродуманість планових показників, що були притаманні економічній політиці радянської держави, загалом переважали й у діяльності споживчої кооперації України щодо вирішення продовольчої проблеми у 1960 – 1980-і роки [895, с. 293]. Ці вади та методи роботи досить яскраво характеризує висловлювання головуючого на засіданні, присвяченого заготівлям овочевої продукції, секретаря ЦК КПУ В. Комяхова, котрий у якості настанов керівництву споживчої кооперації сказав наступне «Придавив, де нада, мобілізувал людей, заплатив, вообщем знаете как ето делается» (мова і стиль автора збережені згідно зі стенограмою) [530, арк. 88]. Тому не дивно, що згідно із даними вибіркового соціологічного опитування, проведеного в Українській РСР 1989 р., серед проблем, що найбільше турбували людей, першочерговим було «погане забезпечення продуктами харчування» [601, с. 14].

4.4. Особливості діяльності промислових підприємств споживчої кооперації

Споживча кооперація УРСР другої половини ХХ століття, незважаючи на переважно торговельну діяльність, була багатогалузевою системою, де виробнича діяльність займала одне із чільних місць. Так, в анкеті, направленій до Міжнародного Бюро Праці в Женеву, вказано на основні сфери діяльності Укоопспілки. Окрім торгівлі на селі, заготівель сільськогосподарської продукції в колгоспів і колгоспників та продажу їх на комісійних засадах у містах, вказано ще й виробництво товарів широкого споживання сільського асортименту із місцевої сировини [184, арк. 3].

Дефіцит товарів широкого вжитку, із яким зіткнулася країна перших повоєнних років, змушував керівництво кооперативної системи зосередитися на їх виробництві. У цих умовах уряд тимчасово спрямовує виробничі та торговельні потужності Укоопспілки до міст і промислових центрів. Цей напрямок у діяльності споживчої кооперації був актуалізований постановою Ради Міністрів СРСР від 9 листопада 1946 р. «Про розгортання кооперативної торгівлі в містах та селах продуктами та промисловими товарами і про збільшення виробництва продуктів та товарів широкого вжитку кооперативними підприємствами». Зусилля споживчої кооперації наростити виробництво у другій половині 1940-их років не були надто успішними [896, с. 124]. Це засвідчують матеріали перевірки діяльності харчових підприємств Укоопспілки апаратом старшого інспектора у справах промислової і споживчої кооперації при РМ СРСР по УРСР у містах Київ, Вінниця, Дніпропетровськ, Полтава, Запоріжжя [519, арк. 1 – 10].

Так, перевіркою встановлено що 3 підприємства виробництва ковбаси у м. Києві виробляють щомісячно близько 24 тонн продукції, хоча кожне із них має планову потужність на 60 тонн. До того ж відпускна вартість при існуванні затверджених Укоопспілкою роздрібних цінах на ковбаси була меншою, ніж собівартість виробленої продукції.

Таблиця 4.4

**Виробництво та вартість ковбасних виробів на підприємствах
Укоопспілки в м. Києві за 1948 р [519, арк. 4].**

Найменування ковбасних виробів	Кількість (кг)	Собівартість, (тис. крб.)	Вартість сировини і матеріалів (тис. крб.)	Відпускна вартість, (тис. крб.)
Шинка	1204,5	55,255	53,417	49005
Ковбаса краківська	7350	366788	350933	315978
Ковбаса українська	187,5	10589	9852	9019
Ковбаса полтавська	–	49224	–	47794

Подібна ситуація склалася через те, що основну сировину ці підприємства отримували від власної закупівлі за ринковими цінами через торговельно-закупівельні бази коопторгів. При існуванні затверджених

Укоопспількою роздрібних цінах на ковбаси, собівартість продукції виявлялася вищою за відпускну ціну. Унаслідок цього, більшість перевірених підприємств споживчої кооперації виявилися збитковими. Зокрема, ковбасне виробництво Києво-Святошинської райспоживспілки за 1948 р. показало збиток на 14,2 тис. крб., Київського міськкоопторгу – 113,1 тис., промкомбінату Полтавської облспоживспілки – 11,4 тис [519, арк. 5]. Ці ковбасні вироби, здебільшого, реалізовувалися через міську кооперативну мережу. Загалом, існування в м. Києві трьох виробництв ковбас, згаданою комісією, визнано недоцільним через незавантаженість потужностей та збитковість. Такий же висновок був зроблений і по ковбасному виробництву в Полтаві, Вінниці та Запоріжжі.

Подібну картину ця перевірка виявила і у сфері виробництва кондитерських виробів. Зазвичай, це були дрібні підприємства кустарного типу (цехи), що виробляли обмежений асортимент продукції (льодяники й помадку), і розташовувались у невеличких орендованих приміщеннях. Ціна на кондитерську продукцію кооперативного виробництва була вищою за ціни держторгівлі на 5-6 крб. за кг [519, арк. 8]. Через це існування подібних виробництв у Києві й Полтаві визнано недоцільним. Причина полягала в тому, що основну сировину, цукор, споживча кооперація для власного виробництва отримувала не із державних фондів, а через закупівельні бази міськкоопторгів за ринковими цінами.

Миловарне виробництво Укоопспілки у перші повоєнні роки теж не відзначалось ефективністю. Підприємства цієї галузі були дрібні, примітивні та технологічно застарілі, із кількістю робітників від 2 до 4 осіб. [519, арк. 10]. Зазвичай миловарні цехи споживчої кооперації в містах були організовані, переважно, із метою використання технічного жиру, що йшов від забою худоби, котра закупалася на ринку. За висновками згаданої комісії ці підприємства слід було укрупнити, технологію здешевити, так як рівень цін на мило кооперативного виробництва був значно вищим за ціни державної торгівлі.

Особливого значення набувало в ці роки виробництво хліба й хлібобулочних виробів. У голодні повоєнні роки кооперативні виробничі потужності хлібопекарської промисловості були спрямовані першочергово на потреби технічних працівників сільського господарства, здебільшого трактористів і механіків МТС, а також мешканців міст і промислових центрів. Так, у Києві після оприлюднення постанови від 9 листопада 1946 р. було відкрито булочно-кондитерський цех, який працював переважно на борошні, що постачалося за фондами міськторгвідділу (Управління торгівлі виконавчого комітету міської ради народних депутатів). Це була нетипова ситуація, адже державні органи влади скеровували у цей час виробництво споживчої кооперації до «самозабезпечення», а саме: Укоопспілка мала відповідно до настанов влади закуповувати борошно та інші продукти за цінами, що склалися на ринку, тим самим, виконуючи функцію виробництва додаткових продтоварів і не претендуючи на «обмежені» державні фонди [519, арк. 9].

Згодом, після покращення ситуації із продовольством у містах, хлібопекарська промисловість споживчої кооперації все більше орієнтується на потреби села та його мешканців. Однак повністю забезпечити селян хлібом промислового виробництва підприємства Укоопспілки ще були не спроможні. У 1958 р. кооперативна система забезпечувала лише близько 60 % потреб сільського населення в хлібі. І це при тому, що станом на 1 липня 1958 р. у системі Укоопспілки нараховувалось уже 1517 хлібопекарень потужністю 5031 тонни в добу, а за 1957 р. було випечено 642 тис. тонн хліба [644, с. 47].

Причиною невисокої результативності хлібопекарської промисловості споживчої кооперації цього періоду стали такі причини: слабке технологічне оснащення й нестача чи неритмічне постачання сировини – борошна і дріжджів пешочергово. Зокрема, для Хмельницької області на 1960 р. виділено 350 тонн дріжджів, із яких тільки 112 тонн – для споживчої

кооперації. Хоча для потреб хлібочення споживчої кооперації цієї області необхідно було 182 тонни дріжджів [40, арк. 264].

У подальшому керівництво країни орієнтує споживчу кооперацію на повне витіснення домашнього хлібопечення на селі шляхом збільшення потужності хлібопекарської промисловості кооперативної системи. Так, керівник споживчої кооперації СРСР А. Клімов на сторінках журналу «Советская потребительская кооперация» 1961 р. висловився: «Настав час приступити до вирішення завдання – цілковитої ліквідації домашнього хлібопечення на селі, при якій неефективно витрачається праця жінок, а також допускаються великі втрати сировини і палива» [628, с. 4].

Саме тому, згідно з рішенням Ради Міністрів УРСР, кооперативні організації протягом 1966 – 1970 роках мали збудувати в сільській місцевості 258 нових механізованих тридцятитонних хлібозаводів та реконструювати зі збільшенням потужності – 230 діючих. Висвітлюючи ці завдання, керівник споживчої кооперації України Ф. Колесник у своїй статті, що друкувалася в «Сільських вістях» за 13 лютого 1968 р., наголосив на необхідності забезпечити технологічне оновлення хлібопекарської промисловості, спеціалізувати хлібопекарську галузь шляхом об'єднання підприємств у хлібокомбінати, організувати школи-пекарні, що готували майстрів хлібопекарської справи та розширити перелік спеціальностей у кооперативних технікумах для хлібопекарської промисловості. Усе це було необхідним для виконання основного завдання, котре ще було зреалізованим – забезпечення безперебійного постачання хліба в усі сільські населені пункти [629, с. 2].

Технологічне оновлення хлібопекарської промисловості споживчої кооперації відбувалось у 1960 – 1970-их роках на основі впровадження більш сучасних печей і механізації тих виробничих процесів, що до цього виконувалися вручну. До такого типу підприємств, що на початку 1960-их роках пережили процес оновлення, належав, зокрема Чуднівський хлібокомбінат на Житомирщині, котрий наростив річний випуск продукції із

1561 до 4429 тонн у 1960 р [648]. На новій технологічній основі був збудований в цей період хлібозавод у Попільні, райцентрі на Житомирщині. Унаслідок цього, за підрахунками місцевих кооператорів, ситуація із використання жіночих трудових ресурсів значно поліпшилася. Так, у середньому у районі, кожна жінка виробляла до цього за рік не більше 130 людино-днів, то після – більше 200 [653].

Флагманом кооперативної хлібопекарської промисловості України у 1970 – 1980-их роках уважався хлібокомбінат Сакської райспоживспілки Кримської області. Комбінат складався із двох хлібозаводів: перший випікав бараночні, булочні й подові вироби, другий – формові види хліба та кондитерські вироби. Саме тут, у Саках, не раз проводилися різноманітні всесоюзні, республіканські й обласні семінари [649]. Успішно працювали й інші хлібозаводи кооперативної системи, зокрема Царичанський на Дніпропетровщині тощо [610].

Загалом, у кожному райцентрі наприкінці радянської доби функціонували хлібозаводи, орієнтовані на потреби сільської місцевості. Однак власних коштів для розвитку виробничої бази хлібопечення Укоопспілці не вистачало, про що свідчить лист керівництва споживчої кооперації УРСР до Ради Міністрів із проханням дати вказівки Будбанку СРСР, щоб виділити організаціям споживчої кооперації додатково лише тільки на 1970 р. ліміт довгострокової позики на 2 млн. крб. для будівництва хлібозаводів [315, арк. 29]. Розвиток промислового хлібопечення споживчої кооперації УРСР узагальнено демонструє нижчеподана таблиця.

Показники діяльності хлібопекарської промисловості споживчої кооперації УРСР другої половини 1940 – 1980-их років [Складено автором за: 140, арк. 13; 157, арк. 33; 241, арк. 16; 293, арк. 218; 148, арк. 17; 412, арк. 129; 421, арк. 1].

	Роки						
	1946	1948	1950	1963	1968	1983	1985
Кількість хлібо заводів та хлібопекарень	759	1105	285	1405	1138	802	780
Кількість випечених хлібобулочних виробів (тонн)	1127690	2111117	2976572	1425829	–	–	–
Використано борошна, (кг)	728762	1332298	1876474	–	1750000	2775615	–

Як бачимо, цього періоду відбулось скорочення мережі хлібопекарських підприємств при постійному зростанні виробництва хліба за рахунок закриття старих і будівництва та модернізації нових більш потужних підприємств [929, с. 127].

В останні два десятиліття існування радянської системи питання власного виробництва у діяльності Укоопспілки стають усе більш нагальними. Спонукали до цього кооперативну систему й відповідні постанови державних та партійних органів влади. Зокрема, у постанові Верховної Ради УРСР «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню обслуговування населення споживчою кооперацією Української РСР» одним із найважливіших завдань кооперативних організацій визначалася їх активна участь у здійсненні рішень березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС і квітневого пленуму ЦК КП України, а також збільшення заготівель, закупок і переробки сільськогосподарської продукції та сировини, розширення виробництва продовольчих товарів для продажу населенню [647, с. 2].

За наступні п'ять років (1965 – 1970 роки) випуск продукції споживчої кооперації збільшився в півтора рази. Так, виробництво хлібобулочних виробів зросло із 1618 тис. тонн до 2204, безалкогольних напоїв із 221 млн. умовних банок до 404 тощо [320, арк. 91]. При цьому кількість власне виробничих підприємств Укоопспілки за цей період значно не зросла, а в окремих галузях виробництва навіть зменшилася [Див. додаток Б.5]. Зростання обсягів випуску промислової продукції відбувалося переважно за рахунок модернізації старих виробничих потужностей чи будівництва нових. Так, на виставці досягнень народного господарства СРСР у павільйоні Центроспілки 1978 р. була представлена експозиція Дунаєвецького консервного заводу Хмельницької області. Його проектна потужність при здачі в експлуатацію 1974 р. становила п'ять мільйонів умовних банок на рік, а через чотири роки він виробляв продукції у 2,5 рази більше, утричі розширивши її асортимент [630].

У 1965 р. кооперативні організації республіки мали 4321 виробниче підприємство, а саме: 1146 хлібопекарень і хлібо заводів, 497 заводів та цехів з випуску ковбасних виробів, 520 – з виробництва безалкогольних напоїв, 687 – з переробки фруктів та овочів. На цих підприємствах для сільського населення випікалося 1700 тисяч тонн хліба різного асортименту, вироблялося 31 тис. тонн ковбас і копченостей, більше 10 мільйонів декалітрів безалкогольних напоїв і мінеральної води, 354 мільйони умовних банок консервів [616]. На перше січня 1970 р. у системі споживчої кооперації нараховувалося 498 підприємств з виробництва ковбасних виробів, 534 – безалкогольних напоїв, 11 підприємств виноробства і 4 – з розливу мінеральної води [307, арк. 6]. Ще через два роки, 1972 р., у системі Укоопспілки було 491 підприємство з виробництва безалкогольних напоїв, 459 – ковбасних виробів, 17 – виноробних підприємств, 7 – по розливу мінеральної води, 140 – рибокоптивних цехи [325, арк. 1].

Загалом, активно займатися розбудовою власного виробництва кооператори змушені були через недоотримання фондів товарів від

держави. Про що влучно зауважив голова Київської облспоживспілки на одній із нарад: «Ця система планування призводить поступово до того, що споживча кооперація стає натуральним господарством: не дають резини – давайте будувати свій завод, не дають цегли – давайте будувати свій цегельний завод, не дають залізобетону на будівництво – давайте будувати свій завод.» [260, арк. 15].

Таким чином, дефіцит цілих груп товарів, вироблених державною промисловістю, спонукав Укоопспілку збільшувати власне виробництво. Аналізуючи зміст нарад керівних працівників Укоопспілки за період 1950-х – 1960-х років, можемо простежити, як керівники обласних споживчих спілок постійно скаржилися як на місцеву промисловість, так і систему промислової кооперації, що були основними виробниками товарів широкого вжитку (сільськогосподарський реманент, посуд, канцприладдя тощо). Так, голова правління Одеської облспоживспілки на засіданні Ради Укоопспілки від 18 червня 1953 р. скаржився на незадовільну роботу місцевої промисловості з постачання селу шорних товарів за період весняно-польових робіт. Вказував на низьку якість скла, яке торговельній системі споживчої кооперації області постачала одеська кооперативна артіль «Перемога» і неможливість віднайти альтернативного постачальника [170, арк. 89 – 91].

Аналогічну картину змальовував і голова Запорізької облспоживспілки, який заявив: «В адресу місцевої промисловості хочу сказати, вона вкрай незадовільно контролює роботу облмісцепромів. У нас є фабрика обллегпрому по виробництву ворситових чоботів. Зовнішньо вони виглядають чудово, однак носити їх треба лише в колошах. Якщо робітник чи колгоспник потрапить у цих чоботах у калюжу то протягом трьох годин вони розкиснуть. Ми забракували ці чоботи, відправили їх в Укоопспілку. Однак фабрика до цих пір продовжує псувати державне добро, випускаючи неякісну продукцію» [170, арк. 109]. Один із керівників Харківської облспоживспілки у 1954 р. скаржився, що місцева й кооперативна промисловість зняла із виробництва цілий ряд товарів: кнопки, шпильки,

скріпки, ручки, циркулі учнівські, гумки, гудзики, підв'язки тощо [50, арк. 43]. У той же час меблеві фабрики випускали продукцію, що користувалася низьким попитом у сільського населення як через високу ціну, так і низьку функціональність [52, арк. 53]. Ситуація не поліпшилась і після того як було прийнято рішення про ліквідацію промислової кооперації наприкінці 1950-их років, котра й була одним із основних виробників товарів широкого вжитку.

Претензії Укоопспілки до якості й асортименту товарів, що отримувала система від виробників, згідно із архівними документами, були постійними. Так, 1970 р. торговельна система споживчої кооперації недоотримала від Міністерства місцевої промисловості металевого оцинкованого посуду в кількості 97 тонн, від Міністерства промбудматеріалів – цементу 26550 тонн, Міністерства легкої промисловості – трикотажних виробів на 5,6 млн. крб. тощо. Враховуючи напружене становище із виконанням плану товарообігу, правління Укоопспілки просило Раду Міністрів зобов'язати промислові підприємства республіки забезпечити поставки всіх товарів [320, арк. 9 – 11].

Яскраво ілюструє зазначену проблему те, що тільки за перше півріччя 1971 р. кооперативні організації наклали близько 4 млн. крб. штрафних санкцій на виробників за порушення умов постачання та неналежну якість товарів і знову надсилали листи до Держплану й промислових міністерств із вимогою дотримуватися якості та асортименту товарів [320, арк. 98]. Серед критичних зауважень, що пролунали від делегатів на XI з'їзді споживчої кооперації України 1971 р., були й скарги на відсутність у системі Укоопспілки достатніх потужностей з виробництва цегли, а також – відсутність у апараті правління спеціалізованого відділу чи управління, що б керували виробничими процесами в кооперативній системі [320, арк. 106].

Загалом, на долю продовольчих товарів припадало 80 % виробничих потужностей споживчої кооперації. Решта підприємств переважно займалися виробництвом товарів внутрішньо-системного характеру (вітрини, холодильне обладнання, різні види тари) та окремих видів промислових товарів народного споживання [696, с. 23]. Зокрема, наприкінці 1980-их років

Укоопспілка мала п'ять машинобудівних заводів, що виробляли прилади й устаткування для переробки й заготівель сільськогосподарської продукції із річним обсягом виробництва більше 51 млн. крб., 22 заводи залізобетонних конструкцій, завод керамічної плитки та піщаний і гранітний кар'єри. Також для забезпечення сільської торгівлі обгортковим папером у Житомирі була збудована паперова фабрика, котра працювала переважно на макулатурі. Окрім того, практично в кожній області станом наприкінці досліджуваного періоду діяли ремонтно-монтажні комбінати, котрі в 1986 р. забезпечили виготовлення 150 тис. контейнерів, піддонів, тари-обладнання тощо [543, арк. 43 – 45]. Це свідчило про певну замкненість кооперативної системи, яка для здійснення своєї основної діяльності й через відсутність адекватного державного забезпечення змушена була налагоджувати ряд супутніх виробництв [635].

Однак саме виробництво продовольчих товарів було основним у виробничій діяльності споживчої кооперації УРСР і включало цілу низку переробних підприємств, а саме: овочесушильні заводи із консервними, квасильно-засолювальними та крохмальними цехами при них, плодоовочеві комбінати, плодоовочеві заводи, фруктосушки та пункти сонячної сушки, а також ковбасні, пивобезалкогольні та кондитерські цехи [209, арк. 4 зв.].

Окремі переробні підприємства споживчої кооперації України цього періоду вражали своїми масштабами й асортиментом виробів. Особливо це стосується переробки фруктово-овочевої продукції. Наприклад, Уманський плодоовочевий консервно-сушильний завод у 1960 – 1970-их роках у своєму консервному цеху виробляв маринади овочеві (огірки, помідори, асорті); фруктово-ягідні (вишня, черешня, слива, груша, абрикоси, персики, малина); томат-пасту й томатний сік, повидло, варення, компоти, фруктові сиропи. Окремий цех фруктових соків – яблучні, сливові, грушеві, полуничні, малинові тощо; засолювальний цех – солоні огірки й помідори, квашену капусту; сушильний цех – сушені картоплю, цибулю, моркву, буряк, капусту тощо і винний цех – плодово-ягідні і виноградні вина кількох марок. Завод

також мав власну пилораму й тарний цех, що здійснював виготовлення і ремонт бочкової та ящичної тари [612].

На початку 1980-их років це підприємство являло собою великий виробничий організм на околиці Умані із своїми корпусами зі скла й бетону, вулицями й перевулками, зеленим сквером та під'їзними шляхами. Завод у цей час випускав 114 видів продукції, експортуючи її в 15 країн світу [656]. Не менш потужним був і Мурафський плодоконсервний завод Вінницької облспоживспілки, котрий у 1970 – 1980-их роках постачав свою продукцію до країн Європи, Азії та Америки, а саме: у Польщу, Чехословаччину, Румунію, ФРН, Голландію, Бельгію, Великобританію, Канаду, Японію та Ліван [640].

Однак ці та інші потужності, незважаючи на те, що були досить великими, завантажувалися не повною мірою. Так, 1989 р. у Волинській та Донецькій облспоживспілках приріст основних фондів у 2 рази випереджав темпи виробництва, а в Полтавській і Чернівецькій – у 3 рази. У Харківській та Київській облспоживспілках потужності ковбасного виробництва використовувалися лише на 65 %. Основною проблемою була нестача сировини. До того ж заготівельні організації споживчої кооперації другої половини 1980-их років відчували досить значну конкуренцію зі сторони інших закупівельників, що пропонували селянам за вирощену продукцію вищу ціну. Так, 1989 р. Івано-Франківська облспоживспілка закупала в селян яловичину за ціною до 3 крб. за живу вагу, у той час як інші закупівельними пропонували селянам ціну, починаючи від 4 крб. І це при тому, що понад 50 % гостродефіцитних товарів облспоживспілка направляла для стимуляції здавальникам м'яса. Після оприлюднення закону про кооперацію другої половини 1980-их років у сфері заготівель з'явилося багато кооперативів, що, скуповуючи сільськогосподарську продукцію за вищою ціною, реалізовували її в містах. Зрозуміло, що установи споживчої кооперації, які працювали за чітко визначеним преїскурантом не могли конкурувати із «новими» кооперативами [428, арк. 215].

Через це консервні заводи Укоопспілки відчували значний брак сировини для повноцінної роботи й завантаження потужностей [428, арк. 134]. У цих умовах, безперечно, і якість продовольчої продукції, зокрема ковбасних виробів, залишалася доволі низькою. Так, перевіркою Комітету народного контролю 1987 р. було визначено, що 87 % перевірених працівниками Держстандарту підприємств Укоопспілки виготовляли копчені ковбаси та інші м'ясні копченості із порушенням вимог нормативно-технічної документації. Унаслідок цього із виконання плану вилучено вартість продукції більш як на два мільйони карбованців. Значну кількість нестандартних м'ясних виробів випускали підприємства Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Одеської, Харківської та інших облспоживспілок [663].

Упродовж усього досліджуваного періоду доволі критичне становище складалось із наявністю витратних матеріалів: тари, склобанок, ковбасної оболонки, спецій тощо [428, арк. 45]. Зокрема, 1955 р. секретар Станіславського обкому партії у листі до ЦК КПУ скаржився на недостатнє забезпечення харчової промисловості споживчої кооперації цукром і спиртом для виробництва вино-горілчаної продукції. Тому значну частину заготовлених дикорослих плодів і ягід кооператори області відправляли в інші регіони [520, арк. 204]. У Хмельницькій області 1968 р. відкрили цех безалкогольних напоїв. Однак після запуску лінії виявилось, що немає етикеток для пляшок. Кмітливі кооператори стали використовувати старі етикетки 1962 р. При цьому, посадивши одного працівника, щоб він вручну, чорнилами, виправляв старі ціни, що були надруковані на наліпках [42, арк. 23]. Ситуація кардинально не змінилась і наприкінці досліджуваного періоду. Голова правління Київської облспоживспілки В. Пак у виступі на XV з'їзді споживчої кооперації УРСР 1989 р. скаржився на те, що харчова промисловість споживчої кооперації області лише на 2 % забезпечена білкозином, а допоміжними матеріалами для безалкогольного й кондитерського виробництва – лише на 15 – 40 % [428, арк. 91].

Саме тому на використання місцевих ресурсів для виробництва товарів широкого вжитку була спрямована промисловість споживчої кооперації. Це стосувалось першочергово харчової й переробної промисловості, однак і інші галузі виробництва мали подібне спрямування. Зокрема, у Бережанському районному споживчому товаристві, в об'єднанні виробничих підприємств, 1978 р. було відкрито цех з виробництва кахлів, що використовував глину місцевого видобутку. Також тут функціонував сувенірний цех, що виготовляв вироби з дерева, використовуючи деревину з місцевих лісів. Окрім указаних виробництв, у виробниче об'єднання Бережанських кооператорів входили цехи – ковбасний, безалкогольних напоїв та рибокоптильний [638, с. 19].

Не менш активно кооператори Тернопільщини торгували м'ясом і м'ясопродуктами, яку здійснювали через 3 спеціалізованих магазини і 2 відділи. М'ясо в торговельну мережу постачалось в охолодженому вигляді із забійного цеху, котрий розташовувався при торговельно-закупівельній базі облкоопторгу. При цій базі працював також і ковбасний цех, що забезпечував населення виробами високої якості в асортименті до 20 – 25 найменувань [336, арк. 144]. Виробництво ж м'ясних консервів було освоєно на плодоконсервних заводах облспоживспілки. Так, лише за 1971 р. заводами облспоживспілки було виготовлено 2,5 млн. умовних банок м'ясних консервів, що реалізовувались у всіх магазинах Тернопільського міськкоопторгу та міської кооперативної торгівлі області. Ковбасна й м'ясна продукція тернопільських кооператорів постачалася до Києва, а також за межі республіки: в Уфу, Пензу тощо [336, арк. 147].

Загалом, кожен звіт про промислове виробництво будь-якого регіонального об'єднання споживчої кооперації України містив дані про частку товарів власного виробництва в загальній структурі товарообігу. Зокрема, у 1987 р. Хмельницька облспоживспілка кожен четвертий карбованець отримувала від продажу товарів власного виробництва [615].

При щорічному зростанні обсягів виробленої продукції, що демонструвала промисловість споживчої кооперації, планові показники все-одно залишалися не виконаними. Так, незважаючи на переможні реляції про збільшення виробництва і виконання плану, харчова промисловість УРСР у 9-ій п'ятирічці не виконувала запланованих показників. При потребі товарів у розфасованому вигляді не менше 55 % від загального обсягу харчопром виробив тільки 26 %. Якщо обсяги кондитерських виробів випущеної продукції були достатніми, то асортимент надзвичайно бідним і не задовольняв потреби покупців [375, арк. 1 – 4].

Владні органи, враховуючи зростаючі потреби міст, встановлювали для Укоопспілки завищені плани виробництва із метою компенсувати перманентний дефіцит на продовольчі товари. Однак повною мірою виконати ці плани переробна і виробнича галузі споживчої кооперації були не спроможні через низку об'єктивних причин. Досить яскраво цю тенденцію демонструє переписка між керівництвом Укоопспілки та Ради Міністрів УРСР 1958 р. із цього питання. Про об'єктивні труднощі із виконанням планових показників свідчить лист, надісланий правлінням Укоопспілки заступнику голови Ради Міністрів УРСР Г. Бутенко, у якому вказувалось на завищеність і невідповідність сировинним і виробничим потужностям кооперативної системи проекту плану приросту валової продукції промисловості споживчої кооперації на період 1959 – 1965 роки, що вже був узгоджений із Держпланом СРСР. Так, за розрахунками Укоопспілки цей показник за вказаний період повинен був скласти 129,7 % приросту 1965 р. у порівнянні із 1959-им, або 2 млрд. 269 млн. крб. проти 2 млрд. 948 млн. крб., тоді як Держплан і уряд УРСР вимагали від споживчої кооперації приросту в 136,6 % або 3 млрд. 100 млн. крб. промислової продукції споживчої кооперації в оптових цінах 1965 року [205, арк. 33 – 36].

Ще через десять років у листі голови правління Укоопспілки Ф. Колесника зазначалося, що плани виробництва товарів народного споживання для підприємств споживчої кооперації характеризуються, як

«напружені». Передбачений цим планом випуск багатьох виробів не забезпечений сировиною й матеріалами. Так, виробництво хлібобулочних і кондитерських виробів не було забезпечене повною мірою борошном, дріжджами, яйцями, цукатами тощо. Через відсутність достатньої кількості лимонної кислоти під загрозою зриву опинилися виконання планів виробництва безалкогольних напоїв, вина, фруктових консервів та інших продуктів. Виходячи із виробничої програми на 1970 р., потреби Укоопспілки в лимонній кислоті складали 278 тонн. Фактично було виділено лише 120 тонн чи 43,2 % від потреби. План виробництва овочевих консервів згідно із планом використання забезпечувався сировиною на 78,9 %. А на 1970 р. Держплан УРСР виділив Укоопспілці склотари на 100 млн. крб. менше, ніж необхідно для виконання плану [311, арк. 6]. Прохання до уряду про виділення додаткових товарних ресурсів для виконання планів товарообігу раз по раз лунало від керівництва Укоопспілки й надалі [342, арк. 13].

Недостатнє забезпечення сировиною, тарою та обладнанням призводило не тільки до невиконання планів, а й значних вад і диспропорцій у розвитку цієї галузі споживчої кооперації. Зокрема, згідно з перевіркою фінансово-господарської діяльності промислових підприємств споживчої кооперації за 1969 р. та перший квартал 1970 р., здійсненою Міністерством фінансів УРСР, виявлено, що виробничі потужності на окремих підприємствах використовуються не повністю, продукція почасти випускалася низької якості та постійно зменшувався випуск продукції у перерахунку на 1 крб. промислово-виробничих фондів. Кількість виявленого браку також була досить високою. Так, за 1969 р. по Івано-Франківській облспоживспілці забраковано 6,2 % хлібобулочних виробів та 40,2 % безалкогольних напоїв. Також Держторгінспекція забракувала 67 % продукції, виготовленої Черкаською шкіргалантерейною фабрикою, і виявила ряд вад системного характеру. Зокрема, нераціональне використання ресурсів, як-от: зарахування у штат осіб із виплатою зарплатні, що не

виконують виробничих функцій, перевитрати коштів на відрядження так званих «штовхачів» тощо [315, арк. 32 – 37]. Нестача якісної сировини часто штовхала виробників на порушення рецептури, що носило характер зловживання. Зокрема, працівники ковбасного цеху в м. Прилуки 1959 р. штучно підвищували вологість у виробках, підробляючи сертифікати, де вказували допустимі показники [68, арк. 54].

Усі ці негативні прояви в розвитку виробничої галузі споживчої кооперації, а також невисокий рівень цін і високі накладні видатки заготівель плодоовочевої продукції, особливо у індивідуальних виробників, призводили до мінімального рівня рентабельності чи взагалі збиткової роботи частини консервних та переробних підприємств Укоопспілки [315, арк. 130 – 131а].

Виробнича діяльність знайшла свій відбиток і в організаційній структурі Укоопспілки та регіональних кооперативних об'єднань. Починаючи з 1950-их років, у структурі обласних кооперативних організацій виникають галузеві відділи чи управління, що координують виробничу діяльність. У 1963 р. в складі Київської облспоживспілки з'явився відділ хлібопекарської промисловості, а 1964 р. – виробничий відділ. У складі центрального апарату Укоопспілки ще у 1944 р. було управління підприємств ширвжитку. Згодом з'являється управління виробничих підприємств, до якого 1968 р. додалися відділ харчової промисловості та відділ хлібопекарської промисловості.

На рівні області й району в системі споживчої кооперації у цей час почали з'являтися також виробничі об'єднання. Так, у складі Жидачівського районного споживчого товариства було створено об'єднання підприємств, до складу якого входило три хлібозаводи й одна пекарня, два ковбасних цеха й один кондитерський [617]. У передових структурних одиницях системи споживчої кооперації (районні споживчі товариства) цього періоду обов'язково була своя виробнича база, пов'язана переважно з переробкою і виготовленням продуктів харчування. Так, Стрийське районне споживче товариство у 1970 – 1980-их роках, окрім 124 роздрібних торговельних

підприємств та 58 – громадського харчування, мало 2 хлібопекарні, ковбасний цех та цех безалкогольних напоїв [658].

Незважаючи на доволі значну кількість виробничих підприємств (цехів), їх можна було за розмірами й кількістю працюючих віднести до розряду малих. Так, у середньому, на одному підприємстві працювало 26 осіб. Підпорядкування цих виробництв було зосереджено переважно в районній ланці – 68 % виробництв, 28 % підприємств підпорядковувались облспоживспілкам, 4 % – безпосередньо Укоопспілці. В апараті правління Укоопспілки не було в цей час спеціалізованого відділу керівництва промисловістю. У районах промислового виробництва підпорядковувалися райзаготконторам чи райспоживспілкам. Тут вони групувались у госпрозрахункові комбінати в залежності від профілю виробництва: райкоопхарчокомбінати (районне об'єднання організації кооперативного громадського харчування), райкоопхлібокомбінати (районне об'єднання організації кооперативного хлібопечення) тощо [342, арк. 54 – 58]. В облспоживспілці їх діяльність координували заступники голови правління з виробництва і заготівель, відділи хлібопечення, харчової промисловості чи консервного виробництва.

Наприкінці досліджуваного періоду такі галузеві об'єднання кооперативного виробництва почали працювати на госпрозрахункових засадах і сприяли створенню єдиного технологічного контролю за якістю продукції. Деякі з цих об'єднань досягли досить значних успіхів у виробничій діяльності. Зокрема, промкомбінат Звенигородської райспоживспілки на Черкащині мав цехи з виробництва будівельних матеріалів, харчових продуктів та швейних виробів. Постійно виробничою діяльністю в споживчій кооперації району у 1950 – 1960-их роках було зайнято 200 працівників із збільшенням у сезон до 400. Фактично цей комбінат забезпечував своєю продукцією кілька районів області. Якщо 1947 р. промислове виробництво райспоживспілки забезпечувало випуск продукції на 200 тис. крб., то в 1957 р. – на 10 млн. крб [652].

Частина виробничих підприємств виготовляла продукцію, що відправлялася на експорт. Зокрема, підприємства сушіння цибулі: Цибулівський комбінат на Кіровоградщині, Дмитрівський на Чернігівщині та Олевський на Житомирщині працювали майже виключно на експорт [251, арк. 38 – 40]. Деякі плодоовочеві консервні комбінати частину готової продукції також експортували.

У другій половині 1980-х років виробничі підприємства стали переходити на нові форми діяльності, що стимулювали підвищення продуктивності праці. Так, у Новоград-Волинській райспоживспілці, що на Житомирщині, працівники коптильного цеху уклали із керівництвом угоду про орендний підряд. Відповідно до цієї угоди орендару була надана повна самостійність у господарській діяльності, а саме: самостійно здійснювати прийом і звільнення робітників, установлювати розпорядок робочого дня, самостійно розподіляти отримані доходи, при необхідності укладати трудові та інші угоди тощо. І результати не забарилися. За 11 місяців роботи в нових умовах випуск власної продукції виріс із 33,5 тис. крб. до 162,5 тис. порівняно з таким же періодом попереднього року [664]. Працівники ж Сакського хлібокомбінату Кримської області пішли шляхом створення комплексних наскрізних бригад із колективною відповідальністю й оплатою праці за кінцевим результатом. Згодом, наприкінці квітня 1989 р. було підписано договір про орендний підряд між Сакським районним споживчим товариством і трудовим колективом комбінату [666].

Однак до кардинального покращення продовольчої ситуації у республіці ці економічні експерименти не призвели. Правління Укоопспілки в ці роки зазначало, що в комісійних магазинах республіки у містах відсутня яловичина, м'ясо птиці, кролів, крупи (пшоняна, ячна). У багатьох регіонах у торгових залишках було занадто мало м'яса, що не могло забезпечити безперебійну торгівлю й виробництво достатньої кількості ковбас [320, арк. 30]. Саме цей продукт у радянські часи був певною мірою фетишизований і являв собою мало не символ достатку. Тому правління

Укоопспілки у своїх аналітичних довідках приділяло ковбасним виробам особливу увагу, зазначаючи, що ряд облспоживспілок (Запорізька, Сумська, Київська, Ворошиловградська, Дніпропетровська) недостатньо торгують ковбасами. У якості завдання керівництво споживчої кооперації України ставило за мету перед своїми виробничими підприємствами забезпечити виробництво необхідної кількості ковбас і стабільне постачання їх міськкоопторгам [320, арк. 30].

Не досить продумана антиалкогольна кампанія започаткована за ініціативи керівника країни М. Горбачова примусила внести зміни й до діяльності виробничих підприємств споживчої кооперації України, частина яких була зорієнтована на випуск алкогольних напоїв. Так, деякі підприємства Полтавської облспоживспілки змушені були налагодити випуск нових безалкогольних напоїв та іншої продукції. Для їх виробництва використовувались обладнання, котрим раніше устатковувалися винні цехи. Зокрема, 1986 р. полтавські виробничники-кооператори почали випускати напої на основі березового соку: «Веснянка», березово-яблучний, березово-вишневий, березовий, настояний та м'яті і хвої. У колишньому винному цеху Полтавського консервного заводу стали виготовляти купажні сиропи, соки, джеми, повидло, безалкогольні напої. Усього десятки видів продукції. Причому ці сиропи постачалися на інші консервні заводи у вигляді концентратів [650].

Нові плани й зобов'язання кооператорів України у виробничій сфері з'явилися після схвалення Продовольчої програми 1982 р. Зокрема, у своєму виступі на раді Центроспілки голова правління Укоопспілки С. Литвиненко зазначив, що в подальшому виробнича галузь буде рухатися шляхом технічного переоснащення та реконструкції виробничих потужностей, а саме: введення до кінця одинадцятої п'ятирічки 40 нових комплексно-механізованих хлібо заводів та реконструкції більше 200 цехів з виробництва ковбасних виробів та безалкогольних напоїв. Проблема полягала в тому, що навіть цього періоду рівень механізації та автоматизації на виробництві

залишався низьким. Так, станом на 1983 р. у системі Укоопспілки було 410 цехів з випуску безалкогольних напоїв, у 210-и із них не було автоматичних ліній для розливу. І знову, як і у роздрібній торгівлі, була присутня дискримінація виробничих підприємств споживчої кооперації у сфері забезпечення витратними матеріалами. Так, не вистачало спецій, тари тощо. 1983 року потреба в лимонній кислоті задовольнялася лише на 30 % і це при тому, що на підприємствах Мінхарчопрому та Мінплодоовочгоспу становище із цим було набагато кращим [613].

Окремою сферою виробничої діяльності споживчої кооперації починаючи з 1960-их років стають так звані «підсобні господарства». В умовах наростаючого продовольчого дефіциту відповідні структурні підрозділи стали всіляко агітувати за створення підсобних господарств при різноманітних підприємствах та установах. Активна робота в цьому напрямку проводилась і у системі споживчої кооперації України. Першочергово такі господарства, переважно у вигляді свиновідгодівельних пунктів, створювалися при закладах громадського харчування. Однак у другій половині 1980-их років вони стали виникати і при торговельних установах та виробничих підприємствах Укоопспілки. Так, при Кагарлицькій міжрайонній базі Київської облспоживспілки було створене підсобне господарство, яке включало в себе свиноферму на 80 голів, теплицю, а також штучну водойму із розведенням качок [618].

Не викликає сумнівів, що розвиток власного виробництва споживчої кооперації був здебільшого вимушеним заходом керівництва Укоопспілки, котра із року в рік не отримувала від держави фондів товарів. Також виглядає парадоксальним той факт, що зростання власного виробництва не призводило до кардинального поліпшення товарного обслуговування населення у сфері діяльності кооперативної системи. Справа полягала у тому, що всі товари, зроблені на виробничих підприємствах споживчої кооперації, планові органи зараховували в товарне покриття облспоживспілкам і на цю суму відповідно зменшували планове надходження фондів із державних

ресурсів. Така практика призводила до того, що споживчі спілки, які більш активно працювали у даному напрямку, отримували менше товарів із держфондів, порівняно з тими, що не розвивали власне виробництво [643].

На жаль, такі парадокси в економічних відносинах були не рідкістю в спотвореній і суцільно забюрократизованій командно-адміністративній системі радянської економіки. Однак із року в рік як у вигляді прямих інструкцій, так і гасел, проголошуваних на різноманітних з'їздах і нарадах, продовжували лунати заклики до споживчої кооперації збільшувати масштаби власного виробництва. Причиною цього продовжувала залишатись нестача державних ресурсів продовольчих і товарів широкого вжитку непродовольчого характеру [320, арк. 137]. Зокрема, на з'їзді споживчої кооперації УРСР 1984 р. секретар ЦК КПУ Я. Погребняк зазначив, що принциповою лінією партії є те, що кооперативні організації повинні забезпечити населення, що обслуговується безалкогольними напоями, ковбасними і хлібобулочними виробами із підприємств власного виробництва [413, арк. 129]. Однак необхідні промислові товари село протягом усього досліджуваного періоду отримувало в переважній більшості від державних виробничих підприємств і то у кількості та асортименті, що не відповідали потребам мешканців села.

Наприкінці досліджуваного періоду керівники споживчої кооперації УРСР уже відкрито говорили про дискримінацію села й кооперації, яка сформувалась і існувала весь радянський період. Так, 1991 р. на сторінках центрального профільного видання кооперації ще формально існуючої радянської держави, журналі «Советская потребительская кооперация», голова правління Вінницької облспоживспілки зазначив, що до споживчої кооперації давно звикли ставитися як до організації, котра повинна забезпечити місто продовольством і в жодному разі не займатися випуском промислової продукції, котру повинні були випускати міські підприємства [639].

Частка товарів власного виробництва наприкінці досліджуваного періоду у загальному товарообігу Укоопспілки 1989 р. складала 23,1 %. Це було більше ніж по СРСР загалом – 22 %, Росії – 21 %, Казахстану – 17,2 % [428, арк. 202]. Однак у регіональному вимірі переробна і виробничі галузі споживчої кооперації були розташовані нерівномірно. Виділялася група регіонів, що мала значну частку продукції власного виробництва у структурі загального товарообігу. Більше 10 % займала питома вага продовольчих товарів власного виробництва у Волинській, Житомирській, Кримській, Львівській, Чернівецькій, Тернопільській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській областях. Того часу як Донецька облспоживспілка виробляла продуктів усього 3,8 % від обласного товарообігу. Аналогічна ситуація складалась у Ворошиловградській, Київській, Сумській, Харківській та ряді інших областей, де вищезазначений показник не перевищував 5 % [428, арк. 204]. Ці та інші організації споживчої кооперації, що не достатньо активно розвивали власне виробництво, із «високих трибун» таврувалися як такі, що займають утриманську позицію, сподіваючись на державні ресурси [627].

Виробнича діяльність споживчої кооперації УРСР за досліджуваний період мала ряд характерних ознак, що надавали їй неповторної соціально-економічної своєрідності. Виробничі потужності Укоопспілки були спрямовані першочергово на забезпечення сільського населення, обслуговувати яке й була покликана споживча кооперація. Тому основні виробничі потужності системи були зосереджені переважно в сільській місцевості. Однак, незважаючи на всі заходи, що вживалися владою щодо покращення ситуації з продовольчим забезпеченням населення як села, так і міста дефіцит окремих продуктів харчування став невід'ємною частиною побуту пересічної людини.

Споживча кооперація, як організаційна структура, витіснена із міст волюнтаристським рішенням 1935 року, продовжувала повсякчас залучатися до забезпечення міських і промислових центрів продовольством. Однак неупереджений аналіз засвідчує половинчастість заходів та відсутність цілеспрямованої та планомірної роботи споживчої кооперації в містах і промислових центрах щодо вирішення продовольчої проблеми. Незважаючи на створені в багатьох містах підрозділи споживчої кооперації – міськкоопторги, проблеми із забезпеченням сировинними ресурсами та цінова політика не дозволили розв'язати проблему продовольчого дефіциту. Торгівля споживчої кооперації у містах розглядалася керівництвом країни, як доповнення і заміна торгівлі на колгоспних ринках, які залишались єдиним місцем, де легально діяла ринкова ціна й пересічні громадяни мали можливість придбати сільськогосподарську продукцію безпосередньо від виробника. За рахунок нижчої від ринкової ціни та розташування торгових точок на ринках чи поблизу них кооператори повинні були вирівнювати цінові перекося і витіснити індивідуального продавця. З іншого боку, заготівельна діяльність споживчої кооперації на селі мала б «зачистити» всі надлишкові ресурси сільськогосподарської продукції, котрі могли потрапити на міські базари. Для здійснення цього завдання протягом досліджуваного періоду використовувалися різні методи заготівель: узяття продукції на комісію, зустрічний продаж, заходи морального впливу, однак вони не могли замінити найдієвіший стимул для селянина – справедливу ринкову ціну.

Розвиток виробничої діяльності споживчої кооперації УРСР був тісно пов'язаний із іншими галузями Укоопспілки – заготівлями та роздрібною торгівлею й доповнював їх. Тому основу виробничої діяльності кооперативної системи складали харчова й хлібопекарська промисловість, котрі працювали переважно на власних сировинних ресурсах. Проте вони були недостатніми для повного завантаження виробничих потужностей Укоопспілки. Колгоспно-радгоспна система аграрного виробництва не

спроможна була забезпечити сировиною кооперативне виробництво, а логістичні труднощі та цінова політика не дозволяли повною мірою використати потенціал підсобних господарств селян та міщан. Численні консервні комбінати, кондитерські, ковбасні, пивобезалкогольні цехи покликані були наповнити полиці сільських та міських магазинів продуктами харчування як в Україні, так і в інших регіонах Радянського Союзу. Хоча масштаби переробки та виробництва продукції постійно зростали, ні кількісно, ні за асортиментом виробнича галузь кооперативної системи не могла задовольнити зростаючі запити споживачів. Окреме місце у виробничій діяльності споживчої кооперації займало промислове хлібопечення. За період, що минув із часу закінчення Другої світової війни, завдяки зростанню обсягів діяльності хлібопекарської промисловості, загалом, вдалося забезпечити мешканців села хлібом промислового виробництва.

РОЗДІЛ 5

МІСЦЕ Й РОЛЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В МІЖНАРОДНОМУ КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ ТА ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ УКРАЇНИ

5.1. Споживча кооперація в зовнішньоекономічних відносинах УРСР

Зовнішньоекономічна діяльність Укоопспілки за досліджуваний період мала доволі обмежений характер. Ця ситуація кардинально відрізнялась від періоду 1920-х років, коли споживча кооперація радянської України здійснювала масштабні зовнішньоторговельні операції й мала навіть свої торговельні представництва за кордоном [1015, с. 273 – 302].

Кількісно обсяги продукції, що постачалася на експорт заготівельними й переробними підприємствами Укоопспілки другої половини 1940-х – 1980-х років були досить незначними як у масштабах експорту УРСР, так і в господарській діяльності самої Укоопспілки. Однак вони давали можливість у рамках товарообмінних операцій отримати імпортні, дефіцитні споживчі товари чи необхідне обладнання для переробних підприємств Укоопспілки. Зокрема, 1962 р. підприємства споживчої кооперації України забезпечили експортні поставки на загальну суму 474,1 тис. крб., водночас загалом УРСР здійснила експортних поставок на суму в 1 млрд. 226 млн. 345,2 тис. крб.

Продукцію на експорт виготовляли багато різнопрофільних підприємств. Серед найбільших організацій-експортерів у 1960-х роках варто відзначити такі, як Міністерство монтажних і спеціальних будівельних робіт УРСР, Міністерство виробництва й заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР, Укрголовлегзбутсировина та інші [437, арк. 6 – 7]. Узагальнене уявлення про масштаби експортних поставок споживчої кооперації в порівнянні з іншими організаціями та міністерствами дає нижчеподана таблиця.

Обсяги експортних поставок організацій і відомств УРСР упродовж 1962 – 1966 роках [437, арк. 10; 440, арк. 36; 442, арк. 36; 443, арк. 14; 444, арк. 133]

Організації	Обсяги експортних поставок за відповідний рік (у тис. крб.)				
	1962	1963	1964	1965	1966
Міністерство монтажних і спеціальних робіт УРСР	2721,0	2866,9	4346,8	2650,2	–
Міністерство виробництва і заготівель с.г. продуктів УРСР	658,0	3125,9	1336,3	1432,1	–
Укрголовлегзбутсировина	4139,0	2236	1190	587,2	–
Укрсільгосптехніка	171,7	105,1	99,5	60,1	30,6
Міністерство охорони здоров'я УРСР	450,0	264,1	243,3	8,4	–
Укоопспілка	474,1	1346,2	511,5	649,6	1266,0

Згодом, із другої половини 1960-х років, до когорти великих експортерів Радянської України приєднуються й ті підприємства, що були в підпорядкуванні Міністерства автомобільної промисловості СРСР, Міністерства важкого, енергетичного і транспортного машинобудування СРСР, Міністерства харчової промисловості УРСР, Міністерства чорної металургії УРСР тощо. Зростають відповідно й загальні показники експорту радянської України. Зокрема, якщо 1962 р. УРСР експортувала продукції на 1.226345,2 тис. крб., 1965 р. – на 1.433428,0 тис. крб., то 1968 р. – на 3.021830,3 тис. крб., а 1973 р. – вже на 3.176062,5 тис. крб [437, арк. 10; 443, арк. 14–15; 458, арк. 150].

Переважно, українські підприємства експортували паливо, мінеральну сировину, метали та вироби з них (більше половини від загального обсягу). Питома частка цієї продукції за 1970 – 1976 роки зростає із 60 до 66 % [462, арк. 98]. Продовольчі товари та сировина для виробництва продовольчих товарів, машини та устаткування займали в загальній структурі українського експорту близько 20 – 30 % [440, арк. 87].

Традиційно різноманітна продукція народного господарства Радянської України постачалась у країни соціалістичного табору та – до так званих країн «третього світу». Зокрема, 1970 р. зовнішньоторговельні зв'язки Української РСР були налагоджені із 95 країнами світу, із яких лише 23 зараховувалися до групи капіталістичних країн [453, арк. 65]. Найбільший обсяг зовнішньої торгівлі (більше 70 %) припадав на країни соціалістичного табору, членів РЕВ (Ради Економічної Взаємодопомоги): Болгарію, НДР, Польщу, Угорщину, Чехословаччину, Румунію. Серед «капіталістичних» країн, одержувачів українського експорту, слід виділити Австрію, Великобританію, Бельгію, Італію, Канаду, США, Францію, ФРН, Швецію, Швейцарію, Японію. До групи країн «третього світу», куди експортувалась українська продукція у цей період належали: Алжир, Афганістан, Бірма, Бразилія, Гана, Марокко, Мексика, Непал тощо [436, арк. 22 – 23].

Особливо тісними були зовнішньоекономічні зв'язки кооператорів із Болгарією, Угорщиною та Югославією, на котрі припадало близько 60 % товарообмінних операцій Укоопспілки із соціалістичними країнами. Однак наприкінці досліджуваного періоду зростають обсяги експортних поставок споживчої кооперації і до «капіталістичних» країн. Так, за роки десятої та одинадцятої п'ятирічок обсяги експортно-імпортних операцій із фірмами капіталістичних країн у загальному обсязі зросли від однієї третини у 1981 р. до половини від усього обсягу експорту в 1988 р [998, с. 97].

1985 р. кількість зовнішньоторговельних партнерів УРСР збільшилася до 124 країн [470, арк. 54]. У структурі експорту протягом досліджуваного періоду зростала частка сировини та її похідних для важкої та машинобудівної промисловості (залізна руда, коксівне вугілля, прокат) та готових виробів – доменне обладнання, екскаваторів, автотранспорту, магістральних тепловозів, вантажних автомобілів [453, арк. 12 – 15]. Обсяг експортних поставок УРСР за 1966 – 1970 роки збільшився в 1,7 разів порівняно з попередньою п'ятирічкою, а по окремим видам продукції значно більше. Наприклад, природному газу – у 8,8, прокатному обладнанню – у 2,9,

електродвигунам – в 5,9, прокатному обладнанню – в 3,7 разів [453, арк. 111 – 113]. Загальна частка УРСР у зовнішній торгівлі СРСР сягала близько однієї четверті [453, арк. 65]. За останні роки досліджуваного періоду цей показник знизився до 12 – 15 % [465, арк. 52; 467, арк. 104].

Аграрна сировина та продукти харчування в експорті УРСР відігравали другорядне значення. Зокрема, 1980 р. експортні поставки сільськогосподарської продукції УРСР склали лише 6 % від загального обсягу експорту республіки. Найбільше Україна експортувала цукру, соняшникової олії, цибулі, яєць, горілки та лікєро-горілочаних виробів [466, арк. 8 – 9]. У цій групі товарів вклад споживчої кооперації був переважно у вигляді сільськогосподарських продуктів та сировини, що заготовлювалися у індивідуальних виробників та колгоспів і проходили первинну обробку на підприємствах Укоопспілки. Так, 1986 р. організації споживчої кооперації найбільше відправили на експорт консервованих овочів і фруктів – 15266 тонн, олії – 11785 тонн, цибулі – 4000 тонн, 1535 тонн крохмалю, 1195 тонн сухофруктів та 4042 тонн меду. У менших обсягах Укоопспілка відправляла на експорт грецькі горіхи, корінь хрону, тваринний жир, лікарсько-технічну сировину, гарбузове насіння тощо [471, арк. 30]. Вищеперерахований набір експортованої продукції споживчої кооперації України залишався практично незмінним увесь досліджуваний період.

Сільськогосподарську продукцію із доданою вартістю на експорт у 1980-х роках відвантажували переробні та консервні підприємства Укоопспілки фактично із кожного регіону, окрім Кримської та Ворошиловградської областей. Найбільшими експортерами були Уманський, Острозький, Жданівський (нині Маріуполь) та Мукачівській консервні заводи [998, с. 184]. Ці та інші підприємства споживчої кооперації постачали закордон переважно різні види консервованих овочів та фруктів у вигляді компотів, джемів, соків, повидла тощо.

Переважає більшість аграрної продукції традиційно заготовлювалась організаціями споживчої кооперації у певних регіонах. Зокрема,

плодово-ягідна сировина скуповувалася для експортних поставок у Вінницькій, Закарпатській, Хмельницькій, Київській та Черкаській областях; мед – в Одеській, Вінницькій, Дніпропетровській, Миколаївській; гарбузове насіння – у Луганській, Кіровоградській, Полтавській, Черкаській; грецькі горіхи – у Вінницькій, Кіровоградській, Одеській, Тернопільській та Черкаській областях [998, с. 99].

Головна тенденція досліджуваного періоду щодо експортних поставок Української РСР полягала в тому, що обсяги вивезення сільськогосподарської сировини та продукції, незважаючи на зменшення їх питомої ваги в загальному експорті протягом досліджуваного періоду, продовжували зростати. Таку ж тенденцію демонстрували й експортні поставки споживчої кооперації УРСР. Якщо 1962 р. Укоопспілка продала за кордон продукції лише на 474,1 тис. крб., то 1970 – 31 млн. 568 тис. крб., а 1973 – 37 млн. 969 тис. крб. [437, арк. 10; 452, арк. 140; 458, арк. 154].

Для координації експортної діяльності підприємств та організацій при Раді Міністрів УРСР була створена комісія сприяння експорту. Її діяльність полягала в акумулюванні та аналізі пропозицій щодо поставок товарів на експорт та закупівель імпортованих товарів відповідно до потреб підприємств. Ці пропозиції надсилалися до Держплану УРСР, а в разі потреби – міністерствам або відомствам УРСР для остаточних висновків та підготовки пропозицій. Вищезазначена комісія на своїх засіданнях періодично заслуховувала окремі раднаргоспи, міністерства та відомства щодо організації та виконання експортних поставок. До складу цього органу входив і представник від керівництва споживчої кооперації України (зазвичай, один із заступників голови правління Укоопспілки).

До функціональних обов'язків представника кооперації в цій комісії входили наступні завдання: підготовка пропозицій щодо збільшення обсягів заготівель сільськогосподарської продукції для експорту та організація по залучення заготівельників цієї продукції по лінії споживчої кооперації; підготовка пропозицій матеріального стимулювання працівників, які

безпосередньо зайняті на заготівлі додаткової продукції на експорт та підготовка пропозицій на придбання товарів по імпорту за рахунок додаткових експортних поставок проведених споживчою кооперацією республіки [434, арк. 33 – 34].

Організаційно постачанням сільськогосподарської продукції на експорт у структурі Укоопспілки займалась Українська оптово-торговельна контора по міжреспубліканській і зовнішній торгівлі (Укоопзовнішторгконтора), яка була самостійним госпрозрахунковим підрозділом та структурно входила до головного управління заготівель Укоопспілки. У своїй безпосередній діяльності Укоопзовнішторгконтора координувала свої плани роботи із конторою із зовнішньої торгівлі Центроспілки в Москві (Союзкоопзовнішторг). Окрім того, Союзкоопзовнішторг мав в Україні ще й свій відокремлений підрозділ – Одеську експортно-імпортну контору, котра здійснювала оформлення й контроль усіх експортних та імпортних поставок, що проходили через чорноморські порти. Такий же підрозділ, Ленінградська експортно-імпортна контора, здійснювала ті ж функції, що й Одеська, на Півночі та Північному-Заході СРСР.

До кола завдань Укоопзовнішторгконтори входили: закупка лікарсько-технічної сировини, дикорослих плодів, грибів, ягід тощо; організація відвантаження сировини та продукції на експорт та проведення розрахунків експортних операцій. Також цей підрозділ Укоопспілки повинен був на своїй базі сортувати, підробляти та зберігати до відвантаження за кордон усю заготовлену організаціями споживчої кооперації сільськогосподарську продукцію. Однак, незважаючи на наявність складів загальною площею 8 тис. кв. метрів., працівники бази Укоопзовнішторгконтори займалися переважно лише лікарсько-технічною сировиною, маком і частково гарбузовим насінням. Решта продукції, заготовлена кооперативами республіки, відвантажувалася на експорт повз цю базу [626, с. 52 – 54].

При цьому слід зауважити, що вертикальної, ієрархічно вибудованої системи організації експортних поставок організаціями споживчої кооперації

УРСР не було створено. Деякі облспоживспілки укладали угоди безпосередньо із Союзкоопзовнішторгом у Москві, інші – продовжували працювати через Укоопзовнішторгконтору. Зокрема, на основі прямих угод із Союзкоопзовнішторгом працювали Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Хмельницька та Черкаська обласні організації споживчої кооперації України.

Відповідно до висновків, оприлюднених у дослідженні І. Борсук, більш інтенсивно розвивались експортні поставки в тих облспоживспілках, котрі здійснювали товарообмінні операції на основі прямих угод саме із всесоюзним об'єднанням «Союзкоопзовнішторг» [998, с. 95]. Зокрема, Хмельницька облспоживспілка, встановивши такі прямі зв'язки протягом п'яти років, збільшила експорт товарів із 400 тис. крб. на рік до 5,7 млн. крб. Черкаська ж облспоживспілка до 1980 р. наростила обсяги своїх зовнішньоторговельних операцій до 10 млн. крб. [651, с. 22].

Невипадково, що саме в цих регіонах споживча кооперації здійснювала найактивнішу діяльність щодо закупівлі сільськогосподарської продукції для експортних операцій. Зокрема, через ці п'ять облспоживспілок відвантажувалося закордон 50,3 % лікарсько-технічної сировини, 62,5 % продукції харчової промисловості. У 1980 – 1981 роках вони експортували 89 % сливового повидла та 87,3 % – вишневого, що були в цей період основними експортними товарами харчової промисловості споживчої кооперації УРСР [998, с. 96].

Специфіка зовнішньоторговельної діяльності Укоопспілки полягала в тому, що більшість експортних поставок відбувалась у рамках товарообмінних операцій на основі так званого компенсаційного принципу. Це не був прямий товарообмін із зарубіжними партнерами, адже споживча кооперація України отримувала імпорتنі товари на підставі укладеної угоди через контору із зовнішньої торгівлі Центроспілки пропорційно до власних експортних поставок. Шлях до цієї угоди пролягав через перемовини на основі двох списків товарів. Перший включав у себе номенклатуру товарів,

яку радянські кооператори хотіли б отримати за рубежем, другий – товари, які готові поставити за кордон взамін імпорту. Так само свої два списки мав і контрагент у зарубіжній країні. Після складання й отримання цих списків обидві сторони узгоджували остаточну номенклатуру товарів і по експорту, і по імпорту, які лягали в основу угоди. При цьому видова специфікація товарів визначалася представником Укоопспілки, котрий відбирав їх зі зразків, наданих Союзкоопзовнішторгом.

Зазвичай, контрагентами радянських кооператорів за кордоном були такі ж кооперативні спілки та об'єднання. Так, партнерами радянської кооперації в Угорщині було об'єднання «Хунгаркооп», у Болгарії – «Булгаркооп», Румунії – «Ексімкооп», Бельгії – «Ла Фратернель», Італії – «Інтеркооп», Франції – «Інтерагра» тощо [693, с. 49 – 52]. Зокрема, 1960 р. Укоопспілка, відправивши на експорт насіння (гарбузове, соняшникове, кминове), мед, грецькі горіхи, сушені плоди (вишня, слива, чорниця), абрикосовий компот, соняшкову олію, цибулю, часник, сушені гриби, макулатуру, коробки маку [213, арк. 15], отримала натомість такі імпортні товари, як-от: тканини (трикотажні, шовкові, бавовняні), одяг, взуття, хутрові вироби, фарфоро-фаянсовий посуд, галантерейні й культтовари, певні види продовольчих товарів та алкогольних виробів, меблі, шифер, цемент, коси, електролампи, газові труби та металеву сітку [323, арк. 8].

Після отримання краму відбувався розподіл по облспоживспілкам відповідно до вкладу кожної області в експорт сільськогосподарської продукції [323, арк. 11]. На рівні району та споживчого товариства імпортні товари виділялися пропорційно до кількості пайовиків, котра була приписана до того чи іншого товариства [714]. При цьому кількість імпортованого товару, який отримувала кожна облспоживспілка, залежала від виду експортованого товару, до кожного із яких Укоопспілка встановлювала відповідний еквівалент. Так, при постачанні на експорт грибів та рогокопитної сировини можна було отримати імпортних товарів у грошовому еквіваленті у співвідношенні 15:1, грецьких горіхів, сушеної горобини і

чорниці, кореню аїру – 3:1; маринованих огірків, фруктових компотів та картопляного крохмалю 2:1; меду – 5:1; гарбузового насіння – 7:1 тощо [333, арк. 4].

Експортні поставки стали за досліджуваний період чи не єдиною можливістю для організацій споживчої кооперації отримати високоякісні та дефіцитні імпорتنі товари. Так, голова правління Дніпропетровської облспоживспілки С. Литвиненко у виступі на ІХ з'їзді споживчої кооперації УРСР 1974 р. зазначив, що область у минулому році відправила на експорт продукцію на суму 2 млн. 700 тис. крб., отримавши взамін імпорتنі товари. Однак лише вісім райспоживспілок області займались експортною діяльністю, що звужувало можливості в отриманні імпорتنих споживчих товарів [349, арк. 26].

Окрім споживчих товарів, за кордоном закуповувалося також технологічне обладнання для виробничих та заготівельних підприємств Укоопспілки. Зокрема, у Данії було придбано обладнання для виробництва бугорчастих прокладок для зберігання та транспортування яєць. Кілька імпорتنих ліній із переробки фруктово-ягідної продукції було налагоджено на Уманському консервному заводі. А в містечку Городище, на Черкащині, було встановлене закуплене в Італії повнозбірне фруктосховище [818, с. 42].

Дещо відмінна схема розподілу імпорتنих товарів була притаманна й зовнішньоекономічній діяльності УРСР загалом. Валютні рахунки Ради Міністрів УРСР розміщувались у Зовнішторгбанку СРСР у Москві. Накопичена валюта використовувалася для закупівель необхідного обладнання та товарів у обмежених розмірах, що обумовлювалося складною процедурою погодження закупівель спочатку з Радою Міністрів УРСР, а потім із ЦК КПУ.

Одночасно із зростанням експортних обсягів відбувалось і збільшення імпорту товарів у республіку як виробничого призначення, так і товарів споживання. За імпортом УРСР отримувала товари із більш ніж 60-ти країн світу при цьому зовнішньоторговельне сальдо залишалось позитивним.

Зокрема, 1969 р. експорт сировини й товарів досяг 2,34 млрд. крб., у той час як імпорт товарів – 1,26 [453, арк. 65]. Цей розрив у вигляді накопиченої валюти підприємствами Української РСР спокушав Москву безповоротно позичати її для інших цілей. Так, 1978 р. Зовнішторгбанк списав з рахунків Ради Міністрів УРСР на «спеціальні цілі» 1,8 млн. крб. (майже 20%). 1981 року подібним чином «на загальносоюзні цілі» республіка примусово безповоротно виділила 7,4 млн. крб. [821, с. 198].

Так як Укоопзовнішторконтора здійснювала свою роботу на госпрозрахункових засадах, то для стимулювання закупівель її працівники отримували премії. Відповідно до даних звітів цієї організації фонд преміювання за експортні операції за 1972 р. склав 66 тис. 383 крб., 1974 р. – 28 тис. 261 крб., 1977 р. – 15 тис. 196 крб [339, арк. 169; 348, арк. 30; 376, арк. 67]. Фонд преміювання формувався із загальної суми відправленої на експорт продукції. Так, Союзкоопзовнішторг виплачував зі своїх прибутків вантажовідправникам 0,4 % усієї вартості товарів. До того ж за організацію експортних поставань Центроспілка відправляла республіканським споживчим спілкам ще 0,3 % вартості відвантажених на експорт товарів.

Окремим видом зовнішньоекономічної діяльності споживчої кооперації УРСР, починаючи із 1970-х років., стала так звана «прикордонна торгівля». Зокрема, за окремою угодою та за згоди Центроспілки між Закарпатською облспоживспілкою та кооперативними організаціями Східнославацького краю Чехословаччини було налагоджено торгівлю споживчими товарами. Закарпатські кооператори в рамках цієї угоди отримали широкий спектр товарів як побутового призначення (одяг, взуття), так і продовольчі товари (консервовані м'ясо, супи, овочі, цукерки, цигарки) [355, арк. 5 – 10]. У 1980-х роках співпраця закарпатських кооператорів із сусідами перейшла рамки суто торговельного обміну. Наприклад, на замовлення угорських кооператорів із Саболч-Сатмарської області Угорщини на Іршавському промкомбінаті Закарпатської облспоживспілки було налагоджено

виготовлення пляшок для вина, а на Виноградівському експериментальному керамічному заводі – виготовлення товарних піддонів [655, с. 26].

Окремою проблемою зовнішньої торгівлі УРСР та експортної діяльності Укоопспілки, зокрема залишалася доволі низька якість експортованої продукції. Це призводило до отримання рекламаций від одержувачів товарів, зриву контрактів та неможливості наростити обсяги експорту. Наприклад, згідно з доповідними записками відділу зовнішніх економічних зв'язків при Держплані УРСР, багато підприємств продовжували виготовляти вироби на експорт, які мали серйозні недоліки виробничого і конструктивного характеру, що значною мірою знижувало конкурентоздатність радянських виробів та підривало престиж країни. Так, 1966 р. на поставлені в Угорщину 61 тепловоз Луганського заводу було отримано 28 рекламацийних повідомлень на неякісне виготовлення дизелів (масове прогорання клапанів), карданних валів (обрив у процесі експлуатації), вентиляторів (тріщини в лопатях) та іншого обладнання тепловозів. Більше 74 % автомобільних кранів ЛАЗ-690А виробництва Дрогобицького заводу Держінспекцією (Українське територіальне управління Держінспекції з якості експортних товарів Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР) повернуто на доробку, а 16 % остаточно забраковані, як непридатні до експлуатації [444, арк. 215].

У 1972 р. 92-ма машинобудівними заводами УРСР отримано 88 рекламаций від іноземних фірм і 224 повідомлення від радянських спеціалістів закордоном на 5519 виробів із 45 країн. По продовольчим товарам і сировині отримано 23 рекламаций на 470 тонн різноманітних товарів виробництва 14 підприємств із 7 країн. Цього ж року Держінспекцією не було допущено на експорт і повернуто на доробку 26,9 одиниць машинотехнічних виробів. Сировинних і продовольчих товарів було забраковано у кількості 16,1 тонн. Окрім того, на прикордонних станціях і в морських торговельних портах затримано для доробки 41,2 тис. тонн різноманітних товарів. Найбільш неблагополучною ситуація із якістю

експортної продукції була на Запорізькому та Кременчуцькому автомобільних, Ворошиловградському тепловозобудівному заводах, а також на підприємствах Міністерства легкої промисловості УРСР. Зокрема, із наданих для перевірки 12106 автомобілів Запорізького заводу відправлено на доробку 3231 автомобіль (26,7 %) [457, арк. 193]. Основні претензії іноземних споживачів до запорізьких автомобілів були такими: вібрація при гальмуванні, негерметичність кузова, неякісні замки (самовідкривання, заклинювання), протікання гальмівних циліндрів, руйнування підшипників коліс, передчасний вихід із ладу електрообладнання тощо.

Незважаючи на те, що виробництво продуктів харчування та первинна переробка сільськогосподарської сировини були набагато менш технологічними та трудомісними процесами, претензій до якості цього виду експорту зокрема й продукції, виготовленої чи заготовленої підприємствами споживчої кооперації, було не менше. Так, 1973 р. Держінспекція здійснила перевірку на 32 підприємствах Укоопспілки, що виробляли продукцію на експорт. Результат ревізії засвідчив, що ці підприємства виготовляли продукцію для експорту незадовільної якості зі значними відхиленнями від вимог державних стандартів, технічних умов та наказів-нарядів зовнішньоторговельних об'єднань. Найбільший відсоток неякісної продукції виявлено на Городоцькому, Владичанському, Новоселицькому, Хорольському та Красногородському консервному заводах. Особливо незадовільно виготовлялись для відправки на експорт мариновані та консервовані огірки. Так, 1973 р. всі представлені огірки (підготовлені до відправлення Волочиською та Чемеровецькою заготконторами) у кількості 311 тонн не були допущені до відвантаження на експорт [458, арк. 149].

Не покращилася кардинально ситуація із якістю експортованих товарів Укоопспілки і в 1980-і роки. Так, унаслідок перевірки продукції, підготовленої до відправки Івано-Франківською облспоживспілкою у 1985 р., у полуничному джемі виявлено значні відхилення від стандарту ГОСТу

(іржаві кришки, патьоки клею на етикетках, сторонні домішки у самому джемі тощо) [667, с. 5].

Тому невисока якість сільськогосподарської продукції та відсутність естетично привабливої упаковки не дозволяли організаціям споживчої кооперації наростити обсяги експорту. Не в останню чергу якість і обсяги експортованої продукції залежали від рівня механізації та якості обладнання на переробних підприємствах Укоопспілки.

Однак навіть на тих підприємствах споживчої кооперації, де обладнання дозволяло виготовляти продукції високої якості та у великих обсягах у силу суб'єктивних причин, воно використовувалося неефективно. Зокрема, Уманський консервний завод Укоопспілки, незважаючи на наявність сокових пресів швейцарського виробництва, югославської лінії для випуску концентрованих соків, італійської лінії для фасування джемів і компотів вартістю 1 млн. інвалютних карбованців, 1984 р. не підготував до експорту жодної банки джему чи компоту в дрібній розфасовці. Унаслідок цього, Союзкоопзовнішторг змушений був вишукувати резерви плодово-ягідної продукції для експорту на підприємствах Міністерства плодоовочевого господарства [667, с. 6].

За підрахунками І. Борсук, в останнє десятиліття досліджуваного періоду потреби кооперативного виробництва й переробки в технологічному обладнанні задовольнялись у середньому на 40 – 60 %. Окрім того, велика частина обладнання характеризувалася значним рівнем зносу обладнання як морального, так і матеріального. Особливо великим був рівень зносу обладнання в заготівельних установах, де 46 % шинкувальних машин мали термін служби більше 10 років. Великим недоліком було те, що на підприємствах харчової промисловості, що виготовляли продукцію на експорт, переважала ручна праця. Зокрема, технологічні операції при виробництві джему й повидла, сортування, очищення, мийка і фасування ягід виконувалися переважно вручну [998, с. 100].

Загалом, споживча кооперація УРСР була одним із найбільших експортерів серед усіх республіканських кооперативних організації Радянського Союзу. Вона виступала фактично монопольним постачальником на зовнішні ринки меду, відправляла за кордон майже половину загальносоюзних заготівель лікарсько-технічної сировини та гарбузового насіння, третину від виробництва джемів та повидла. Саме в Києві, у травні 1985 р., було проведено засідання експортно-імпоротної Ради Центроспілки, де розглядались актуальні питання зовнішньоекономічної діяльності радянської кооперативної системи [667, с. 5]. Наголос у доповідях на цій нараді було зроблено на невикористаних резервах кооперативного виробництва й заготівель. Зокрема, констатовано, що споживча кооперація Української РСР має невикористані можливості нарощення експорту лікарсько-технічної сировини, костриці тощо.

Таким чином, зовнішньоекономічна діяльність Укоопспілки за досліджуваний період розглядалася як додатковий засіб отримання імпортованих споживчих товарів для забезпечення потреб сільського населення. Однак почасти низька якість продукції, відсутність необхідних потужностей та устаткування їх моральний та фізичний знос і бюрократичні перешкоди не дозволяли споживчій кооперації УРСР значно наростити обсяги відправки сільськогосподарської продукції за кордон.

5.2. Укоопспілка в міжнародному кооперативному русі

Зовнішня політика Радянського Союзу, складовою частиною якого була Українська РСР, за своїм інструментарієм була доволі різноплановою. Вона включала в себе використання всіх можливих представлених на міжнародному рівні громадських, політичних та соціально-економічних течій і рухів. І одним із важливих у цьому контексті став міжнародний кооперативний рух, переважна частина якого інституціоналізована у вигляді МКА (Міжнародний кооперативний альянс), членом якого була

Центроспілка (Укоопспілка стала повноправним членом МКА лише 1992 року).

Хоча ця організація не мала такого політичного впливу на міжнародну політику, як скажімо ООН, усе ж авторитет кооперації і поширеність кооперативного руху майже у всіх країнах світу, зокрема тих, що були ідеологічними супротивниками Радянського Союзу, дозволяли використовувати цю міжнародну трибуну для просування власних політичних інтересів. Наприклад, у праці «Потребительская кооперация в СССР» зазначалося, що діяльність Центроспілки як члена МКА сприяє пропаганді на міжнародній кооперативній арені ідей марксизму-ленінізму, переваг і досягнень соціалістичного суспільного ладу, кооперативного будівництва в умовах соціалізму, успіхів світової соціалістичної співдружності [729, с. 61].

Вищезазначена цитата концентровано окреслює коло завдань, що партійне керівництво ставило перед делегацією радянських кооператорів, частиною якої були й представники Укоопспілки, у цій організації. Основні суперечки в межах Міжнародного кооперативного альянсу у перші два повоєнні десятиліття точилися довкола природи кооперативних організацій країн соціалістичного табору, що постали після Другої світової війни [923, с. 266]. У більшості кооператорів із демократичних країн були небезпідставні підозри щодо недобровільного членства в кооперативах громадян країн «народної демократії». Звідси – відмова в членстві в МКА кооперативним організаціям Польщі, Албанії, НДР. Радянські представники, маючи на меті отримати додаткові голоси при ухваленні тих чи інших рішень, на загал мотивували свою позицію тим, що Міжнародний кооперативний альянс повинен об'єднувати кооперативний рух усіх країн, незалежно від їх соціальної системи та рівня розвитку. Сила МКА, на їхню думку, залежала від того, наскільки повно склад його членів відбиває сучасний світ таким який він є, зі всіма притаманними йому відмінностями в суспільному ладі держав [874, с. 52]. Керівництво ж МКА довгий час опиралось спробам цих

країн за протекції СРСР набути повноправного членства у вказаній організації.

Ця політична боротьба стала наслідком боротьби справжньої, не одержавленої кооперації, котра в межах Міжнародного кооперативного альянсу проводилася ще до початку Другої світової війни. Зокрема, 1935 р. після прийняття в СРСР постанови «Про роботу споживчої кооперації на селі» секретар МКА Г. Мей подав до президії цієї організації доповідь про становище кооперації в радянській державі. Згадана доповідь була оприлюднена на засіданні виконавчого комітету у Страсбурзі і заслуховувалася на сесії у серпні 1936 р. (м. Варшава), що була підготовкою до чергового, як виявилось останнього передвоєнного 1937 р., конгресу Центрального Комітету МКА в Парижі. У своїй доповіді президент цієї організації В. Таннер докладно зупинився на процесі ліквідації кооперативного руху Німеччині, Італії та Радянському Союзу й гостро розкритикував фіктивне становище кооперації в СРСР. З'їзд переглянув і підтвердив головні засади кооперації, але на радикальний крок – виключення кооперації Радянського Союзу зі складу МКА, не наважився [757, с. 579].

Опісля Другої світової війни, зважаючи на кратне збільшення політичної ваги Радянського Союзу на міжнародній арені, уже ніхто в рамках Міжнародного кооперативного альянсу не здійснював спроб виключити СРСР із лав цієї організації. Боротьба наразі точилася вже проти тенденції збільшення радянського впливу в межах цієї інституції через включення до її складу нових соціалістичних країн Центральної Європи і згодом, після масового розгортання процесів деколонізації, новопосталих держав Африки та Азії, які формально визначилися як союзники СРСР. Зрозуміло, що чим більше членів МКА, союзників Радянського Союзу, буде у складі цієї організації, тим скоріше мали ухвалюватися рішення вигідні Радянському Союзу [903, с. 16 – 17]. Звичайно ж, мова йшла про рішення, що ухвалювалися більшістю голосів (декларації, резолюції) на засіданнях виконкому чи конгресу Міжнародного кооперативного альянсу і завдячуючи

авторитету такого інституту як кооперативний рух мали значний політичний вплив на міжнародній арені.

Упродовж довгого часу радянський вплив у межах цієї організації був досить обмеженим через природне небажання «старих» членів-засновників приймати до лав організації країни, де під назвою кооперативів створювались організації із фактично усупільненою власністю на зразок радянських колгоспів [922, с. 267]. Наприклад, до лав МКА свого часу було прийняли кооперативну спілку Південної Кореї, натомість відмовлено у членстві аналогічній організації КНДР. До середини 1960-х років членами альянсу не вдавалося стати таким країнам «народної демократії», як НДР, Польща, Албанія, Угорщина [208, арк. 28]. Радянські представники в МКА постійно ставили питання прийняття кооператорів цих країн до складу альянсу. Українські кооператори залучалися до цих подій через участь у офіційній делегації Центроспілки і підтримували її позицію на засіданнях конгресів МКА.

За підтримки радянських кооператорів представники «кооперативної громадськості» цих країн періодично проводили різноманітні конференції та семінари, де приймалися декларації, що містили «рішучий протест» проти політики дискримінації частини керівництва Міжнародного кооперативного альянсу щодо соціалістичних країн. Окрім того, декларація, прийнята конференцією представників кооперативних організацій, що відбулась у Варшаві 4 – 5 грудня 1958 р., була підтримана на зборах пайовиків споживчої кооперації Кримської області УРСР [208, арк. 29].

Прийняття соціалістичних країн Центрально-Східної Європи до лав МКА відбулося лише наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років. Остаточно позитивні рішення щодо цього питання приймалися лише після проголошення «нової східної політики» Віллі Брандта та визнання непорушності післявоєнних кордонів у Європі [352, арк. 17]. Це, так само, призвело до офіційного визнання кооперативних спілок соціалістичних країн Центрально-Східної Європи.

Однак і надалі із боку кооператорів Західної Європи та Північної Америки в сторону Радянського Союзу та країн соціалістичного табору продовжувала лунати обґрунтована критика щодо підневільного становища кооперативів тоталітарних держав із командно-адміністративною економікою. Проте міцність радянського становища в міжнародному кооперативному русі базувалась на політичному впливі цієї держави загалом та фінансовому внеску кооператорів СРСР. Центроспілка СРСР післявоєнних років вносила другий за розміром вклад до бюджету МКА після Англії [757, с. 581].

Обґрунтовуючи право нових соціалістичних країн бути повноправними членами міжнародного кооперативного руху, кооператори СРСР зазначали, що кооперація як суспільно-економічне явище притаманна будь-якій системі (капіталістичній чи соціалістичній) і в МКА повинні бути представлені кооперативні організації з усіх країн світу. Розрахунок представників СРСР полягав у тому, що унаслідок процесів деколонізації і виникнення нових країн, що ставали членами міжнародних організацій, могла зрости кількість потенційних союзників як на міжнародній арені, так і у складі Міжнародного кооперативного альянсу. Власне кажучи, із цією метою 1951 р. делегація Центроспілки СРСР у МКА здійснила спробу ввести до складу цієї організації як окремих повноправних членів кооперативні організації Української та Білоруської РСР [757, с. 581]. Так, цього часу голова правління Укоопспілки М. Сай був уведений до ЦК Міжнародного кооперативного альянсу [252, арк. 2].

Постійні намагання делегатів від кооперації СРСР використати майданчик МКА для з'ясування політичних стосунків часто блокувалися керівництвом альянсу через існування засадничого принципу політичного нейтралітету, котрий був покладений в основу діяльності цієї організації від самого початку її створення. Тому одним із провідних завдань «прорадянського блоку» у МКА протягом 1950-х – 1960-х років стало

скасування цього принципу з метою, щоб повноцінно викривати вади капіталізму з трибуни цієї поважної міжнародної інституції.

На конгресі МКА 1966 р. завдяки непростій політичній ситуації в західних країнах, що знайшла своє відображення і у кооперативному русі цих країн, прорадянській частині делегатів вдалося зрештою проштовхнути рішення про скасування принципу політичного нейтралітету [247, арк. 23]. Надалі радянська делегація у своїй діяльності в рамках МКА намагалась досягти прийняття тих політичних рішень, що відповідали зовнішній політиці СРСР у контексті розгортання холодної війни із країнами Заходу.

Досить яскраво цю боротьбу можна унаочнити на прикладі тільки одного засідання виконкому МКА, що проходило із 14 по 18 вересня 1967 р. у м. Празі. Так, за ініціативою радянських делегатів на обговорення ЦК МКА було поставлене питання і внесено проект відповідної резолюції щодо агресії Ізраїлю на Близькому Сході, яка включала в себе вимоги про виведення ізраїльських військ із території Об'єднаної Арабської Республіки, Сирії та Йорданії, заклик до ООН забезпечити суверенітет і територіальну цілісність арабських держав, а також вираження солідарності із кооператорами арабських країн і готовність розглянути заходи з підтримки їх діяльності і з компенсації збитків, завданих агресором.

Зрозуміло, що цей проект резолюції підтримали представники Польщі, Болгарії та ЧССР, однак проти такої односторонньої резолюції виступили інші члени виконкому МКА, і вона була відхилена. Також на цьому засіданні продовжилось «перетягування канату» по в'єтнамському питанню. Зокрема, конгрес МКА ще 1966 р. затвердив з цього питання резолюцію, яка була позбавлена звинувачувального тону по відношенню будь-якої із сторін конфлікту. Представники ж Центроспілки спробували протягнути резолюцію із однозначним засудженням «американської воєнщини», однак знов безрезультативно. На цьому ж засіданні радянські представники, спираючись на публікації у пресі про нібито фінансування Центральним розвідувальним управлінням Кооперативної ліги США намагалися «протягнути» резолюцію

із засудженням подібної практики, і знову невдало. Більшістю голосів ця резолюція була відхилена [624, с. 47 – 52].

Таким чином, увесь досліджуваний період засідання чи конгресу МКА, чи його виконкому були відображенням тієї гострої політичної боротьби, що точилась цього часу у міжнародній політиці. Практично всі інвективи, що виголошувались із трибун міжнародних організацій (насамперед ООН), делегація радянських кооператорів дублювала та оприлюднювала й намагалася також прийняти як офіційні рішення роботи Міжнародного кооперативного альянсу.

Так, тезу про засудження агресії США у В'єтнамі радянська делегація намагалася включити в декларацію, присвячену 46-му міжнародному дню кооперації, чи хоча б оформити її як окрему офіційну заяву на засіданні виконавчого комітету Міжнародного кооперативного альянсу 5 – 6 травня 1968 р. у м. Варшаві [632, с. 53 – 58]. У вересні цього ж року на засіданні виконкому МКА радянська делегація вчергове намагалась затвердити декларацію про засудження американської агресії. Єдине, що вдалося цього разу – це розглянути й затвердити «компромісну» декларацію. Радянський же варіант був відхилений більшістю голосів [623, с. 53 – 55]. 1979 року радянські делегати в МКА засуджують уже китайську агресію у В'єтнамі в контексті розгортання прикордонного конфлікту між цими двома державами [631, с. 9].

Надзвичайно гострою виявилася боротьба на засіданнях виконавчих органів та конгресу Міжнародного кооперативного альянсу наприкінці 1968 – 1969 років по чехословацькому питанню. Так, на засіданні виконкому МКА у вересні 1968 р. у Глазго (Шотландія) делегації СРСР, Польщі, Угорщини та Болгарії протестували проти винесення чехословацького питання на обговорення, вказуючи на те, що від імені президента Центральної ради кооперативів Чехословаччини Й. Подліпного на ім'я президента МКА М. Бонова була направлена телеграма, у котрій вказано, що становище в країні нормалізується й кооперативні організації країни

працюють без змін [623, с. 53 – 55]. Іронія моменту полягала в тому, що прорадянський блок, виступаючи проти політизації цього питання, наступав на власні граблі, адже донедавна довгий час добивався виключення принципу політичного нейтралітету із засад діяльності Міжнародного кооперативного альянсу.

Таким чином, кооперативна ідея, яка повинна була б об'єднувати представників різних країн у межах МКА, не змогла реалізувати повною мірою свій потенціал щодо поширення кооперації як засобу самозахисту дрібного виробника та споживача. Постійні чвари, суперечки із процедурних питань, намагання політизувати міжнародний кооперативний рух були спричинені діяльністю радянських делегатів та уповноважених із країн сателітів СРСР. Причина такої поведінки лежить на поверхні – «некооперативна» природа радянських кооперативів, які були такими лише за назвою та їх повна підпорядкованість державно-партійному керівництву тоталітарної держави.

Натомість у межах Української РСР залучення споживчої кооперації до міжнародного кооперативного руху відбувалося переважно через організацію окремої протокольної події, а саме: відзначання міжнародного дня кооперації (перша субота липня). До цієї дати щорічно правління Укоопспілки приймало відповідну постанову, у котрій оприлюднювався план святкування цього дня на республіканському рівні, а також вимагало від облспоживспілок направити звіт про організацію цього свята на місцях до м. Києва [309, арк. 1].

Загальний сценарій, за яким розгорталося це дійство, не змінювався фактично протягом багатьох років. Так, обласні та районні споживчі спілки цього дня проводили збори кооперативного активу за участі керівництва обкомів та райкомів партії, на яких заслуховувалися звіти та оголошувалися зобов'язання кооперативних товариств. В окремих випадках силами художньої самодіяльності давався концерт. Передовикам кооперативної торгівлі та виробництва вручалися різноманітні відзнаки. За подібним

лекалом свято відбувалось і у м. Києві. Зокрема, 4 липня 1970 р. на честь 48-го Міжнародного дня кооперації в клубі Укоопспілки проведено урочисте зібрання працівників апарату Укоопспілки й Київської облспоживспілки за участі представників підприємств і торговельних закладів. Із доповіддю про діяльність радянської споживчої кооперації та її роль у міжнародному кооперативному русі виступив голова правління Укоопспілки Ф. Колесник. Після урочистої частини демонструвався художній фільм [309, арк. 3 – 5].

Також щороку, до цієї дати, майже у всіх періодичних виданнях України як центральних, так і регіональних виходили статті, присвячені цій даті, де зазвичай описувалися досягнення кооператорів Української РСР. Зокрема, статті, присвячені Міжнародному дню кооперації, публікували цього дня такі республіканські видання, як «Колгоспне село» (пізніше «Сільські вісті»), «Радянська Україна», «Правда України», «Робітнича газета», «Молодь України» та майже всі регіональні (обласні та районні) періодичні видання [319, арк. 8 – 9]. До того ж ці статті були як редакційними, так і підписані керівниками споживчої кооперації. Зокрема, 1960 р. в обласній газеті «Ленінська правда» 2 липня була опублікована стаття за підписом голови Сумської облспоживспілки, а газета «Запорізька правда» розмістила передовицю, присвячену цій даті, за підписом голови правління Запорізької облспоживспілки М. Сокрута. Такі ж публікації з'явилися цього дня у «Соціалістичній Харківщині», «Луганській правді» тощо [214, арк. 25].

Керівництво Укоопспілки цього дня зазвичай запрошувалося виступити по радіо та на телебаченні. Так, 6 липня 1974 р. по першій програмі українського радіо було передано виступ керівника споживчої кооперації УРСР Ф. Колесника. Того ж дня по радіопрограмі «Промінь» було передано концерт на замовлення кооператорів-передовиків [352, арк. 9]. Фактично міжнародний день кооперації у радянських умовах отримав статус подібний до інших святкових «галузевих» днів, а саме: день шахтаря, металурга чи міліції і слугував приводом оголосити про «нові звершення»

кооператорів та вручити різноманітні відзнаки переможцям соціалістичних змагань та передовикам кооперативної торгівлі і виробництва.

Іншою видом роботи української споживчої кооперації у міжнародній діяльності були обміни офіційними делегаціями (переважно із соціалістичними країнами та країнами, що розвиваються). Зокрема, тільки 1968 р. Україну відвідали офіційні делегації кооператорів із Болгарії, Італії, Польщі, Угорщини, Японії, Чилі, Гвінеї. Фактично кожного року, згідно із фінансовою звітністю Укоопспілки, Українську РСР відвідували делегації іноземних країн. Зокрема, 1971 р. відповідно до телеграми А. Клімова (голови правління Центроспілки) витрати на прийом делегації із Дагомеї, що перебувала в м. Києві 17 – 18 липня, склали 544 крб. 25 коп., а делегації Польщі 27 – 30 липня – 285 крб. 20 коп [324, арк. 22]. 1973 року Українську РСР відвідали вже сім іноземних делегацій, кошторис на перебування яких становив у сукупності 4562 крб. 30 коп [348, арк. 1 – 8].

У переважній більшості випадків програма перебування цих іноземних делегацій мала ритуально-символічний характер. Зокрема, вона включала в себе екскурсії містом, відвідання розважально-культурних заходів (театру, цирку) й офіційну розмову із керівництвом Укоопспілки або облспоживспілки, якщо програма передбачала відвідання регіонів [368, арк. 20 – 23; 348, арк. 1 – 8].

Хоча в окремих випадках Укоопспілка приймала делегації, програма перебування якої передбачала ділову, націлену на обмін досвідом, спрямованість. Так, 1973 р. до України завітала делегація кооператорів із Канади, програма перебування яких передбачала ознайомлення із питаннями кооперативного будівництва, роздрібною торгівлі, громадського харчування та організації відпочинку кооператорів системи споживчої кооперації республіки [348, арк. 56 – 57]. Так само українські кооператори брали участь у делегаціях, котрі Центроспілка направляла для ознайомлення із роботою кооперативних організацій Болгарії, НДР, Чехословаччини, Угорщини, Швеції, ФРН, Данії тощо [348, арк. 33].

Загалом, міжнародні контакти, як власне й торговельно-економічні в українських кооператорів були найбільш продуктивними із сусідніми країнами соціалістичного табору. Зокрема, у грудні 1968 р. делегація керівників кооперативного руху Чехословаччини на чолі із Й. Подліпним під час перебування в СРСР підписала спільне із Центроспілкою комюніке, де зокрема підкреслювалося, що обидві сторони вирішили вживати заходів щодо подальшого зміцнення і розвитку зв'язків в умовах, коли імперіалізм посилює підривну діяльність та ідеологічні диверсії проти країн соціалізму намагаючися розколоти їх єдність та ослабити міць соціалістичного табору [348, арк. 35]. Зрозуміло, що такі формулювання за підсумками зустрічі керівництва кооперативних організацій Радянського Союзу та Чехословаччини були викликані подіями «празької весни». Наприкінці лютого 1969 р. між кооператорами цих країн було підписано робочий план, що передбачав різноманітні форми співробітництва та обміну досвідом, зокрема в галузі виробництва товарів та організації кооперативної реклами.

Незабаром, у межах цього співробітництва, було налагоджено співпрацю регіональних кооперативних організацій Української РСР та Чехословаччини, що межували одна із одною на кордоні. Зокрема, дружні відносини підтримувалися між кооператорами Закарпатської облспоживспілки та кооператорами Східно-Словацького краю ЧССР. У переважній більшості ці стосунки не виходили за рамки культурного співробітництва. Так, кооператори Закарпаття брали участь в ознайомчих екскурсіях до торговельних організацій Кошіце й Пряшів. Дружні зв'язки із колегами по інший бік кордону підтримували Ужгородська, Берегівська та Іршавська райспоживспілки. Колектив художньої самодіяльності Свалявської райспоживспілки 1971 р. виступав із концертною програмою в містах Східно-Словацького краю. Футбольні команди Берегівської та Хустської райспоживспілок протягом 1970-х років проводили футбольні товариські зустрічі в ЧССР і приймали відповідно футбольні команди із Чехословаччини [487, арк. 1 – 6].

Подібні форми співробітництва закарпатські кооператори підтримували також зі своїми колегами із Угорщини. Окрім того, із кооператорами УНР (Угорська Народна Республіка) було налагоджено й економічне співробітництво. Зокрема, у торговельному центрі «Ракоці» у Ньїредьхазі щорічно проводилася виставка-продаж товарів Закарпатської облспоживспілки та Ньїредьхазької спілки кооперативів у межах дозволених Центроспілкою [487, арк. 4].

Отже, участь споживчої кооперації УРСР у міжнародному кооперативному русі носила за досліджуваний період певною мірою дозований характер, що полягав у формальній участі представників Укоопспілки у складі делегації Центроспілки СРСР у діяльності МКА та офіційних прийомах іноземних делегацій. Компарти́но-радянська верхівка цього періоду фактично використовувала авторитет кооперації як самобутнього соціально-економічного явища для просування власної ідеології через офіційні можливості та контакти радянських кооператорів на міжнародній арені. Загалом, сам факт існування споживчої кооперації у Радянському Союзі при ліквідації інших форм кооперативного руху (сільськогосподарської, кредитної, страхової тощо) деякими дослідниками пояснювався намаганням зберегти трибуну для виступу та політичний вплив у Міжнародному кооперативному альянсі, членом якого була споживча кооперація СРСР [757, с. 312]. Відтак, як і міжнародна діяльність УРСР загалом, залучення споживчої кооперації УРСР до міжнародних контактів відбувалося винятково у руслі напрямків, що були намічені у Москві [923, с. 271].

* * *

Таким чином, експортний потенціал українського аграрного сектору частково міг реалізувати себе вже в умовах командно-адміністративної системи економіки СРСР. І хоча питома вага експорту споживчої кооперації УРСР була доволі незначною в загальних обсягах зовнішніх поставок

республіки, усе ж продукція, що заготовлювалася та перероблялася підприємствами споживчої кооперації, мала попит на зовнішніх ринках. Переважно на експорт постачалися так звані «нішеві» товари: гарбузове насіння, лікарсько-технічна сировина, дикорослі гриби та ягоди, мед тощо. Однак брак сучасного обладнання та адміністративні перешкоди не дозволили наростити масштаби експорту Укоопспілки. І найголовніше – безпосередні виробники сільськогосподарської продукції, що йшла на експорт, не отримували відчутних переваг від своєї діяльності, оскільки в існуючих умовах були усунуті від кінцевих результатів своєї праці.

Участь споживчої кооперації УРСР у міжнародному кооперативному русі носила за досліджуваний період переважно символічний характер. Діяльність представників Укоопспілки в роботі Міжнародного кооперативного альянсу й обміни делегаціями із кооперативними об'єднаннями як соціалістичних, так і розвинутих країн Заходу відбувалися винятково за санкцією Москви й не могла вплинути на збагачення досвіду через жорстку структурованість планової економіки та відповідно – скутість дій українських радянських кооператорів.

ВИСНОВКИ

Здійснений у даному дослідженні аналіз щодо місця й ролі споживчої кооперації в суспільно-політичному та соціально-економічному житті УРСР другої половини 1940-х – 1980-х років свідчить про фрагментарність розвідок даної теми та необхідність її ретельної розробки. Відтак, спираючись на аналіз численних джерел, переважна більшість яких уведена до наукового обігу вперше, осмислення історіографії, що стосується названого предмета дослідження, ми дійшли до таких висновків.

Історіографія означеної проблеми засвідчує, що проблеми розвитку споживчої кооперації УРСР, починаючи із другої половини 40-х років ХХ ст. і дотепер, знаходили своє відображення переважно в працях економістів. Історичні дослідження, присвячені цій проблемі, з'явилися уже після здобуття Україною Незалежності. Однак вони носили переважно описовий характер і охоплювали весь період існування споживчої кооперації на українських землях, торкаючись означеного хронологічного періоду як одного із етапів розвитку споживчої кооперації України загалом. Як в цих працях, так і в поодиноких журнальних публікаціях не знайшли ґрунтового висвітлення такі аспекти функціонування споживчої кооперації УРСР, як еволюція організаційно-територіальної інфраструктури, роль колгоспних ринків та ярмарків у торговельній діяльності кооперативної системи, соціально-економічне та правове становище пайовика, міжнародні зв'язки та зовнішньо-економічна діяльність споживчої кооперації УРСР. Ретельний аналіз причин та наслідків товарного диспаритету в забезпеченні села в порівнянні із містами і промисловими центрами також у попередніх розвідках здійснений не був.

Відтак комплексного, узагальнюючого дослідження місця й ролі споживчої кооперації в суспільно-політичному та соціально-економічному житті УРСР другої половини 40-х – 80-х років ХХ століття наразі ще не з'явилося.

При роботі над окресленими завданнями було виявлено великий комплекс неопублікованих архівних джерел, більшість із яких після передачі на зберігання до архівних установ не запитувалася дослідниками, а відтак – не вводилася до наукового обігу. Основою джерельної бази при проведенні дослідження стали матеріали, сконцентровані у ЦДАВО України, де знаходиться на збереженні документація Укоопспілки Української РСР та фонди інших державних установ, що доповнили розуміння проблеми. Значно доповнили джерельну базу опрацьовані документи ЦДАГО України та шести регіональних архівних установ: державних архівів Київської, Чернігівської, Харківської, Хмельницької областей, Ніжинського відділу державного архіву Чернігівської області та архівного відділу виконавчого комітету Ніжинської міської ради.

Опубліковані джерела на зразок статистичних щорічників, матеріалів кооперативних і партійних з'їздів, урядово-партійних постанов і розпоряджень, навчально-інструкційної літератури, виданої як для студентів кооперативних навчальних закладів, так і для практичних працівників кооперації, фахових та суспільно-політичних періодичних видань, мемуарів – були відповідно до досягнень сучасного документознавства систематизовані та використані в дослідженні.

У межах здійсненої роботи були задекларовані теоретико-методологічні засади проведення дослідження місця й ролі споживчої кооперації УРСР другої половини 40-х – 80-х років ХХ століття. Наголошено на суто формальних ознаках соціально-економічних явищ в умовах радянської дійсності у межах окресленого періоду, як «кооперація» та «споживча кооперація». Критично розглянуто поняття «кооперативний рух» та відкинуто можливість його використання для позначення тих реалій, що були пов'язані із діяльністю споживчої кооперації УРСР в окреслених межах, саме цим терміном.

Виявлено, що споживча кооперація УРСР лише за назвою та формою відповідала загальноприйнятим кооперативним принципам, насправді ж була

фактично одержавленим додатком до колгоспно-радгоспної системи сільського господарства тоталітарної держави. Оскільки організаційно споживча кооперація функціонувала переважно в сільській місцевості, то трактування просторово-географічних та територіально-адміністративних понять «село» та «сільська місцевість» потребувало більш детального аналізу. У межах даного дослідження ми спиралися на загальноприйняті в науковій літературі визначення та нормативно-правові акти, що обмежували діяльність споживчої кооперації сільською місцевістю, зокрема – постановою Раднаркому та ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1935 р. «Про роботу споживчої кооперації на селі». Тому крізь призму діяльності споживчої кооперації УРСР ми спробували з'ясувати ставлення держави до людей, що проживали у сільській місцевості, використавши це бачення як один із основних методологічних підходів для проведення даного дослідження.

При розв'язанні поставлених завдань із дотриманням принципів об'єктивності, історизму, системності та всебічності використовувалися загальнонаукові та спеціально-історичні методи, що дозволило розкрити тему та за результатами даної роботи сформулювати відповідні висновки.

Споживча кооперація у системі державно-партійної аграрної політики вважалася одним із важливих елементів концепту подолання суттєвих відмінностей між містом і селом. Саме вона на основі справедливого взаємообміну між виробниками аграрної продукції та промисловістю, у якості основної товаропровідної системи на селі, мала допомогти подолати відставання села від міста у товарному забезпеченні та побутових послугах. У реальності, незважаючи на дещо вищі темпи зростання роздрібного товарообігу, ні в абсолютному, ні у відносному еквіваленті, рівень забезпечення селян товарами та послугами залишався набагато нижчим від міського. Причина була доволі прозаїчною. Справедливий взаємообмін за економічної системи, у котрій так звані «ножиці цін» стали традиційним методом викачування ресурсів, був неможливим. Одним із механізмів цих

«ножиць» стали заготівельний та товаропровідний апарати споживчої кооперації.

Територіально-організаційна структура споживчої кооперації за досліджуваний період зазнавала змін і трансформацій, спричинених, по-перше, державною політикою щодо колгоспно-радгоспного села; по-друге, змінами в територіально-адміністративній системі УРСР. Оскільки територіальна структура Укоопспілки в умовах тоталітарної держави була жорстко прив'язана до адміністративно-територіального устрою, то всі зміни, особливо процеси укрупнення-розукрупнення районів, синхронізувались і в структурі споживчої кооперації. Основним трендом досліджуваного періоду стало укрупнення структурних одиниць споживчої кооперації, що розпочалося практично синхронно із подібними процесами щодо колгоспів. Зменшувалася кількість сільських споживчих товариств за рахунок їх злиття, починаючи із 1950-х років, а згодом, із другої половини 1970-х років, цей процес сягнув апогею і перейшов на нову якісну стадію – злиття всіх сільСТ та створення районного споживчого товариства в межах усього адміністративного району. Наслідком цих дій стали: остаточне знеособлення кооперативної системи шляхом віддалення керівних структур від рядових пайовиків та бюрократизація управління при незмінному посиленню тиску партійно-радянських органів влади. Запізнілі процеси розукрупнення організаційних ланок (створення на основі райспоживтовариств сільських споживчих товариств), що почалися на хвилі перебудови другої половини 1980-х років, відродити первинні кооперативні засади були вже не в змозі.

Правове й соціально-економічне становище пайовика споживчої кооперації, ясна річ, було невіддільним від становища селянства, адже членами-пайовиками, за досліджуваний період, було практично все доросле сільське населення. Статистичні дані щодо динаміки змін кількості пайовиків споживчої кооперації прямо корелюються із кількістю сільського населення Української РСР. Починаючи з другої половини 1960-х років, разом із зменшенням кількості сільського населення зменшується і чисельність

членів-пайовиків Укоопспілки. Незважаючи на широкі юридичні права рядового члена споживчого товариства, закладені в примірному статуті сільського споживчого товариства, їх повноцінна реалізація була неможливою, у силу формально-ритуального характеру виконання звітно-виборчих процедур та тиску партійних органів влади. Не було важелів впливу членів кооперації і на цінову політику як у торгівлі, так і заготівлях лишків сільськогосподарської продукції. Максимум, на що могли розраховувати члени споживчого товариства – це на справедливий розподіл дефіцитних товарів, якщо такі опинялись у роздрібній торгівлі.

Основною сферою діяльності споживчої кооперації залишалася торгівля. Тому від результатів діяльності цієї галузі Укоопспілки залежав рівень забезпечення мешканців сільської місцевості товарами продовольчого, промислового й культурно-побутового призначення. У перші повоєнні роки у сільській торговельній мережі переважали товари промислово-господарського та побутового призначення, однак згодом почала зростати частка продажу товарів продовольчої групи, що було пов'язано із зростанням частки грошових доходів у працівників колгоспів і радгоспів, збільшенням чисельності сільської інтелігенції. Однак асортимент продовольчих товарів був надзвичайно вузьким; частка алкогольних виробів, насамперед горілки, у загальному роздрібному товарообігу сільської торгівлі залишалася досить значною протягом усього досліджуваного періоду. В окремі періоди, особливо перші повоєнні роки, бракувало навіть товарів продовольчої групи першої необхідності таких, як хліб та сіль. Незабезпеченість торговельних закладів на селі холодильним обладнанням не дозволяла наблизити асортимент свіжих продовольчих товарів, насамперед м'ясо-молочної групи, до потреб та запитів трудівників села.

Забезпечення селян товарами промислового та культурно-побутового призначення через систему кооперативної торгівлі також здійснювалось за залишковим принципом. Часто в дефіциті були товари і суто сільського призначення (інвентар для сільськогосподарських робіт, кінська зброя тощо).

Через специфічний, нав'язаний селу асортимент виробів легкої промисловості сформувався так званий сільський тип одягу (фуфайки, кирзові чоботи, ватяні штани, певні типи головних уборів тощо). Модельне жіноче та чоловіче взуття і готовий одяг та товари для дітей були на загал рідкістю у сільській торговельній мережі.

Загалом, асортимент, якість і кількість товарів сільської торгівлі з усіх товарних груп досліджуваного періоду значно поступалися державній торгівлі міст. Значну частину своїх споживчих витрат селяни робили не у мережі споживчої кооперації, а під час поїздок до міст у крамницях державної торгівлі. Причиною цього явища була дискримінаційна політика планових і державних органів влади, спрямована на першочергове забезпечення міст і промислових центрів в умовах низької ефективності виробничих підприємств промисловості групи «Б» та вузького асортименту і гострої нестачі ресурсів товарів масового споживання [912, с. 195].

Галузь громадського харчування споживчої кооперації повинна була відповідно до поставлених перед нею завдань забезпечити повноцінне харчування працівників аграрного виробництва й вивільнити час, що витрачався на приготування їжі в домашніх умовах. Однак досягти цієї мети протягом повоєнних десятиліть так і не вдалося. Незважаючи на кількісне зростання мережі закладів громадського харчування на селі, подолати традиційний уклад споживання їжі не склалося. На заваді стали як традиційне уявлення селянського середовища про ненормальність харчування поза межами обійстя, так і труднощі об'єктивного характеру. Насамперед далася взнаки відсутність необхідної інфраструктури у сільській місцевості: централізованого водогону й каналізації, природного газу й також – нестача технологічного обладнання, як-от: електричних плит, духових шаф та різних автоматизованих пристроїв для мінімізації ручної праці. Характерною особливістю функціонування громадського харчування споживчої кооперації стало розміщення закладів як у сільській місцевості, так і містах (в основному районні центри). Фактично увесь досліджуваний

період загальний обсяг роздрібного товарообігу громадського харчування споживчої кооперації був поділений приблизно навпіл між містами й сільською місцевістю.

Система побутового обслуговування на селі перших повоєнних років була практично відсутня. Однак і надалі не було єдиного організаційного центру, який би займався цією сферою соціального життя людей. Окрім Укоопспілки, цією справою офіційно опікувалися місцеві органи влади, установи промислової кооперації та правління колгоспів і радгоспів. Проте до вказаної справи долучалася також велика кількість неофіційних чоботарів, шевців, пічників, перукарів тощо. Статистичні дані засвідчують значне відставання обсягу надання побутових послуг для мешканців села порівняно із жителями міст. Після створення у середині 1960-х років Укрголовпобуту, а згодом і Міністерства побутового обслуговування УРСР споживчу кооперацію усунули від цього виду діяльності, а задіяні в цій справі фонди були передані новоствореному міністерству.

Однією із провідних сфер діяльності споживчої кооперації України були заготівлі. Специфікою кооперативних заготівель було те, що вони спрямовувалися переважно на роботу з індивідуальними виробниками: селянами чи жителями міст і приміських селищ, котрі працювали на своїх присадибних ділянках. Таким чином, діяльність Уккоопспілки у сфері заготівель була сконцентрована на тих видах сільськогосподарської продукції, що вимагали особливих умов зберігання, додаткового підсортування, первинної переробки. Усе це вимагало від кооперативної системи додаткових накладних витрат, розгалуженої інфраструктури та кадрового забезпечення. Незважаючи на те, що кооперативні заготівельники надавали селянам можливість отримати додатковий прибуток від реалізації городини чи продукції тваринництва, загалом завдання кооперативних заготівель полягало в залученні лишків сільськогосподарської продукції за цінами нижче ринкових для забезпечення міст і промислових центрів, а також – для мінімізації втрат народного господарства від поїздок селян на

колгоспні ринки із метою продажу власної продукції. На загал, заготівельна діяльність споживчої кооперації в сільській місцевості залишалась одним із проявів визиску держави у відношенні до селян, що засвідчувалося як у ціновій політиці, так і методах здійснення заготівель.

Незважаючи на те, що організаційна структура споживчої кооперації розташовувалась переважно у сільській місцевості, її присутність у містах за досліджуваній період була досить помітною. Періодичні загострення продовольчої проблеми в системі планової економіки, що переросли в перманентну кризу, спонукали державу залучати організації споживчої кооперації до її вирішення. Насамперед слід назвати використання системи споживчої кооперації для покращення забезпечення міст і промислових центрів сільськогосподарською продукцією, що заготовлювалась у селян і реалізовувалася через спеціалізовані магазини та тимчасові пункти продажу. Організаційно таку діяльність у містах здійснювали госпрозрахункові підрозділи районних та обласних спілок споживчої кооперації – міськкоопторги, основне завдання яких полягало в забезпеченні містян сільськогосподарською продукцією за цінами, що були нижчими за ринкові. Однак в умовах відсутності ринкових стимулів, звуження сировинної бази в умовах демографічного спаду на селі ні установи державної торгівлі, ні споживча кооперація вирішити гостру продовольчу проблему були не в змозі.

Колгоспні ринки та ярмарки, що проводила Укоопспілка у містах і промислових центрах, у діяльності споживчої кооперації відігравали одну із важливих функцій. У радянській плановій економіці фактично лише на колгоспних ринках легально діяли ринковий закон визначення ціни на основі попиту і пропозиції. Саме торгівля споживчої кооперації у містах відповідно до планів радянсько-партійних органів влади повинна була сприяти зниженню цін на сільськогосподарську продукцію, що продавалася на колгоспних ринках і в ідеалі повністю замінити неорганізовану, ринкову торгівлю кооперативною. Саме тому кооперативна торгівля провадилася на

ринках чи поблизу них, однак витіснити чи значною мірою замінити індивідуальних продавців на колгоспних ринках кооператорам не вдалося. Останньою спробою, до якої вдалась влада для вирішення означених завдань, було партійно-урядове рішення від 1987 р. про передачу колгоспних ринків із сфери управління Міністерства торгівлі до Укоопспілки.

Форми й методи заготівельної діяльності споживчої кооперації протягом досліджуваного періоду зазнавали певних змін і залежали переважно від напрямів, які задавали кооперативній системі державно-партійні органи через свої рішення, та від об'єктивних соціально-економічних умов, що склались того чи іншого періоду у сільській місцевості. Незважаючи на доволі широкий спектр методів заготівельної діяльності: це і взяття на комісію із використанням різної шкали комісійних виплат, і закупівлі за так званими «граничними цінами», і використання «зустрічних продажів», і контрактації, і залучення до заготівель широкої громадськості (працівників інших установ та організацій, а також учнів і студентів), усе ж скутість дій щодо цінової політики не дозволяла сільськогосподарській продукції, заготовленій споживчою кооперацією, внести вагомий вклад у вирішення продовольчої проблеми, що почала загострюватися наприкінці досліджуваного періоду.

Виробнича галузь споживчої кооперації була тісно пов'язана із іншими сферами діяльності, першочергово – із заготівлями сільськогосподарської продукції, звідки кооперативне виробництво отримувало майже всю сировину. Тому саме харчова та хлібопекарська промисловість із консервними комбінатами, плодоовочевими заводами, фруктосушками, квасильно-засолювальними, крохмальними, кондитерськими, ковбасними та пивобезалькогольними цехами складали основу виробництва (близько 80 %) у системі споживчої кооперації. Виробничі потужності Укоопспілки працювали як для наповнення власної мережі, так і державної торгівлі міст Української РСР та всього Радянського Союзу. Кардинально покращити забезпечення населення власною продукцією виробнича галузь споживчої

кооперації не могла, оскільки ґрунтувалась на доволі застарілих технологіях та обладнанні і відчувала брак сировини, бо отримувала її майже винятково від власних заготівель та окремі інгредієнти – із державних фондів. Для повноцінного функціонування кооперативної системи Укоопспілка вимушена була налагоджувати ряд супутніх виробництв, зокрема машинобудування для виробництва приладів для переробки сільськогосподарської продукції, виготовлення залізобетонних конструкцій для власного будівництва та виробництво обгорткового паперу й картону для різних видів упаковки і тари.

У зовнішньоекономічних зв'язках УРСР споживча кооперація була задіяна в якості постачальника продуктів харчування та сільськогосподарської сировини із власних заготівель. Асортимент експортних поставок базувався на продукції окремих консервних комбінатів (соки, джеми, консервовані плоди та ягоди), а також – сушену цибулю та моркву, гарбузове насіння, мед, соняшникову олію та лікарсько-технічну сировину.

Споживча кооперація УРСР у міжнародному кооперативному русі була за досліджуваний період позбавлена будь-яких ознак суб'єктності. Незважаючи на те, що Укоопспілка регулярно приймала іноземні делегації кооператорів із різних країн світу та відряджала власні делегації за кордон для обміну досвідом, така співпраця носила радше ритуально-символічний характер, ніж – практичний. Робота представників Укоопспілки у роботі міжнародних кооперативних організацій, насамперед МКА (Міжнародний кооперативний альянс) також відбувалась у руслі, заданому політичним керівництвом країни.

Історичні уроки для сьогодення, які ми можемо винести із досвіду функціонування споживчої кооперації УРСР другої половини 1940-х – 1980-х років повинні, на нашу думку, бути вироблені ґрунтуючись на декількох передумовах. По-перше, слід відкинути намагання, використовуючи порівняльній підхід, оцінювати стан сучасної споживчої кооперації,

співставляючи кількісні показники її діяльності із обсягами розвитку галузей споживчої кооперації радянської України другої половини ХХ ст. Адже велика кількість основних фондів, уведена в експлуатацію у 1960-х – 1980-х роках, територіально розміщувалася часто нераціонально, без врахування динаміки демографічних процесів та логістики та головне – в умовах відсутності будь-якої конкуренції, що не сприяло ретельному плануванню та використанню коштів. У майбутньому це призвело до втрати та консервації великої частини основних фондів. По-друге, необхідно розуміти, що в спадок ми отримали лише зовнішню кооперативну оболонку, у яку була загорнута забюрократизована та вертикально-ієрархічна структура. Тому ще й донині, незважаючи на зміни, які відбулися в економіці країни та в самій споживчій кооперації, багато людей сприймають її як уламок радянської системи господарювання, невіддільну від держави торговельну й заготівельну мережу, що все більше й більше в місцях традиційної дислокації поступається приватникам. І по-третє, розташування організаційної структури та основних фондів споживчої кооперації переважно у сільській місцевості і визначило ті труднощі, із якими зіткнулася кооперативна система сучасної доби, адже економічна криза, депопуляція і, унаслідок цього, руйнація всієї соціально-економічної інфраструктури найповніше зачепили саме українське село.

Виходячи із вищезгаданих передумов та не претендуючи на їх винятковість та беззаперечність, насмілимося запропонувати кілька практичних рекомендацій щодо розвитку споживчої кооперації на сучасному етапі, які варто, на нашу думку, утілити в життя:

- Передбачити в навчальних програмах з історії України, історії української державності, економічної історії, особливо в аграрних вищих навчальних закладах, окремі теми, присвячені місцю й ролі споживчої кооперації.

- Активізувати міжнародну співпрацю із кооперативними установами інших країн, залучаючи до такої діяльності передусім низову ланку кооперативної системи.
- Розробити стратегію взаємодії системи споживчої кооперації із місцевими органами влади, зважаючи на зміни пов'язані із адміністративно-територіальною реформою, оскільки саме виборне керівництво об'єднаних територіальних громад буде генерувати плани розвитку територій.
- Посилити роботу з реального наповнення статутних прав рядового члена-пайовика та розробити стратегію залучення нових пайовиків.
- Активніше працювати щодо просування власної мережі та організаційної структури не тільки у сільській місцевості, а й у містах.

Однак варто зауважити, що успішна реалізація цих рекомендацій, так само як і успішний розвиток кооперативної системи загалом, самі по собі не можливі без структурних та позитивних змін в інших сферах соціально-економічного буття. Насамперед, система споживчої кооперації здатна повною мірою реалізувати свої потенційні можливості лише за умов проведення системних реформ на загальнодержавному рівні. По-перше, судової реформи, результатом якої повинна стати побудова незалежного й професійного суду, що сприятиме успішному захисту майна кооперативних товариств від неправових дій із боку сторонніх осіб. По-друге, земельної реформи, котра має здійснюватися на засадах, що повинні, на нашу думку, призупинити процеси депопуляції села та відродити сільськогосподарське виробництво, засноване на приватній власності, адже лише в правовій та ринковій державі, заснованій на повазі та захисті власності і прав громадянина, як показує зарубіжний досвід, кооперація має найбільше можливостей для розвитку. По-третє, адміністративно-територіальної реформи, котра врешті-решт має надати відповідні важелі впливу

самоврядним громадам і сприяти усвідомленню важливості кооперативної співпраці для загального блага.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Архівний відділ Ніжинської міської ради

Ф. 158. Ніжинська райспоживспілка

1. Оп. 1. Спр 425. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности за 1968 год по системе Нежинского райпотребсоюза. 156 арк.
2. Оп. 1. Спр. 436. Показатели хозяйственно-финансовой деятельности за 4 года пятилетки (1966 – 1969 гг.) Нежинского райпотребсоюза. 267 арк.
3. Оп. 1. Спр. 449. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности за 1970 год по Нежинскому райпотребсоюзу. 200 арк.
4. Оп. 1. Спр. 467. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности за 1972 год по Нежинскому райпотребсоюзу. 223 арк.
5. Оп. 1. Спр. 477. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности за 1973 год по Нежинскому райпотребсоюзу. 221 арк.
6. Оп. 1. Спр. 491. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности за 1974 год по Нежинскому райпотребсоюзу. 144 арк.
7. Оп. 1. Спр.494. Дислокация торгово-розничных предприятий на 1974 год. 8 арк.
8. Оп. 1. Спр.506. Дислокация торгово-розничных предприятий на 1975 год. 10 арк.
9. Оп. 1. Спр. 518. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности за 1976 год по Нежинскому райпотребсоюзу. 91 арк.
10. Оп. 1. Спр.521. Дислокация торгово-розничных предприятий на 1976 год. 24 арк.
11. Оп. 1. Спр. 534. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности за 1977 год по Нежинскому райпотребсоюзу. 80 арк.

12. Оп. 1. Спр. 551. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности за 1978 год по Нежинскому райпотребсоюзу. 102 арк.
13. Оп. 1. Спр. 552. Дислокация торгово-розничных предприятий на 1978 год. 26 арк.
14. Оп. 1. Спр. 566. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности за 1979 год по Нежинскому райпотребсоюзу. 107 арк.
15. Оп. 1. Спр. 567. Дислокация торгово-розничных предприятий на 1979 год. 35 арк.
16. Оп. 1. Спр. 581. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности за 1980 год по Нежинскому райпотребсоюзу. 118 арк.
17. Оп. 1. Спр. 582. Дислокация торгово-розничных предприятий на 1980 год. 39 арк.
18. Оп. 1. Спр. 585. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности за 1981 год по Нежинскому райпотребсоюзу. 79 арк.
19. Оп. 1. Спр. 599. Протоколы заседаний правления райпотребсоюза. 186 арк.
20. Оп. 1. Спр. 603. Протокол собрания уполномоченных пайщиков Нежинского райпотребсоюза 4 марта 1982 года. 34 арк.
21. Оп. 1. Спр. 604. Протоколы собраний уполномоченных потреббщества. 143 арк.
22. Оп. 1. Спр. 610. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности за 1982 год по Нежинскому райпотребсоюзу. 120 арк.
23. Оп. 1. Спр. 617. Постановления заседания правления райпотребсоюза за 1983 г. 290 арк.
24. Оп. 1. Спр. 620. Протоколы собраний кооперативного актива. 50 арк.
25. Оп. 1. Спр. 622. Протоколы собраний уполномоченных пайщиков потребительских обществ. 158 арк.
26. Оп. 1. Спр. 627. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности за 1983 год по Нежинскому райпотребсоюзу. 88 арк.

27. Оп. 1. Спр. 632. Годовой отчет по системе Нежинского райпотребсоюза за 1983 год. 442 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 4804. Київська обласна спілка споживчих товариств

28. Оп. 1. Спр. 64. Материалы 3 пленума Киевского обкома профсоюза работников потребительской кооперации 07.12.1956. 109 арк.
29. Оп. 1. Спр. 511. Доповідь і стенограма наради працівників Київської облспоживспілки за підсумками роботи за 5 місяців 1954 року, 131 арк.
30. Оп. 1. Спр. 856. Мероприятия по улучшению работы с кадрами и усилению борьбы с растратами в системе облпотребсоюза на 1957 год. 7 арк.
31. Оп. 1. Спр. 893. Решение исполкома Киевского областного совета о местном бюджете, борьбе с растратами и переписка с областным финансовым отделом о мероприятиях по укреплению финансового состояния системы облпотребсоюза за 1957 г. 57 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 3041. Хмельницька обласна спілка споживчих товариств

32. Оп. 1. Спр. 43. Переписка по обеспечению населения промышленными и продовольственными товарами, по хлебопечению и другим вопросам за 1958 г. 31 арк.
33. Оп. 1. Спр. 56. Постановления и распоряжения правления обласного союза потребительских обществ (Облпотребсоюз) за 1971 год. 46 арк.
34. Оп. 1. Спр. 57. Постановления и распоряжения правления обласного союза потребительских обществ (Облпотребсоюз) за 1972 год. 54 арк.

35. Оп. 2. Спр. 219. Материалы проверок и переписка с райпотребсоюзами по выполнению постановления партии и правительства в системе потребкооперации за 1954-57 гг. 361 арк.
36. Оп. 2. Спр. 247. Переписка с райпотребсоюзами и другими учреждениями потребсоюза по организационным вопросам за 1955 год. 311 арк.
37. Оп. 3. Спр. 39. Докладные записки, статистические отчеты о состоянии рассмотрения жалоб и заявлений. Постановления облпотребсоюза по критическим замечаниям, информации и переписка с советскими и партийными органами о работе системы потребительской кооперации. 313 арк.
38. Оп. 3. Спр. 88. Директивные указания Укоопсоюза и Центросоюза. 473 арк.
39. Оп. 3. Спр. 266. Протоколы заседания ревизионной комиссии и переписка с советскими и партийными органами области по выполнению постановления Совета Министров и ЦК КПСС (6 января 1958 г. – 30 июня 1958 г.). 22 арк.
40. Оп. 3. Спр. 281. Справки, докладные записки и переписка с областной плановой комиссией, обкомом КПУ и облисполкомом по торговле. 270 арк.
41. Оп. 4. Спр. 256. Документы об укрупнении потребительских обществ за 1967 год (дислокация, решения, списки). 63 арк.
42. Оп. 4. Спр. 284. Документы о работе 2-го собрания Совета облпотребсоюза (постановления, доклад, списки). 91 арк.
43. Оп. 4. Спр. 491. Постановления, решения и распоряжения правления Центросоюза, Укоопсоюза и Хмельницкого облпотребсоюза. 80 арк.
44. Оп. 4. Спр. 846. Постановления ЦС, УКС, вышестоящих партийных и советских организаций. 315 арк.

45. Оп. 4. Спр. 941. Постановления обкома КПУ и облисполкома, справки и информации о работе системы, направленные в обком КПУ и облисполком. 131 арк.
46. Оп. 4. Спр. 1202. Документы по проведению оптовой ярмарки (справки, информации, сведения) за 1985 г. 21 арк.
47. Оп. 4. Спр. 1060. Справки и информации о работе системы, направленные в обком КПУ и облисполком, 133 арк.
48. Оп. 4. Спр. 1098. Сводный отчет по выполнению планов хозяйственной деятельности за 1981 – 1984 годы. 71 арк.

Державний архів Харківської області

Ф. 1784. Харківська обласна спілка споживчих товариств

49. Оп. 2. Спр. 86. Материалы об организационно-хозяйственном укрупнении сельпо. 81 арк.
50. Оп. 2. Спр. 309. Стенограмма областного совещания работников потребительской кооперации харьковской области от 07.09.1954. 196 арк.
51. Оп. 2. Спр. 348. Материалы о ходе соцсоревнования в честь 100-летия Ленина в 1970 г. 32 арк.
52. Оп. 2. Спр. 360. Переписка с организациями о деятельности облпотребсоюза за 1962 год. 104 арк.
53. Оп. 2. Спр. 498. Решения харьковского облисполкома от 01.07.1957 о состоянии торговли в селах и мероприятиях по ее улучшению. 12 арк.
54. Оп. 2. Спр. 942. Приказ министерства торговли, министерства просвещения и правления Укоопсоюза от 05.07.1962 «Об улучшении обслуживания общественным питанием учеников общеобразовательных школ в 1962/1963 учебном году. 5 арк.
55. Оп. 2. Спр. 956. Переписка с организациями о деятельности облпотребсоюза за 1962 год. 100 арк.

56. Оп. 2. Спр. 1046. Справка о развитии потребительской кооперации Харьковской области за 1953 – 1956 гг. 16 арк.
57. Оп. 2. Спр. 1054. Справка от 15 февраля 1963 года о проведении экономической работы облпотребсоюзом, представленная Харьковскому сельскому обкому. 2 арк.
58. Оп. 2. Спр. 1067. Годовой отчет по основной деятельности правления облпотребсоюза за 1963 год. 19 арк.
59. Оп. 12. Спр. 26. Информация о состоянии книжной торговли по системе Харьковского облпотребсоюза за 1966 г. 37 арк.
60. Оп. 12. Спр. 31. Справки о состоянии торговли продтоварами в системе Харьковского облпотребсоюза за 1966г. 12 арк.
61. Оп. 12. Спр. 411. Информация о месячнике книги, посвященном 54 годовщине октябрьской социалистической революции от 3 ноября 1971 г. 21 арк.
62. Оп. 12. Спр. 416. Справки о работе общепита за 1971 г. 21 арк.
63. Оп. 12. Спр. 424. Отчет о проведенн оргмассовой работы в системе потребительской кооперации харьковской области за 1971 г. 35 арк.
64. Оп. 12. Спр. 428. Конъюктурный обзор о состоянии торговли промышленными и продовольственными товарами по системе потребительской кооперации Харьковской области за 1971 год. 7 арк.
65. Оп. 12. Спр. 711. Решения Харьковского облисполкома по вопросам торговли за 1975 г. 78 арк.
66. Оп. 12. Спр. 760. документы о растратах, проверки Укоопсоюзао состоянии планово-экономической работы и достоверности учета и статистической отчетности в системе Харьковского облпотребсоюза за 1975 г. 47 арк.
67. Оп. 12. Спр. 770. Отчет о результатах проверки соблюдения цен по системе Харьковского облпотребсоюза за 1975 год. 9 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. 2569. Чернігівська обласна спілка споживчих товариств.

68. Оп. 1. Спр. 300. Стенограма Ради обласного активу працівників споживчої кооперації області від 10 лютого 1959 року. 134 арк.
69. Оп. 1. Спр. 301. Матеріали о слиянии и укрупнении райпотребсоюзов и потребительских обществ Черниговской области (решения, постановления, списки). 236 арк.
70. Оп. 1. Спр. 764. Отчет о работе месткома облпотребсоюза за период с апреля 1947 г. по декабрь 1948 г. 22 арк.
71. Оп. 1. Спр. 1836. Переписка с Центросоюзом, Укоопсоюзом, райпотребсоюзами по общим вопросам деятельности. Переписка с областными и районными партийными органами по вопросам организационно-хозяйственной деятельности в 1973 году. 163 арк.
72. Оп. 1. Спр. 2458. Отчеты райпотребсоюзов и райпо об организационно-массовой работе за 1981 г. 174 арк.
73. Оп. 4. Спр. 2286. Протокол і стенограма Ради обласного активу працівників споживчої кооперації області від 23 січня 1979 року. 110 арк.

Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області

Ф. 5908. Виконавчий комітет Талалаївської сільської ради трудящих депутатів, с. Талалаївка, Ніжинського району, Чернігівської області

74. Оп. 1. Спр. 293. Книга протоколів сесій Талалаївської сільради депутатів трудящих за 1974 рік. 42 арк.
75. Оп. 1. Спр. 294. Книга засідань виконкому Талалаївської сільради депутатів трудящих за 1974 рік. 120 арк.

76. Оп. 2. Спр. 73. Протоколи засідань виконкому Талалаївської сільради за 1952 рік. 55 арк.
77. Оп. 2. Спр. 74. Книга протоколів сесій Талалаївської сільради депутатів трудящих за 1957 рік. 26 арк.
78. Оп. 2. Спр. 115. Книга протоколів засідань виконкому сільради депутатів трудящих за 1960 рік Талалаївської сільради Ніжинського району. 34 арк.
79. Оп. 2. Спр. 122. Книга доходів Талалаївської сільради Ніжинського району, Чернігівської області за 1960 р. 9 арк.
80. Оп. 2, Спр. 138. Книга протоколів сесій Талалаївської сільради депутатів трудящих за 1962 рік. 138 арк.
81. Оп. 2, Спр. 162. Книга засідань виконкому Талалаївської сільради депутатів трудящих за 1964 рік. 55 арк.
82. Оп. 2. Спр. 207. Плани робіт за матеріалами постійних комісій Талалаївської сільради, Ніжинського району за 1967 р. 24 арк.
83. Оп. 2, Спр. 214. Книга протоколів сесій Талалаївської сільради депутатів трудящих за 1968 рік. 24 арк.
84. Оп. 2, Спр. 215. Книга засідань виконкому Талалаївської сільради депутатів трудящих за 1968 рік. 52 арк.
85. Оп. 2. Спр. 280. Протоколи засідання исполкома сільського Совету (с. Талалаевка, Нежинский район) за 1973 г. 141 арк.

**Ф. 5938. Виконавчий комітет Дуболугівської сільської ради
трудящих депутатів, с. Дуболугівка, Комарівського району,
Чернігівської області**

86. Оп. 2. Спр. 16. Розпорядження та листування виконкому Дуболугівської сільської Ради, Комарівського району (1946 р.). 85 арк.
87. Оп. 2. Спр. 60. Книга протоколів сільради с. Дуболугівка (1956 р.). 26 арк.

88. Оп. 2. Спр. 61. Книга протоколів засідань виконкому с. Дуболугівка (1961 р.). 39 арк.
89. Оп. 2. Спр. 224. Книга протоколів сесій сільради с. Дуболугівка (1963 р.). 19 арк.
90. Оп. 2. Спр. 225. Книга протоколів засідань виконкому с. Дуболугівка (1963 р.). 35 арк.
91. Оп. 2. Спр. 290. Книга протоколів сесій сільради с. Дуболугівка (1968 р.). 29 арк.
92. Оп. 2. Спр. 291. Книга протоколів засідань виконкому с. Дуболугівка (1968 р.). 46 арк.
93. Оп. 2. Спр. 337. Книга протоколів сесії сільради с. Дуболугівка (1972 р.). 32 арк.
94. Оп. 2. Спр. 338. Книга протоколів засідань виконкому с. Дуболугівка (1972 р.). 294 арк.
95. Оп. 2. Спр. 420. Книга протоколів засідань виконкому с. Дуболугівка (1981 р.). 132 арк.

**Ф. 5941. Виконавчий комітет Красносільської сільської ради
трудящих депутатів, с. Красносільське, Борзнянський район,
Чернігівська область**

96. Оп. 1. Спр. 277. Книга протоколів сесій Красносільської сільради за 1968 рік. 23 арк.
97. Оп. 1. Спр. 278. Книга протоколів засідань виконкому сільради депутатів трудящих (с. Красносільське), 1968 рік. 51 арк.

**Ф. 5973. Виконавчий комітет Малозагорівської сільської ради
трудящих депутатів, с. Мала Загорівка, Борзнянського району,
Чернігівської області**

98. Оп. 2. Спр. 80. Плани роботи, протоколи засідань фінансово-бюджетної комісії Малозагорівської сільради, Борзнянського району, Чернігівської області. 1949 р. 16 арк.
99. Оп. 2. Спр. 152. Плани роботи, протоколи засідань торгово-заготівельної комісії Малозагорівської сільради, Борзнянського району, Чернігівської області. 1953 р. 2 арк.
100. Оп. 2. Спр. 209. Книга протоколів засідань виконкому сільської Ради депутатів трудящих за 1956 р. (с. Мала Загорівка, Борзнянський район, Чернігівська область). 34 арк.
101. Оп. 2. Спр. 558. Протоколи засідань виконкому сільської Ради і документи до них. 1975 р. 164 арк.
102. Оп. 2. Спр. 618. Протоколи засідань виконкому сільської Ради і документи до них. 1981 р. 119 арк.

Ф. 6903. Виконавчий комітет Козарської сільської ради трудящих депутатів, с. Козари, Носівський район, Чернігівська область

103. Оп. 1. Спр. 218. Плани, протоколи постійно діючих комісій на 1963 рік Козарської сільради за 1963 рік. 40 арк.
104. Оп. 1. Спр. 231. Постановления, решения вышестоящих органов относящихся к деятельности сельсовета за 1964 рік. 14 арк.
105. Оп. 1. Спр. 234. Протоколы общих собраний граждан села за 1964 год. 8 арк.
106. Оп. 1. Спр. 296. Книга протоколів сесій Козарської сільради за 1967 рік. 41 арк.
107. Оп. 1. Спр. 297. Книга протоколів засідання виконкому Козарської сільради за 1967 рік. 56 арк.

Ф. 6334. Ніжинська районна спілка споживчих товариств

108. Оп. 2. Спр. 8. Материалы отчетных собраний за 1948 год. 30 арк.
109. Оп. 2. Спр. 20. Протоколы совещаний райпотребсоюза. 51 арк.

110. Оп. 2. Спр. 21. Дело об отчетно-выборных собраниях по системе Нежинского райпотребсоюза. 284 арк.
111. Оп. 2. Спр. 23. Плановые задания сельпо по системе Нежинского райпотребсоюза. 169 арк.
112. Оп. 2. Спр. 25. Материалы о капитальном строительстве и капитальном ремонте Нежинского райпотребсоюза за 1952 г. 131 арк.
113. Оп. 2. Спр. 37. Штатное расписание и смета расходов Нежинского райпотребсоюза за 1954 год. 43 арк.
114. Оп. 2. Спр. 41. Балансовые показатели за 1960 год. 370 арк.
115. Оп. 2. Спр. 66. Протокол общего собрания уполномоченных пайщиков 28.02.1966. 25 арк.
116. Оп. 2. Спр. 71. Протоколы объединенного собрания правления райпотребсоюза и РК профсоюза работников госторговли и потребительской кооперации. 32 арк.
117. Оп. 2. Спр. 72. Протоколы отчетных собраний уполномоченных пайщиков. 48 арк.

Ф. 7304. Бобровицька райспоживспілка (1943 – 1976 рр.)

118. Оп. 1. Спр. 120. Годовые статистические отчеты о производственной деятельности райпотребсоюза за 1950 год. 33 арк.
119. Оп. 1. Спр. 509. Доклад, представленный правлением Бобровицкого райпотребсоюза на отчетном собрании уполномоченных об итогах работы за 1966 год по выполнению социалистических обязательств. 36 арк.
120. Оп. 1. Спр. 520. Годовой статистический отчет о производственной деятельности райпотребсоюза за 1966 год. 198 арк.
121. Оп. 1. Спр. 551. Дислокация торгово-розничных предприятий и предприятий общественного питания в системе Бобровицкого райпотребсоюза за 1967 год. 7 арк.

122. Оп. 1. Спр. 706. Годовые статистические отчеты о производственной деятельности райпо и рознично-торговых предприятий за 1976 год. 190 арк.

Ф. 7413. Носівська райспоживспілка, м. Носівка, Чернігівська область

123. Оп. 1. Спр. 213. Годовые анализы хозяйственно-финансовой деятельности Носовского райпотребсоюза. 43 арк.
124. Оп. 1. Спр. 86. Документы по ликвидации промбыткомбината. 86 арк.

Ф. 7530. Борзнянська райспоживспілка, м. Борзна, Чернігівська область

125. Оп. 1. Спр. 105. Сводный годовой отчет и объяснительная записка к нему по системе организаций с предприятиями потребительской кооперации за 1953 год. 13 арк.
126. Оп. 1. Спр. 314. Годовой сводный отчет и объяснительная записка к нему по системе организаций и предприятий потребительской кооперации за 1968 год. 132 арк.
127. Оп. 1. Спр. 328. Постановление № 848 Черниговского облпотребсоюза «О подготовке погребов-ледников и закладки льда для сохранности и торговли скоропортящимися продуктами в летний период 1970 года». 50 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 2. Кабінет Міністрів України

128. Оп. 8. Спр. 7025. Листування з Укоопспілкою про забезпечення спеціалістами споживчої кооперації, продаж автомашин колгоспам,

покращення планування розподілу ринкових фондів промислових товарів. 227 арк.

129. Оп. 8. Спр. 7034. Матеріали про роботу споживчої кооперації на Україні у 1952 році. 60 арк.
130. Оп. 8. Спр. 7047. Материалы по вопросам колхозных рынков и колхозной торговли в 1952 году. 193 арк.
131. Оп. 8. Спр. 9417. Переписка по вопросам колхозных рынков и организации колхозной торговли в 1953 году. 304 арк.
132. Оп. 8. Спр. 9422. Переписка и справки по хоздоговорам и поставке товаров местной и кооперативной промышленности. 180 арк.

Ф. 296. Українська спілка споживчих товариств (Укоопспілка)

133. Оп. 8. Спр. 52. Переписка с облпотребсоюзами о восстановительной деятельности потребкооперации. 56 арк.
134. Оп. 8. Спр. 55. Отчет о работе Организационного управления за I полугодие 1944 г. и отчет Госторгинспекции УССР по проверке состояния работы потребкооперации УССР за 1944 год. 16 арк.
135. Оп. 8. Спр. 98. Переписка ЦК КП/б/У по организации и хозяйственным вопросам. 128 арк.
136. Оп. 8. Спр. 108. Сводный годовой статистический отчет и объяснительная записка к нему о торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1945 г. 45 арк.
137. Оп. 8. Спр. 165. Стенограмма Республиканского совещания работников потребительской кооперации «О практических мероприятиях по обеспечению выполнения постановления Совета Министров СССР от 09.11.1946 г. о развертывании кооперативной торговли в городах и поселках и увеличения производства продовольствия и товаров широкого потребления». 353 арк.

138. Оп. 8. Спр. 167. Информации, справки, представленные в ЦК КП(б)У, Совету Народных Комиссаров УССР о состоянии и мерах по улучшению работы потребкооперации УССР за 1946 год. 43 арк.
139. Оп. 8. Спр. 173. Фотоальбом лучних торговых предприятий потребкооперации УССР за 1946 год. 45 арк.
140. Оп. 8. Спр. 176. Сводный годовой статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности, потребкооперации УССР за 1946 год. 21 арк.
141. Оп. 8. Спр. 178. Сводный годовой статистический отчет по розничной сети и предприятиям общественного питания потребительской кооперации в городской местности областей УССР за 1946 год. 168 арк.
142. Оп. 8. Спр. 182. Основные показатели торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1946 год. 72 арк.
143. Оп. 8. Спр. 253. Информации, справки ЦК КП(б)У о состояниях и мерах по улучшению работы потребкооперации УССР. 186 арк.
144. Оп. 8. Спр. 262. Сводный годовой статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1947 год. 26 арк.
145. Оп. 8. Спр. 268. Справки об организации предприятий бытового обслуживания населения и выполнения плана производства товаров широкого потребления производственными предприятиями потребительской кооперации УССР за 1947 год. 22 арк.
146. Оп. 8. Спр. 310. Отчет правления Укоопсоюза о работе потребительской кооперации УССР за 1943 – 1947 гг. 57 арк.
147. Оп. 8. Спр. 313. Штатные расписания подведомственных объединений Укоопсоюза на 1948 г. 13 арк.
148. Оп. 8. Спр. 324. Сводный годовой статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1948 год. 26 арк.

149. Оп. 8. Спр. 392. Информационный обзор о проведении отчетов управлений и ревизионных комиссий сельпо, совхозрабкоопов и райпотребсоюзов перед пайщиками по итогам торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1949 год. 19 арк.
150. Оп. 8. Спр. 393. Документы (постановления, справки) о проведении отчетов и выборов правлений и ревизионных комиссий сельпо и райпотребсоюзов потребительской кооперации УССР за 1949 год. 70 арк.
151. Оп. 8. Спр. 400. Сводный годовой статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1949 год. 25 арк.
152. Оп. 8. Спр. 418. Справки о работе с кадрами в Винницком облпотребсоюзе за 1949 год. 7 арк.
153. Оп. 8. Спр. 450. Стенограмма совместного совещания работников системы Министерства торговли УССР и Укооппромсоюза «Об улучшении торговли». 175 арк.
154. Оп. 8. Спр. 454. Переписка с Советом Министров СССР, Советом Министров УССР об организации и реорганизации торговой сети улучшения работы потребительской кооперации УССР. 97 арк.
155. Оп. 8. Спр. 458. Документы (постановления, планы, справки) по планированию укрупнения сельских потребительских обществ потребительской кооперации УССР за 1950 г. том I. 174 арк.
156. Оп. 8. Спр. 468. Сводный годовой статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1950 год. 44 арк.
157. Оп. 8. Спр. 550. Сводный статистический отчет по торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1951 год. 40 арк.

158. Оп. 8. Спр. 563. Статистический отчет по производству и переработке продукции, численности предприятий, работников потребительской кооперации УССР за 1951 г. 14 арк.
159. Оп. 8. Спр. 564. Основные показатели выполнения плана заготовок сельскохозяйственных продуктов в потребительской кооперации УССР. 13 арк.
160. Оп. 8. Спр. 627. Сводный статистический отчет по торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1952 г. 240 арк.
161. Оп. 8. Спр. 644. Годовой отчет о производстве товаров широкого потребления, продовольствия, бытовому ремонту, улову рыбы и подсобному хозяйству потребительской кооперации УССР за 1952 г. 40 арк.
162. Оп. 8. Спр. 645. Заключение по итогам хозяйственной деятельности предприятий хлебопечения потребительской кооперации УССР за 1952 г. 4 арк.
163. Оп. 8. Спр. 646. Основные показатели выполнения плана заготовок сельскохозяйственных продуктов в потребительской кооперации УССР за 1952 г. 30 арк.
164. Оп. 8. Спр. 697. Отчеты, сведения о проведенных участковых собраниях пайщиков, уполномоченных и общих собраний потребительской кооперации УССР за 1953 год. 161 арк.
165. Оп. 8. Спр. 698. Краткая историческая справка об изменении и характере спроса в с. Тиньки, Чигиринского р-йона, Кировоградской области за период 1913 – 1953 гг. 5 арк.
166. Оп. 8. Спр. 708. Сводный статистический отчет по торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1953 год. 33 арк.
167. Оп. 8. Спр. 735. Годовой отчет о производстве товаров широкого потребления и продовольствия, бытового обслуживания, улова рыбы

- и подсобных хозяйств потребительской кооперации УССР за 1953 г. 36 арк.
168. Оп. 8. Спр. 738. Справки, показатели производственной деятельности промышленных предприятий потребительской кооперации за 1948 – 1953 гг. 27 арк.
169. Оп. 8. Спр. 739. Основные показатели выполнения плана заготовок сельскохозяйственных продуктов в потребкооперации УССР за 1953 год. 41 арк.
170. Оп. 8. Спр. 786. Протоколы заседания Укоопсоюза. 365 арк.
171. Оп. 8. Спр. 797. Стенограммы республиканского совещания председателей и заместителей облпотребсоюзов. 154 арк.
172. Оп. 8. Спр. 813. Предложения в ЦК КПУ по коренному улучшению работы потребительской кооперации УССР за 1956 г. том I. 122 арк.
173. Оп. 8. Спр. 815. Докладная записка в ЦК КПУ о состоянии и мерах по дальнейшему улучшению торговли на селе. 20 арк.
174. Оп. 8. Спр. 823. Сводный статистический отчет по торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1964 год. 46 арк.
175. Оп. 8. Спр. 836. Справка о работе потребительской кооперации УССР за 1967 г. 83 арк.
176. Оп. 8. Спр. 912. Протоколы заседания Укоопсоюза том 15-17. 234 арк.
177. Оп. 8. Спр. 921. Стенограмма совещания по вопросу о мерах по улучшению развития комиссионной торговли. 177 арк.
178. Оп. 8. Спр. 950. Сводный статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1955 год. 41 арк.
179. Оп. 8. Спр. 999. Анализы торговой деятельности объединений Укоопсоюза: «Укоопторгметиз», «Укоопстройторглес», «Укоопкультторг» за 1955 г. 36 арк.

180. Оп. 8. Спр. 1006. Сводный годовой статистический отчет по промышленной деятельности потребительской кооперации за 1955 г. 80 арк.
181. Оп. 8. Спр. 1008. Доклады, справки о состоянии и мерах по улучшению заготовительной деятельности потребкооперации УССР за 1954-55 гг. и планы на 1956 г. 94 арк.
182. Оп. 8. Спр. 1009. Переписка с Советом Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению финансовой деятельности потребительской кооперации УССР за 1955 г. 183 арк.
183. Оп. 8. Спр. 1076. Обзор иностранной прессы по вопросам кооперативного движения отдела внешних сношений Центросоюза в 1956 г. 65 арк.
184. Оп. 8. Спр. 1100. Анкета международного бюро труда и объяснительная записка о деятельности потребительской кооперации УССР, предоставленная Укоопсоюзом в Министерство иностранных дел УССР за 1956 г. 11 арк.
185. Оп. 8. Спр. 1107. Сведения и расчеты численности сельского и городского населения, обслуживаемого потребительской кооперацией за 1956 г. 51 арк.
186. Оп. 8. Спр. 1109. Справки о наличии предприятий бытового обслуживания, дальнейшем сокращении учета и отчетности в потребкооперации УССР за 1956 г. арк.
187. Оп. 8. Спр. 1110. Сводный статистический отчет по торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1956 год. 23 арк.
188. Оп. 8. Спр. 1153. Сводный годовой статистический отчет по промышленной деятельности предприятий потребительской кооперации УССР за 1956 г. 94 арк.

189. Оп. 8. Спр. 1155. Доклады, справки о состоянии и мерах по улучшению заготовительной деятельности потребкооперации УССР за 1956 г. 63 арк.
190. Оп. 8. Спр. 1156. Переписка с ЦК КПУ и Советом Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению финансовой деятельности потребительской кооперации УССР за 1956 г. 51 арк.
191. Оп. 8. Спр. 1163. Мероприятия и справки о проведенной работе по усилению борьбы с растратами в потребительской кооперации УССР за 1956 г. 19 арк.
192. Оп. 8. Спр. 1228. Справки о развитии потребительской кооперации УССР к 40-летию Великой октябрьской социалистической революции (1917 – 1952 гг.). 32 арк.
193. Оп. 8. Спр. 1244. Фотоальбом предприятий торговой сети потребкооперации УССР, построенной в 1956 – 1957 гг. 40 арк.
194. Оп. 8. Спр. 1245. Фотоальбом лучших торговых предприятий потребкооперации УССР к 40-летию образования УССР (1917 – 1957 гг.). 45 арк.
195. Оп. 8. Спр. 1246. Фотоальбом лучших торговых предприятий книжной торговли потребкооперации УССР за 1957 год. 41 арк.
196. Оп. 8. Спр. 1247. Фотоальбом передового торгового предприятия – Гоголевского сельпо Броварского района Киевской области за 1957 год. 19 арк.
197. Оп. 8. Спр. 1253. Сводный годовой статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1957 г. 23 арк.
198. Оп. 8. Спр. 1257. Основные показатели и выполнение плана выпуска продукции предприятиями потребительской кооперации УССР за 1957 г. 28 арк.
199. Оп. 8. Спр. 1261. Акты приема-передачи торговой сети книжной торговли УССР за 1957 г. 120 арк.

200. Оп. 8. Спр. 1300. Документы (постановления, информации) о состоянии и мерах по улучшению книжной торговли в потребительской кооперации УССР за 1967 г. 85 арк.
201. Оп. 8. Спр. 1301. Отчет и основные показатели о книжной торговле в потребительской кооперации УССР за 1957 г. 36 арк.
202. Оп. 8. Спр. 1366. Справки Укоопсоюза предоставленные в ЦК КПУ об улучшении материально-бытового и культурного обслуживания населения, развития товарооборота, финансово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации за 1954 – 1958 гг. 153 арк.
203. Оп. 8. Спр. 1367. Документы (постановления, информации) об итогах отчетов и выборов органов управления и контроля в райпотребсоюзах и облпотребсоюзах потребительской кооперации УССР за 1968 г. 92 арк.
204. Оп. 8. Спр. 1381. Фотоальбом передового торгового предприятия – Свалявского сельпо, Свалявского района, Закарпатской области за 1958 год. 39 арк.
205. Оп. 8. Спр. 1382. Переписка Советом Министров УССР, Госпланом УССР, Центросоветом СССР и другими ведомствами о проекте плана розничного товарооборота, состоянии и мерах по улучшению плано-экономической работы, статьях журналов, научной диссертации о развитии кооперативной торговли и др. за 1956 г. 39 арк.
206. Оп. 8. Спр. 1392. Сводный годовой статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1956 г. 68 арк.
207. Оп. 8. Спр. 1432. Сводный годовой статистический отчет по промышленной деятельности потребительской кооперации за 1958 г. 95 арк.

208. Оп. 8. Спр. 1501. Документы (постановления, информации) о праздновании 37 Международного кооперативного дня работника потребительской кооперации УССР за 1969 г. 70 арк.
209. Оп. 8. Спр. 1528. Сводный годовой статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1959 г. 44 арк.
210. Оп. 8. Спр. 1565. Докладные записки ЦК КПУ, Совету Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению материально-технической базы и заготовке сельхозпродуктов в потребительской кооперации УССР за 1969 год. 116 арк.
211. Оп. 8. Спр. 1569. Переписка с Советом Министров УССР, Госпланом СССР и др. о состоянии и мерах по улучшению торговли и потребительской кооперации УССР за 1959 г. 53 арк.
212. Оп. 8. Спр. 1648. Отчеты, показатели о проведении участковых собраний пайщиков, собраний уполномоченных потребительских обществ и районных собраний, а также составе правлений и ревизионных комиссий сельпо, райпотребсоюзов и облпотребсоюзов потребительской кооперации УССР за 1960 год. 41 арк.
213. Оп. 8. Спр. 1649. Документы (протокол, договор, справка) о товарных операциях Укоопсоюза с кооперативами зарубежных стран по договорам Центросоюза. 30 арк.
214. Оп. 8. Спр. 1650. Документы (постановления, информации) о праздновании 37 Международного кооперативного дня кооперации УССР. 89 арк.
215. Оп. 8. Спр. 1669. Информации, справки ЦК КПУ о состоянии и мерах по улучшению розничного товарооборота в потребительской кооперации УССР за 1960 год. 96 арк.
216. Оп. 8. Спр. 1672. Проект генеральной перспективы развития товарооборота в потребительской кооперации на 1959 – 1980 гг. 69 арк.

217. Оп. 8. Спр. 1685. Сводный годовой статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности и об остатках отдельных промышленных товаров в розничной сети потребительской кооперации УССР за 1960 г. 50 арк.
218. Оп. 8. Спр. 1687. Сводный статистический отчет и разработанные таблицы к нему о бытовом обслуживании населения потребительской кооперацией УССР за 1960 г. 21 арк.
219. Оп. 8. Спр. 1753. Положение Укоопсоюза о промышленных быткомбинатах, организаций универсальных мастерских по ремонту и бытовому обслуживанию населения потребкооперации УССР за 1960 г. 25 арк.
220. Оп. 8. Спр. 1754. Сводный годовой отчет по промышленной деятельности предприятий потребительской кооперации УССР за 1960 г. 211 арк.
221. Оп. 8. Спр. 1756. Документы (переписка, проекты) о состоянии и мерах по улучшению книжной торговли в потребкооперации УССР за 1960 год. 21 арк.
222. Оп. 8. Спр. 1757. Отчет, сведения о книжной торговле в потребительской кооперации УССР за 1959 – 1960 гг. 46 арк.
223. Оп. 8. Спр. 1758. Переписка с Советом Министров УССР, Госпланом СССР и др. о состоянии и мерах по улучшению торговли и потребительской кооперации УССР за 1960 г. 54 арк.
224. Оп. 8. Спр. 1842. Переписка с ЦК КПУ, райисполкомами и другими организациями за 1961 г. 96 арк.
225. Оп. 8. Спр. 1849. Доклад об итогах работы потребительской кооперации УССР за 1960 г. и о планах на 1961 г. 68 арк.
226. Оп. 8. Спр. 1851. Письма правления Укоопсоюза ко всем работникам потребкооперации по улучшению бытового обслуживания населения бытовыми мастерскими потребительской кооперации УССР в 1961 г. 4 арк.

227. Оп. 8. Спр. 1854. Документы о праздновании 39 Международного дня кооперации работниками потребительской кооперации УССР за 1961 г. 110 арк.
228. Оп. 8. Спр. 1882. Переписка с Центросоюзом СССР о мерах по дальнейшему улучшению работы потребкооперации УССР, шефской работе кооператоров и др. за 1960 – 1961 гг. 7 арк.
229. Оп. 8. Спр. 1912. Информации, справки ЦК КПУ, Совету Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению торговли в потребкооперации УССР. 131 арк.
230. Оп. 8. Спр. 1925. Сводный годовой статистический отчет по промышленной деятельности предприятий потребительской кооперации за 1961 г. 236 арк.
231. Оп. 8. Спр. 1932. Переписка с Советом Министров УССР, Госпланом СССР и др. о состоянии и мерах по улучшению торговли и потребительской кооперации УССР за 1964 г. 41 арк.
232. Оп. 8. Спр. 1951. Штатные расписания Винницкого, Волынского и других облпотребсоюзов за 1961 г. 201 арк.
233. Оп. 8. Спр. 2003. Розпорядження правління Укоопспілки № 111 – 213 (Т. 3) за 1963 р. 163 арк.
234. Оп. 8. Спр. 2037. Справки, сведения о работе комиссий общественно-массового контроля в потребкооперации УССР за 1962 г. 12 арк.
235. Оп. 8. Спр. 2040. Документы о праздновании 40 Международного дня кооперации за 1962 г. 73 арк.
236. Оп. 8. Спр. 2069. Сводный годовой статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1962 г. 35 арк.
237. Оп. 8. Спр. 2070. Годовые статистические отчеты облпотребсоюзов о бытовом обслуживании потребительской кооперацией УССР за 1962 г. 29 арк.

238. Оп. 8. Спр. 2093. Информации, справки, представленные Центросоюзу СССР, ЦК КПУ, Совету Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению торговли в потребкооперации УССР. 186 арк.
239. Оп. 8. Спр. 2202. Справки, представленные в ЦК КПУ, Совет Министров УССР, доклады на совещаниях о состоянии и мерах по улучшению работы потребкооперации УССР за 1963 год. 167 арк.
240. Оп. 8. Спр. 2228. Информации, справки Совету Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1963 год. 28 арк.
241. Оп. 8. Спр. 2237. Сводный годовой статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1963 г. 24 арк.
242. Оп. 8. Спр. 2243. Годовые статистические отчеты о бытовом обслуживании населения предприятий потребкооперации УССР за 1963 год. 50 арк.
243. Оп. 8. Спр. 2250. Информации, справки ЦК КПУ, Совету Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению торговли потребкооперации УССР за 1963 г. 132 арк.
244. Оп. 8. Спр. 2252. Годовой план распределения основных промышленных товаров потребительской кооперации УССР за 1963 год. том I. 122 арк.
245. Оп. 8. Спр. 2259. Справки о состоянии и мерах по улучшению поставки продтоваров в потребкооперации УССР за 1963 г. 18 арк.
246. Оп. 8. Спр. 2260. Информации, сведения облпотребсоюзов о прямых договорах с промышленными предприятиями на поставку товаров в потребкооперации УССР за 1963 г. 18 арк.
247. Оп. 8. Спр. 2263. Сводный годовой статистический отчет по промышленной деятельности предприятий потребительской кооперации УССР за 1963 г. 101 арк.

248. Оп. 8. Спр. 2266. Сводные показатели по итогам общего смотра работы предприятий бытового обслуживания потребительской кооперации УССР за 1963 г. 36 арк.
249. Оп. 8. Спр. 2268. Информации, справки о состоянии и мерах по улучшению книжной торговли в потребкооперации УССР за 1963 г. 29 арк.
250. Оп. 8. Спр. 2308. Документы о праздновании 41 Международного дня кооперации за 1963 г. 74 арк.
251. Оп. 8. Спр. 2331. Постановления правления Центросоюза по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации СССР № 4-54. том I. 199 арк.
252. Оп. 8. Спр. 2377. Фотоальбом и документы, посвященные памяти кандидата в члены ЦК КПУ, депутата Верховного совета УССР, председателя правления Укоопсоюза – товарища Сая Николая Петровича (1964 г.). 35 арк.
253. Оп. 8. Спр. 2383. Заключительная информация о результатах проведения отчетных собраний по итогам работы потребительских обществ и райпотребсоюзов потребкооперации УССР. 9 арк.
254. Оп. 8. Спр. 2386. Документы о праздновании 42 Международного дня кооперации работниками потребительской кооперации УССР за 1964 г. 190 арк.
255. Оп. 8. Спр. 2405. Информации, справки ЦК КПУ о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1964 г. 49 арк.
256. Оп. 8. Спр. 2411. Годовой план бытового обслуживания населения предприятиями потребительской кооперации на 1964 г. 14 арк.
257. Оп. 8. Спр. 2415. Сводный годовой статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1964 г. 21 арк.

258. Оп. 8. Спр. 2496. Анализы отчетов облпотребсоюзов о растратах, безхозяйственности и ревизионной работе за 1964 г. 70 арк.
259. Оп. 8. Спр. 2553. Переписка с ЦК КПУ, Верховным Советом УССР, Советом Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению работы потребкооперации УССР за 1965 г. 77 арк.
260. Оп. 8. Спр. 2556. Стенограмма республиканского совещания руководящих работников потребкооперации и VI собрания Совета Укоопсоюза за 1965 г. 154 арк.
261. Оп. 8. Спр. 2574. Краткая историческая справка из развития потребительской кооперации УССР (1866 – 1965 гг.). 4 арк.
262. Оп. 8. Спр. 2586. Информации, справки, представленные в ЦК КПУ о торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1965 г. 73 арк.
263. Оп. 8. Спр. 2592. Разработочные таблицы к сводному отчету Укоопсоюза о переводе работников потребкооперации УССР на новые условия оплаты труда за 1965 г. 65 арк.
264. Оп. 8. Спр. 2602. Сводный годовой статистический отчет о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1965 г. 64 арк.
265. Оп. 8. Спр. 2653. Акты приема-передачи торговой сети потребительской кооперации в связи с изменениями административного деления областей за 1965 год. 214 арк.
266. Оп. 8. Спр. 2654. Документы (постановления, акты, сведения) о приеме-передаче предприятий бытового обслуживания населения в Волынской, Днепропетровской, Донецкой, Ивано-Франковской, Луганской, Львовской, Тернопольской, Черкасской, Черновицкой областях за 1965 г. 192 арк.
267. Оп. 8. Спр. 2675. Информации, справки ЦК КПУ о состоянии и мерах по улучшению книжной торговли в потребкооперации УССР за 1965 г. 31 арк.

268. Оп. 8. Спр. 2679. Отчет, основные показатели о книжной торговле в потребкооперации УССР за 1965 г. 26 арк.
269. Оп. 8. Спр. 2712. Информации, сведения Верховному суду СССР, Центросоюзу, Совету Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению сохранности кооперативной собственности потребкооперации УССР за 1965 г. 7 арк.
270. Оп. 8. Спр. 2714. Анализы отчетов облпотребсоюзов о растратах, безхозяйственности, ревизионной работе за 1965 г. 69 арк.
271. Оп. 8. Спр. 2735. Переписка с ЦК КПУ, Верховным Советом УССР, Советом Министров УССР по улучшению работы автотранспорта в потребительской кооперации УССР за 1965 г. 44 арк.
272. Оп. 8. Спр. 2748. Постановления правления Укоопсоюза по торгово-хозяйственной деятельности за 1966 г. №№ 1-29, том I. 182 арк.
273. Оп. 8. Спр. 2765. Распоряжения правления Укоопсоюза по торгово-хозяйственной деятельности за 1966 г. №№ 1 – 87, том I. 156 арк.
274. Оп. 8. Спр. 2813. Документы о праздновании 44 Международного дня кооперации за 1963 г. 74 арк.
275. Оп. 8. Спр. 2825. Информации, справки ЦК КПУ, Госплану УССР о торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР. 225 арк.
276. Оп. 8. Спр. 2833. Сводный годовой статистический отчет по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1966 г. 90 арк.
277. Оп. 8. Спр. 2837. Анализ работы потребкооперации УССР по закупке и сбыту излишков сельскохозяйственных продуктов, конъюнктурный обзор о торговой деятельности потребкооперации УССР за 1966 г. 97 арк.
278. Оп. 8. Спр. 2868. Акты приема-передачи предприятий бытового обслуживания в ведение Главного управления бытового обслуживания при СМ УССР по облпотребсоюзам. том 1. 203 арк.

279. Оп. 8. Спр. 2868а. Акты приема-передачи предприятий бытового обслуживания в ведение Главного управления бытового обслуживания при СМ УССР по облпотребсоюзам. том 2. 152 арк.
280. Оп. 8. Спр. 2875. Список промышленных предприятий Минпищепрома УССР – поставщиков потребительской кооперации за 1966 г. 21 арк.
281. Оп. 8. Спр. 2891. Информация комитету стандартов и мер при Совете Министров УССР о предприятиях пищевой промышленности потребительской кооперации и номенклатуре, выпускаемой ими продукции в 1966 г. 8 арк.
282. Оп. 8. Спр. 2924. Сведения, справки Укоопсоюза, облпотребсоюзов о выполнении планов ревизионной работы, итогах проверок сохранности кооперативной собственности потребкооперации УССР за 1966 г. 106 арк.
283. Оп. 8. Спр. 2998. Документы (постановления, доклад информации) о праздновании 45 Международного дня кооперации. 154 арк.
284. Оп. 8. Спр. 3008. Фотоальбом лучших торговых предприятий потребкооперации Закарпатской области, посвященный 50-летию Советской власти (1917 – 1967). 21 арк.
285. Оп. 8. Спр. 3014. Сводный годовой статистический отчет по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1967 г. 63 арк.
286. Оп. 8. Спр. 3020. Анализ работы потребительской кооперации УССР по закупке и сбыту излишков сельскохозяйственных продуктов за 1967 г. 76 арк.
287. Оп. 8. Спр. 3055. Переписки, информации, справки ЦК КПУ, Совету Министров УССР и др. о состоянии и мерах по улучшению книжной торговли в потребкооперации УССР. 89 арк.
288. Оп. 8. Спр. 3064. Переписка с Советом Министров СССР, Центросоюзом о финансово-торговой деятельности потребительской кооперации УССР за 1967 г. 83 арк.

289. Оп. 8. Спр. 3087. Информации, справки в ЦК КПУ, Совет Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению сохранности кооперативной собственности в потребительской кооперации УССР за 1967 г. 82 арк.
290. Оп. 8. Спр. 3091. Документы (постановления, информация, сведения) по итогам Всесоюзного соревнования организаций и предприятий городской кооперативной торговли в потребительской кооперации УССР за 1967 г. 15 арк.
291. Оп. 8. Спр. 3160. Документы о праздновании 46 Международного дня кооперации в 1968 г. 103 арк.
292. Оп. 8. Спр. 3175. Информации Совету Министров УССР, Госплану УССР, Министерству торговли УССР о состоянии поступления товаров народного потребления в предприятиях торговли и общественного питания потребкооперации УССР. 20 арк.
293. Оп. 8. Спр. 3185. Информации, справки ЦК КПУ, Госплану УССР о торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1968 г. 237 арк.
294. Оп. 8. Спр. 3215. Переписка с Советом Министров УССР министерствами, облпотребсоюзами о состоянии и мерах по улучшении торговли продтоварами и потребительской кооперации УССР за 1968 г. 53 арк.
295. Оп. 8. Спр. 3217. Протоколы производственных совещаний работников управления торговли продтоварами за 1968 г. 10 арк.
296. Оп. 8. Спр. 3218. Планы распределения продовольственных товаров в потребительской кооперации УССР на 1968 г. 36 арк.
297. Оп. 8. Спр. 3224. Сведения облпотребсоюзов о дислокации хлебопекарных предприятий потребительской кооперации УССР на 1 января 1969 г. 76 арк.
298. Оп. 8. Спр. 3225. Переписка, информации, справки ЦК КПУ Госплану УССР о состоянии и мерах по улучшению книжной торговли в потребительской кооперации УССР на 1968 г. 67 арк.

299. Оп. 8. Спр. 3229. Документы (постановления, мероприятия, справки) по дальнейшему развитию сети предприятий пищевой промышленности потребительской кооперации УССР на 1968 – 1970 гг. 39 арк.
300. Оп. 8. Спр. 3276. Сведения, справки Укоопсоюза, облпотребсоюзов о выполнении планов ревизионной работы, итогах проверок сохранности кооперативной собственности потребкооперации УССР за 1968 г. 106 арк.
301. Оп. 8. Спр. 3291. Переписка с ЦК КПУ, Верховным Советом УССР, Советом Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению автотранспорта в потребительской кооперации УССР за 1968 г. 32 арк.
302. Оп. 8. Спр. 3339. Переписка с ЦК КПУ, Верховным Советом УССР, Советом Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению торговли потребительской кооперации УССР за 1969 г. 49 арк.
303. Оп. 8. Спр. 3347. Документы (постановления, информации) о праздновании 47 Международного дня кооператора. 64 арк.
304. Оп. 8. Спр. 3356. Годовой план торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР на 1969 г. 179 арк.
305. Оп. 8. Спр. 3359. Сводный годовой статистический отчет по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1968 г. 62 арк.
306. Оп. 8. Спр. 3397. Переписка с ЦК КПУ, Советом Министров, Госпланом УССР о состоянии и мерах по улучшению торговли потребкооперации УССР за 1969 г. 81 арк.
307. Оп. 8, Спр. 3419. Сводный годовой статистический отчет по промышленной деятельности предприятий потребкооперации УССР за 1969 г. 231 арк.
308. Оп. 8. Спр. 3463. Сведения, справки Укоопсоюза и облпотребсоюзов о выполнении планов ревизионной работы, итогах проверок сохранности кооперативной собственности в потребкооперации УССР за 1969 г. 102 арк.

309. Оп. 8. Спр. 3541. Документы, постановления, информации о праздновании 48 Международного дня кооперации за 1970 г. 45 арк.
310. Оп. 8. Спр. 3556. Информации, справки в ЦК КПУ, Совет Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению организации торговли в потребительской кооперации УССР за 1970 г. 140 арк.
311. Оп. 8. Спр. 3558. Переписка с Госпланом УССР о торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1970 г. 14 арк
312. Оп. 8. Спр. 3562. Сводный годовой отчет статистический по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1970 г. 75 арк.
313. Оп. 8. Спр. 3603. Протоколы Производственных совещаний работников управлений торговли потребкооперации УССР за 1970 г. 78 арк.
314. Оп. 8. Спр. 3622. Документы (постановление, переписка, справка) о состоянии и мерах по улучшению книжной торговли в потребкооперации УССР за 1970 г. 72 арк.
315. Оп. 8. Спр. 3627. Переписка с ЦК КПУ, Советом Министров УССР, Министерством финансов УССР, Центросоюзом о финансировании торгово-хозяйственной, промышленной деятельности потребкооперации УССР. 161 арк.
316. Оп. 8. Спр. 3647. Информация облпотребсоюзов о состоянии и мерах по улучшению торгового обслуживания и потребкооперации УССР в городской кооперативной торговле и дня празднования 100-летия со дня рождения В.И. Ленина за 1970 г. 54 арк.
317. Оп. 8. Спр. 3655. Сведения облпотребсоюзов о сохранности кооперативной собственности в предприятиях потребительской кооперации за 1967 – 1970 гг. 28 арк.
318. Оп. 8. Спр. 3721. Стенограмма совещания-семинара работников городской кооперативной торговли УССР, состоявшегося в г. Симферополе 12 марта 1971 г. 121 арк.

319. Оп. 8. Спр. 3726. Документы (постановления, информации) о проведении 49 Международного дня кооперации и о награждении и поощрении передовых работников потребкооперации УССР. 150 арк.
320. Оп. 8. Спр. 3739. Информации, справки ЦК Компартии Украины, Совету Министров УССР, Центросоюзу о торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1971 г. 137 арк.
321. Оп. 8. Спр. 3746. Сводный статистический отчет по торгово-хозяйственной потребительской кооперации УССР за 1971 г. 142 арк.
322. Оп. 8. Спр. 3752. Информация, основные показатели о результатах работы в новых условиях планирования и экономического стимулирования организаций и предприятий потребительской кооперации УССР за 1971 г. 56 арк.
323. Оп. 8. Спр. 3779. План, сведения о распределении импортных товаров в счет поставки продукции и сырья по экспортно-импортным товарам в потребкооперации УССР за 1971 г. 21 арк.
324. Оп. 8. Спр. 3813. Документы (постановления, сметы, отчеты) о приеме Укоопсоюзом иностранных делегаций зарубежных кооператоров за 1971 г. 36 арк.
325. Оп. 8. Спр. 3894. Сводный план и отчет о работе автотранспорта потребительской кооперации УССР за 1971 г. 36 арк.
326. Оп. 8. Спр. 3950. Документы (постановления, справки) предприятий и организаций Укоопвнешторга, Укоопгалантерея, Укоопглавснаба, треста промпредприятий Винницкого, Днепропетровского, Житомирского, Закарпатского, Запорожского, И.Франковского облпотребсоюзов, награжденных и поощренных Укоопсоюзом по итогам соцсоревнования за II квартал 1972 г., том I. 179 арк.
327. Оп. 8. Спр. 3956. Сводный статистический отчет по торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР на 1972 г. 88 арк.

328. Оп. 8. Спр. 3971. Документы (протоколы, рекомендации, отчеты) о мерах по улучшению поставок товаров в торговую сеть потребкооперации УССР за 1972 г. 49 арк.
329. Оп. 8. Спр. 3972. Протоколы производственных совещаний у заместителя председателя правления Укоопсоюза за 1972 г. 20 арк.
330. Оп. 8. Спр. 3973. Документы (протоколы, доклады) Республиканских производственных совещаний о торговле продтоварами за 1972 г. 54 арк.
331. Оп. 8. Спр. 3974. Информации Винницкого, Житомирского, Киевского, Херсонского, Черниговского облпотребсоюзов о состоянии и мерах по улучшению торговли в УССР за 1972 г. 16 арк.
332. Оп. 8. Спр. 3975. План, сведения о распределении импортных товаров в потребкооперации УССР за 1972 г. 14 арк.
333. Оп. 8. Спр. 3976. Переписка с ЦК Компартии Украины, Советом Министров УССР, Госпланом УССР, по торговле культбытхозтоварами в потребкооперации УССР за 1972 г. 153 арк.
334. Оп. 8. Спр. 3978. Информации, справки ЦК Компартии Украины, Совету Министров УССР о состоянии и мерах по улучшению общественного питания потребкооперации УССР за 1972 г. 154 арк.
335. Оп. 8. Спр. 3984. Сводный годовой отчет по промышленной деятельности, по производству пищевой продукции потребительской кооперации УССР за 1972 г. 226 арк.
336. Оп. 8. Спр. 3992. Документы (распоряжения, списки, доклады) об участии работников потребкооперации УССР во Всесоюзном семинаре-совещании городской кооперативной торговли. 150 арк.
337. Оп. 8. Спр. 3993. Планы поставок литературы центральных издательств в торговую сеть потребительской кооперации УССР на 1972 г. 13 арк.
338. Оп. 8. Спр. 4008. Финансовый отчет о приеме Укоопсоюзом иностранных делегаций зарубежных кооператоров за 1972 г. 3 арк.

339. Оп. 8. Спр. 4012. Сводный отчет по хозяйственно-финансовой деятельности подведомственных хозяйств Укоопсоюза Укооплесхозторга, Укоопгалантерейкультторга, Главного управления заготовок потребкооперации УССР за 1972 г. 197 арк.
340. Оп. 8. Спр. 4040. Сведения, справки Укоопсоюза, облпотребсоюзов о выполнении планов ревизионной работы, итогах проверок сохранности кооперативной собственности в потребительской кооперации УССР за 1972 г. 144 арк.
341. Оп. 8. Спр. 4104. Доклад о праздновании 51 Международного дня кооперации и награждении лучших работников потребительской кооперации за 1973 г. 58 арк.
342. Оп. 8. Спр. 4118. Сводный отчет по хозяйственно-финансовой деятельности Закарпатского облпотребсоюза за 1972 г. 17 арк.
343. Оп. 8. Спр. 4122. Сводный статистический отчет по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР на 1973 г. 78 арк.
344. Оп. 8. Спр. 4129. Информации, справки Центросоюзу о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1973 г. 132 арк.
345. Оп. 8. Спр. 4139. Сведения о состоянии и мерах по улучшению торговли продовольственными товарами в Днепропетровском, Житомирском, Закарпатском, Николаевском, Тернопольском, Хмельницком облпотребсоюзах за 1975 г. 132 арк.
346. Оп. 8. Спр. 4141. План, сведения о распределении импортных и отечественных товаров в потребительской кооперации УССР за 1973 г. 56 арк.
347. Оп. 8. Спр. 4151. Документы (постановления, планы, сведения) о состоянии и мерах по улучшению городской кооперативной торговли сельхозпродуктами в потребкооперации УССР за 1973 год. 68 арк.

348. Оп. 8. Спр. 4159. Документы (постановления, сметы, программы) о приеме Укоопсоюзом иностранных делегаций зарубежных кооператоров за 1973 г. 64 арк.
349. Оп. 8. Спр. 4257. Стенограмма 8 съезда потребкооперации Днепропетровской области. 154 арк.
350. Оп. 8. Спр. 4268. Отчет об организационно-инструкторской работе в потребительской кооперации УССР в 1974 г. 54 арк.
351. Оп. 8. Спр. 4269. Информации справки ЦК КПУ, СМ УССР, Центросоюзу о проведении отчетно-выборной кампании органов управления и контроля, улучшении их работы в потребкооперации УССР за 1974 г. 138 арк.
352. Оп. 8. Спр. 4270. Документы (постановления, информации) о проведении 52 Международного дня кооперации за 1974 г. 56 арк.
353. Оп. 8. Спр. 4277. Информации, справки ЦК Компартии Украины, Совету Министров УССР о торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1972 г. 201 арк.
354. Оп. 8. Спр. 4280. Сводный статистический отчет по торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР за 1974 г. 60 арк.
355. Оп. 8. Спр. 4290. Информации, справки о поставке импортных товаров, торговли продовольственными товарами в потребкооперации УССР за 1974 г. 87 арк.
356. Оп. 8. Спр. 4291. Документы о проведении республиканских оптово-промышленных ярмарок по продаже продтоваров и поставке товаров морякам китобойных флотилий на 1975 г. 85 арк.
357. Оп. 8. Спр. 4294. Докладные записки, информации, справки Центросоюзу СССР, ЦК Компартии Украины, Совету Министров УССР, переписка с министерствами и ведомствами о состоянии и мерах по улучшении работы предприятий общественного питания потребкооперации УССР за 1974 г. 147 арк.

358. Оп. 8. Спр. 4302. Программа совещания по повышению квалификации руководящего состава потребительской кооперации УССР за 1974 г. 25 арк.
359. Оп. 8. Спр. 4303. Документы (распоряжения, сведения) о состоянии и мерах по улучшению городской кооперативной торговли сельхозпродуктами потребкооперации УССР за 1974 г. 96 арк.
360. Оп. 8. Спр. 4311. Документы о приеме Укоопсоюзом иностранных делегаций зарубежных кооператоров за 1974 г. 21 арк.
361. Оп. 8. Спр. 4315. Сводный отчет по хозяйственно-финансовой деятельности Главного управления заготовок, Республиканских оптовых контор: «Укооплесстройторг», «Укоопхозторг», и Укоопглавснаба потребкооперации УССР за 1974 г. 177 арк.
362. Оп. 8. Спр. 4416. Документы о праздновании 53 Международного дня кооперации и награждении лучших работников потребительской кооперации в 1975 г. 50 арк.
363. Оп. 8. Спр. 4420. Информации, справки ЦК Компартии Украины, Совету Министров УССР, Центросоюзу о торгово-хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР. 179 арк.
364. Оп. 8. Спр. 4424. Сводный статистический отчет по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1975 г. 74 арк.
365. Оп. 8. Спр. 4430. Статистические отчеты облпотребсоюзов о количестве предприятий, их производственных мощностях за 1975 г. 25 арк.
366. Оп. 8. Спр. 4438. Информации, докладные записки Центросоюзу СССР, ЦК Компартии Украины, Госплану УССР о состоянии и мерах по улучшению работы предприятий общественного питания потребительской кооперации УССР. 175 арк.
367. Оп. 8. Спр. 4444. Документы (распоряжения, планы, сведения) о состоянии и мерах по улучшению городской кооперативной торговли сельхозпродуктами потребкооперации УССР за 1975 г. 79 арк.

368. Оп. 8. Спр. 4448. Документы (постановления, программы, отчеты) о приеме Укоопсоюзом иностранных делегаций зарубежных кооператоров за 1975 г. 31 арк.
369. Оп. 8. Спр. 4470. Сводные отчеты по финансово-хозяйственной деятельности Херсонского облпотребсоюза за 1975 г. 180 арк.
370. Оп. 8. Спр. 4476. Сводные план и отчет о ревизионной работе, проверках сохранности кооперативной собственности в потребкооперации УССР за 1975 г. 96 арк.
371. Оп. 8. Спр. 4512. Стенограмма II(очередного) собрания Совета Укоопсоюза за 1976 г. 171 арк.
372. Оп. 8. Спр. 4517. Статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1976 г. т. I. 112 арк.
373. Оп. 8. Спр. 4518. Статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1976 г. т. II. 113 арк.
374. Оп. 8. Спр. 4519. Статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1976 г. т. III. 107 арк.
375. Оп. 8. Спр. 4520. Информации, справки ЦК Компартии Украины, Совету Министров УССР, Центросоюзу по вопросам производства и реализации товаров за 1976 г. 22 арк.
376. Оп. 8. Спр. 4521. Информации, справки ЦК Компартии Украины, Совету Министров УССР, Центросоюзу по вопросам производства и реализации товаров за 1976 г. 17 арк.
377. Оп. 8. Спр. 4522. Информации, справки ЦК Компартии Украины, Совету Министров УССР, Центросоюзу о состоянии и мерах по улучшению торговли товарами культурно-бытового и хозяйственного назначения в потребкооперации УССР за 1976 г. 31 арк.

378. Оп. 8. Спр. 4523. Информации, справки ЦК Компартии Украины, Совету Министров УССР, Центросоюзу о состоянии и мерах по улучшению работы предприятий общественного питания УССР за 1976 г. 74 арк.
379. Оп. 8. Спр. 4525. Отчет о производственной деятельности промышленных предприятий потребительской кооперации УССР за 1976 г. 112 арк.
380. Оп. 8. Спр. 4536. Штатные расписаний подведомственных организаций, хозяйств Укоопсоюза за 1976 г. 65 арк.
381. Оп. 8. Спр. 4538. Отчет о контрольно-ревизионной работе, сохранности кооперативной собственности в потребительской кооперации УССР за 1976 г. 16 арк.
382. Оп. 8. Спр. 4573. Сокращенные стенограммы заседаний правления Укоопсоюза, т. 1. 235 арк.
383. Оп. 8. Спр. 4576. Стенограмма третьего (очередного) собрания Советова Укоопсоюза. 128 арк.
384. Оп. 8. Спр. 4578. Информации, справки ЦК Компартии Украины, Совету Министров УССР, Центросоюзу по вопросам организации и техники розничной торговли за 1977 г. 82 арк.
385. Оп. 8. Спр. 4582. Статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1977 г. Том 3. 94 арк.
386. Оп. 8. Спр. 4595. Сводный отчет по хозяйственно-финансовой деятельности Укооплесстройторга, Укоопкультторга, Укоопторггалантереи за 1977 г. 126 арк.
387. Оп. 8. Спр. 4602. Отчет о контрольно-ревизионной работе, сохранности кооперативной собственности в потребительской кооперации УССР за 1977 г. 24 арк.

388. Оп. 8. Спр. 4642. Статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1978 г. Том 1. 99 арк.
389. Оп. 8. Спр. 4643. Статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1978 г. Том 2. 164 арк.
390. Оп. 8. Спр. 4645. Информации, справки Верховному Совету, Совету Министров УССР, Центросоюзу по вопросам производства и реализации товаров за 1978 г. 21 арк.
391. Оп. 8. Спр. 4646. Информации, справки Совету Министров УССР, Центросоюзу о состоянии и мерах по улучшению торговли товарами культурно-бытового и хозяйственного назначения в потребкооперации УССР за 1978 г. 14 арк.
392. Оп. 8. Спр. 4647. Информации, справки ЦК КПУ, Совету Министров УССР, Центросоюзу о состоянии и мерах по улучшению работы предприятий общественного питания потребкооперации УССР за 1978 г. 63 арк.
393. Оп. 8. Спр. 4656. Сводные отчеты по финансово-хозяйственной деятельности Укоопхозторга, Главного управления заготовок, гостиницы «Кооператор». 104 арк.
394. Оп. 8. Спр. 4704. Информации ЦК Компартии Украины, Центросоюзу по вопросам оптовой торговли. 18 арк.
395. Оп. 8. Спр. 4709. Статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1979 г. Том 3. 297 арк.
396. Оп. 8. Спр. 4710. Информации, справки Совету Министров УССР, Центросоюзу о состоянии и мерах по улучшению торговли товарами культурно-бытового и хозяйственного назначения в потребкооперации УССР. 21 арк.

397. Оп. 8. Спр. 4730. Отчет о контрольно-ревизионной работе, сохранности кооперативной собственности в потребкооперации УССР за 1979 г. 23 арк.
398. Оп. 8. Спр. 4772. Статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1980 г. Том 1. 226 арк.
399. Оп. 8. Спр. 4775. Статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1980 г. Том 4. 168 арк.
400. Оп. 8. Спр. 4777. Статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1980 г. Том 6. 90 арк.
401. Оп. 8. Спр. 4782. Отчет о производственной деятельности промышленных предприятий потребительской кооперации УССР в 1980 г. 36 арк.
402. Оп. 8. Спр. 4784. Анализ хозяйственной деятельности хлебопекарских предприятий потребительской кооперации УССР за 1980 г. 24 арк.
403. Оп. 8. Спр. 4793. Сводные статистические отчеты подведомственных хозяйств Укоопсоюза о численности административного персонала. 1980 г. 65 арк.
404. Оп. 8. Спр. 4794. Штатные расписания подведомственных организаций Укоопсоюза. 1980 г. 66 арк.
405. Оп. 8. Спр. 4796. Отчет о контрольно-ревизионной работе, сохранности кооперативной собственности в потребительской кооперации УССР за 1980 г. 17 арк.
406. Оп. 8. Спр. 4833. Информации, справки ЦК Компартии Украины, Совету Министров УССР, Центросоюзу по вопросам организации и техники розничной торговли. 52 арк.

407. Оп. 8. Спр. 4835. Сводный статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1981 г. Том 2. 189 арк.
408. Оп. 8. Спр. 4836. Сводный статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1981 г. Том 3. 181 арк.
409. Оп. 8. Спр. 4874. Сводный статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1982 г. Том 1. 214 арк.
410. Оп. 8. Спр. 4877. Сводный отчет и разработочные таблицы к нему по хозяйственно-финансовой деятельности потребкооперации УССР за 1982 г. 84 арк.
411. Оп. 8. Спр. 4910. Сводный статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1983 г. Том 1. 200 арк.
412. Оп. 8. Спр. 4911. Сводный статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1983 г. Том 2. 219 арк.
413. Оп. 8. Спр. 4944. Стенограмма 14 съезда потребкооперации Украины. 258 арк.
414. Оп. 8. Спр. 4946. Сводный статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1984 г. Том 1. 179 арк.
415. Оп. 8. Спр. 4947. Сводный статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1984 г. Том 2. 178 арк.
416. Оп. 8. Спр. 4948. Сводный статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1984 г. Том 3. 177 арк.

417. Оп. 8. Спр. 4962. Документы (протоколы, справки, отчеты) о работе группы народного контроля Укоопсоюза за 1984 г. 73 арк.
418. Оп. 8. Спр. 4968. Постановления правления Укоопсоюза по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР. №№ 207 – 264. том 6. 194 арк.
419. Оп. 8. Спр. 4976. Постановления (протокольные) правления Укоопсоюза по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР. №№ 34 – 37. том 4. 183 арк.
420. Оп. 8. Спр. 4988. Сводный статистический отчет и разработочные таблицы к нему по торгово-хозяйственной деятельности потребкооперации УССР за 1985 г. т. 1. 100 арк.
421. Оп. 8. Спр. 4999. Анализ хозяйственной деятельности хлебопекарных предприятий потребкооперации УССР за 1985 г. 52 арк.
422. Оп. 8. Спр. 5024. Стенограмма третіх (чергових) зборів Ради Укоопспілки. 81 арк.
423. Оп. 8. Спр. 5025. Штатний розклад та перелік змін до нього центрального апарату Укоопспілки за 1986 р. 25 арк.
424. Оп. 8. Спр. 5047. Скорочені стенограми засідань правління Укоопспілки. 140 арк.
425. Оп. 8. Спр. 5048. Документи (протокол, постанови) про проведення четвертих (чергових) зборів Ради Укоопспілки. 106 арк.
426. Оп. 8. Спр. 5050. Зведений звіт з господарсько-фінансової діяльності споживчої кооперації УРСР за 1987 р. 180 арк.
427. Оп. 8. Спр. 5067. Зведений звіт з господарсько-фінансової діяльності споживчої кооперації УРСР за 1988 р. 169 арк.
428. Оп. 8. Спр. 5085. Стенограмма 15 з'їзду споживчої кооперації УРСР. 279 арк.
429. Оп. 8. Спр. 5088. Штатний розклад центрального апарату Укоопспілки за 1989 р. 15 арк.

430. Оп. 8. Спр. 5089. Зведений звіт з господарсько-фінансової роботи споживчої кооперації УРСР за 1989 р. 126 арк.
431. Оп. 8. Спр. 5102. Скорочені стенограми засідань правління Укоопспілки. 60 арк.

Ф. 337. Міністерство економіки України. Відділ експорту та імпорту

432. Оп. 46. Спр. 3. Переписка с министерствами и ведомствами УССР по вопросам экспортных поставок 1957 г. 190 арк.
433. Оп. 46. Спр. 17. Материалы (переписка, справки и т.д.) по вопросу сверхплановых поставок товаров на экспорт за 1958 год. 21 арк.
434. Оп. 46. Спр. 62. Материалы (переписка, справки и т.д.) по вопросу сверхплановых поставок товаров на экспорт за 1959 год. 113 арк.
435. Оп. 46. Спр. 76. Справки и докладные записки по внешнеэкономическим связям УССР за 1959 год. 285 арк.
436. Оп. 46. Спр. 147. Итоги выполнения плана поставок на экспорт по УССР за 1961 г. 109 арк.
437. Оп. 46. Спр. 212. Итоги выполнения плана поставок на экспорт по УССР за 1962 г. 105 арк.
438. Оп. 46. Спр. 214. Переписка с министерствами, ведомствами и совнархозами УССР по вопросам экспортных поставок 1962 г. 231 арк.
439. Оп. 46. Спр. 234. План поставок на экспорт оборудования и сырья на 1963 год. 154 арк.
440. Оп. 46. Спр. 238. Итоги выполнения плана поставок на экспорт по УССР за 1963 г. 103 арк.
441. Оп. 46. Спр. 251. Отчеты совнархозов, министерств и ведомств о поставке продукции на экспорт за 1963 год. 301 арк.
442. Оп. 46. Спр. 267. Итоги выполнения плана поставок на экспорт по УССР за 1964 г. 68 арк.
443. Оп. 46. Спр. 290. Годовые и квартальные итоги выполнения плана поставок продукции на экспорт УССР за 1965 год. 97 арк.

444. Оп. 46. Спр. 314. Годовые и квартальные итоги выполнения плана поставок продукции на экспорт УССР за 1966 год. 266 арк.
445. Оп. 46. Спр. 341. Отчеты министерств и ведомств УССР о поставке продукции на экспорт за 1966 г. 67 арк.
446. Оп. 46. Спр. 349. Годовые и квартальные итоги выполнения плана поставок продукции на экспорт УССР за 1967 год. 177 арк.
447. Оп. 46. Спр. 354. Справки и докладные записки по внешнеэкономическим связям УССР за 1970 год. 122 арк.
448. Оп. 46. Спр. 382. Годовые и квартальные итоги выполнения плана поставок продукции на экспорт УССР за 1968 год. 203 арк.
449. Оп. 46. Спр. 386. Годовые отчеты министерств и ведомств УССР о поставке продукции на экспорт за 1968 год. 160 арк.
450. Оп. 46. Спр. 419. Годовые и квартальные итоги выполнения плана поставок продукции на экспорт УССР за 1969 год. 194 арк.
451. Оп. 46. Спр. 428. Годовые отчеты министерств и ведомств УССР о поставке продукции на экспорт за 1969 год. 179 арк.
452. Оп. 46. Спр. 467. Годовые и квартальные итоги выполнения плана поставок продукции на экспорт УССР за 1971 год. 137 арк.
453. Оп. 46. Спр. 469. Справки и докладные записки об участии УССР во внешнеэкономических связях СССР с зарубежными странами за 1970 год. 122 арк.
454. Оп. 46. Спр. 496. Годовые и квартальные итоги выполнения плана поставок продукции на экспорт УССР за 1974 г. 137 арк.
455. Оп. 46. Спр. 506. Годовые отчеты министерств и ведомств УССР о поставке продукции на экспорт за 1971 год. 170 арк.
456. Оп. 46. Спр. 535. Годовые отчеты министерств и ведомств УССР о поставке продукции на экспорт за 1972 год. 179 арк.
457. Оп. 46. Спр. 539. Годовые и квартальные итоги выполнения плана поставок продукции на экспорт УССР за 1972 год. 200 арк.

458. Оп. 46. Спр. 563. Годовые и квартальные итоги выполнения плана поставок продукции на экспорт УССР за 1973 год. 178 арк.
459. Оп. 46. Спр. 564. Справки и докладные записки по внешнеэкономическим связям УССР за 1973 год. 119 арк.
460. Оп. 46. Спр. 583. Справки и докладные записки по внешнеэкономическим связям УССР за 1974 год. 74 арк.
461. Оп. 46. Спр. 589. Справки и докладные записки по внешнеэкономическим связям УССР разработанные отделом и представленные в Совет Министров УССР. 1975 г. 60 арк.
462. Оп. 50. Спр. 745. Справки и докладные записки об участии УССР во внешнеэкономических связях СССР с зарубежными странами за 1977 год. 133 арк.
463. Оп. 50. Спр. 1380. Справки и докладные записки об участии УССР во внешнеэкономических связях СССР с зарубежными странами за 1978 год. 70 арк.
464. Оп. 50. Спр. 1974. Справки и докладные записки об участии УССР во внешнеэкономических связях СССР с зарубежными странами за 1979 год. 61 арк.
465. Оп. 50. Спр. 2570. Справки и докладные записки об участии УССР во внешнеэкономических связях СССР с зарубежными странами за 1980 год. 105 арк.
466. Оп. 50. Спр. 4723. Справки и докладные записки об участии УССР во внешнеэкономических связях СССР с зарубежными странами за 1981 год. 231 арк.
467. Оп. 50. Спр. 5332. Справки и докладные записки об участии УССР во внешнеэкономических связях СССР с зарубежными странами за 1982 год. 168 арк.
468. Оп. 50. Спр. 5864. Справки и докладные записки об участии УССР во внешнеэкономических связях СССР с зарубежными странами за 1983 год. 172 арк.

469. Оп. 50. Спр. 6444. Справки и докладные записки об участии УССР во внешнеэкономических связях СССР с зарубежными странами за 1984 год. 144 арк.
470. Оп. 50. Спр. 6957. Справки и докладные записки об участии УССР во внешнеэкономических связях СССР с зарубежными странами за 1985 год. 95 арк.
471. Оп. 50. Спр. 7498. Справки и докладные записки об участии УССР во внешнеэкономических связях СССР с зарубежными странами за 1986 год. 73 арк.

Ф. 423. Міністерство торгівлі УРСР

472. Оп. 18. Спр. 243. Расчетные карточки по промтоварам. 1957 г. 27 арк.
473. Оп. 18. Спр. 397. Планы по хозяйственным товарам на 1960 г. 41 арк.
474. Оп. 18. Спр. 776. Сводные справки об участии министерства во внешнеэкономических связях с зарубежными странами в 1973 г. 56 арк.

Ф. 582. Державний комітет статистики України (Держкомстат)

475. Оп. 7. Спр. 1458. Докладные записки представленные в ЦК КПУ, СМ УССР, ЦСУ СССР о развитии торговли в УССР за 1975 – 1977 гг. 120 арк.

Ф. 4634. Головне управління побутового обслуговування при Раді Міністрів УРСР

476. Оп. 1. Спр. 785. Справки и докладные записки Укрглавбыта в ЦК КПУ в 1965 г. 208 арк.
477. Оп. 1. Спр. 925. Справки и докладные записки Укрглавбыта в ЦК КПУ в 1966 г. 52 арк.
478. Оп. 1. Спр. 948. Положения и акты передачи предприятий, цехов и мастерских в 1966 г. 197 арк.

**Ф. 4981. Головні управління, республіканські об'єднання і контори
Міністерства торгівлі УРСР**

479. Оп. 1. Спр. 180. Справки и докладные записки в ЦК КПУ по проверке качества промышленных и продовольственных товаров. 1966 г. 125 арк.
480. Оп. 1. Спр. 544. Справки и докладные записки по результатам торговли за 1988 г. 139 арк.

**Ф. 5089. Український республіканський комітет профспілки
працівників державної торгівлі і споживчої кооперації, м. Київ**

481. Оп. 1. Спр. 1. Протокол и стенограмма заседания объединенного пленума работников профсоюзов государственной торговли и потребительской кооперации об объединении их в один комитет профсоюза работников государственной торговли и потребительской кооперации в 1957 году. 8 арк.
482. Оп. 1. Спр. 45. Материалы (справки, информации о работе профорганизаций по выполнению постановления ЦК КПУ и Совета Министров «Об изменении масштаба цен и замене ныне обращающихся денег новыми деньгами». 207 арк.
483. Оп. 1. Спр. 68. Общие постановления правления Укоопсоюза и РК профсоюза и другие указания низовым организациям. 266 арк.
484. Оп. 1. Спр. 129. Справки о результатах проверки работы низовых профсоюзных организаций. 219 арк.
485. Оп. 1. Спр. 262. Информация о ходе выполнения постановления ЦК КПУ и Совета Министров «О мерах дальнейшего развития и улучшения общественного питания». 14 арк.
486. Оп. 1. Спр. 399. Справка и план приема делегации работников торговли и потребительской кооперации Румынии в 1970 году. 5 арк.

487. Оп. 1. Спр. 491. Справки обкома профсоюза о дружественных связях коллективов торговли УССР с коллективами торговли зарубежных стран. 9 арк.
488. Оп. 1. Спр. 616. Информация РК профсоюза о ходе выполнения постановления ЦК КПУ и СМ УССР от 22.07.1972 «Об улучшении торговли и ее технической оснащенности» за 1974 год. 45 арк.

Ф. 5199. Міністерство побутового обслуговування УРСР

489. Оп. 1. Спр. 13. Акты приема-передачи предприятий бытового обслуживания от Укоопсоюза за 1966 г. Т.І. 112 арк.
490. Оп. 1. Спр. 13. Акты приема-передачи предприятий бытового обслуживания от Укоопсоюза за 1966 г. Т.ІІ. 177 арк.
491. Оп. 1. Спр. 127. Справка в ЦК КПСС о бытовом обслуживании населения в 1969 г. 14 арк.
492. Оп. 1. Спр. 308. Положение о Министерстве бытового обслуживания УССР. 14 арк.

Ф. 5300. Центральна спілка споживчих товариств України

(Укоопспілка) 1992 – 2000 роки

493. Оп. 1. Спр. 9. Скорочені стенограми засідань правління Укоопспілки за 1992 рік. 61 арк.
494. Оп. 1. Спр. 12. Зведений статистичний звіт по системі Укоопспілки за 1992 рік. 75 арк.
495. Оп. 1. Спр. 23. Скорочені стенограми засідань правління Укоопспілки за 1993 рік. 75 арк.
496. Оп. 1. Спр. 27. Зведений статистичний звіт по системі Укоопспілки за 1993 рік. 7 арк.
497. Оп. 1. Спр. 149. Зведений статистичний звіт по системі Укоопспілки за 2001 рік. 8 арк.

498. Оп. 1. Спр. 167. Зведений статистичний звіт по системі Укоопспілки за 2002 рік. 12 арк.
499. Оп. 1. Спр. 184. Зведений статистичний звіт по системі Укоопспілки за 2003 рік. 12 арк.
500. Оп. 1. Спр. 200. Зведений статистичний звіт по системі Укоопспілки за 2004 рік. 15 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ)

501. Оп. 1. Спр. 775. Протокол № 19 пленума ЦК КП(б)У от 19.05.1948 г. арк. 35
502. Оп. 1. Спр. 881. Протокол № 4 пленума ЦК КП(б)У от 29.06.1949 г. (2-й екземпляр). 61 арк.
503. Оп. 1. Спр. 913. Протокол № 7 пленума ЦК КП(б)У (26.06.1950 – 28.06.1950). (2-й екземпляр). 72 арк.
504. Оп. 1. Спр. 914. Протокол № 7 пленума ЦК КП(б)У (26.06.1950 – 28.06.1950). (3-й екземпляр). 72 арк.
505. Оп. 1. Спр. 1091. Протокол № 2 пленума ЦК КП України (23.12.1952 – 26.12.1952). (2-й екземпляр). 68 арк.
506. Оп. 1. Спр. 1100. Постановления пленума ЦК КП України (оригиналы), 23.12.1952 – 26.12.1952. 70 арк.
507. Оп.1. Спр. 1921. Постановления пленума ЦК КП України (оригиналы) и организационно-хозяйственные мероприятия республики по обеспечению выполнения постановления мартовского (1965 г.) пленума ЦК КПСС. 69 арк.
508. Оп.1. Спр. 2262. Протокол № 3 пленума ЦК КП України (1-й экз., на украинском языке), 28.11.1971. 24 арк.

509. Оп. 2. Спр. 421. Протокол № 10 Пленума ЦК Компартии Украины (2-й экземпляр) 20.07.1978 – 21.07.1978. 327 арк.
510. Оп. 2. Спр. 433. Протокол № 11 Пленума ЦК Компартии Украины (2-й экземпляр) 12.12.1978. 108 арк.
511. Оп. 2. Спр. 452. Протокол № 12 Пленума ЦК Компартии Украины (2-й экземпляр) 26.04.1979. 199 арк.
512. Оп. 8. Спр. 31. Материалы к протоколу № 7 (пункты 8-37 опросом) заседания Секретариата ЦК КП(б)У. 243 арк.
513. Оп. 23. Спр. 3585. Справки и переписка о развертывании и организационно-хозяйственном укреплении потребительской кооперации УССР. 181 арк.
514. Оп. 23. Спр. 4871. Телеграммы за подписями гг. Кагановича Л.М. и Хрущева Н.С. товарищу Сталину, секретарям обкомов КП(б)У. Справки отдела торговли и общепита ЦК КП(б)У, министров торговли, госбезопасности, пищевой промышленности УССР о состоянии государственной и кооперативной торговли, об усилении партийного контроля за работой торговых организаций. 232 арк.
515. Оп. 23. Спр. 5456. Вопросы госторговли, колхозной торговли, потребительской кооперации. 150 арк.
516. Оп. 24. Спр. 5159. Копия исходящего письма в ЦК КПСС, справки отдела легкой и пищевой промышленности ЦК КПУ, информации, постановления обкомов КПУ и других организаций по вопросам предприятий местной промышленности о мерах улучшения бытового обслуживания населения в 1960 г. 49 арк.
517. Оп. 24. Спр. 6168. Копия исходящего письма в СМ СССР. Справки секретаря ЦК КПУ В.И. Дрозденка о состоянии торговли сельскохозяйственной продукции, о мерах по дальнейшему развитию местной промышленности, об обеспечении плана товарооборота. 41 арк.

518. Оп. 24. Спр. 6423. Письма постпредства УССР, справки сельхозотдела ЦК КПУ о мерах по улучшении деятельности потребительской кооперации по закупке и сбыту картофеля овощей и другим вопросам. 86 арк.
519. Оп. 31. Спр. 37. Докладная записка Укоопкультторга в ЦК КП(б)У о снабжении сельского населения потребительскими товарами. 2 арк.
520. Оп. 31. Спр. 98. Докладные записки, письма, справки отделов ЦК КПУ (1955 год). 198 арк.
521. Оп. 31. Спр. 107. Отчеты обкомов в ЦК КПУ о подготовке плодоовощной материально-технической, состоянии заготовок, закупке, переработке и продаже овощей урожая 1956 года. 58 арк.
522. Оп. 31. Спр. 108. Жалобы, письма, отношения в ЦК КПУ от хозяйственных и партийных органов. 125 арк.
523. Оп. 31. Спр. 236. Докладные записки, справки отдела ЦК КПУ, госконтроля УССР, УКС о состоянии комиссионной торговли сельхозпродуктами потребительской кооперацией за 1954 год. 243 арк.
524. Оп. 31. Спр. 237. Докладные записки, справки отдела ЦК, трестов, заводов Министерства торговли, УКС о капитальном строительстве, отгрузке сельхозпродуктов. 203 арк.
525. Оп. 31. Спр. 240. Докладные записки, справки отдела ЦК КПУ, УКС об отгрузке картофеля, овощей в города и промышленные центры. 150 арк.
526. Оп. 31. Спр. 566. Докладные записки, справки отдела ЦК КПУ, УКС о состоянии закупки зернохлеба организациями потребительской кооперации и по другим вопросам потребительской кооперации. 206 арк.
527. Оп. 31. Спр. 838. Докладные записки и справки ЦК, обкомов, горкомов министерств УССР, УКС о работе предприятий общепита, открытии столовых в МТС, о работе потребительской кооперации., проведении в

- Киеве республиканского совещания работников кооперации 25-26 июня (12.01.1957 – 23.12.1957). 236 арк.
528. Оп. 31. Спр. 1113. Докладные записки и справки ЦК, обкомов, минторга, УКС об установлении фондов потребительской кооперации, об организации потребительской кооперации в городах, о нарушении на местах порядка встречной продажи. 90 арк.
529. Оп. 31. Спр. 1866. Информация обкомов КП Украины о ходе выполнения постановления ЦК КПУ от 11.08.1961 «О серьезных недостатках в деле борьбы с растратами, хищениями и бесхозяйственностью в системе потребительской кооперации». 114 арк.
530. Оп. 31. Спр. 2778. Стенограмма совещания по вопросам уборки и заготовки овощей и фруктов и закладке их на зимнее хранение (04.08.1965). 146 арк.
531. Оп. 31. Спр. 2783. Докладные записки, справки отдела ЦК КПУ, УКС, госконтроля УССР о ходе выполнения плана поставок продуктов животноводства, овощей, фруктов, винограда в общесоюзный фонд, о торговле продовольственными товарами, об улучшении обслуживании населения за 1954 год. 203 арк.
532. Оп. 31. Спр. 2784. Докладные записки, письма, справки отделов ЦК КПУ (8.10. – 31.12.1965). 221 арк.
533. Оп. 31. Спр. 3342. Справки отделов и работников аппарата ЦК по письмах партийных, советских, общественных организаций, предприятий по вопросам торговли бытового обслуживания, общественного питания и потребительской кооперации (02.01.1967 – 02.03.1967). 218 арк.
534. Оп. 31. Спр. 3343. Справки отделов ЦК КПУ по письмах партийных, советских и общественных организаций, учреждений и предприятий по вопросам торговли, бытового обслуживания, общественного питания и потребительской кооперации. 181 арк.

535. Оп. 31. Спр. 3344. Справки отделов и работников аппарата ЦК по письмах партийных, советских и общественных организаций, учреждений и предприятий по вопросам торговли, бытового обслуживания, общественного питания и потребительской кооперации. 152 арк.
536. Оп. 32. Спр. 58. Информации, справки секретарю ЦК КПУ И. К. Лутаку по торговле и бытовому обслуживанию. 95 арк.
537. Оп. 32. Спр. 311. Докладные записки и информации отделов ЦК, обкомов, министерств и ведомств об итогах производственно-финансовой деятельности колхозов за 1970 год и совершенствования планирования и улучшении управления сельского хозяйства, о работе колхозных комбинатов коммунального обслуживания сельского населения. 97 арк.
538. Оп. 32. Спр. 518. Информации отдела торговли и бытового обслуживания ЦК КПУ и обкомов партии об устранении недостатков в продаже легковых автомобилей, выделенных для стимулирования закупок сахара у колхозов и населения республики в 1972 году. 58 арк.
539. Оп. 32. Спр. 520. Письма. Справки доклады отделов ЦК КПУ, обкомов, министерств и ведомств о торговле и бытовом обслуживании населения (19.01.1972 – 31.10.1972). 131 арк.
540. Оп. 32. Спр. 711. Справки, информации отделов ЦК КПУ, министерств и организаций о нарушениях в бытовом и торговом обслуживании, в отчетах по плану товарооборота в потребительской кооперации, о мерах по ликвидации недостатков в хранении и реализации овощей и фруктов на днепровском оптово-розничном плодоовощном комбинате г. Киева. 54 арк.
541. Оп. 32. Спр. 1780. Справки отделов ЦК КПУ и переписка с союзными и республиканскими органами по вопросам обеспечения населения продуктами питания, товарами народного потребления, состояния рыночной и кооперативной торговли (04.01.1981 – 05.02.1982). 67 арк.

542. Оп. 32. Спр. 2332. Записки, справки, информации отдела торговли и бытового обслуживания ЦК КПУ, Совета Министров, Госплана, министерств и ведомств, УКС о состоянии торговли, общественного питания, выделения дополнительных фондов, совершенствования системы торговых организаций. 80 арк.
543. Оп. 32. Спр. 2402. Записки, справки, информации отдела торговли и бытового обслуживания ЦК КПУ, Совета Министров, Госплана, министерств и ведомств, УКС о состоянии торговли, общественного питания, обеспечения населения сахаром, мясом, маслом. 90 арк.
544. Оп. 81. Спр. 15. Докладные записки, справки и переписка обкомов КП(б)У, министерств и других организаций с ЦК КП(б)У по вопросам государственной, колхозной и кооперативной торговли за 1947 год. 204 арк.
545. Оп. 81. Спр. 19. Докладные записки, справки обкомов КП(б)У, министерства торговли УССР и других организаций в ЦК КП(б)У по вопросам колхозной и кооперативной торговли. 212 арк.
546. Оп. 81. Спр. 37. Докладная записка Укоопкультторга в ЦК КПУ о снабжении сельских потребителей товарами в 1949 г. 2 арк.
547. Оп. 81. Спр. 39. Информация Государственной инспекции по делам кооперации и государственной торговли и проверка органов торговли и кооперации. 150 арк.
548. Оп. 81. Спр. 46. Протоколы заседаний партбюро парторганизации Укоопсоюза в 1957 г. 83 арк.
549. Оп. 81. Спр. 48. Докладные записки обкомов и райкомов КП(б)У, Министерства торговли УССР, Укоопсоюза о проверке деятельности торговых организаций за 1957 год. 198 арк.
550. Оп. 81. Спр. 57. Конъюнктурные обзоры министерства торговли УССР и Укоопсоюза за 1952 г. 175 арк.

551. Оп. 81. Спр. 60. Протоколы и отчеты первичных парторганизаций, Министерства торговли УССР, Укоопсоюза и республиканских организаций за 1952 год. 277 арк.
552. Оп. 81. Спр. 81. Докладные записки и справки обкомов КПУ о состоянии подбора и расстановки кадров в торговых организациях УССР. 105 арк.
553. Оп. 81. Спр. 97. Справки решения Управления государственной торговой инспекции о недостатках в торговом обслуживании потребительской кооперации и предприятий общепита. 211 арк.
554. Оп. 81. Спр. 98. Справки отдела ЦК КП Украины, обкомов партии, Укоопсоюза, хозяйственных организаций по вопросам торговли овощами и мясом. Отчеты о работе ревизионных комиссий Укоопсоюза за 1954 – 1955 гг. 159 арк.
555. Оп. 81. Спр. 107. Информации обкомов партии по вопросу заготовки, переработки и продажи овощей и фруктов в 1956 г. 53 арк.
556. Оп. 81. Спр. 108. Информация, отчеты и справки обкомов партии, Укоопсоюза, министерств о переведении некоторых колхозов в статус промколхозов. О работе потребительской кооперации за 1955 год и реализации деловой древесины в колхозах и по другим вопросам потребительской кооперации. 68 арк.
557. Оп. 81. Спр. 113. Справки и отчеты райкомов партии и ревизионных комиссий Укоопсоюза об отказах потребительской кооперации заключать договора с колхозами на закупку ранней капусты в 1957 г. 17 арк.
558. Оп. 81. Спр. 121. Информации и письма обкомов КПУ о выполнении постановлений ЦК КПСС и ЦК КПУ «О работе с кадрами в системе потребительской кооперации», «Об организации кооперативов в городах». 99 арк.

Законодавчі та нормативно-правові акти

559. Библиотека нормативно-правовых актов СССР. URL: <http://www.libussr.ru> (дата звернення: 20.09.2018).
560. Генеральна схема управління торгівлею в Українській РСР. Постанова Ради міністрів УРСР від 9.10.1980 № 559. URL:http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP800559.html. (дата звернення: 20.09.2018).
561. Законодательство Украины. URL: <http://search.ligazakon.ua>. (дата звернення: 20.09.2018).
562. Збірник найважливіших рішень по сільському господарству. Київ: Державне видавництво сільськогосподарської літератури Української РСР, 1959. 99 с.
563. Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 7 (23, 24, 27 червня, 3 – 24 липня 1969 р.). Київ: Вид. політичної літератури України, 1969. 91 с.
564. Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 1 (27, 28, 29 грудня 1977 р. 9 – 31 січня 1978 р.). Київ: Вид. політичної літератури України, 1978. 50 с.
565. Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 1 (29, 30, 31 грудня 1970 р., 5-7 січня 1971 р.). Київ: Вид. політичної літератури України, 1971. 21 с.
566. Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 2 (14 жовтня, 29 грудня 1986 р., 28 січня, 3 – 10 лютого 1987 р.). К: Вид. політичної літератури України, 1987. 12 с.
567. Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 7 (16, 28 травня, 14, 20, 27 червня, 8 – 15 липня 1985 р.). Київ: Вид. політичної літератури України, 1985. 51 с.

568. Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 3 (17, 25 лютого, 4 – 16 березня 1981 р.). Київ: Вид. політичної літератури України, 1981. 50 с.
569. Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 8 (28 квітня, 15, 29 червня, 9 серпня, 1990 р.). Київ: Вид. політичної літератури України, 1990. 72 с.
570. Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 10 (12 червня, 23 серпня, 22 вересня, 8 – 22 жовтня 1990 р.). Київ: Вид. політичної літератури України, 1990. 69 с.
571. Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 4 (17 лютого, 30, 31 березня, 1-14 квітня 1981 р.). Київ: Вид. політичної літератури України, 1981. 33 с.
572. Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 4 (24 лютого, 21, 29 березня, 5-7 квітня 1989 р.). Київ: Вид. політичної літератури України, 1989. 50 с.
573. О дополнительных мерах по увеличению производства сельскохозяйственной продукции в личных подсобных хозяйствах граждан. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 8 января 1981 г. № 176. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_10608.htm. (дата звернення: 20.09.2018).
574. О личных подсобных хозяйствах колхозников, рабочих, служащих и других граждан и коллективном садоводстве и огородничестве. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 14 сентября 1977 г. № 843. URL:http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_10608.htm. (дата звернення: 20.09.2018).
575. О мерах по усилению борьбы против пьянства и алкоголизма. Постановление Совета Министров СССР от 16 мая 1972 года. URL:http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7813.htm. (дата звернення: 20.09.2018).

576. О порядке расчетов между государственными органами и кооперативными (общественными организациями за передаваемые предприятия и здания. Постановление СНК СССР и ЦК ВКПб от 5 мая 1940 г. № 667. URL:http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4240.htm. (дата звернення: 20.09.2018).
577. О работе потребительской кооперации в деревне. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 29 сентября 1939 г. URL: <http://base.garant.ru/1571021/>. (дата звернення: 20.09.2018).
578. О расширении прав членов потребительских обществ и кооперативов // Постановление правления Центросоюза № 76 от 25 марта 1958 г. Москва: Типография Издательства Центросоюза. С 8.
579. Об улучшении организации сбыта сельскохозяйственных продуктов колхозников и колхозов. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР № 176 от 25.02.1961. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5659.htm. (дата звернення: 20.09.2018).
580. Про заходи по вдосконаленню і здешевленню апарату управління. Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 13.10.1969. № 822. URL:<http://legal-ussr.narod.ru/data03/tex15109.htm>. (дата звернення: 20.09.2018).
581. Про заходи по поліпшенню роботи колгоспних ринків. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 124 від 14.04.1987. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0124699-87>. (дата звернення: 20.09.2018).
582. Про подальший розвиток і покращення діяльності споживчої кооперації. Постанова ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР від 11.11.1979. № 1003. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_10113.htm. (дата звернення: 20.09.2018).

583. Программа КПСС принятая XXIII съездом КПСС. URL: http://leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/III_program_KPSS_files/066.htm#2.
(дата звернення: 20.09.2018).
584. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: том третій 1952 – 1956 рр. Київ: Державне вид. політичної літератури України, 1963. 1091 с.

Збірники документів і матеріалів

585. IV съезд уполномоченных потребительской кооперации Крымской области / отв. ред. Д. Шварц, Л. Гарбовицкая. Симферополь: Крымоблпотребсоюз, 1958. 66 с.
586. IV съезд уполномоченных потребительской кооперации СССР / отв. ред. Я. Гликин, А. Матвеев. Москва: Изд-во Центросоюз, 1954. 46 с.
587. Материалы IX съезда уполномоченных потребительской кооперации СССР 19 – 22 ноября 1975 г. Москва: Изд-во «Экономика», 1975. 119 с.
588. Материалы V съезда уполномоченных потребительской кооперации СССР / отв. ред. П. А. Копытов, Ю. Б. Катковский. Москва: Изд-во Центросоюза, 1958. 119 с.
589. Материалы VI съезда уполномоченных потребительской кооперации СССР 21 – 25 августа 1962 г. / отв. ред. П. А. Копытов, Ю. Б. Катковский. Москва: Изд-во Центросоюза, 1962. 175 с.
590. Материалы VII съезда уполномоченных потребительской кооперации СССР / отв. ред. А. Г. Кузнецов, Ю. Б. Катковский. Москва: Изд-во Центросоюз, 1967. 122 с.
591. Материалы VIII съезда уполномоченных потребительской кооперации СССР 10 – 13 августа 1970 г. Москва: Изд-во «Экономика», 1970. 191 с.

592. Материалы X съезда уполномоченных потребительской кооперации СССР. 12 – 15 ноября 1979 г. / відп. ред. В. Г. Бутенко. Москва: Изд-во «Экономика», 1980. 196 с.
593. Материалы внеочередного XXI съезда КПСС. Стенографический отчет. Москва: Политиздат, 1959.
594. Материалы к отчету правления Центросоюза VI съезду уполномоченных потребительской кооперации СССР за 1958 – 1961 гг. Москва: Изд-во Центросоюза, 1962. 123 с.
595. Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В. Ю. Васильев та ін. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 544 с.
596. Постановления VI съезда уполномоченных потребительской кооперации СССР / отв. ред. П. А. Копытов. Москва: Изд-во Центросоюза, 1962. 61 с.
597. Сборник действующих постановлений и распоряжений по работе потребительской кооперации / составители Я. С. Гликин, М. С. Фейгенберг. Москва, 1948. 143 с.

Статистичні збірники

598. Народне господарство Української РСР у 1965 році: статистичний щорічник / ред. П. Я. Фаєрман Київ: Політвидав, 1966. 685 с.
599. Народне господарство Української РСР у 1973 році: статистичний щорічник / ред. П. Я. Фаєрман. Київ: Політвидав, 1974. 474 с.
600. Народне господарство Черкаської області: статистичний збірник / ред. М. М. Ісайченко. Черкаси: ЦСУ СРСР, 1957. 122 с.
601. Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 году: статистический сборник. Киев: Техника, 1990. 450 с.

602. Основні показники господарсько-фінансової діяльності Львівської облспоживспілки за 1964 рік [для службового користування / ред. М. Швед] Львів: «Каменярь», 1965. 7 с.
603. Основні показники господарсько-фінансової діяльності споживчої кооперації Черкаської області за 1954-1957 роки: матеріали до звіту правління облспоживспілки II з'їзду споживчої кооперації Черкаської обл. за 1954 – 1957 роки. Черкаси, 1958. 53 с.
604. Основні показники господарсько-фінансової діяльності споживчої кооперації УРСР за 1986-1990 роки: статистичний збірник. Київ: Укоопспілка, 1991. 114 с.
605. Сільське господарство Української РСР за десять років 1965 – 1975: статистичний збірник. Київ: Політвидав, 1975. 149 с.
606. Советская торговля: статистический сборник / ред. В. Н. Демина. Москва: Государственное статистическое изд-во, 1964. 499 с.
607. Советская торговля: статистический сборник / ред. В. Н. Демина. Москва: Государственное статистическое изд-во, 1956. 343 с.

Періодика

608. Служение народу – главная цель потребительской кооперации. Изложение доклада Председателя правления Центросоюза А. П. Климова. *Советская потребительская кооперация*. № 10. 1970. С. 5 – 21.
609. Антипов Ю. Упущенные возможности. *Советская потребительская кооперация*. 1987. № 12. С. 20-22.
610. Бабич Л. Призвание печь хлеб. *Советская потребительская кооперация*. 1978. № 6. С. 22-23.
611. Балашов А. Торговля сельскохозяйственными продуктами в городах яиц. *Советская потребительская кооперация*. 1959. № 5. С. 4.

612. Бланк Г. Переработка сельскохозйственных продуктов важная народнохозйственная задача. *Советская потребительская кооперация*. 1961. № 8. С. 43 – 46.
613. Бланк Г. Продовольственная програма – дело каждого. Выступления участников собрания совета. *Советская потребительская кооперация*. 1983. № 4. С. 10 – 12.
614. Важливе завдання заготовачів. *Прапор комунізму*. 1962. № 63, 29 травня. С. 1.
615. Васильчук Н. Эффективный труд в основе перестройки. *Советская потребительская кооперация*. 1987. № 11. С. 6-10.
616. Верченко М. Працюємо на добробут. *Сільські вісті*. 1965. 6 липня. С. 2.
617. Владимиров Ю. На первом плане качество. *Советская потребительская кооперация*. 1985. № 5. С. 23-25.
618. Волошин Г. Реалистический поход. *Советская потребительская кооперация*. 1991. № 8. С. 21.
619. Галицкая Г. Кооператоры – жителям городов. *Советская потребительская кооперация*. 1965. № 10. С.16
620. Деделюк И. Полнится лукошко заготовителя. *Советская потребительская кооперация*. 1970. № 7. С. 39.
621. До уваги громадян. Передсвятковий ярмарок. *Прапор комунізму*. 1969. № 15. 24 квітня. С. 4.
622. До уваги громадян. Передсвятковий ярмарок. *Прапор комунізму*. 1973. № 15. 3 лютого. С. 4.
623. Заседание исполкома и ЦК МКА в Глазго. *Советская потребительская кооперация*. 1968. № 8. С. 53 – 55.
624. Заседание ЦК МКА в Праге. *Советская потребительская кооперация*. 1968. № 1. С. 47 – 52.
625. Зима Б., Овчарук Н. Управление заготовками. *Советская потребительская кооперация*. 1978. № 12. С.14 – 15.

626. Карпов В. Ресурсы экспорта. *Советская потребительская кооперация*. 1970. № 10. С. 52-54.
627. Климов А. Решающие участки кооперативной работы. *Советская потребительская кооперация*. 1977. № 2. С. 4.
628. Климов А. Съезд строителей коммунизма. *Советская потребительская кооперация*. 1961. № 12. С. 4.
629. Колесник Ф. Промислове хлібопечення на селі. *Сільські вісті*. 1968. 13 лютого. С. 2.
630. Кооператори обмінюються досвідом. *Сільські вісті*. 1978. 25 липня. С. 2.
631. Крашенинников А. За взаимодействие сил мира и прогресса. *Советская потребительская кооперация*. 1979. № 6. С. 9.
632. Крашенинников А. Заседание Исполкома Международного кооперативного альянса в Варшаве. *Советская потребительская кооперация*. 1968. № 8. С. 53-55.
633. Кузьмичев Г. Продовольственный цех Черкасских кооператоров. *Советская потребительская кооперация*. 1983. № 11. С. 15.
634. Кушнарев В. Опыт кооперирования и сбора паевых взносов. *Советская потребительская кооперация*. № 4. 1964. С. 2.
635. Литвиненко С. Материальная база технического прогресса. *Советская потребительская кооперация*. 1987. № 8. С. 6-10.
636. Мазуровский Л. Заготовка и закупка яиц. *Советская потребительская кооперация*. 1958. № 4. С. 29 – 30.
637. Мжичка О. Тиць моя радість. *Прапор комунізму*. 1973. № 128. 27 жовтня. С. 4.
638. Мышалов И. Из местного сырья. *Советская потребительская кооперация*. 1978. № 12. С. 19.
639. Не все зависит от нас. Интервью с председателем правления Винницкого облпотребсоюза Ладаняком И. К. (интервью провел

- М. Пащенко). *Советская потребительская кооперация*. 1991. № 8. С. 7.
640. Николаев Ю. Рабочее настроение. *Советская потребительская кооперация*. 1983. № 3. С. 14-15.
641. Официальный отдел. *Советская потребительская кооперация*. 1978. № 7. С. 19.
642. Петльований Віталій. Візитна картка гостинності. *Сільські вісті*. 30 квітня 1965. С. 2.
643. Плешев А. Где взять товары. *Советская потребительская кооперация*. 1989. № 8. С. 16.
644. По выступлениям нашего журнала. *Советская потребительская кооперация*. 1959. № 2. С. 47.
645. Погребняк Я. Главный критерий – конечный результат. *Советская потребительская кооперация*. 1983. № 5. С. 4.
646. Полевичек Г. По комсомольски, с огоньком. *Советская потребительская кооперация*. 1976. № 2. С. 20 – 21.
647. Про стан і заходи по дальшому поліпшенню обслуговування населення споживчою кооперацією: Постанова Верховної Ради Української РСР. *Сільські вісті*. 1965. 2 липня. С. 2.
648. Садомская Э. Полезный опыт Чудновской хлебопекарни. *Советская потребительская кооперация*. 1961. № 10. С. 38 – 41.
649. Самойленко Н. Дорожить маркой передовика. *Советская потребительская кооперация*. 1985. № 4. С. 13 – 14.
650. Семенова Н. Перепрофилирование предприятий. *Советская потребительская кооперация*. 1987. № 3. С. 23.
651. Семушкин В. Экспортный потенциал. *Советская потребительская кооперация*. 1978. № 3. С. 22.
652. Сирота Б. Как мы добились успеха. *Советская потребительская кооперация*. 1958. № 8. С. 19 – 20.

653. Соколов И. Пример для подражания. *Советская потребительская кооперация*. 1970. № 2. С. 8 – 11.
654. Соломийчук С. Заготовки дикорастущих ягод. *Советская потребительская кооперация*. 1957. № 6. С. 47 – 48.
655. Старых А. Потенциал внешнеторговых связей Центросоюза. *Советская потребительская кооперация*. 1984. № 9. С. 26.
656. Степанчук Т. Видеть перспективу. *Советская потребительская кооперация*. 1983. № 12. С. 30 – 34.
657. Строев Е. С. Аграрная политика и потребительская кооперация. *Советская потребительская кооперация*. № 3. 1990. С. 5.
658. Тимків М. Магазин без прилавка. *Сільські вісті*. 1978. 7 вересня. С.3.
659. Ткачук В. Я. Вопреки трудностям. *Советская потребительская кооперация*. 1991. № 11. С. 12 – 13.
660. Трунов М. Главные направления в работе потребительской кооперации. *Советская потребительская кооперация*. 1984. № 1. С. 2 – 7.
661. Умеренков А. Зависит от человека. *Советская потребительская кооперация*. 1976. № 3. С. 8 – 10.
662. Хорунжий М. Колгоспи і ринок. *Сільські вісті*. 1965. 26 листопада. С. 3.
663. Цюпа Н. Об'єктивні труднощі із ковбасою (із засідання республіканського Комітету народного контролю). *Сільські вісті*. 1987. 26 травня. С. 3.
664. Чернова Н. Выгодно всем. *Советская потребительская кооперация*. 1991. № 4. С. 18 – 20.
665. Шкабельникова З. И качество и количество. *Советская потребительская кооперация*. 1976. № 1. С. 12 – 15.
666. Щербаков Э. На аренде. *Советская потребительская кооперация*. 1991. № 8. С. 9.

667. Яшин А. Повышать эффективность внешнеторговой деятельности. *Советская потребительская кооперация*. 1985. № 7. С. 5.

Навчально-інструкційна література

668. Аганин М. В., Баландин А. И., Зима Б. В., Салашинский Н. А. Фруктохранилища потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1977. 136 с.
669. Аганин М. В., Барчук И. Д., Смирнов В. П. Справочник заготовителя потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1976. 199 с.
670. Аганин М. В., Смирнов В. П. Справочник заготовителя плодоовощной продукции в потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1986. 271 с.
671. Аганин М. В., Смирнов В. П. Справочник заготовителя потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1981. 256 с.
672. Аграрне право України: підручник / В. З. Янчук та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 720 с.
673. Альтшуль Г. Н. Книжные товары: учеб. пособие [для кооп. училищ и курсов]. Москва: Изд-во Центросоюза, 1959. 158 с.
674. Альтшуль Г. Н. Товароведение книги: учебник [для кооп. техникумов]. М: Изд-во Центросоюза, 1962. 535 с.
675. Альтшуль Г., Макашев Д. Торговля книгами на селе: учебн. пособие [для курсовой сети]. Москва: Изд-во Центросоюз, 1954. 127 с.
676. Баев Н. Ф., Жердецкая Г. И., Уразова Л. А. Потребительская кооперация СССР в едином народнохозяйственном комплексе страны: [Аннотированная тематика лекций]. Москва: Издательство о-ва «Знание» РСФСР, 1986. 40 с.
677. Бланк Г. Я., Василев С. С., Дихтярь Г. А. и др. Экономика и планирование советской кооперативной торговли: учебник [для

- кооперативных техникумов]. Москва: Изд-во Центросоюза, 1956. 637 с.
678. Борсук С. С., Кисляк С. К. Управление потребительским обществом. Москва: «Экономика», 1972. 159 с.
679. Бучкин Б. И, Левицкий М. И., Стефаненков П. И., Тарасевич Л. В. Справочник кооператора. Москва: Экономика, 1970. 374 с.
680. Бучкин Б. И. Расчеты потребительской кооперации с финансовыми органами. Москва: Из-во Центросоюза, 1951, 58 с.
681. Гликин Я. С. Как оформить материалы для передачи их органам расследования и суду. Издательство Центросоюза, 1961. 79 с.
682. Гликин Я. С. Правовое регулирование деятельности советской потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1967. 168 с.
683. Гликин Я. С., Прытков А. М. Пособие по правовым вопросам потребительской кооперации: учеб. пособие [для кооп. техникумов]. Москва: «Экономика», 1968. 285 с.
684. Гликин Я. С., Прытков А.М. Пособие по правовым вопросам потребительской кооперации: учеб. пособие [для кооп. техникумов]. Москва: «Экономика», 1973. 280 с.
685. Зима Б. В., Стеблин А. И. Заготовительная деятельность потребительской кооперации в системе современного народнохозяйственного аграрно-промышленного комплекса и ее эффективность: лекции [для студентов специальности «Экономика и организация заготовок продуктов сельского хозяйства». Москва: Московский кооперативный институт, 1979. 56 с.
686. Калашник А. Я. О преодолении социально-экономических и культурно-бытовых различий между городом и деревней на современном этапе: Лекция прочитанная для слушателей киевской зональной комсомольской школы [Текст]. Киев: Высшая партийная школа при ЦК КП Украины, 1972. 36 с.

687. Кооперативный городской продовольственный магазин / за общ. ред. Конко В. М. Москва, 1948. 239 с.
688. Косарина В. П. Краткосрочное кредитование заготовительных организаций потребительской кооперации: лекция [для студентов экономического и заготовительного факультетов по курсу «Финансы потребительской кооперации»]. Москва: Московский кооперативный институт, 1978. 51 с.
689. Косарина В. П. Финансирование заготовок продуктов сельского хозяйства: учебник [для кооперативных вузов]. Москва: Экономика, 1983. 208 с.
690. Лебедев Н. Н. Роль потребительской кооперации в повышении уровня жизни сельского населения: [Экономическая б-чка студента. Торговля] Н. Н. Лебедев, Н. А. Бобров. Киев: Вища школа, 1984. 32 с.
691. Лебедев Н. Н. Экономические методы управления кооперативным хозяйством: учебник [для кооп. вузов]. Киев: Вища школа, 1980. 40 с. (Экономическая библиотечка студента)
692. Лупей Н. А., Мальков С. М., Хвостов Б. Н. Справочник председателя правления потребительского общества. Москва: Экономика, 1983. 224 с.
693. Мурашов В. В. Внешняя торговля потребительской кооперации СССР: учебник [для кооп. вузов] / В. В. Мурашов, В. А. Соболев. – Москва: «Экономика», 1973. – 119 с.
694. Наговицина Л. П., Ноткин В. Е., Гладкая И. И. Статистика советской кооперативной торговли: учебник [для кооп. вузов]. Москва: Экономика, 1983. 280 с.
695. Организация советской кооперативной торговли: учебник [для студентов кооперативных вузов]. Москва: Экономика, 1974. 375 с.
696. Потребительская кооперация в едином народнохозяйственном комплексе страны. Аннотированная тематика лекций. В помощь лектору / «О-во «Знание» РСФСР. Секция пропаганды научн.-техн.

- прогресса в сфере обслуживания / Сост. под ред. Н. Ф. Баев, Г. И. Жердецкая и др., Москва Знание, 1986. 40 с.
697. Раицкий К. А. Проблемы совершенствования хозяйственного расчета в потребительской кооперации: лекции [для студентов эконом. ф-та]. Москва: Московский кооперативный институт, 1978. 65 с.
698. Раицкий К. А. Экономика потребительской кооперации: учебник [для студ. вузов, обуч. по спец. «Бух. учет и анализ хоз. деятельности»]. Москва: Экономика, 1987. 310 с.
699. Рыньков В. Н., Зубарев В. В. Справочник инструктора потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1982. 232 с.
700. Сиденко С. Г., Опельбаум Ш. В., Вархин П. И. Справочник председателя правления потребительского общества. Москва: Изд-во Центросоюза, 1963. 479 с.
701. Сиденко С. Г., Опельбаум Ш. В., Сидор В. И. Справочник продавца и заведующего магазином потребительского общества и райпотребсоюза. Львов: Львовский торгово-экономический институт, 1959. 493 с.
702. Смирнов А. А. Заготовка дикорастущих плодов, ягод и орехов. Москва: Изд-во Центросоюза, 1954. 93 с.
703. Справочник продавца и заведующего магазином потребительского общества и райпотребсоюза/ сост. Ш. В. Опельбаум, С. Г. Сиденко. Львов, 1959. 496 с.
704. Столмов Л. Ф., Ракитских В. П. Изучение покупательского спроса в потребительской кооперации. Москва: Изд-во «Экономика», 1967. 164 с.
705. Тимофеев Г. П. Заработная плата работников потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1969. 159 с.
706. Типовые решения по рационализации работы универмагов / Чуднов Н. В., Пивоварова Г. В., Джураева Т. А. и др. под ред. Г. Н. Альтшуля. Москва: Центросоюз, 1975. 84 с.

707. Фридман А. М., Байдаков Н. Ф., Курбетьев В. А., Нешиной А. С. Экономика, организация и планирование кооперативной торговли: учебник [для кооп. вузов]. Москва: Изд-во «Экономика», 1981. 350 с.

Мемуари, спогади та усні свідчення

708. Анатолій Іванько – 1960 р.н., викладач, м. Чернігів // Архів автора
709. Валерій Лементарьов – 1963 р.н., викладач, м. Ніжин, Чернігівська область // Архів автора
710. Віктор Склярець – 1947 р.н., пенсіонер, м. Чернігів // Архів автора
711. Володимир Василюк, – 1957 р.н., пенсіонер, м. Івано-Франківськ // Архів автора.
712. Врублевський В. К. Володимир Щербицький: правда і вигадки: нотатки помічника: спогади, документи, чутки, легенди, факти. Київ: Фірма «Довіра», 1993. 254 с.
713. Микола Ікальчик – 1962 р.н., викладач, м. Ніжин (с. Хотинівка, Носівський район) Чернігівська область // Архів автора.
714. Ольга Росієць – 1953 р.н., пенсіонер, с. Лосинівка Ніжинського району, Чернігівська область // Архів автора.
715. Погребняк Я. П. Не предаю забвению. Записки профессионального партийного работника. Киев: ИПЦ «Летопись – ХХ», 1999. 399 с.
716. Хрущев С. Н. Реформатор. Москва: Вече, 2016. 592 с.
717. Шелест П. Е. Да не судимы будете. Дневники и воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. Москва: Центрполиграф, 2016. 900 с.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії наукові видання та наукові статті

718. Аганин М. В., Зима Б. В. Заготовки сельскохозяйственной продукции у населения. Москва: Экономика, 1981. 80 с.

719. Аграновский Е. Д., Музычкин В. И. Комплексное развитие сети торговли и общественного питания на селе. Москва: Экономика, 1980. 80 с.
720. Альтшуль Г. Н. Рационализация кооперативной торговли. Москва : Экономика, 1970. 176 с.
721. Альтшуль Г. Н., Абдулин Р. Г., Трунов М. П. и др. Социализм и потребительская кооперация в СССР / под ред. Г. Н. Альтшуля. Москва: Экономика, 1984. 352 с.
722. Апопий В. В. Экономические связи потребительской кооперации с колхозами. Москва: Экономика, 1977. 95 с.
723. Арбузов М. Ф. Книжная торговля в СССР. Теоретические основы и принципы организации. Москва: «Книга», 1976. 156 с.
724. Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці. Київ: «Наукова думка», 2003. 332 с.
725. Бабенко С. Г. Оглядаючись на пройдене... *Споживча кооперація України: Іст. та соц. - екон. аспекти*. Київ: Ред. газ. «Вісті», 1996. С. 4 – 13 .
726. Бабийчук П. Г., Масленникова Р. М., Наконечный И. М., Чуб Н. Г. Планирование финансов в потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1986. 135 с.
727. Бабушкина М. П. Мелкооптовая посылочная торговля. Москва: Центросоюз, 1963. 133 с.
728. Байдаков Н. Ф., Бернвальд А. Р., Туров А. С. Проблемы размещения торговой сети в сельской местности. Москва: Экономика, 1972. 111 с.
729. Балашов А. С. Потребительская кооперация в СССР. Москва: Знание, 1975. 64 с.
730. Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953 – 1985 рр. Львів: МП «Свобода», 1992. 124 с.
731. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.

732. Барчук И. Д. Заготовка и постановка картофеля и овощей потребительской кооперацией. Москва: Экономика, 1974. 231 с.
733. Батюта Л. П., Опельбаум Ш. В. Управление товароснабжением сельской торговой сети. Львов: «Вища школа», из-во при Львов. ун-те, 1979. 187 с.
734. Бедрий Д. А. Потребительская кооперация на современном этапе. Київ: Вища школа, 1975. 36 с.
735. Белов К. А., Сундукьян Г. С. Экономика и организация заготовительной деятельности потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1969. 447 с.
736. Белопетравичус Л. А. Материально-техническое снабжение в потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1976. 96 с.
737. Бережной И. Г., Гольдфарб Л. Г., Пшеничный В. И. Развитие общественного питания на Украине. Київ: Вища школа, 1980. 213 с.
738. Бернвальд А. Р. Организация и управление торговлей на селе. Москва: Экономика, 1982. 120 с.
739. Бирман И. Экономическая ситуация в СССР. *Континент*. 1981. № 28. С. 259-301.
740. Бланк Г. Я., Быков А. К., Гукасян В. Г. Потребительская кооперация СССР. Москва: Центросоюз, 1962. 59 с.
741. Бойко О. Д. Історія України: навч. посібник. 3-тє вид. доп. Київ: Академвидав, 2010. 688 с.
742. Борисенко В. Культура повсякдення села Хижинці (1950-1960-і рр.). Київ: Дуліби, 2014. 144 с.
743. Борсук С. С. Советская торговля в девятой пятилетке (1971 – 1975 гг.). Киев: редакционно-издательский отдел Киевского торгово-экономического института, 1973. 23 с.
744. Боффа Дж. История Советского союза. Т.2. От отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941 –

- 1964 гг.: Пер. с итал. 2-е изд. Москва: Междунар. отношения, 1994. 632 с.
745. Бучаев Г. А. О некоторых проблемах кооперативного движения на современном этапе (Место кооперации в социально-экономическом развитии общества). Махачкала: Дагестанское книжное, 1974. 191 с.
746. Бучаев Г. А. Развитие кооперативной торговли. Москва: Экономика, 1981. 216 с.
747. Бучаев Г. А. Совершенствование торговли на селе. Москва: Экономика, 1978. 88 с.
748. Бучаев Г. А. Уровень жизни и торговля на селе (Проблемы повышения уровня жизни и эффективности кооперативной торговли). Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1975. 324 с.
749. Бучкин Б. И., Петров Г. В. Цены и ценообразование в потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1964. 231 с.
750. Бучкин Б. И., Петров Г. В. Цены и ценообразование в потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1971. 262 с.
751. Вальченко С. К. Завдання дальшого розвитку споживчої кооперації на Україні. Київ: Знання, 1963. 29 с.
752. Вахитов К. И. История потребительской кооперации России: учебник [для студентов вузов Центросоюза РФ]. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2008. 400 с.
753. Вахитов К. И. Потребительская кооперация СССР: учебник [для кооп. техникумов]. 3-е изд. перераб. Москва: Экономика, 1991. 176 с.
754. Верменич Я. В., Андрощук О. В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ-ХХІ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 182 с.
755. Верт Н. История советского государства. 1900-1991. Москва: Прогресс, 1992. 480 с.
756. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Харків: Червоний шлях, 1925. 52 с.

757. Витанович Ілля. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. 624 с.
758. Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60-80-е годы). Киев: АН Украины. Ин-т истории. 182 с.
759. Вопросы организации и технологии кооперативной торговли : сборник научных трудов / за ред. И. Д. Барчука. Москва: Центросоюз, 1974. 160 с.
760. Вопросы развития торговли потребительской кооперации: сборник научных трудов / за ред. А. Р. Бернвальд. Москва, 1974. 98 с.
761. Вопросы технологии кооперативной торговли: сборник научных трудов / за ред. И. Д. Барчука. Москва : Центросоюз, 1976. 130 с.
762. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941-1945 рр.): монографія / П. Я. Слободянюк, Ю. В. Телячий та ін. Кам'янець-Подільський: Медобори, 2006. 312 с.
763. Гаврилов А. В. Роль потребительской кооперации в строительстве коммунистического общества. Москва: Центросоюз, 1961. 49 с.
764. Гаврилук О. Ю. Розвиток соціальної структури сільського населення УРСР в умовах зрілого соціалізму. *Український історичний журнал*. Київ. 1983. № 9. С. 16 – 28.
765. Гелей С. Д., Нестуля О. О. Споживча кооперація України: історичні уроки та реальний шанс її відродження. *150 років споживчій кооперації України: оцінюючи минуле, визначаємо майбутнє*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 150-річчю утворення першого споживчого товариства в Україні та 200-річчю від часу заснування Львівського торговельно-економічного університету. Львів: ЛТЕУ, 2016. С. 13 – 18.
766. Гелей С. Д., Пастушенко Р. Я. Теорія та історія кооперації: підручник. Київ: Знання, 2006. 513 с.

767. Гетьман Г. А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР). Харьков: «Вища школа», 1985. 248 с.
768. Гликин Я. С. Правовое регулирование деятельности советской потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1967. 168 с.
769. Голованова О. В. Злінка: від витоків до сьогодні. Кіровоград: Поліграф-Сервіс, 2014. 432 с.
770. Горбачов М. С. Потенціал кооперації – справі перебудови. Виступ на IV всесоюзному з'їзді колгоспників 23 березня 1988 року. Київ: Політвидав, 1988. 48 с.
771. Город и село: проблемы формирования интегративной социально-экономической системы / ответ. ред. Никифоров Л. В. Москва, 1987. 162 с.
772. Григорьев С. И., Скворода К. М. Планирование фондов товаров народного потребления. Москва: Экономика, 1969. 181 с.
773. Дерев'янкін Т. І., Кульчицький С. В. Економічний розвиток Радянської України 1917 – 1970. Київ: «Наукова думка», 1970. 115 с.
774. Дихтярь Г. А. Советская торговля в период социализма и развернутого строительства коммунизма. Москва: Наука, 1965. 392 с.
775. Дмитренко В. И., Морозов Л. Ф., Погудин В. И. Партия и кооперация. Москва: изд-во политической литературы, 1978. 285 с.
776. Днепровский С. П. Кооператоры (1898–1968 гг.). Москва. Изд-во «Экономика», 1968. 377 с.
777. Дорогінська О. М. Між Бабою і Галкою або на галицьких просторах Сіверщини: історико-краєзнавчий нарис. Ніжин: ФОП Лукіяненко В. В., 2017. 554 с.
778. Дорогінська О. М. Терешківка – надійний мій причал: історико-краєзнавчий нарис. Ніжин: ТОВ «Аспект-Поліграф», 2010. 272 с.

779. Дурманова Т. И. Роль потребительской кооперации в развитии товарного обмена между городом и деревней. Москва: Экономика, 1969. 77 с.
780. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в II т. / ред. В. М. Литвин, Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
781. Задорожний В. К., Бланк І. А. Радянська торгівля на сучасному етапі. Київ: Знання, 1965. 33 с.
782. Зима Б. В., Шадиєв Х. А. Заготовки сільськогосподарської продукції споживчої кооперації. Москва: Экономика, 1989. 303 с.
783. Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953 гг. Москва. РОССПЭН, 2000. 224 с.
784. Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура та ін. Київ, Либідь. 477 с.
785. Історія кооперативного руху / Бабенко С. Г., Галюк В. Г., Гелей С. Д. та ін. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. 409 с.
786. Історія кооперативного руху та споживчої кооперації (програми, плани семінарів, методичні рекомендації та завдання для самостійної роботи студентів) / відповід. за випуск Гелей С. Д. Львів: вид. Львівської комерційної академії, 2003. 35 с.
787. Історія народного господарства Української РСР / редкол.: І. І. Лукінов та ін. Київ: Наукова думка, 1987. Т. III. 437 с.
788. Історія селянства Української РСР / редкол.: І. І. Компанієць та ін. Київ: Наукова думка, 1967. Т. II. 691 с.
789. Історія споживчої кооперації України: підручник для студентів кооперативних вузів / Аліман М. В., Бабенко С. Г., Гелей С. Д. та ін. Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. 383 с.
790. Історія українського селянства: нариси в II т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), В. М. Даниленко, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій;

- авт. кол.: О. В. Андросчук, В. К. Баран та ін. НАН України, Ін-тут історії України. Київ: Наукова думка, 2006. Т.2. 653 с.
791. Каденюк О. Аграрна історія України: курс лекцій. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. 300 с.
792. Калашник А. Я. Кооперативна торгівля Української РСР та її значення в поліпшенні добробуту сільського населення. Київ: Товариство Знання Української РСР, 1972. 19 с.
793. Калашник А. Я. Потребительская кооперация и продовольственная программа. Київ: Общество Знание Украинской ССР, 1982. 13 с.
794. Кандренков А. А., Архипов Б. В. Преодоление различий между городом и деревней. Москва: Мысль, 1984. 159 с.
795. Кендус Олександра. Криза системи споживчої кооперації УРСР в кінці 1970-их – на початку 1980-их рр. URL: [http // www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/26_Kendus.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/26_Kendus.pdf) (дата звернення: 20.09.2018).
796. Кистанов Я. А. Потребительская кооперация СССР: исторический очерк. Москва: Центросоюз, 1951. 418 с.
797. Климов А. П. Потребительская кооперация в системе развитого социализма. Москва: Экономика, 1980. 208 с.
798. Климов А. П. Потребительская кооперация СССР в новой пятилетке. Москва: Экономика, 1971. 109 с.
799. Климов А. П. Ресурсы потребительской кооперации: эффективность, качество. Москва: Общество Знание, 1978. 64 с.
800. Климов А. П. Советская кооперативная торговля. Москва: Центросоюз, 1948. 158 с.
801. Климов А. П. Торговля в сельской местности: эффективность, качество. Москва: Знание, 1977. 62 с.
802. Клок В. І. Розвиток споживчої кооперації України в першій половині 1960-их рр. *Кооперативна модель економічного розвитку в умовах глобалізації*: матеріали наукової конференції професорсько-

- викладацького складу і аспірантів. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2012. С. 60 – 62.
803. Клок В. І. Розвиток споживчої кооперації України в умовах десталінізації (1956 – 1965 рр.). *Вісник Львівської комерційної академії*. Львів, 2013. Вип. 11. Серія – Гуманітарні науки. С. 117-128.
804. Клок Василь. Розвиток споживчої кооперації в УРСР в кінці 1960 – на початку 1970-их рр. URL: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article / 24_Klok.pdf. (дата звернення: 20.09.2018).
805. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 250 с.
806. Козак В. Є., Новиков В. М. Зростання невиробничої сфери Української РСР у період розвинутого соціалізму. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. Київ, 1982. Вип. 16. С. 8 – 14.
807. Колесник Ф. Д. Діла і плани кооператорів України. Москва: Экономика, 1971. 179 с.
808. Колесник Ф. Д. Споживча кооперація України в новій п'ятирічці (1966-1970 рр.). Київ: УкрНДІНТІ, 1967. 38 с.
809. Комплексная программа развития производства товаров народного потребления на 1986 – 2000 годы. Москва: Политиздат, 1985. 48 с.
810. Кооперация в странах социализма: сб. статей. Москва: Экономика, 1985. 224 с.
811. Король В. Ю. Історія України: навч. посібник. 2-ге вид. доп. Київ: ВЦ Академія, 2008. 496 с.
812. Косарина В. П. Совершенствование управления финансами потребительской кооперации. Киев: Техника, 1982. 127 с.
813. Косигін О. М. Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976-1980 рр. Доповідь ХХV з'їздові КПРС 1 березня 1976 року. Київ: Політвидав, 1976. 61 с.

814. Косыгин А. Н. Избранные речи и статьи. М.: Политиздат, 1974. 783 с.
815. Косыгин А. Н. Об улучшении управления промышленностью, совершенствовании планирования и усилении экономического стимулирования промышленного производства: [доклад на Пленуме ЦК КПСС 27 сентября 1965 года]. Москва: Политиздат, 1965. 64 с.
816. Краснянский Э. В., Шихман И. А. Потребительская кооперация: совершенствование торговли на селе. Москва: Знание, 1987. 64 с.
817. Крашенинников А. И. Международный кооперативный альянс. Москва: Экономика, 1980. 162 с.
818. Крашенинников А. И. Советская потребительская кооперация в международном кооперативном движении. (Новое в жизни, науке, технике). Москва: Знание, 1982. 64 с.
819. Крашенинников А. И., Морозов А. М. Международное кооперативное движение. 2-е изд. доп. и перераб. Москва: Экономика, 1977. 223 с.
820. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. ХХ ст.). Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. 192 с.
821. Крупина В. Експортні поставки Української РСР у другій половині 1960-их – першій половині 1980-х років: напрямки, структура, результати. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2011. Вип. 16. С. 192 – 199.
822. Кульчицький С. В. Історичне місце української радянської державності. Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 62 с.
823. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. Київ: Темпора, 2013. 388 с.
824. Куропаткин А. И. Экономические основы преодоления существенных различий между городом и деревней. Москва: Изд-во Московского гос. университета, 1971. 85 с.
825. Кучинський М. М., Пащенко М. М. Шаргородська райспоживспілка – 80. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2004. 134 с.

826. Кушнарєнко Н. Н. Документоведєніє: учєбник. 7-є изд., стер. Київ. Знання, 2006. 459 с.
827. Лавринович М. Соціалні проблеми розвитку колгоспного села. Київ: Політвидав України, 1976. 165 с.
828. Лєхова З. Н. Потребительская кооперация и сближение уровней жизни сельского и городского населения. Москва: Экономика, 1969. 128 с.
829. Лєхова З. Н. Развитие заготовительной деятельности потребительской кооперации СССР. Москва: Центросоюз, 1961. 133 с.
830. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950 – 1960-ті рр.): монографія. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. 341 с.
831. Литвин В. М. Історія України: підручник. 3-тє вид. доп. Київ: Наукова думка, 2009. 821 с.
832. Литвинєнко С. В., Чугаєвський Н. В. Потребительская кооперация на селе. Киев: Урожай, 1988. 72 с. (Развитие кооперации в АПК: опыт, проблемы).
833. Логвинєнко В. К., Радько А. В. Роль торгівли в рєшеннн задач развитого социализма. Київ: Вища школа, 1975. 32 с.
834. Лукасєвич М. І. Споживча кооперация західних областей України в 1943–1947 роках (на матеріалах Волинської, Івано-Франківської і Львівської областей). *Вісник Львівської комерційної академії*. Львів. 2009. Вип. 8. С.156–165. (Серія «Гуманітарні науки»).
835. Лупєй Н. А., Альтшуль Г. Н. Потребительская кооперация: перестройка ускорение. Москва: Экономика, 1988. 200 с.
836. Малафєєв А. Н. История ценообразования в СССР (1917 – 1963 гг.). Москва: изд-во Социально-экономической литературы «Мысли», 1964. 57 с.
837. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991. Київ: Мєгатайп, 2000. 608 с.

838. Марціняк Н. Форми та методи книжкової торгівлі в Україні (друга половина 1940-х – кінець 1980-х років). *Вісник книжкової палати*. 2013. № 3. С. 1 – 4.
839. Маслова А. Д., Дудла А. А. Роль потребительской кооперации в реализации продовольственной программы СССР. Київ: Вища школа, 1982. 40 с.
840. Матусевич В. А. Повышение эффективности кооперативной промышленности. Москва: Экономика, 1976. 167 с.
841. Матусевич В. А. Потребительская кооперация в агропромышленном комплексе страны. Москва: Экономика, 1980. 176 с.
842. Матусевич В. А. Потребительская кооперация в агропромышленном комплексе страны. 2-е изд. доп. и перераб. Москва: Экономика 1983. 224 с.
843. Махнюк В. Р. Общественное питание в колхозах и совхозах. Москва: Экономика, 1967. 86 с.
844. Махнюк В. Р. Общественное питание: вопросы теории и тенденции развития. Київ: Вища школа. 1982. 194 с.
845. Миненко П. И. Кадры потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1986. 103 с.
846. Михальський Ю. Вплив реформ А. Косигіна на розвиток української споживчої кооперації. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер. Історія. 2012. Вип. 2. С. 122–126.
847. Морий Г. П. Партийные организации Украины во главе борьбы за ускоренное развитие сельского хозяйства. Киев – Одесса: «Вища школа», 1989. 177 с.
848. Морозов Л. Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Москва: Мысль, 1969. 239 с.
849. Наговицина Л. П. Товарные запасы потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1975. 150 с.

850. Нейман Г. Я. Советская торговля в новой обстановке: итоги 1935 г. и задачи 1936 г. Москва: Госторгиздат, 1936. 104 с.
851. Нестуля О. О. Вплив політичних чинників на розвиток споживчої кооперації України: історія і сучасність. *Споживча кооперація України: історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири*: збірник наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, Україна, Київ, 12 жовтня 2010 року. Львів: Львівська комерційна академія, 2010. С. 56–65.
852. Никифоров Л. В., Кузнецова Т. Е., Перова Т. Т. и др. Социалистическая кооперация. История и современность / под ред. Л.В. Никифорова. Москва: Наука, 1989. 224 с.
853. Огородник М., Голобородько А. Материально-техническая база городской кооперативной торговли сельскохозяйственными продуктами. *Экономика Советской Украины*. 1984. № 8. С. 40 – 48.
854. Павлов А. И. Социальные процессы на селе в 60-80-е годы: вопросы методологии и историографии. Киев – Одесса: «Лыбидь», 1991. 176 с.
855. Падалка С. С. Політика тоталітарної держави в концепції подолання відмінностей між містом і селом в УРСР 60 – 80-і рр. ХХ ст. *Українське суспільство. Друга половина ХХ століття. Історія та сучасність*. 2002. С. 71 – 102.
856. Падалка С. С., Ігнатенко М. М. Аграрна політика в Україні: підсумки та уроки 1960 – 1980 років. Ялта: РІО КГУ, 2006. 120 с.
857. Пак В. П., Ленченко Ф. І. Нариси історії споживчої кооперації Київщини. Київ: Ірідіум, 2002. 200 с.
858. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація України: теорія і практика: монографія. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. 347 с.
859. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР 1959 – 1980. Киев: «Наукова думка», 1980. 285 с.
860. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України: підручник. 2-ге вид. доп. Київ: Знання, 2000. 342 с.

861. Пащенко М. М., Кирилюк Б. А., Подолян В. В. Вінницька обласна спілка споживчих товариств. Вінниця.: Вид. ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2012. 152 с.
862. Перехрест О. Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище: монографія. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 688 с.
863. Петрашенко С. С. Потребительская кооперация и благосостояние народа. Київ: Вища школа, 1980. 35 с.
864. Писаренко Н. П. Эффективность заготовительной деятельности потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1979. 183 с.
865. Плахута А. И. Роль потребительской кооперации в государственных заготовках и закупках сельскохозяйственных продуктов и сырья (на материалах Украины). Харьков: Типография Харьковского политехнического института им. В. И. Ленина, 1958. 30 с.
866. Плахута А. И. Торговля при социализме. Харьков: ХПИ имени В. И. Ленина, 1958. 25 с.
867. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-их – середина 1950-х рр.): у 2-х книгах, 3-х частинах. / П. Бондарчук, Т. Вронська, О. Коляструк та ін. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. Кн. 1, ч. 1-2. 351 с.
868. Погребняк Я. П. Развитой социализм: экономка и народное благосостояние. Киев: Изд-во политической литературы Украины, 1985. 262 с.
869. Подвиженко И. С., Опельбаум Ш. В, Борак С. И. Снабжение сельской торговой сети товарами. Москва: Экономика, 1973. 80 с.
870. Подолян В., Рекрут В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.). Вінниця, 2005. 456 с.
871. Половец В. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.). Чернігів: Деснян. правда, 1996. 204 с.

872. Попов П. А. Потребительская кооперация и экономические связи между городом и деревней. Воронеж: изд-во Воронежского университета, 1964. 104 с.
873. Потребительская кооперация в реализации продовольственной программы: тезы докладов научно-практической конференции. часть 1 / наук. ред. Сулейманов Ш. С. та ін. Самарканд, 1984. 282 с.
874. Потребительская кооперация в СССР. Москва: Центросоюз, 1956. 50 с.
875. Потребительская кооперация за 50 лет Советской власти: материалы научной конференции / наук. ред. Павлов Т.Г. Москва: Центросоюз, 1968. 100 с.
876. Потребительская кооперация СССР / авт. кол.: Г. Я. Бланк, А. К. Быков и др. Москва: Экономика, 1965. 87 с.
877. Потребительская кооперация СССР 1954 – 1957 гг. / за ред. Марцкевич Ю. П. Москва: Центросоюз, 1958. 106 с.
878. Проблемы перспективного развития отраслей деятельности потребительской кооперации: тезисы докладов Всесоюзной научно-теоретической конференции, (г. Москва, 15 – 17 мая 1984 г.). / науч. ред. Барчук И. Д. Москва: Центральное правление ИТО торговли Центросоюза, 1984. 259 с.
879. Проблемы повышения эффективности кооперативной торговли: сборник научных трудов / науч. ред. Т. И. Дурманова. Москва: Московский кооперативный институт Центросоюза, 1977. 181 с.
880. Пыжиков А. В. Хрущевская оттепель. Москва: Олма-пресс, 2002. 511 с.: ил. 19 с. URL:http://www.ereading.link/bookreader.php/150485/Ryzhikov__Hrushchevskaya__Ottepel%27__1953-1964_gg.html (дата звернения: 20.09.2018).
881. Раицкий К. А. Экономическая реформа в кооперативной торговле. Москва: Знание, 1976. 63 с.
882. Ракитских В. П. Определение спроса на технически сложные товары в потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1971. 183 с.

883. Рационализация работы кооперативных предприятий и условий труда: тезисы доклада на научно-технической конференции по вопросам улучшения условий труда и сокращения заболеваемости работников государственной торговли и потребительской кооперации в г. Кургане 26-28 февраля / науч. ред. Г. Н. Альтшуль Москва: Центросоюз. 1973. 15 с.
884. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 304 с.
885. Рибак І. В., Скворцова І. А. Подільське село під владою компартійної номенклатури: поселенська мережа, населення, виробнича та соціальна сфера (1961-1991 рр.). Кам'янець-Подільський, 2015. 285 с.
886. Роль торговли в ликвидации социально-экономических различий между городом и селом: материалы к научному совещанию по проблемам сельского расселения и дальнейшего развития материально-технической базы розничной торговли на селе. Новосибирск, 1969. 114 с.
887. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 256 с.
888. Рубинштейн Г. Л. Развитие внутренней торговли в СССР. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1964. 395 с.
889. Сай М. П. Споживча кооперація України в семиріччі. Київ: Видавництво «Радянська Україна», 1961. 48 с.
890. Сахновський Г. Л. Рішення вересневого пленуму ЦК КПРС і завдання правцівників торгівлі та громадського харчування (Скорочена стенограмма лекції). Київ: «Знання», 1965. 25 с.
891. Семенов И. С. Социальное развитие села. Москва: Профиздат, 1984. 112 с.
892. Сидоренко И. Тернопольские кооператоры. Львов: Каменяр, 1966. 60 с.
893. Сидорович О. С. Аграрний характер споживчої кооперації УРСР в другій половині 1940-их – 1980-х рр.: цілеспрямована політика чи

- історична закономірність. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2014. Вип. 10 С. 133 – 140.
894. Сидорович О. С. Баллін М. П. – один із засновників кооперації в Україні (до 180-річчя з дня народження). *Література і культура Полісся*. Ніжин, 2010. Вип. 57. С. 179 – 187.
895. Сидорович О. С. Вирішення продовольчої проблеми у 1960-их – 1980-их рр.: місце і роль споживчої кооперації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 291 – 294.
896. Сидорович О. С. Виробнича галузь споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2016. Вип. 18. С. 123 – 132.
897. Сидорович О. С. Громадське харчування споживчої кооперації УРСР у післявоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 48 – 52.
898. Сидорович О. С. Забезпечення товарами масового споживання мешканців сіл УРСР у другій половині 1940-на початку 1980-их рр. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014 – 2015. Вип. 8 – 9. С. 190 – 195.
899. Сидорович О. С. Заготівельна діяльність споживчої кооперації УРСР у 1960-80-ті рр. як складова аграрної політики держави. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2016. Вип. 15. С. 96 – 103.
900. Сидорович О. С. Заготівельна діяльність споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 1950-их рр. *Black Sea: scientific Journal of academic Research*. Tbilisi: Georgia, 2016. February, Volume 28, Issue 02, p. 28 – 33.
901. Сидорович О. С. Зміни в організаційно-територіальній структурі споживчої кооперації УРСР (друга половина 40-их – 70-ті рр. ХХ ст.).

- Історія науки та біографістика*. Київ, 2016. Вип. 3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-3/15.pdf> (дата звернення: 20.09.2018).
902. Сидорович О. С. Комісійна торгівля сільськогосподарськими продуктами в системі споживчої кооперації УРСР в 1950-их рр. *Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні та політологічні процеси*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 17-18 квітня 2015 р.). Херсон: видавничий дім «Гельветика», видавець ПП Кандич С. Г., 2015. С. 70 – 72.
903. Сидорович О. С. Міжнародна діяльність споживчої кооперації УРСР у повоєнний період (1945 – 1991 рр.). *Україна в контексті міжнародної політики: історія та сучасність*: зб. наук. праць (за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 3 грудня 2015 р.). Київ: Анва-Прінт, 2015. С. 16 – 17.
904. Сидорович О. С. Місто і село: диспаритет у товарному забезпеченні: на прикладі діяльності Укоопспілки у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Гілея*. Київ, 2015. Вип. 92. № 1. С. 67 – 69.
905. Сидорович О. С. Місце і роль пайовика у споживчій кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 80-их рр. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2017. № 3. С. 154 – 162.
906. Сидорович О. С. Місце споживчої кооперації УРСР в командно-адміністративній економіці в другій половині ХХ ст. *Виклики соціально-орієнтованої економіки в євроінтеграційних умовах*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ніжин, 23-24 квітня 2015 р.) Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2015. С. 246 – 249.
907. Сидорович О. С. Наслідки Другої світової війни для споживчої кооперації України. *Перемога над нацизмом у другій світовій війні: суспільна пам'ять, наукові інтерпретації, освітньо-виховні технології*: зб. наук. праць (за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної

- конференції, Київ, 29 вересня 2015 р.). Київ: Дірект-Лайн, 2015. С. 56 – 57.
908. Сидорович О. С. Особливості та стан забезпечення мешканців села продовольчими товарами в УРСР у другій половині ХХ ст. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2018. Вип. 23 – 24. С. 128 – 136.
909. Сидорович О. С. Особливості торгівлі сільськогосподарською продукцією споживчої кооперації УРСР у 1960 – 1970-х рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2015. Вип. 13 – 14. С. 134 – 140.
910. Сидорович О. С. Присутність споживчої кооперації в містах УРСР у повоєнний період. *Наукові записки Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 45. С. 233 – 235.
911. Сидорович О. С. Проблема товарного дефіциту у сільській торгівельній мережі УРСР у післявоєнний період. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2016. Вип. 83. С. 189 – 198.
912. Сидорович О. С. Проблеми розвитку сільських споживчих товариств в Україні у 1940-1980-их рр. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2014. Вип. 76. С. 189 – 198.
913. Сидорович О. С. Прояви корупції та зловживань в системі споживчої кооперації УРСР в другій половині ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2015. Вип. 1., Ч. 1. С. 84 – 87.
914. Сидорович О. С. Розвиток споживчої кооперації Ніжинщини у другій половині ХХ ст. (радянська доба). *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2016. Вип. 21/24. С. 72 – 79.
915. Сидорович О. С. Роздрібна торгівля в сільській місцевості УРСР у післявоєнний період (1945-1991 рр.). *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2015. № 1. С. 182 – 188.
916. Сидорович О. С. Роль споживчої кооперації УРСР у подоланні продовольчого дефіциту у перші повоєнні роки (1945-1950 рр.). *Гілея*. Київ, 2015. Вип. 103 (№12). С. 41 – 44.

917. Сидорович О. С. Роль Укоопспілки у продовольчому забезпеченні міст УРСР у післявоєнний період. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2014. Вип. 8 – 9. С. 138 – 144.
918. Сидорович О. С. Система управління споживчою кооперацією України: минуле і сьогодення. *Науковий вісник Ніжинського агротехнічного інституту*. Ніжин, 2009. Вип. 1 С. 280 – 284.
919. Сидорович О. С. Соціально-економічні наслідки діяльності споживчої кооперації УРСР на селі в повоєнний період. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2015. Вип. 11-12. С. 120 – 128.
920. Сидорович О. С. Споживча кооперація у суспільному житті України ХХ ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 293 – 295.
921. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР в забезпеченні харчуванням сільських освітніх установ у 1950-х – 1980-х рр.: матеріали V всеукраїнської конференції з міжнарод. участю (м. Дніпропетровськ, 28 серпня 2015 р.): у 2-х частинах. Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2015. Ч. 1. С. 48 – 49.
922. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР в контексті подолання продовольчого дефіциту у післявоєнний період. *Стратегія економічного розвитку України: теоретичні засади та механізми реалізації*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (14-15 квітня 2016 р.). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2016. С. 201-203.
923. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР у міжнародному кооперативному русі у другій половині ХХ ст. як прояв ідеологічної боротьби із Заходом. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2018. Вип. 92. С. 265 – 274.
924. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР у повоєнний період у політико-ідеологічному концепті «Подолання відмінностей між містом

- і селом»: теорія і практика. *Грані*. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 123. С. 141 – 147.
925. Сидорович О. С. Сфера діяльності громадського харчування споживчої кооперації УРСР у післявоєнний період. *Актуальні питання суспільних наук*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (м. Київ, 14-15 серпня 2015 р.). Київ: Київська суспільнознавча організація, 2015. С. 52 – 55.
926. Сидорович О. С. Теоретичні передумови зародження і розвитку споживчої кооперації в Наддніпрянській Україні. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2013. Вип. 6. С. 99 – 101.
927. Сидорович О. С. Торгівля книгами у сільській місцевості УРСР у 1950-80-их рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2018. Вип. 25 – 26. С. 128 – 133.
928. Сидорович О. С. Укоопспілка в соціально-економічному житті УРСР у післявоєнний період. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки. Київ, 2015. Випуск 13. С. 136 – 140.
929. Сидорович О. С. Укоопспілка та її роль в агропромисловому комплексі УРСР (1945-1991 рр.). *Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні та політологічні процеси*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м.Херсон, 17-18 квітня 2015 р.). Херсон: видавничий дім «Гельветика», видавець ПП Кандич С. Г., 2015. С. 109 – 111.
930. Сидорович О. С. Хлібопекарська промисловість споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2017. Вип. 19 – 20. С. 124 – 129.
931. Совершенствование материально-технической базы кооперативной торговли: сборник науч. трудов / за ред. Лысова И. Г., Шibaева Л. И. Москва, 1973. 116 с.
932. Советская кооперация на ленинском пути: сборник статей. Москва: Экономика, 1970. 200 с.

933. Советская торговля / ред. Я. З. Гиршгори. Москва-Ленинград: Госторгиздат, 1936. 72 с.
934. Советская торговля на современном этапе: Тезисы докладов на межреспубликанском семинаре. Киев, 14-16 декабря 1970 г. Москва: Издательство «Знание» 1970. 30 с.
935. Соломаха Л. К. Материально-техническая база (Потребительская кооперация СССР). Москва: Экономика, 1984. 109 с.
936. Соломаха Л. К. Проблемы и развития и совершенствования материально-технической базы кооперативной торговли. Москва: Экономика, 1972. 134 с.
937. Соціальні перетворення у радянському селі. На прикладі західних областей Української РСР / під ред. Л. В. Петренко. Київ: Вид-во «Наукова думка», 1976. 233 с.
938. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.
939. Спицына Т. Ю. Ушакова Н. Н. Экономическая политика партии и государства в развитии торговли. Київ: Вища школа, 1980. 184 с.
940. Споживча кооперація Закарпаття за 20 років / за ред. Панченко В. Ф. Ужгород: видав. «Карпати», 1966. 63 с.
941. Споживча кооперація Київщини / за ред. Дмитрієвська М. А., Вербник Г. Б. та ін. Київ: Видав. «Урожай», 1967. 79 с.
942. Споживча кооперація Львівщини / відп. ред. Луник М.П. Львів: видав. «Каменярь», 1964. 132 с.
943. Споживча кооперація України / авт. кол.: С. Г. Сіденко, М. Д. Лепехов та ін.; вид-во політичної літератури України. Київ: Київська книжкова фабрика, 1965. 191 с.
944. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення: монографія / М. Аліман та ін.; за заг. ред. С. Гелея. Львів: вид-во Львів. комерц. акад., 2013. 972 с.

945. Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екон. аспекти / С. Г. Бабенко, М. В. Аліман, В. В. Апопій та ін. Київ: ред. газ. «Вісті», 1996. 192 с.
946. Споживча кооперація України: історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири: збірник наук. доповідей учасників Всеукраїнської наук-практ. конфер. Львів: Львівська комерційна академія, 2010. 322 с.
947. Споживча кооперація Української РСР / авт. кол.: С. Г. Сіденко, Ф. Д. Колесник та ін.; вид-во «Економіка». Київ, 1967. 207 с.
948. Стамболин В. А. 80 лет на службе народу Крыма. Симферополь: Таврия, 1998. 280 с.
949. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР. Москва: Издательство «Наука», 1966. 514 с.
950. Супотницкий Н. И. Потребительская кооперация СССР: опыт и резервы. Москва: Знание, 1983. 63 с.
951. Супрун В. О. Українська РСР в системі зовнішньоекономічних зв'язків Радянського Союзу (1971 – 1980 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. Київ, 1982. Вип. 16. С. 14 – 21.
952. Суховершко Г. В. Соціальні горизонти села. Київ: Політвидав України, 1983. 103 с.
953. Тимошенко В. І., Грищенко Є. І., Кондратюк Р. Ю. Історія споживчої кооперації Малинщини до 90 – річчя дня створення. Малин: Кур'єр, 1999. 34 с.
954. Тимошик Микола. Село: у 2-х т. Т. 2: Трудний шлях відмосковлення. Київ: Ярославів Вал, 2017. 580 с.
955. Товарно–денежные отношения в условиях развитого социализма: тенденции и закономерности / за ред. Малафеева А. Н. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1979. 210 с.

956. Українська модель сільськогосподарської кооперації: етапи формування та розвитку / Л. Ю. Беренштейн та ін. Київ: НАУ, 2002. 99 с.
957. Українські кооператори. Історичні нариси. Книга II / за ред. С. Гелея. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. 338 с.
958. Файн Л. Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. Иваново: ИВГУ, 1994. 275 с.
959. Фареній І. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. 144 с.
960. Федив И. И., Мельник А. Ф. Селу – городской уровень обслуживания. Київ: Изд –во «Техніка», 1985. 166 с.
961. Федирко П. С. О задачах по углублению перестройки деятельности потребительской кооперации, вытекающих из решений XIX Всесоюзной конференции КПСС, июльского (1988 г.) пленума ЦК КПСС, закона «О кооперации в СССР». *Советская потребительская кооперация*. 1988. № 10. С. 8.
962. Ферцев П. К. Социальные проблемы преобразования села на этапе развитого социализма. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1984. 152 с.
963. Фокин А. А. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «Об усилении борьбы с пьянством и о наведении порядка в торговле крепкими спиртными напитками» и антиалкогольная кампания 1960-х годов. *Вестник Челябинского государственного университета*, 2014. № 12. С. 109-115. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/postanovlenie-tsk-kpss-i-soveta-ministrov-sssr-ob-usilenii-borby-s-ryanstvom-i-o-navedenii-poryadka-v-torgovle-krepkimi-spirtnymi-napitkami-i> (дата звернення: 20.09.2018).

964. Фруктохранилища потребительской кооперации / Аганин М. В., Баландин А. И., Зима Б. В., Салашинский Н. А. Москва: Экономика, 1977. 136 с.
965. Хілько В. О., Калашник А. Я. Споживча кооперація та її місце в народному господарстві. Київ: Знання, 1973. 48 с.
966. Хлопук О. С. Структурні зміни в діяльності Волинської облспоживспілки у період 1939-2008 рр. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія: гуманітарні науки. 2009. Вип. 8. URL: http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/14.pdf. (дата звернення: 20.09.2018).
967. Хорин В. И. Потребительская кооперация и ее роль в коммунистическом строительстве. Москва: Экономика, 1970. 56 с.
968. Хорин В. И. Товарооборот потребительской кооперации. Москва: Центросоюз, 1959. 116 с.
969. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917–1991. 2-изд. испр. и доп. Москва: Вагриус, 1995. 512 с.
970. Шабала Я. М. Роль споживчої кооперації у післявоєнній відбудові волинського села (1944-1953 рр.). *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія: Гуманітарні науки. Львів, 2011. Вип. 10: Ювілейний збірник на пошану С. Гелея. С. 414–421.
971. Швидкий Василь. Місто vs село: подібне та особливе в деяких асоціальних проявах, настроях в Україні 1940-1960-х рр. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: збірник статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 19. 296. С. 100 – 101.
972. Шляхами розвитку. Рівненська обласна споживча спілка. 70 років. / Бараш П. Ф. та ін. Рівне: Овід, 2009. 288 с.
973. Шмелев Г. И. Личное подсобное хозяйство и его связи с общественным производством. Москва: «Мысль», 1971. 166 с.
974. Шмелев Г. И. Личное подсобное хозяйство: возможности и перспективы. Москва: Изд-во политической литературы, 1983. 70 с.

975. Шуляк П. Н. Товарооборот и товарные запасы потребительской кооперации СССР. Москва: Экономика, 1967. 264 с.
976. Экономика и организация государственных заготовок продуктов сельского хозяйства / под ред. Н. С. Бузулукова. Москва: Колос, 1969. 432 с.
977. Экономика и организация государственных заготовок продуктов сельского хозяйства / под ред. Н. С. Бузулукова. 2-е изд. Москва: Колос, 1976. 332 с.
978. Экономика советской торговли / под ред. М. М. Лифица. Москва: Госторгиздат, 1950. 560 с.
979. Экономика, организация и планирование кооперативной торговли / Фридман А. М., Н. Ф. Байдаков, В. А. Курбетьев, А. С. Нешиной. Москва: Экономика, 1981. 350 с.
980. Экономическая и организационно-коммерческая работа в предприятиях потребительской кооперации: сборник научных трудов / науч. редактор П. Н. Шуляк. Москва, 1969. 248 с.
981. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.
982. Яремчук В. Українська радянська історіографія: сучасний стан досліджень. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/6883/1/38.pdf> (дата звернення: 20.09.2018).
983. Birman, I. Personal Consumption in the USSR and the USA. New York: Palgrave Macmillan, 1989.
984. Birman, I. Secret Incomes of the Soviet Budget. Maritus Nijhoff Publishers: The Hague/Boston/London, 1981.
985. Boym, Svetlana. Common places: mythologies of everyday life in Russia. Harvard University Press: Cambridge, 1994.
986. Die Konsumgenossenschaften in der Sowjetunion. M.: Verlag des Zentrosojus, 1962. 67 s.

987. Estimating the Size of the Soviet Economy: Summary of a Meeting, Michael Alexeev and Lee Walker, editors, National Academy Press, Washington, D.C., 1991.
988. Fuerst, Juliane and others, eds. Late Stalinist Russia: Society between reconstruction and reinvention. New York: Routledge, 2006.
989. Hessler, Julie. A Social History of Soviet Trade: trade policy, retail practices, and consumption, 1917-1953. Princeton: Princeton University Press, 2004.
990. Hosking, Geoffrey. The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within. Cambridge: Harvard University Press, 1985.
991. Lewytzkyj, Borys. Politics and society in Soviet Ukraine, 1953-1980. Edmonton: Canadian inst. Of Ukr . Studies Univ. of Alberta, 1984.
992. Matthews, Mervyn. Poverty in the Soviet Union: The life-styles of the underprivileged in recent years. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
993. Nove, Alec. An Economic History of the USSR 1917-1991. Harmondsworth: Penguin Books, 1992.
994. Shaffer, Harry ed. The Soviet Economy: a Collection of Western and Soviet Views. Second Edition. New York: Appleton-Century-Crofts, 1969.
995. Siegelbaum, H. Lewis and others, eds. Borders of Socialism: Private spheres of Soviet Russia. New York: Palgrave Macmiilan, 2006.
996. Sydorovych O. Dynamics and quantitative features of formation of consumer cooperatives USSR in the second half of the 1940s - 1980's. // *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciens /* Budapest, Hungary, V(21), Issue: 130, 2017, p. 18 – 21.

Дисертації та автореферати дисертацій

997. Бидный Ю. Т. Роль потребительской кооперации в экономической связи между городом и деревней в переходный период от капитализма

- к социализму в СССР (по материалам УССР): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. эконом. наук. Харьков, 1958. 17 с.
998. Борсук И. Г. Товарные продовольственные ресурсы мелких производителей в системе потребительской кооперации: дис. ... канд. эконом. наук: 08.00.05. Центросоюз. Киев, 1991. 187 с.
999. Борсук И. Г. Товарные продовольственные ресурсы мелких производителей в системе потребительской кооперации: автореф. дис. на соискание ученой степени ... канд. экономических наук: спец. 08.00.05. Киев, 1991. 19 с.
1000. Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст.: історичний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2015. 522 с.
1001. Дидерихс Ф. Ф. Некоторые вопросы ценообразования в социалистическом обществе: автореф. дисс. ... докт. эконом. наук: 08.607. Москва, 1973. 34 с.
1002. Доценко М. Л. Повышение жизненного уровня сельского населения – важное условие в преодолении существенных различий между городом и деревней: автореф. дисс. ... канд. эконом. наук: 08.590. Киев, 1971. 21 с.
1003. Ельникова Г. А. Партийное руководство деятельностью потребительской кооперации. (1971-1980 гг.): автореф. дис. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.01. Москва, 1985. 23 с.
1004. Жаданов Д. П. Советская кооперативная торговля в период развернутого строительства коммунизма: автореф. дис. ... канд. экон. наук. Харьков, 1965. 21 с.
1005. Завражных Л. А. Потребительская кооперация в системе экономических связей между городом и деревней развитого социалистического общества: автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.01. Москва, 1973. 20 с.

1006. Задорожный В. К. Роль потребительской кооперации СССР в укреплении товарных связей между городом и деревней: автореф. дис. на соискание ученой степени ... канд. экон. наук. Москва, 1957. 16 с.
1007. Корольков И. И. Организационные формы и структура управления розничной торговлей: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... докт. эконом. наук: 08.00.25. Москва, 1988. 31 с.
1008. Коропов Л. С. Хозяйственная реформа и эффективность использования оборотных средств потребительских обществ: автореф. дис. ...канд. экономических наук: 599. Москва, 1969. 23 с.
1009. Кривчик Г. Г. Соціальний розвиток українського села в 60 – 80-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... док. іст. наук: 00.07.01. Дніпропетровськ, 2002. 33 с.
1010. Магась-Демидас Ю. І. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2007. 268 с.
1011. Махнюк В. Р. Вопросы развития общественного питания в сельской местности: автореф. дис. ...канд. эконом. наук. Киев, 1966. 17 с.
1012. Мекешкин А. М. Партийное руководство укреплением и развитием потребительской кооперации на Украине (1926 – 1937 гг.): автореф. дис. ... канд. истор. наук. 07.00.01. Киев, 1986. 16 с.
1013. Мустафин Г. Х. Общественное питание потребительской кооперации: автореф. дис. ... канд. экон. наук. Киев, 1966. 18 с.
1014. Нікілев О. Ф. Виробнича інтелігенція українського села: формування соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2008. 34 с.
1015. Оніпко Т. В. Господарська діяльність споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921-1928 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2011. 36 с.
1016. Оніпко Т. В. Господарська діяльність споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921 – 1928 рр.): дис. ... д-ра іст.

- наук: 07.00.01. Полтавський ун-т економіки і торгівлі. Полтава, 2011. 586 с.
1017. Плахута А. И. Роль потребительской кооперации в осуществлении экономических связей между городом и деревней (на материалах Украинской ССР 1953 – 1957 гг.): автореф. дис. ... канд. экон. наук. Харьковский гос. ун-т им. А.М. Горького. Харьков, 1958. 16 с.
1018. Рынейская Л. С. Потребительская кооперация в Украине в 1931 – 1950 гг.: дис... канд. экон. наук : 08.00.03. АН Украины: Ин-т экономики. Киев, 1993. 160 с.
1019. Салова Н. Ф. Кооперативная торговля в системе производственных отношений развитого социализма: автореф. дис. на соискание ученой степени ... канд. эконом. наук: спец. 08.00.01. Свердловск, 1973. 21 с.
1020. Серета А. М. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села (60 – 70-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Запоріжжя, 1994. 21 с.
1021. Серета А. Р. Торговля мебелью и пути ее совершенствования в потребительской кооперации Украинской ССР: автореф. дис. ... канд. эконом. наук: 08.594. Киев, 1972. 24 с.
1022. Сырникова З. А. Деятельность КПСС по развитию потребительской кооперации в период между XXIII и XXIV съездами партии: автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.01. Краснодар, 1977. 22 с.
1023. Тимченко С. М. Етносоціальні процеси в українському селі (60-80-ті рр. ХХ ст.): Дис...д-ра іст. наук: 07.00.02. Запоріжжя, 1995. 529 с.
1024. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: автореф. дис. ...д-ра. іст. наук: 00.07.01. Київ, 2009. 38 с.
1025. Хильчевський С. Ф. Деятельность КП Украины по дальнейшему развитию и укреплению потребительской кооперации (1959 – 1965 гг.): автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.570. Одесса, 1971. 37 с.

1026. Хоменко С. Ю. Побут і дозвілля українського села в 60-х – 80-х рр. ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2015. 21 с.
1027. Чернышева А. А. Партийное руководство развитием потребительской кооперации на Украине (1971 – 1980 гг.): автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.01. Киев, 1988. 23 с.

Довідкова та енциклопедична література

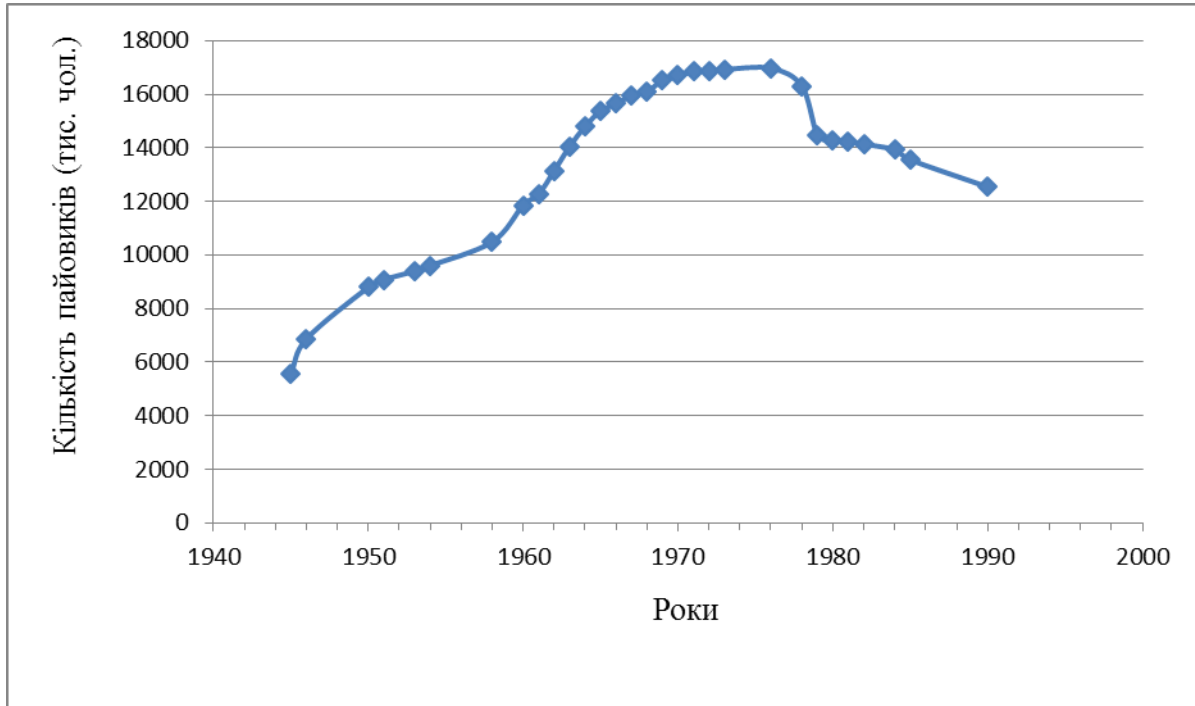
1028. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад.: В. Т. Бусел. Київ: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
1029. Житомирська облспоживспілка /довідковий матеріал про діяльність Спілки та ринків в системі споживчої кооперації. Житомир: Вид-во «Волинь», 2006. 12 с.
1030. Кульчицький С. В. Керівні органи Центрального Комітету КПРС. Київ. 1990. 89 с. (Препринт № 9 (21). Інститут історії НАН України).
1031. Наулко В. І. СЕЛО. Енциклопедія історії України: веб-сайт. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Selo>. (дата звернення: 20.09.2018).
1032. Развитие хлебопекарской промышленности СССР: веб-сайт. URL: <http://www.borodinsky.com/history/bread-ussr.html>. (дата звернення: 20.09.2018).
1033. What-is-a-cooperative? Офіційний сайт Міжнародного кооперативного альянсу: веб-сайт. URL: <https://www.ica.coop/en/cooperatives/what-is-a-cooperative>. (дата звернення: 20.09.2018).

ДОДАТКИ

Додаток А (рисунок)

Додаток А.1.

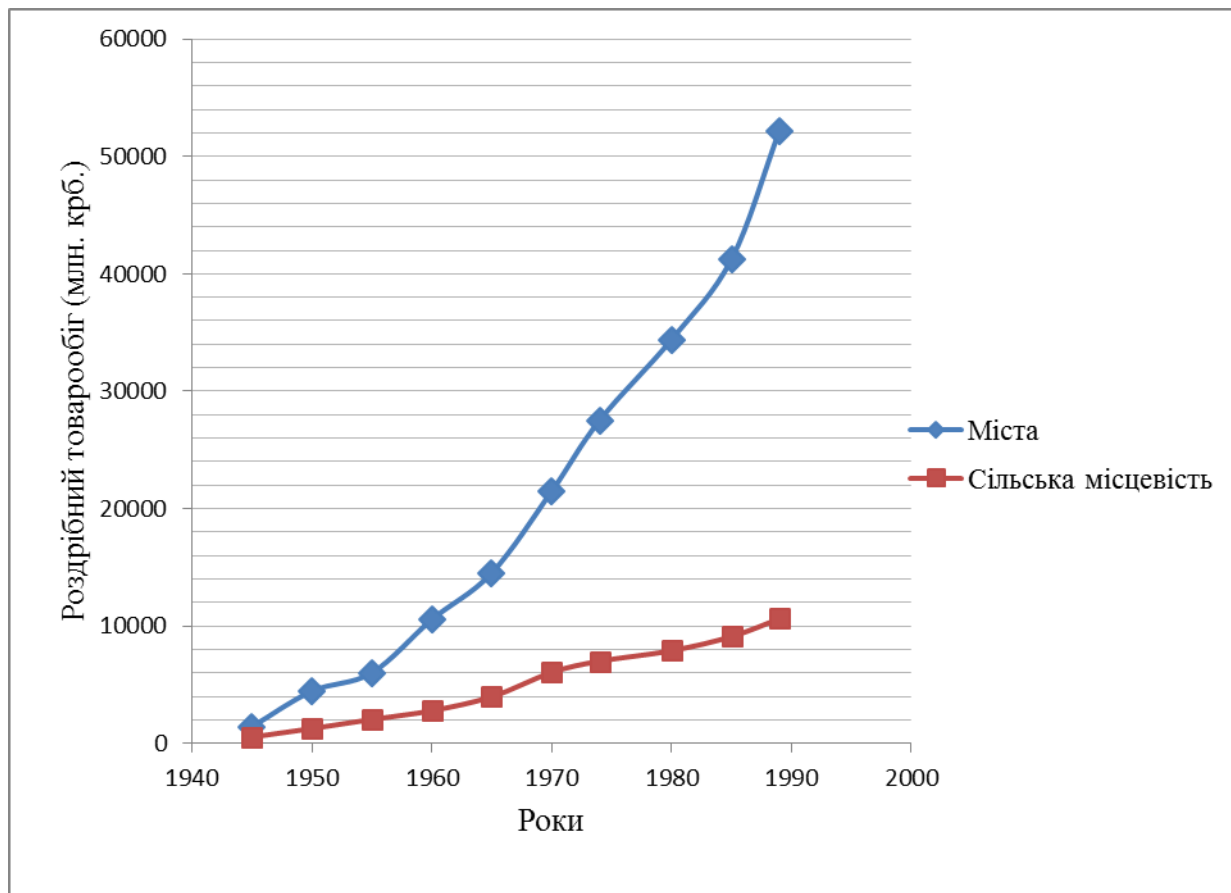
Динаміка кількісного складу пайовиків споживчої кооперації УРСР (1945 – 1990 роки)¹

¹ Складено автором за: [136, арк. 2; 140, арк. 3; 157, арк. 15 зв.; 166, арк. 29; 174, арк. 45; 209, арк. 3; 217, арк. 1; 228, арк. 1.; 236, арк. 33; 241, арк. 3; 257, арк. 18; 264, арк. 2; 276, арк. 3; 285, арк. 8; 293, арк. 170; 305, арк. 13; 312, арк. 18; 321, арк. 14; 327, арк. 16; 343, арк. 15зв.; 373, арк. 1; 389, арк. 121; 395, арк. 2; 399, арк. 2; 407, арк. 134; 409, арк. 126; 411, арк. 134; 414, арк. 1; 789, с. 350].

Додаток А.2.

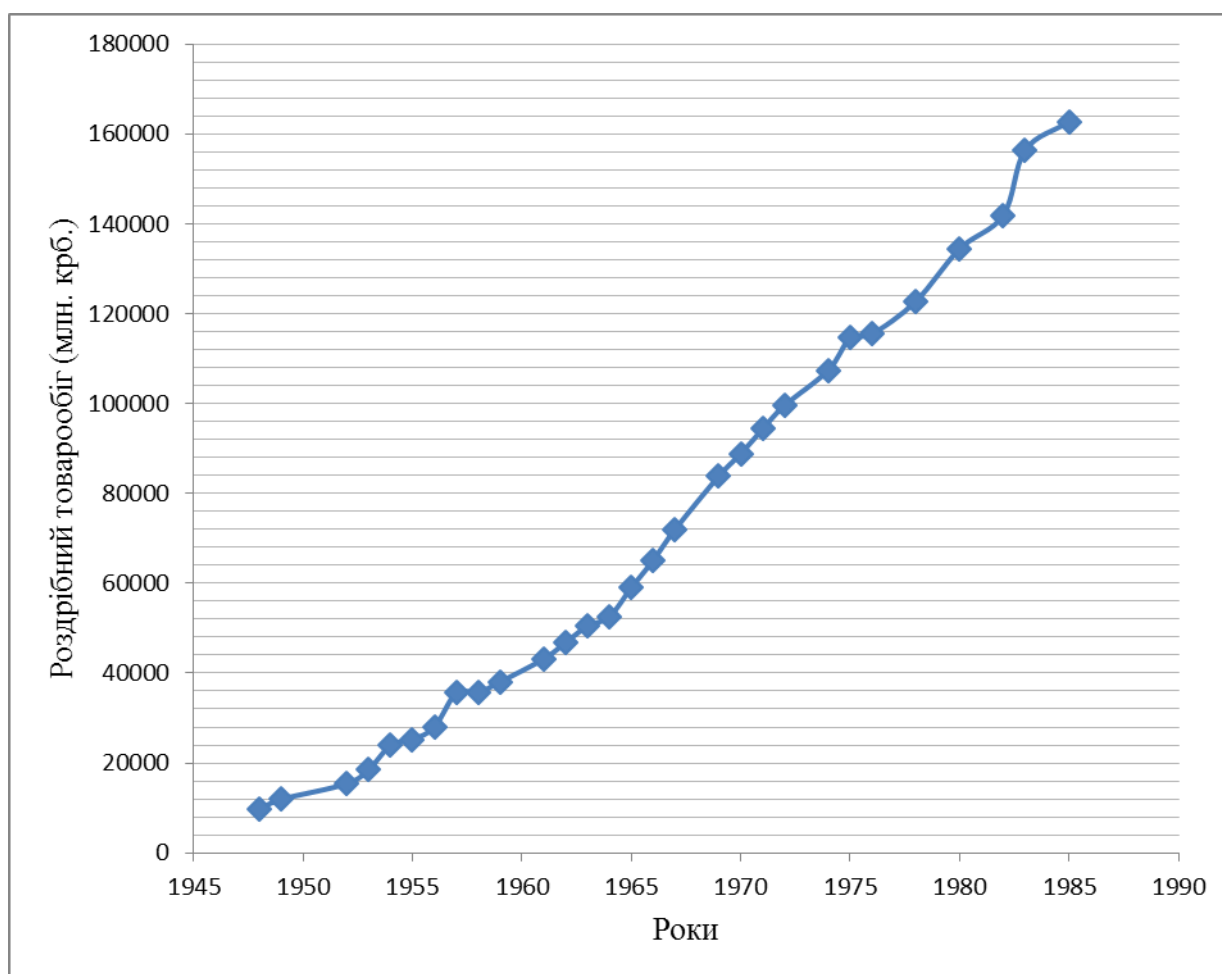
**Динаміка роздрібного товарообігу у містах та сільській місцевості УРСР
у другій половині ХХ ст.²**

² Складено автором за: [599, с. 463; 601, с. 100].

Додаток А.3.

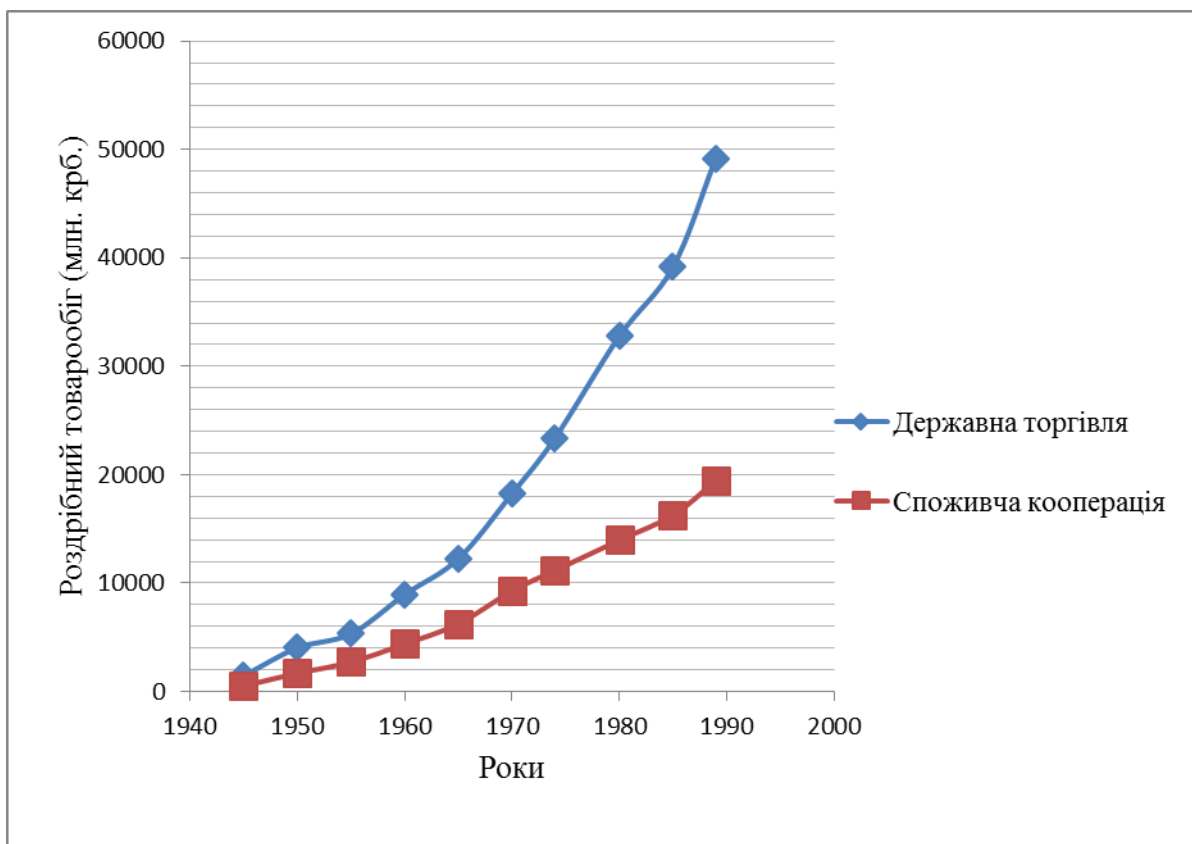
Динаміка роздрібного товарообігу споживчої кооперації УРСР у другій половині ХХ ст.³

³ Складено автором за: [148, арк. 6; 151, арк. 1; 160, арк. 46; 166, арк. 30; 174, арк. 31; 178, арк. 20; 202, арк. 41; 197, арк. 22; 206, арк. 5; 209, арк. 23; 228, арк. 8; 236, арк. 11; 241, арк. 21; 257, арк. 41; 264, арк. 4; 276, арк. 31; 285, арк. 11; 305, арк. 5; 314, арк. 13; 321, арк. 10; 327, арк. 9; 354, арк. 14; 364, арк. 5; 372, арк. 2; 388, арк. 1; 398, арк. 5; 409, арк. 8; 411, арк. 7; 420, арк. 4].

Додаток А.4.

Динаміка роздрібного товарообігу державної торгівлі і споживчої кооперації УРСР у другій половині ХХ ст.⁴

⁴ Складено автором за: [599, с. 463; 601, с. 100].

Додаток Б (таблиці)

Додаток Б.1.

Кількість роздрібних підприємств торгівлі у містах та сільській місцевості УРСР у другій половині ХХ ст. (в тис. на кінець року)⁵

Роки	У містах		У сільській місцевості		В цілому
	магазини	палатки	магазини	палатки	
1950	24,1	16,1	36,7	4,6	81,5
1960	39,9	27,6	44,8	9,5	121,8
1965	47,8	29,7	51,2	10,9	139,6
1970	51,2	28,7	56,9	11,2	148,2
1974	53,4	26,9	59,1	9,7	148,6
1980	56,1	21,6	58,7	7,3	143,7
1985	57,7	18,1	58,9	7,3	142,0
1989	60,0	18,2	60,0	7,7	145,9

⁵ Складено автором за: [599, с. 488; 601, с. 122].

Додаток Б.2.

Продаж товарів культурно-побутового призначення в сільській місцевості УРСР у 1960-х – 1980-х роках (тис. штук)⁶

Товари	Роки						
	1965	1970	1974	1980	1985	1987	1989
Годинники всіх видів	1763	2105	2323	2803	3405	3324	3754
Радіоприймачі і радіоли	321	300	330	385	444	452	416
Телевізори	229	529	383	457	474	476	508
Фотоапарати	52	44	56	83	81	72	66
Швейні машинки	142	79	54	73	72	71	75
Холодильники	50	136	231	324	297	259	257
Пральні машинки	159	339	259	240	289	339	328
Пилососи	11	40	66	111	119	123	127
Велосипеди та мопеди	453	537	566	557	649	706	717
Мотоцикли і моторолери	62	66	89	96	108	122	106

⁶ Джерело: [599, с. 438; 601, с. 112].

Додаток Б.3.

Кількість підприємств громадського харчування у містах та сільській місцевості УРСР у другій половині ХХ ст. (в тис. на кінець року)⁷

Роки	У містах	У сільській місцевості	В цілому
1950	13,2	4,6	17,8
1960	19,9	6,2	26,1
1965	25,7	12,6	38,3
1970	31,9	15,7	47,6
1974	35,5	17,1	52,6
1980	38,6	17,4	56,0
1985	41,6	17,8	59,4
1989	43,8	18,5	62,3

⁷ Джерело: [599, с. 488; 601, с. 122].

Додаток Б.4.

**Динаміка кількості різних типів установ громадського харчування
споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-х – 1980-х роках⁸**

Роки	Ресторани Їдальні	Чайні	Закусочні і буфети	Разом
1947	358	1141	2617	4116
1952	396	904	4791	6091
1958	106 1520	1148	5058	7832
1966	8454		8894	17348
1970	531 9505	1405	8438	19879
1975	610 11074	2284	7501	21469
1981	453 11674	3113	5988	21228
1984	12657	3457	5497	21611

⁸ Складено автором за: [144, арк. 12; 160, арк. 10; 206, арк. 4; 276, арк. 6 зв.; 312, арк. 22; 364, арк. 14; 407, арк. 63; 414, арк. 80].

Додаток Б.5.

Виробничі підприємства споживчої кооперації УРСР

у другій половині ХХ ст.⁹

Роки	Кількість підприємств всього	Із них підприємств по виробництву пром. товарів	Загальна кількість працівників
1949	5144	3611	21140
1951	4782	1978	28844
1954	5421	2347	41677
1965	10488	–	88830
1970	4152	–	927701
1975	4283	944	105678
1981	3817	895	–
1984	3616	850	–

⁹ Складено автором за: [151, арк. 9 зв.; 157, арк. 32; 174, арк. 15; 264, арк. 28; 312, арк. 27; 364, арк. 16 – 16 зв.; 408, арк. 108; 415, арк. 1 – 2].

Додаток Б.6.

Кількість автомобілів споживчої кооперації УРСР

у другій половині 40-х – 80-х роках ХХ ст.¹⁰

Роки	Кількість в одиницях		
	Автомобілі на ходу		Автомобілі не на ходу
	Всього	Із них потребують капітального ремонту та/чи знаходяться в експлуатації більше 10 років	
1945	478	–	–
1951	3575	1162	524
1954	6400	973	357
1958	11909	1509	–
1960	15159	1651	550
1964	20728	1561	–
1968	20268	7020	–
1972	26802	–	1624
1976	28993	–	1766
1980	33704	–	2297
1984	40263	–	6164

¹⁰ Складено автором за: [136, арк. 13; 157, арк. 34 зв.; 174, арк. 24; 206, арк. 11; 217, арк. 15; 257, арк. 35; 293, арк. 23; 327, арк. 18; 374, арк. 38; 400, арк. 5; 416, арк. 1].

Додаток Б.7.

Суми розтрат і кількість кримінальних справ по системі споживчої кооперації УРСР у 1950-х – 1980-х роках¹¹

Роки	Суми розтрат і кількість справ в цілому		Суми розтрат і кількість справ, по яким здійснено стягнення	
	Сума розтрат (крб.)	Кількість справ	Сума розтрат (крб.)	Кількість справ
1954	45 млн. 400 тис.	5647	16 млн. 800 тис.	–
1964	2 млн. 217 тис.	–	2 млн. 667 тис.	–
1968	4 млн. 16 тис.	2739	3 млн. 754	2552
1972	4 млн. 451 тис.	2462	4 млн. 121	2264
1974	2 млн. 621 тис.	804	2 млн. 177 тис.	–
1977	2 млн. 243 тис.	549	1 млн. 909 тис.	–
1980	2 млн. 223 тис.	–	1 млн. 939 тис.	–
1982	3 млн. 171 тис.	702	2 млн. 643 тис.	–

¹¹ Складено автором за: [190, арк. 38; 269, арк. 7; 300, арк. 7; 340, арк. 2; 370, арк. 11; 387, арк. 11; 405, арк. 4; 410, арк. 5].

Додаток Б.8.

Обсяги продажу товарів культурно-побутового та господарського призначення в державній торгівлі і сільській місцевості у 1965 – 1989 роках (тис. штук).¹²

Товари		Роки					
		1965	1970	1973	1980	1985	1989
Годинники всіх видів	Місто	2784	3255	3334	4426	5413	6299
	Село	1763	2105	2185	2803	3405	3754
Телевізори	Місто	424	660	726	741	926	990
	Село	229	529	413	457	474	508
Холодильники	Місто	212	527	651	550	501	611
	Село	50	136	222	324	297	257
Пральні машини	Місто	425	411	321	336	425	507
	Село	159	339	262	240	298	328
Електропилососи	Місто	105	197	274	405	504	519
	Село	11	40	69	111	119	127
Швейні машини	Місто	191	146	141	146	151	161
	Село	142	79	60	73	72	75
Фотоапарати	Місто	197	193	210	330	303	312
	Село	52	44	52	83	81	66

¹² Джерело: [599 с. 421 – 422; 601, с. 111 – 112].

Додаток В (світлин)

Додаток В.1.

**Райунівермаг Бершадської райспоживспілки Вінницької області
(1946 р.)¹³**

Додаток В.2.

Чайна Устивицького сільСТ Полтавської області (1946 р.)¹⁴

¹³ Джерело: [139, арк. 34].

¹⁴ Джерело: [139, арк. 30].

Додаток В.3.

Внутрішній вигляд магазину комісійної торгівлі Черкаської облспоживспілки, м. Черкаси (1956 р.)¹⁵

Додаток В.4.

Сушильна машина на Літинському сушзаводі, Вінницька обл. (1956 р.)¹⁶

¹⁵ Джерело: [193, арк. 14].

¹⁶ Джерело: [193, арк. 38].

Додаток В.5.

**Ковбасний цех Сколівської райспоживспілки Дрогобицької області
(1957 р.)¹⁷**

Додаток В.6.

Сільунівермаг Великолюбінського сільСТ Львівської області (1957 р.)¹⁸

¹⁷ Джерело: [193, арк. 39].

¹⁸ Джерело: [194, арк. 7].

Додаток В.7.

Книжкова автокрамниця Черкаської облспоживспілки в польовій бригаді (1957 р.)¹⁹

¹⁹Джерело: [194, арк. 8].

Додаток В.8.

Продаж газу за допомогою напівавтомату в крамниці Таращанської райспоживспілки Київської області (1957 р.)²⁰

²⁰ Джерело: [194, арк. 13].

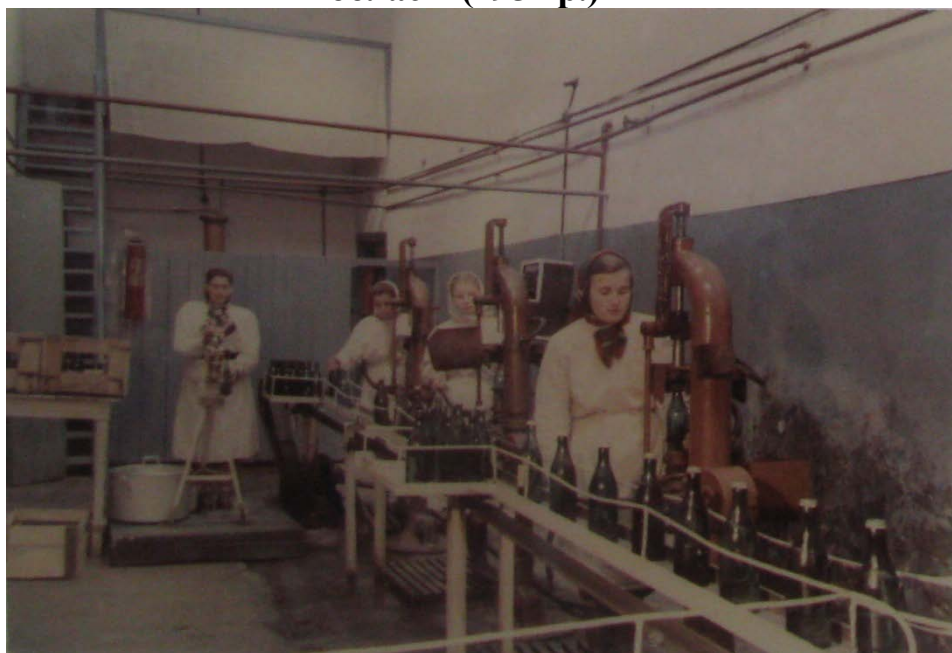
Додаток В.9.

**Автокранниця Уманської райспоживспілки Черкаської області в полі
(1957 р.)²¹**

Додаток В.10.

**Цех безалкогольних напоїв Нестерівської райспоживспілки Львівської
області (1957 р.)²²**

²¹ Джерело: [194, арк. 15].

²² Джерело: [194, арк. 21].

Додаток В.11.

Конвеєр Колківського сушзаводу Волинської області (1957 р.)²³

Додаток В.12.

Машина для сортування яєць, Полтавська облспоживспілка (1957 р.)²⁴

²³ Джерело: [194, арк. 21].

²⁴ Джерело: [194, арк. 22].

Додаток В.13.

Сушильний апарат заготівельно-переробного пункту Хмельницької облспоживспілки (1957 р.)²⁵

Додаток В.14.

Автоматична закатка банок на Сімферопольському плодохкомбінаті Кримспоживспілки (1957 р.)²⁶

²⁵ Джерело: [194, арк. 25].

²⁶ Джерело: [194, арк. 25].

Додаток В.15.

Сокодавильний прес на заготівельно-переробному пункті Хмельницької облспоживспілки (1957 р.)²⁷

Додаток В.16.

Книгоноша А. Г. Сотник за відбіркою книг, Диканське сільСТ, Полтавська область (1957 р.)²⁸

²⁷ Джерело: [194, арк. 25].

²⁸ Джерело: [195, арк. 24].

Додаток В.17.

Книгоноша О. Ф. Мартиненко серед колгоспників колгоспу ім. 25-річчя Жовтня Чернігівської області (1957 р.)²⁹

Додаток В.18.

Відділ продажу галантереї та культтоварів Гоголівського сільСТ Броварської райспоживспілки Київської області (1957 р.)³⁰

²⁹ Джерело: [195, арк. 25].

³⁰ Джерело: [196, арк. 4].

Додаток В.19.

**Магазин комісійної торгівлі молоком Свалявського сільСТ
Закарпатської області (1958 р.)³¹**

Додаток В.20.

**Овочевий магазин Хустської райспоживспілки Закарпатської області
(1967 р.)³²**

³¹ Джерело: [204, арк. 22].

³² Джерело: [284, арк. 13].

Додаток Г

Список публікацій за темою дисертації та відомості про апробацію *Опубліковані праці, які відображають основні наукові результати дисертації*

Монографія:

1. Сидорович О. С. Споживча кооперація України в умовах радянської державності: економіка, політика, ідеологія, люди (друга половина 40-их – 80-ті рр. ХХ ст.): Монографія. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2019. 424 с. (28,83 ум. друк. арк.)

Рецензії:

Половець В. М. Рецензія на монографію. Сидорович О.С. Споживча кооперація України в умовах радянської державності: люди, ідеологія, економіка, політика (друга половина 40-их – 80-ті рр. ХХ ст.): монографія. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2019. 424 с. *Історія науки і біографістика*. Електронне наукове фахове видання. 2019. № 1. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-1/21.pdf>

Коріненко П. С. Рецензія на монографію О. С. Сидоровича Споживча кооперація України в умовах радянської державності: економіка, політика, ідеологія, люди (друга половина 40-х – 80-і роки ХХ ст.): Монографія / Олександр Сергійович Сидорович; ПП Лисенко М. М. – Ніжин, 2019. – 424 с. *Гілея*. Київ, 2019. Вип. 143 (№ 4). Ч. 1. Історичні науки. С. 243 – 245.

Наукові статті:

2. Сидорович О. С. Проблеми розвитку сільських споживчих товариств в Україні у 1940 – 1980-их рр. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2014. Вип. 76. С. 189 – 198.
3. Сидорович О. С. Споживча кооперація у суспільному житті України ХХ ст. *Гуржійвські історичні читання*. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 293 – 295.

4. Сидорович О. С. Роль Укоопспілки у продовольчому забезпеченні міст УРСР у післявоєнний період. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2014. С. 138 – 144.
5. Сидорович О. С. Аграрний характер споживчої кооперації УРСР в другій половині 1940-их – 1980-х рр.: цілеспрямована політика чи історична закономірність. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2015. Вип. 10. С. 133 – 140.
6. Сидорович О. С. Громадське харчування споживчої кооперації УРСР у післявоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 48 – 52. (Індексується в РИНЦ)
7. Сидорович О. С. Забезпечення товарами масового споживання мешканців сіл УРСР у другій половині 1940-их – на початку 1980-их рр. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014 – 2015. Вип. 8 – 9. С. 190 – 195.
8. Сидорович О. С. Особливості торгівлі сільськогосподарською продукцією споживчої кооперації УРСР у 1960 – 1970-х рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2015. Вип. 13 – 14. С. 134 – 140.
9. Сидорович О. С. Укоопспілка в соціально-економічному житті УРСР у післявоєнний період. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки. Випуск 13. Київ, 2015. С. 136 – 140.
10. Сидорович О. С. Прояви корупції та зловживань в системі споживчої кооперації УРСР в другій половині ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2015. Вип. 1., Ч. 1. С. 84 – 87. (Індексується в РИНЦ)
11. Сидорович О. С. Роздрібна торгівля в сільській місцевості УРСР у післявоєнний період (1945-1991 рр.). *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2015. № 1. С. 182 – 188.
12. Сидорович О. С. Роль споживчої кооперації УРСР у подоланні продовольчого дефіциту у перші повоєнні роки (1945-1950 рр.). *Гілея*. Київ, 2015. Вип. 103 (№ 12). С. 41 – 44. (Індексується в РИНЦ)

13. Сидорович О. С. Місто і село: диспаритет у товарному забезпеченні: на прикладі діяльності Укоопспілки у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Гілея*. Київ, 2015. Вип. 92. № 1. С. 67 – 69.
14. Сидорович О. С. Соціально-економічні наслідки діяльності споживчої кооперації УРСР на селі в повоєнний період. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2015. Вип. 11 – 12. С. 120 – 128.
15. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР у повоєнний період у політико-ідеологічному концепті «Подолання відмінностей між містом і селом»: теорія і практика. *Грані*. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 123. С. 141 – 147.
16. Сидорович О. С. Вирішення продовольчої проблеми у 1960-их – 1980-их рр.: місце і роль споживчої кооперації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 291 – 294. (Індексується в *Index Copernicus*)
17. Сидорович О. С. Виробнича галузь споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2016. Вип. 18. С. 123 – 132.
18. Сидорович О. С. Заготівельна діяльність споживчої кооперації УРСР у 1960-80-ті рр. як складова аграрної політики держави. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2016. Вип. 15. С. 96 – 103.
19. Сидорович О. С. Заготівельна діяльність споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 1950-их рр. *Black Sea: scientific Journal of academic Research*. Tbilisi: Georgia, 2016. February. Volume 28. Issue 02. p. 28 – 33.
20. Сидорович О. С. Зміни в організаційно-територіальній структурі споживчої кооперації УРСР (друга половина 40-их – 70-ті рр. XX ст.). *Історія науки та біографістика*. Київ, 2016. Вип. 3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-3/15.pdf> (дата звернення: 20.09.2018).
21. Сидорович О. С. Розвиток споживчої кооперації Ніжинщини у другій половині XX ст. (радянська доба). *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2016. Вип. 21/24. С. 72 – 79.

22. Сидорович О. С. Присутність споживчої кооперації в містах УРСР у повоєнний період. *Наукові записки Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 45. С. 233 – 235. (Індексується в *Index Copernicus*)
23. Сидорович О. С. Проблема товарного дефіциту у сільській торгівельній мережі УРСР у післявоєнний період. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2016. Вип. 83. С. 189 – 198.
24. Сидорович О. С. Місце і роль пайовика у споживчій кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 80-их рр. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2017. № 3. С. 154 – 162.
25. Сидорович О. С. Хлібопекарська промисловість споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2017. Вип. 19 – 20. С. 124 – 129.
26. Sydorovych O. Dynamics and quantitative features of formation of consumer cooperatives USSR in the second half of the 1940s - 1980's. // *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences* / Budapest, Hungary, V(21), Issue: 130, 2017, p. 18 – 21. (Індексується в *Index Copernicus*)
27. Сидорович О. С. Особливості та стан забезпечення мешканців села продовольчими товарами в УРСР у другій половині ХХ ст. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2018. Вип. 23 – 24. С. 128 – 136.
28. Сидорович О. С. Торгівля книгами у сільській місцевості УРСР у 1950-их – 1980-их рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2018. Вип. 25 – 26. С. 128 – 133.
29. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР у міжнародному кооперативному русі у другій половині ХХ ст. як прояв ідеологічної боротьби із Заходом. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2018. Вип. 92. С. 265 – 274.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають її результати

30. Сидорович О. С. Система управління споживчою кооперацією України: минуле і сьогодення. *Науковий вісник Ніжинського агротехнічного інституту*. Ніжин, 2009. Вип. 1. С. 280 – 284.
31. Сидорович О. С. Баллін М. П. – один із засновників кооперації в Україні (до 180-річчя з дня народження). *Література і культура Полісся*. Ніжин, 2010. Вип. 57. С. 179 – 187.
32. Сидорович О. С. Теоретичні передумови зародження і розвитку споживчої кооперації в Наддніпрянській Україні. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2013. Вип. 6. С. 99 – 101.
33. Сидорович О. С. Комісійна торгівля сільськогосподарськими продуктами в системі споживчої кооперації УРСР в 1950-их рр. «*Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології*»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 20-21 листопада 2015 р.). Херсон: видавничий дім «Гельветика», видавець ПП Кандич С. Г., 2015. С. 70 – 72.
34. Сидорович О. С. Міжнародна діяльність споживчої кооперації УРСР у повоєнний період (1945-1991 рр.). *Україна в контексті міжнародної політики: історія та сучасність*: зб. наук. праць (за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 3 грудня 2015 р.). Київ: Анва-Прінт, 2015. С. 16 – 17.
35. Сидорович О. С. Місце споживчої кооперації УРСР в командно-адміністративній економіці в другій половині ХХ ст. *Виклики соціально-орієнтованої економіки в євроінтеграційних умовах*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ніжин, 23 – 24 квітня 2015 р.) Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2015. С. 246 – 249.
36. Сидорович О. С. Наслідки Другої світової війни для споживчої кооперації України. *Перемога над нацизмом у другій світовій війні: суспільна пам'ять*,

наукові інтерпретації, освітньо-виховні технології: зб. наук. праць (за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 29 вересня 2015 р.). Київ: Дірект-Лайн, 2015. С. 56 – 57.

37. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР в забезпеченні харчуванням сільських освітніх установ у 1950-х – 1980-х рр. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*: матеріали V всеукраїнської конференції з міжнародною участю (м. Дніпропетровськ, 28 серпня 2015 р.): у 2-х частинах. Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2015. Ч. 1. С. 48 – 49.

38. Сидорович О. С. Сфера діяльності громадського харчування споживчої кооперації УРСР у післявоєнний період. *Актуальні питання суспільних наук*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (м. Київ, 14 – 15 серпня 2015 р.). Київ: Київська суспільнознавча організація, 2015. С. 52 – 55.

39. Сидорович О. С. Укоопспілка та її роль в агропромисловому комплексі УРСР (1945-1991 рр.). *Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні та політологічні процеси*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 17-18 квітня 2015 р.). Херсон: видавничий дім «Гельветика», видавець ПП Кандич С. Г., 2015. С. 109 – 111.

40. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР в контексті подолання продовольчого дефіциту у післявоєнний період. *Стратегія економічного розвитку України: теоретичні засади та механізми реалізації*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (14 – 15 квітня 2016 р.). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2016. С. 201 – 203.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Всеукраїнська науково-технічна конференція «Перспективи розвитку агропромислового комплексу в Поліському регіоні України» (Ніжин, 30 – 31 січня 2007 р., очна).

2. X Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: провінційний простір і час» (Ніжин, 24 – 25 квітня 2014 р., очна).
3. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні та політологічні процеси», (Херсон, 17 – 18 квітня 2015 р., очна).
4. Міжнародна наукова конференція «Виклики соціально-орієнтованої економіки в євроінтеграційних умовах» (Ніжин, 23 – 24 квітня 2015 р., очна).
5. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання суспільних наук», (Київ, 14 – 15 серпня 2015 р., заочна).
6. V Всеукраїнська конференція з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 28 серпня 2015 р., очна).
7. I Всеукраїнська науково-практична конференція «Перемога над нацизмом у Другій світовій війні: суспільна пам'ять, наукові інтерпретації, освітньо-виховні технології» (Київ, 29 вересня 2015 р., очна).
8. I Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна в контексті міжнародної політики: історія і сучасність» (Київ, 3 грудня 2015 р., очна).
9. Міжнародна науково-практична конференція «Стратегія економічного розвитку України: теоретичні засади та механізми реалізації» (Ніжин, 14 – 15 квітня 2016 р., очна).
10. Міжнародна наукова конференція «Крах Радянської імперії: анатомія катастрофи» (Ніжин, 21 – 22 квітня 2016 р., очна).
11. Міжнародна наукова конференція «Humanities and Social Sciens in the Era of Globalisation» (Будапешт, Угорщина, 28 травня 2017 р., заочна).
12. Міжнародна науково-практична конференція з нагоди 120-річчя Національного університету біоресурсів і природокористування «Сучасна соціально-економічна система: парадигма, завдання і тенденції» (Ніжин, 27 квітня 2018 р., очна).

13. Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: Чернігово-Сіверщина в східноєвропейських геополітичних конфліктах і трансформаціях» (Ніжин 1 – 2 листопада 2018 р., очна).
14. Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціально-економічні проблеми аграрного розвитку регіонів» (Ніжин 5 грудня 2018 р., очна).
15. Міжнародна науково-практична конференція «Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств: проблеми і перспективи (Ніжин, 12 квітня 2019 р., очна).